80 Divas Ma Pruthvi Pradakshina (Gujarati)

Jule Varn

૮૦ દિવસમાં પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા

જૂલે વર્ન

ભાવાનુવાદક

દોલતભાઈ બી. નાયક

BOOKHOUSE1
BK1
BOOKHOUSE1
https://t.me/bookhouse1

આર. આર. શેઠ ઍન્ડ કંપની પ્રા. લિ.

eBook

જૂલે વર્ને ૧૮૬૭માં લખેલી આ કથા તેના સર્વશ્રેષ્ઠ સર્જેનોમાંની એક છે. અઢારમી અને ઓગણીસમી સદીની અલ્પવિકસિત દુનિયામાં રહેતા મહાન સર્જકે આજે ૨૧મી સદીમાં પણ વાંચતાં આશ્ચર્ય અને રોમાંચ જગાડતી આ કૃતિનું સર્જન કર્યું હતું.

બેંક ઓફ ઇંગ્લેન્ડમાં થયેલી એક લૂંટના સંદર્ભમાં ૮૦ દિવસમાં પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી બતાવવાનો એક પડકાર કથાનાયક ફિલિયાસ ફોગ સામે આવે છે. શાંત, સ્વસ્થ અને ગંભીર સ્વભાવ હોવાં છતાં તેણે એ પડકાર ઝીલી લીધો. અને ચાલુ થઈ - લંડનથી લંડન વાયા યુરોપ, ઇન્ડિયા ચીન, જાપાન અને અમેરિકાની જીવસટોસટનાં સાહસોથી ભરેલી યાત્રા. કથાનો સૌથી રોમાંચક ભાગ લેખકને પ્રિય એવા ઇન્ડિયા સંબંધી છે. મલબાર હિલના મંદિરનો દિલધડક પ્રસંગ, હાથી ઉપરની અનોખી સવારી, બુંદેલખંડની રાજરાણીની વીતકકથા, કલકત્તાની કોર્ટમાં ભજવાંચેલૂં સજા-એ-અમલનું પ્રહસન, ઉપરાંત હજારો જંગલી ભેંસોના ટોળા દ્વારા અટકાવાતી રેલગાડી અને છેલ્લે નાયક અને ખલનાયક વચ્ચેના દ્વંદ્વના પ્રસંગો કથાના અંત સુધી વાચકને જકડી સખે છે.

દુનિયાની અનેક ભાષાઓમાં પ્રગટ થયેલી આ સાહસકથાએ વેચાણના અનેક વિક્રમો સર કર્યા છે.

૮૦ દિવસમાં પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા
“Around the world in eighty days”

જૂલે વર્ન

અનુવાદ: દોલતભાઈ બી. નાયક
(ભૂતપૂર્વ આચાર્ય, નવયુગ લૉ કૉલેજ, સુરત)

આર. આર. શેઠ ઍન્ડ કંપની પ્રા. લિ.
પુસ્તક પ્રકાશક અને વિક્રેતા
૧૧૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ
અર્થબાગ
મુંબઈ ૪૦૦ ૦૦૨
ટેલિ. (૦૨૨) ૨૨૦૧૩૪૪૧

‘દ્વારકેશ’
રૉયલ ઍપાર્ટમૅન્ટ પાસે, ખાનપુર
અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧
ટેલિ. (૦૭૯) ૨૫૫૦૬૫૭૩

Visit us at: www.rrsheth.com
Email: sales@rrsheth.com

અનુક્રમણિકા

80 DIWASMA PRUTHVINI PRADAKSHINA
Originally Writen By Jules Verne in French in the year 1873
as Tour Du Monde En Quatre - Vingts Tour
Translated into Gujarati by Dolatbhai B. Naik
Published by R. R. Sheth & Co. Pvt. Ltd.
Mumbai □ Ahmedabad
2016
EISBN: 978-93-5122-404-4

મુદ્રણો

પ્રથમ આવૃત્તિ	:	જૂન, ૨૦૦૭	પ્રત	:	૭૫૦
પુનર્મુદ્રણ	:	ઑક્ટોબર, ૨૦૦૯	પ્રત	:	૭૫૦
પુનર્મુદ્રણ	:	મે, ૨૦૧૧	પ્રત	:	૭૫૦
પુનર્મુદ્રણ	:	ફેબ્રુઆરી, ૨૦૧૨	પ્રત	:	૭૫૦
પુનર્મુદ્રણ	:	જુલાઈ, ૨૦૧૩	પ્રત	:	૭૫૦
પુનર્મુદ્રણ	:	ઑગસ્ટ, ૨૦૧૪	પ્રત	:	૭૫૦
પુનર્મુદ્રણ	:	માર્ચ, ૨૦૧૬	પ્રત	:	૭૫૦

પ્રકાશક
આર. આર. શેઠ ઍન્ડ કંપની પ્રા. લિ.
મુંબઈ ૪૦૦ ૦૦૨ □ અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧

અર્પણ

સરસ્વતીની સાધનામાં સહાયભૂત બનેલા
મારા સંનિષ્ઠ શિક્ષકો

(૧) સ્વ. લાલભાઈ નાયક (૧૯૪૦-૪૪)
પ્રાથમિક વિદ્યામંદિર, મોહનપુર
(૨) સ્વ. રામભાઈ નાયક (૧૯૪૪-૪૬)
પ્રાથમિક શાળા, અંચેલી
(૩) સ્વ. કલ્યાણજી નાયક (૧૯૪૬-૫૦)
એચ. ડી. સાર્વજનિક, હાઈસ્કૂલ, અમલસાડ
(૪) સ્વ. જયંતિલાલ મહેતા
સ્વ. ભીખુભાઈ દેશાઈ (૧૯૫૦-૫૩)
જી.વી.ડી. સાર્વજનિક હાઈસ્કૂલ, વલસાડ
(૫) સ્વ. બાબુભાઈ દેસાઈ (૧૯૫૦-૫૩)
બાઈ આવાંબાઈ હાઈસ્કૂલ, વલસાડ

- ના ચરણકમળમાં...

- દોલતભાઈ નાયક

જૂલે વર્નની નવલકથાઓ

[અરધી સદી પહેલાં કલ્પેલી આ વૈજ્ઞાનિક વાર્તાઓ આજે તો સત્યસૃષ્ટિમાં ઊતરેલી જોઈ શકાય છે.]

સાહસિકોની સૃષ્ટિ	અનુ. મૂળશંકર ભટ્ટ
સાગરસમ્રાટ	અનુ. મૂળશંકર ભટ્ટ
પાતાળપ્રવેશ	અનુ. મૂળશંકર ભટ્ટ
સોનેરી ધૂમકેતુનો પીછો	અનુ. હરીશ નાયક
કાળા સૂરજના રહેવાસી	અનુ. હરીશ નાયક
અગ્નિરથ	અનુ. દોલતભાઈ બી. નાયક
૮૦ દિવસમાં પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા	અનુ. દોલતભાઈ બી. નાયક
મિખાઇલ સ્ટ્રગોવ	અનુ. દોલતભાઈ બી. નાયક
લાઇટહાઉસ	અનુ. દોલતભાઈ બી. નાયક
તરતું મહાનગર	અનુ. દોલતભાઈ બી. નાયક
ખોવાયેલાની ખોજમાં	અનુ. દોલતભાઈ બી. નાયક
ડોલ્ફિન	અનુ. જીગર શાહ
એક શિયાળો બરફમાં	અનુ. જીગર શાહ
મોં બ્લાં	અનુ. જીગર શાહ
બુલેટ ટ્રેન	અનુ. સાધના નાયક દેસાઈ

રૉબર્ટ લુઇ સ્ટીવન્સન

ખજાનાની શોધમાં	અનુ. મૂળશંકર ભટ્ટ

પ્રસ્તાવના

જૂલે વર્નની અલૌકિક દુનિયામાં વળી એક વાર સફર કરવાનો અવસર પ્રાપ્ત થાય છે. ભાવાનુવાદના માધ્યમ દ્વારા આ ચોથી કૃતિ વર્નના ચાહકો સમક્ષ રજૂ કરતાં આનંદ અનુભવું છું.

પચાસના દાયકામાં મારી કિશોરાવસ્થામાં સૌ પ્રથમવાર મેં વર્નનું નામ સાંભળ્યું હતું. વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો અને સાધનો આધારિત સાગરસમ્રાટ, સાહસિકોની સૃષ્ટિ, પાતાળ પ્રવેશ તથા ગગનરાજ જેવી પ્રવાસ-સાહસ કથાઓ મેં વાંચી હતી. મૂળ કથાની એ સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિઓ હતી. એની ચિરંજીવ છાપ હમેશ માટે મનમાં અંકિત થઈ ગઈ હતી. પરંતુ ૧૮૭૩માં એણે લખેલી Tour Du Monde En Quatre-Vingits Tour - (Around the world in eighty days) ની કથા મેં વાંચી હોવાનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ બનતો નથી. મિત્રો સાથેની કોઈ શરતના ભાગરૂપે એનો કથાનાયક પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરવા નીકળ્યો હતો, એ વાત મેં ક્યારે અને ક્યાંથી જાણી તેનો અંદાજ આવતો નથી. કથાનાયકને એ મુસાફરીમાં કોઈ મુશ્કેલીઓ આવી હોવાનો કે એણે કરેલાં સાહસોનો કાંઈ જ ખ્યાલ મનમાં ઊભરતો નથી. વર્નની લેખનયાત્રા ૧૮૫૦ના અરસામાં શરૂ થઈ હતી. ૧૯૦૫માં એનું અવસાન થયું, ત્યાં સુધીના છ દાયકાના લેખન જીવનમાં સો કરતાં પણ વધુ કથાઓ, નાટકો તથા કાવ્યોનો વિપુલ સાહિત્ય ભંડાર * દુનિયાભરના એના ચાહકો સમક્ષ રજૂ કર્યો હતો. વર્નનું એ તમામ સાહિત્ય એની માતૃભાષા ફ્રેન્ચમાં હતું. આ કથાઓની લોકભોગ્યતાની ક્ષમતાને લીધે લેખકના સમય દરમ્યાન જ અંગ્રેજી ભાષામાં એના અનુવાદ થયા હતા. દુનિયાભરમાં પથરાયેલા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના ખૂણેખૂણામાં અંગ્રેજીભાષાના માધ્યમ દ્વારા જૂલેનું નામ અને કામ જાણીતાં બની ગયાં હતાં.

આપણા ઘરઆંગણે ગુજરાતી ભાષામાં એ કથાઓનું અવતરણ ઘણું મોડું એટલે કે ૧૯૫૦ના અરસામાં શરૂ થયું હોવાનો ખ્યાલ છે. સ્વ. મૂળશંકર ભટ્ટ એમાં અગ્રેસર હતા. ત્યારબાદ પણ અન્ય સાહિત્યકારો તથા કેટલાંક પ્રકાશન ગૃહો તરફથી એ દિશામાં વ્યક્તિગત ધોરણે છૂટક પ્રયાસ થયા હતા. એવા પ્રયાસ પણ મોટે ભાગે સંક્ષિપ્તકરણ અને તે પણ બાળસાહિત્યને અનુકૂળ આવે તે રીતના જ હતા. એની સંખ્યા પણ એકાદ ડઝન કૃતિઓથી વધુ ન હતી. વર્નના વિપુલ સાહિત્ય-સર્જનમાંથી એ પ્રયાસો એક આચમન લેવા જેવા જ ગણી શકાય તેમ હતું.

પરંતુ વર્ન એક ગંભીર પ્રકૃતિના અભ્યાસુ સર્જક હતા. એની પ્રવાસ-કથાઓમાં વિજ્ઞાનના અટપટા સિદ્ધાંતો અને તેને અનુરૂપ સાધનોનો ઉપયોગ છે, તો સાથે દુનિયાના દેશો અને મહાસાગરોની ભૂગોળ અને તેની પ્રજાઓના ઇતિહાસની તલસ્પર્શી જાણકારી પણ છે. એ કથાઓમાં દેશેદેશ તથા એમાં આવતા હરેક પ્રદેશોના વિવિધ સમાજોના વૈવિધ્યપૂર્ણ રીતરિવાજો, લોકજીવન તથા આર્થિક, સામાજિક કે ધાર્મિક સ્થિતિની વિસ્તૃત

માહિતી ભરેલી છે. એમાં પગ તળેની ધરતી અને તેના ઊંડાણની વાતો છે, તો માથા ઉપરના અસીમ આકાશમાં અદ્ભુત વાહનોમાં ઉડાન છે. ક્ષિતિજ સુધી વિસ્તરેલા દેખાતા ભૂરા આકાશ પારના કાળા અંધકારમાં અગોચર અને અનંત મનાતા બ્રહ્માંડની વાતો પણ છે.

આ બધું જેમાં વણાયેલું હોય તેવી કથાઓ બાળભોગ્ય ન રહેતાં, તેને જાણવા અને માણવા માટે વધુ જાણકારી અને ક્ષમતા માંગી લે તેમ છે. બાળપણ વિતાવીને બહારની દુનિયાના ચોકમાં આવી ગયેલા મોટેરાઓ માટેનું જ એ સાહિત્ય છે, એમ મને લાગ્યું છે. એને બાળભોગ્ય બનાવવા મૂળ કથાવસ્તુમાં ઘણી કાપકૂપ અને સમાધાન કરવું જરૂરી બને તેમ છે. મૂળકથા-વસ્તુને જાળવી રાખવા માટે એના અવતરણકાર મિત્રોને ભારે જહેમત કરવી પડી હશે એમ માનું છું, છતાં એ સંનિષ્ઠ પ્રયાસો હતા. એની આંગળી પકડીને જ જૂલે વર્ન ગુજરાતી ભાષાપ્રદેશમાં પ્રવેશ પામ્યા હતા.

કિશોરાવસ્થા વટાવી ચૂકેલા સાહિત્ય રસિકોને, એવા બાળસાહિત્ય સ્વરૂપે પ્રકાશિત થયેલા જૂલે વર્નથી સંતોષ થાય તેમ ન હતું. એ વર્ગ ઘણો મોટો છે. એને માટે જૂલે વર્નની કૃતિઓને યથાતથા સ્વરૂપમાં સાહિત્યિક કૃતિ તરીકે રજૂ કરવાની જરૂર હતી. કેવળ શાબ્દિક ભાષાંતર નહીં, પરંતુ જૂલે વર્ને અસલ કથાઓને ગુજરાતી ભાષામાં જ લખી હોય, તે રીતની સાહિત્યકૃતિઓ સર્જવા માટે એનો ભાવાનુવાદ કરવાનું જરૂરી હતું. એ માટેનો સંકલ્પ કરવાનું કામ તો સહેલું હતું પરંતુ એને અમલમાં મૂકવાનું કામ ભગીરથ બને તેમ હતું.

આર. આર. શેઠ પ્રકાશનગૃહના શ્રી ભગતભાઈ અને ચિંતનભાઈએ જૂલે વર્નની સમગ્ર સાહિત્યસૃષ્ટિને સંપૂર્ણપણે ગુજરાતીમાં અવતારવાનો વિચાર સ્વીકાર્યો હતો, પરંતુ એ કામ આસાન બને તેમ ન હતું. સાઠ વર્ષના વિસ્તૃત સમયફલક પર નિરંતર વહેતી રહેલી વર્નની લેખિનીમાંથી ઢગલાબંધ વૈવિધ્યસભર કથાઓ સર્જાઈ હતી. એ તમામને ગુજરાતીકરણ કરવાનો પ્રકલ્પ એક નહીં, પણ અનેક લેખકોની દશકાઓની મહેનત તથા પ્રકાશકોની હિંમત અને ક્ષમતાની કસોટી કરે તેવો મહાકાય છે. આર. આર. પ્રકાશનગૃહ માટે પણ એ બહુ જ મોટો પડકાર બને તેમ હતું.

મારા ખ્યાલ પ્રમાણે એની શરૂઆત મુ. શ્રી હરીશ નાયકે થોડાં વર્ષ ઉપર કરી હતી. જૂલે વર્નની Les Indes Noires (1877) તથા La Chasse Av Meteor (Publication-1909) ની કથાઓ અનુક્રમે “કાળા સૂરજના રહેવાસી” તથા “સોનેરી ધૂમકેતુનો પીછો” નામથી પ્રગટ થઈ હતી. એ દિશામાં એમના પ્રયાસો હજી પણ ચાલુ જ છે.

એ ક્ષેત્રમાં મારું પદાર્પણ બહુ જ મોડું શરૂ થયું છે. ‘અગ્નિરથ’ નામ પામેલી La Maison a Vapeur (1880) Stream House - કૃતિ ૨૦૦૩ના અંત ભાગે પ્રગટ થઈ હતી. ત્યાર બાદ Phere Du Bout Du Monde (1905) ની ધરતી છેવાડેની દિવાદાંડીની કથા “લાઈટહાઉસ” નામથી ૨૦૦૪માં રજૂ થઈ હતી. આ જ પ્રકલ્પનું ત્રીજું પુસ્તક Michael Strogoff (1876) “મિખાઈલ સ્ટ્રગોવ - રશિયન સમ્રાટ ઝારના સંદેશવાહક’નું પ્રકાશન તો હજી હમણાં જ વિતેલા ૨૦૦૬ના વર્ષમાં થઈ શક્યું છે. એ લેખનમાળાનો આગળનો મણકો Le Tour Du Monde En Quatre Vingts Jour (1873) હવે “એંશી દિવસમાં પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા” તરીકે મૂળ સ્વરૂપે રજૂ થાય છે. ત્રણ વર્ષના ટૂંકા ગાળામાં વર્નની આ ચોથી કૃતિને ગુજરાતીમાં તૈયાર કરી શક્યો છું તેને હું મારું સદ્ભાગ્ય ગણું છું.

“એંશી દિવસમાં પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા’’ની કથા ઉપરથી એ જ નામથી ઘણાં વરસો પહેલાં અંગ્રેજીમાં ચિત્રપટ તૈયાર થયું હતું. બ્લેક એન્ડ વ્હાઇટમાં હોલીવુડનું એ મૂવી બે ભાગમાં રજૂ થયાનું યાદ છે. મને તે ગમ્યું હતું. બોલીવુડમાં પણ સ્વ. રાજ કપૂરની પ્રધાનભૂમિકા સાથે Around the world in eight dollars મૂવી હિંદીમાં તૈયાર થયું હતું. એ જ નામના એક લાંબા ટાઈટલ ગીત સાથે દુનિયાની સેર સ્વ. રાજ કપૂરે આઠ જ મિનિટમાં પતાવી દીધી હતી. કોઈ ચોરીના કહેવાતા ગુના સંબંધમાં ભાગમભાગ કરતા નાયક-નાયિકાની પ્રેમ કહાનીને એમાં વધુ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું હતું. જેકી ચાન જેવા નટખટ અભિનેતાની ભૂમિકાવાળું મૂળ નામ વાળું મૂવી થોડા સમય ઉપર હોલીવુડમાં તૈયાર થયું હતું. જૂલે વર્નની રચનાનું ટાઈટલ ઉદ્ધૃત કરવા સિવાય મૂળ કથાવસ્તુ સાથે અન્ય કોઈ સામ્ય મેં એમાં જોયું નથી. મૂળ કથાવસ્તુમાં એમાં એટલી હદ સુધીની ભાંગફોડ થયેલી છે કે જો એ નામ આપવામાં આવ્યું, ન હોત તો જૂલે વર્ન કોઈને યાદ પણ આવે તેમ નથી. જૂલે વર્નના ચાહકોએ એ મૂવી જોવાની હિંમત કરવાં જેવી નથી.

જૂલે વર્નની ઘણી કથાઓની જેમ અહીં પણ હિંદુસ્તાન અને તેની ભાતીગર પ્રજા માટેનો એનો અહોભાવ સ્પષ્ટપણે દેખાય છે. યુરોપની ભૂમિ સોંસરવી મુસાફરીમાં કોઈ નવીનતા કે સાહસ માટે એને અવકાશ જણાયો નથી. જૂલે વર્ન સ્ટાઈલની ખરી મુસાફરીનો પ્રારંભ કથાનાયક મુંબઈના બંદરે પગ મૂકે છે ત્યાંથી થાય છે. ત્યાં સુધીના શરૂનાં પ્રકરણો મૂળ કથાની પૂર્વભૂમિકા જ બની રહે છે. મલબારહીલના મંદિરની મારામારીની બાબત હોય, બુંદેલખંડની રાજરાણીની વીતકકથાનો પ્રસંગ કે પછી કોલકાતાની કોર્ટમાં થયેલ કાવાદાવાની ઘટના હોય, ડગલે ને પગલે કથાનાયક સામે પડકાર ઊભા થતા રહે છે. વર્નના એ સંબંધી નિરૂપણમાં હિંદુ ધર્મ અને હિંદુ સંસ્કૃતિ અભિન્ન રીતે વણાઈ ગયાં હોય તેવું ચિત્ર રજૂ થાય છે. ધર્મ પ્રત્યેની ઊંડી શ્રદ્ધા કે ધર્મઝનૂન સુધી પહોંચી જતો આસ્થાનો અતિરેક વિદેશી કથાનાયકની સમજમાં ન આવે એ સ્થિતિ સ્વાભાવિક છે. એવી જ સ્થિતિ અમેરિકી સંઘરાજ્ય સોંસરવા થતી રેલમાર્ગની મુસાફરી દરમ્યાન પણ ઊભી થાય છે. કથાનાયક મહાકાય દેશ ચીન અને ટચૂકડા જાપાનમાંથી પણ પસાર થાય છે. એ દરમ્યાન એનાં હોંગકોંગ તથા યોકોહામા બંદરોને સ્પર્શ કરીને જ એણે જવાનું હોય છે. એવી ટચ એન્ડ ગો જેવી સ્થિતિમાં મુશ્કેલીઓની શૃંખલા સર્જાવાની ક્ષમતા મર્યાદિત જ હોવાની. જ્યારે સાત દિવસ ચાલનારી રેલમાર્ગની ત્રણ હજાર માઈલ લાંબી મુસાફરીમાં અમેરિકાની વણખેડાયેલી ભૂમિમાં કોઈ જ તકલીફ ઊભી ન થાય, તે જ આશ્ચર્યકારક ગણાય. ૧૮૭૦ના સમયના એ અર્ધવિકસિત દેશમાં ત્યાંની મૂળ પ્રજાઓ ઉપર વસાહતી પ્રજા અને સરકારનું પ્રભુત્વ સંપૂર્ણ રીતે સ્થાપિત થયું ન હતું. એમના તરફથી હુમલા અને અપહરણની ઘટનાઓ બનતી રહેતી હતી. જંગલી જાનવરોનાં ટોળાં બિંધાસ્તપણે એ મરુભૂમિને ધમરોળતાં હતાં.

દેશના પશ્ચિમ કાંઠાના સાનફ્રાન્સિસ્કોથી પૂર્વમાં આટલાંટિક મહાસાગરને કાંઠે આવેલા ન્યૂયૉર્ક સુધીની તળભૂમિ ઉપરની મુસાફરી હતી. એ નવોદિત રાષ્ટ્રની વણખેડાયેલી ધરતી અને તેના ઉપર વસી રહેલા નવા સમાજમાં ડોકિયું કરવાની એમાં સોનેરી તક હતી. લેખકે એ તકનો ભરપૂર ઉપયોગ કર્યો છે. હિંદુસ્તાની સમાજથી સાવ ભિન્ન એવો એ નવેસરથી આકાર લઈ રહેલો સમાજ છે. એમાં ધર્મ કે રૂઢિઓનું કોઈ અચળ સ્થાન નથી. એમાં વિજ્ઞાન આધારિત શોધો માટેની ઝડપી દોડ છે, યંત્રોના ઉપયોગથી પ્રાપ્ત થતી સમૃદ્ધિ છે. તો એમાંથી ઉત્પન્ન થતી વિકૃતિઓ પણ છે. એમાં આમ પ્રજાની ભાગીદારી સાથેની લોકશાહી રાજ્યવ્યવસ્થા છે, તત્સંબંધી ચૂંટણીઓ છે, તો

સાથે ગુંડાગર્દી અને હુલ્લડ જેવી સ્થિતિ પણ છે. એ દેશમાંથી અંગ્રેજી શાસનની ધૂંસરી ફગાવી દેવાયાનાં સો વર્ષ પૂરાં થયાં હતાં, પરંતુ પ્રજામાનસમાં અંગ્રેજો માટેનો તિરસ્કાર હજી એટલો જ તીવ્ર હોવાનું અનુભવાયું છે. દોરડી બળે પણ વળ ના બળે, તેમ સામે પક્ષે અંગ્રેજો હજી પણ ગુરુતાગ્રંથિથી પીડાતા જણાયા છે. અમેરિકા ઉપરનું પ્રભુત્વ ગુમાવ્યા પછી પણ એમનામાં રહેલો તુંડ મિજાજ અને અમેરિકનો માટેનો તુચ્છભાવ પૂર્વવત જ રહેલાં જણાયાં છે.

યુરોપી સંસ્કૃતિના આક્રમણ સામે અહીંના આદિવાસીઓ એવા રેડ ઇન્ડિયનોએ હિંસક પ્રતિરોધ કર્યો હતો. બળવત્તર આક્રમકો સામેના એ પ્રતિકારમાં આજની ગેરીલા લડાઈનું દર્શન થાય છે. એમની સામે સ્વરક્ષણના નામે અમેરિકન સમાજમાં વિકસી રહેલા ગનકલ્ચરની સ્થિતિ આપણને ગળે ઊતરે તેમ નથી. ૧૮૫૭ની સશસ્ત્ર ક્રાન્તિ બાદ અંગ્રેજી શાસકોએ હિંદુસ્તાનની પ્રજાને બળપૂર્વક નિઃશસ્ત્ર કે નિર્વીર્ય બનાવી દીધી હતી. દેશી રાજાઓના અંગરક્ષકો પાસે થોડાં શસ્ત્રો રહેતાં, પરંતુ એ રાજાઓની સ્થિતિ સરકસના પાળેલા વનરાજોથી જરાયે જુદી ન હતી. એથી વિરુદ્ધ અમેરિકન સમાજમાં બંદૂક અને પિસ્તોલ વગેરે શસ્ત્રો સામાન્ય માણસો માટે સહજપ્રાપ્ય હતાં. એના ઉપયોગ ઉપર ઝાઝાં નિયંત્રણોનો અભાવ જણાયો છે. વ્યક્તિના માન અને ગૌરવની રક્ષાને નામે, એ કહેવાતા સુધરેલા સમાજમાં બે વ્યક્તિઓ વચ્ચે ખેલાતા ખતરનાક દ્વંદ્વ, એટલે કે શસ્ત્રોની સાથે થતો બળનો મુકાબલો વિધિમાન્ય હતો. એ દરમ્યાન પ્રતિસ્પર્ધીને થતી ઈજા કે મૃત્યુ રાજ્યનાં કાયદાની પહોંચની બહાર હતાં.

ગુલામીની જંજીરમાં જકડયેલી એશિયા-આફ્રિકાની અબુધ પ્રજાઓ, અને એવી જંજીર ફગાવીને સ્વતંત્ર બનેલી પ્રજાઓ વચ્ચેની ભિન્ન મનોદશાનું આલેખન લેખકની તમામ કથાઓનું કેન્દ્રિય તત્ત્વ છે. એ ચિત્રની રજૂઆતમાં લેખકે એક આદર્શ શિક્ષકની ભૂમિકા નિભાવી છે. લેખકના પોતાના દેશ ફ્રાન્સની પ્રજાએ ૧૭૯૦ના અરસામાં આપખુદ અને નિષ્ઠુર રાજાશાહી વિરુદ્ધ ક્રાન્તિ કરીને સ્વતંત્રતા મેળવી હતી. અમેરિકાએ પણ એ જ સમય દરમ્યાન બ્રિટનના સંસ્થાનવાદી શાસનને યુદ્ધમાં શિકસ્ત આપીને સ્વતંત્રતા હાંસલ કરી હતી. સ્વતંત્ર બનેલી એ પ્રજાઓએ ત્યાર બાદ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનાં ક્ષેત્રોમાં અભૂતપૂર્વ પ્રગતિ સાધી હતી. વર્નની કથાઓમાં એનો જ આધાર લેવાયો છે. એને આધારે જ દુનિયાનાં ઇતિહાસ અને ભૂગોળ ઉપર પશ્ચિમની એ પ્રજાઓએ જાણે કબજો જમાવ્યો હતો. વિજ્ઞાનની એ હરણફાળનું વરવું સ્વરૂપ સાગરસમ્રાટ જેવી અનેક કથાઓમાં ઉજાગર બનેલું છે. કથાની કલ્પના કરતાં વાસ્તવિકતા ક્યારેક વધુ દારુણ હોવાનો આપણને તો કડવો અનુભવ છે જ.

જૂલે વર્નની કથાઓના માધ્યમથી ૧૯મી સદીની દુનિયાના ઇતિહાસ, ભૂગોળ તથા માનવજીવનની તવારીખ રજૂ થાય છે. એને જાણવા સમજવા માટે આ લેખનોમાં ઊંડા ઊતરવું જરૂરી બને છે. એંશી દિવસમાં પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા માટે સતત દોડતી રહેલી આ કથા માટે પણ એ એટલું જ સાચું છે. એના કથાનાયકની સાથે મુમુક્ષુ બનીને સહપ્રવાસી બનીએ તો જ એ વસ્તુ સમજાય તેમ છે.

આ ગ્રંથ તૈયાર કરવામાં પણ જીવનસંગિની પ્રાધ્યાપક સુમતિબહેન નાયકની મહત્ત્વની ભૂમિકા રહેલી છે. એ ઉપરાંત નવયુગ કોમર્સ કૉલેજના નિવૃત્ત આચાર્ય અને કવિ શ્રી જે. એલ. દેસાઈ તથા નવયુગ સાયન્સ કૉલેજના નિવૃત્ત આચાર્ય ડૉ. અણખીવાલા એમ.ડી. તરફથી પણ માર્ગદર્શન અને પ્રોત્સાહન મળતાં રહેલાં છે. આ બંને સન્નિષ્ટ મિત્રોનો હું અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

માત્ર અડધા દશક જેવા ટૂંકા સમયમાં જૂલે વર્નની અડધો ડઝન કરતાં પણ વધુ કથાઓને યથાતથા સ્વરૂપમાં તૈયાર કરનાર આર. આર. શેઠ પ્રકાશનગૃહના શ્રી ભગતભાઈ તથા ચિંતનભાઈ અભિનંદનના અધિકારી છે.

‘અગ્નિરથ, લાઈટહાઉસ તથા મિખાઈલ સ્ટ્રોગોવની અગાઉ પ્રકાશિત થયેલી કથાઓના જેટલો જ ઉમળકાભેર આવકાર આ કથાને પણ મળશે એવી અપેક્ષા છે.

C/o. એડવોકેટ સંદીપ નાયક
૬૮, મહેરનગર
અડાજણ રોડ
સુરત ૩૯૫ ૦૦૯

દોલતભાઈ નાયક
950, Wolfcreek Dr.
Longmont-Co-80501.
USA

---

* વર્નનાં સર્જનોની યાદી માટે શ્રી હરીશ નાયક અનુવાદિત “સોનેરી ધૂમકેતુનો પીછો” પુસ્તકની પૂરવણીમાં જોવું.

૧

ફિલિયાસ ફોગ

ફિલિયાસ ફોગ એનું નામ. જેવું નામ વિચિત્ર, તેવાં જ એનાં કામ વિચિત્ર, અને એવો જ વિલક્ષણ એનો જીવન વહેવાર.

બર્લિંગટન ગાર્ડન્સના સેવિલ રૉ માર્ગના સાતમા નંબરના બંગલામાં એનો મુકામ હતો. મસમોટું મકાન, પરંતુ એમાં રહેનારા ફોગ સાહેબ એકલા જ હતા. સાવ એકલરામ એની જિંદગી. ન કોઈ આડોશ, પાડોશ કે ન કોઈ પળોજણ, ન આધિ, વ્યાધિ કે ન કોઈ ઉપાધિ. એક માત્ર વળગણ રિફોર્મ ક્લબના સભ્યપદનું હતું. લંડન શહેરની એ એક પ્રતિષ્ઠિત ક્લબ ગણાતી.

ઘડિયાળના કાંટા સાથે જ શરૂ થતી એમની દિનચર્યા ઘર અને રિફોર્મ ક્લબ વચ્ચે સરળતાથી વહેતી રહેતી. આ બે સ્થળો વચ્ચેના એમના માર્ગમાં ચોક્કસ સમયે અને નિશ્ચિત સ્થળે થઈને પસાર થતા ફોગને જાણનારા ઘણા લોકો હતા, પરંતુ તેમની સાથે હાય કે હલ્લો કહેવા સિવાય વાતચીતનો કોઈ સંબંધ ન હતો. સૌમ્ય ચહેરા સાથે થતો એ માત્ર સસ્મિત શિષ્ટાચાર જ હતો. ગર્ભશ્રીમંત ઇંગ્લીશ સમાજના ભદ્ર અને વિનમ્ર સજ્જન તરીકેની એમની છાપ હતી. સાવ નિરુપદ્રવી માણસ હતા. આ છાપને આઘાત પહોંચાડે એવો કોઈ અતિરેક એમનાં વાણી-વર્તનમાં કદી દેખાતો નહિ.

એમની રોજેરોજની હાજરીની નોંધ લેતા લોકોમાં કુતૂહલ રહેતું કે તેઓ અહીં એકલા કેમ રહે છે? શું કરે છે? એમનાં સંબંધીઓ કોણ છે? એમનું જીવન એ સૌ માટે કોયડા સમાન હતું. તેઓ નખશીખ અંગ્રેજ હતા. લંડનમાં રહેતા હોવા છતાં લંડનવાસી કહી શકાય તેવું કોઈ તત્ત્વ એમનામાં જણાતું નહિ. ઘર અને ક્લબ સિવાયના બીજા કોઈ પણ સ્થળે કોઈએ એમને જોયા ન હતા. બૅન્ક કે બીજી કોઈ પણ ફાઇનાન્સિયલ સંસ્થામાં ક્યારેય નાણાંના વહેવાર માટે ગયા હોવાનું કોઈ કહી શકે તેમ ન હતું. ટેમ્સ નદીને કાંઠે વસેલું લંડન શહેર આમ તો મોટું બંદર હતું. નદીકાંઠે મોટાં દરિયાઈ જહાજો માટે પાકી જેટ્ટીઓ હતી. તેમાં વેપારીઓનાં વિશાળ જહાજો તથા શ્રીમંતોની વૈભવી નૌકાઓ હરહંમેશ પાણી ઉપર હિલોળા લેતાં પડ્યાં રહેતાં. એવાં જળયાનોની સતત આવનજાવન રહેતી, પરંતુ એમાં ફિલિયાસ ફોગના નામની તકતીવાળું કોઈ યાન કદી કોઈએ જોયું ન હતું.

લંડન શહેરમાં કાયદાની નાનીમોટી અનેક અદાલતો હતી. એમાં ફરિયાદીઓ હતા, આરોપીઓ હતા, તેમજ તેમની કેફિયત રજૂ કરનારા સેંકડો બૅરિસ્ટરો હતા. તેઓની હકીકતો સાંભળીને ન્યાય કરનારા ન્યાયાધીશો હતા. કાયદાનું શિક્ષણ આપતી અને બૅરિસ્ટરોને શિષ્ટાચાર શીખવતી ઈન તરીકે ઓળખાતી અનેક કૉલેજો લંડનમાં હતી. એવી કોઈ કૉલેજમાં એમણે હાજરી આપી હોય એવી પણ કોઈને માહિતી ન હતી.

શહેરમાં વેપાર, ધંધા, સાહિત્ય, કલા કે વિજ્ઞાનમાં રસ ધરાવતા માણસોની અનેક જાહેર સંસ્થાઓ હતી. એવી કેટલીક સંસ્થાઓ સાથે સામ્રાજ્યની મહારાણીનું નામ પણ

જોડાયેલું હતું. એવી સંસ્થાઓનું સભ્યપદ મેળવવામાં લોકો ગૌરવ લેતા. પરંતુ ફોગ સાહેબનું નામ ક્યાંય જોડાયું હોય તેવી કોઈને જાણકારી ન હતી. ખેતીવાડી, ધંધાઉદ્યોગ કે ઉત્પાદન સંબંધી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ સાથે એમને સંબંધ ન હતો.

એમને માટે કહેવાતું કે એઓ ભલા અને એમની રિફોર્મ ક્લબનું સભ્યપદ ભલું. એ સિવાય બીજું કાંઈ જ નહીં. આવા અકળ વ્યક્તિત્વવાળા એકાકી અને અકડુ માણસ, રિફોર્મ ક્લબ જેવી મોંઘી છતાં ખાસ જાણીતી નહીં એવી ક્લબના સભાસદ કેવી રીતે બની શક્યા હશે, તે પણ એક કોયડો જ હતો. આ ક્લબનું સભ્યપદ અરજી કરવાથી મળી શકે તેમ ન હતું. કોઈ ચાલુ સભાસદની ખાસ ભલામણ હોય, અને અન્ય સભાસદોની સંમતિ હોય તો જ વ્યક્તિને એના સભાસદ બનવાનું ગૌરવ મળી શકતું. ફોગ માટે કહેવાતું કે કોઈ બેરિંગ બ્રધર્સ નામની શરાફી પેઢી સાથે એમને સંબંધ હતો. તેમના તરફની જોરદાર ભલામણને આધારે એમને સભાસદ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યા હતા. ફોગ તરફથી લખાતા ચેક આ શરાફી પેઢીમાં તરત જ સ્વીકારાઈ જતા, એવી સધ્ધર એમની શાખ હતી. એમના ખાતામાં હંમેશાં મોટી રકમ જમા રહેતી. પરંતુ એ રકમ ક્યાંથી આવી અને કેવી રીતે આવી તે કોઈ જ જાણતું ન હતું. એનો જવાબ ફોગ સિવાય બીજા કોઈ પાસેથી મળી શકે તેમ ન હતું, અને એમને પૂછવાની કોઈ હિંમત કરી શકે તેમ ન હતું.

આ રિફોર્મ ક્લબમાં કોઈ સામાન્ય માણસ માટે સ્થાન જ ન હતું. લંડન શહેરના ધનવાન તેમજ ઉમરાવ કુટુંબના નબીરાઓ જ એમાં સભ્ય બની શકતા. ક્લબનું પોતાનું વિશાળ મકાન હતું. મકાનની દેખભાળ રાખવા તથા શ્રીમંત સભ્યોની સુવિધા સાચવવા માટે તેમાં નોકરચાકરો રાખવામાં આવતા.

બહારની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિઓ સાથે નહીં જોડાયેલા ગર્ભશ્રીમંત અને ઉમરાવ વર્ગના મહાનુભાવો માટે આ ક્લબ બીજું ઘર ગણાતી. પોતાના માનવંતા સભાસદો માટે રાત્રીનિવાસની સગવડ પણ રાખવામાં આવતી. દિવસ દરમ્યાન અને મોડી રાત સુધી અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ રહેતી. દરેક સભાસદને તેની રુચિ પ્રમાણેનું મનપસંદ ભોજન અને અલ્પાહાર મળી રહેતાં. જોકે આ વધારાની સગવડો માટે સભ્યોએ વધારાની કિંમત ચૂકવવી પડતી.

આવી મોંઘી રિફોર્મ ક્લબનું સભ્યપદ ધરાવનાર ફોગ મહાશય એક શ્રીમંત માણસ હોવા જોઈએ, એમાં તો કોઈને શંકા ન હતી, પરંતુ એમની એ સમૃદ્ધિ કેવી રીતે સંપન્ન થઈ તે કોઈ જાણતું ન હતું અને એમના પોતાના સિવાય એનું રહસ્ય કોઈ ખુલ્લું કરી શકે એમ પણ ન હતું. એમના જેવા ઓછું બોલવાની ટેપવાળા ગંભીર પ્રકૃતિના માણસને એવી વાત કોઈ પૂછે તેમ પણ ન હતું.

એમની પાસે કેટલી સંપત્તિ હતી, તેનો પણ કોઈને અંદાજ ન હતો. ધનવાન છતાં એમણે ધનનું પ્રદર્શન કર્યું ન હતું. તેઓ કંજૂસ કે લોભી પણ જણાતા ન હતા. કોઈક ઉમદા અને ઉપયોગી હેતુ માટે તેઓ અવારનવાર દાન પણ આપતા. મોટે ભાગે એવું દાન ગુપ્ત જ રહેતું.

લંડન શહેરની નજીકના કે દૂરનાં સ્થળોનો એમણે પ્રવાસ ખેડ્યો હોય એવું પણ કોઈએ સાંભળ્યું ન હતું, છતાં આસપાસની દુનિયા સંબંધી એમની જાણકારી તલસ્પર્શી હતી. શરૂઆતની જિંદગીમાં દુનિયાભરના પ્રવાસો એણે ખેડ્યા હોય, એવી દરેક સ્થળની એમને સઘન જાણકારી હતી. એમની ક્લબના સભ્યો સાથે એ સંબંધેની ચર્ચામાં તેઓ અચૂક ભાગ લેતા. ક્લબના સભ્યો વચ્ચે આ ચર્ચાનાં વાદવિવાદો થતા. એવી ચર્ચા ક્યારેક ઉગ્ર પણ બની જતી. એવા સંજોગોમાં ફિલિપાસ ફોગ મહાશયનો અભિપ્રાય વજનદાર

ગણાતો. કોઈ બની ગયેલા બનાવના પરિણામ બાબતમાં એમની તર્કયુક્ત દલીલો સૌને ગળે ઊતરી જતી. કોઈ બની રહેલા બનાવના સંભવિત પરિણામ અંગેની એની ભવિષ્યવાણી ભાગ્યે જ ખોટી પડતી. સમાજના વર્તમાન પ્રવાહો તથા ભૂગોળ સંબંધી પ્રશ્નોમાં એમનો અભિપ્રાય ગંભીરપણે લેવાતો. કોઈ સાહસિક અભિયાન ઉપર નીકળેલા પ્રવાસીઓની ગતિવિધિઓ સંબંધી એમની ગણતરી હંમેશાં સાચી પડતી. અગોચર પ્રવાસમાં ગુમ થયેલા કે આડે રસ્તે ચડી ગયેલાં પ્રવાસીઓએ કરેલી ભૂલોનો એમને તરત જ ખ્યાલ આવી જતો. આ બધી જાણકારી એમની પાસે કેવી રીતે આવી, તે સૌને માટે કુતૂહલની બાબત હતી કારણ કે ઘડિયાળના કાંટા સાથે ઘર અને ક્લબ વચ્ચેની આવનજાવન સિવાય બીજે ક્યાંય પણ એઓ ગયા હોય એવી કોઈને માહિતી ન હતી.

એમની મનપસંદ પ્રવૃત્તિ વાચનની હતી. એ ઉપરાંત પત્તાંની રમતનું એમને ભારે વળગણ હતું. શાંતિથી રમાતી આ રમતમાં મોટે ભાગે એમની જ જીત થતી. એમાંથી એને ઘણા પૈસા પણ મળતા, પરંતુ એવી ધનપ્રાપ્તિ એમનું લક્ષ્ય ન હતું. એવી આવકને તેઓ દાનમાં વાપરતા. આ રમત એમને મન શાંત સંઘર્ષ હતો, એક પડકાર પણ હતો, છતાં એમાં ધાંધલધમાલને કોઈ સ્થાન ન હતું. એમની શાંત પ્રકૃતિને આ રમત ખાસ અનુકૂળ હતી. ક્લબમાંનો એમનો મોટાભાગનો સમય એમાં જ પસાર થતો.

રિફોર્મ ક્લબના અન્ય સભાસદોને પોતાનાં કુટુંબો હતાં. દરેકને તેમના સ્વભાવને અનુરૂપ મિત્રમંડળ હતું, પરંતુ આ ફોગ સાહેબને સંતાનો કે પત્ની હોવાની કોઈને માહિતી ન હતી. સેવીલ રૉ સ્ટ્રીટના સાતમા નંબરના બંગલામાં તેઓ એકલા જ રહેતા એમાં એમની મુલાકાત લે એવાં કોઈ સગાંસંબંધી કે મિત્રો પણ ન હતાં. એમના ઘરની અંદરની સજાવટ કે સ્થિતિ સંબંધમાં બહારના સૌને કુતૂહલ રહેતું. ઘરમાં સાફસૂફી તથા એમના કામકાજ માટે ઘરમાં જ રહે તેવો નિવાસી નોકર તેઓ રાખતા.

ફોગ મહાશયનું બપોરનું કે રાતનું ભોજન ક્લબમાં જ થતું. એ માટેની વ્યવસ્થા એમની રુચિ અને સમય પ્રમાણે જ કરવી પડતી. દરરોજ ચોક્કસ સમયે, ચોક્કસ રીતે સજાવટ કરાયેલા નિશ્ચિત ટેબલ ઉપર જ એ માટેની વ્યવસ્થા કરવાની રહેતી. એમના ભોજન દરમ્યાન અન્ય સભાસદ સહભાગી બને તે એમને પસંદ ન હતું. બહારના કોઈ માણસ કે મહેમાનને એમણે કદી ક્લબમાં આમંત્રણ આપ્યું ન હતું. ક્લબના મકાનમાં રાખવામાં આવતી રાત્રિનિવાસ માટેની સગવડનો એમણે કદી પણ ઉપયોગ કર્યો ન હતો. ક્લબમાં જ રાત્રીભોજન લઈને મોડી રાત્રે ફક્ત સૂવા માટે જ તેઓ ઘરે આવતા. ઘરથી ક્લબ સુધીના એ નિશ્ચિત માર્ગે એમનાં પ્રત્યેક ડગલાં એક સરખી લંબાઈનાં અને ચોક્કસ સમય પ્રમાણેનાં રહેતાં. એમના ભોજનની વાનગીઓ બનાવનારાએ પણ પૂરેપૂરી કાળજી રાખવી પડતી. ભોજન બનાવનારા તથા પીરસનારાઓના ગણવેશ પણ નિશ્ચિત હતા. પીવાના પાણીનું ટેમ્પરેચર તથા ખુશબુમાં પણ સાતત્ય જાળવવું પડતું. જોકે આ બધાં માટેના ખર્ચની બાબતમાં એમણે કદી કોઈ વિવાદ કર્યો ન હતો.

સેવીલ રૉ માર્ગ ઉપરનું એનું મકાન મોટું હતું, છતાં તેને ભવ્ય કે વૈભવી કહી શકાય તેમ ન હતું. જોકે એની અંદર વ્યક્તિની સગવડ પૂરેપૂરી જળવાઈ રહે તેવી તમામ સજાવટ હતી. ફોગમહાશયની તમામ સગવડ સાચવવા માટે જેમ્સ ફોસ્ટર નામનો નોકર હતો. માલિક માટે કરવાનાં તમામ કામો નક્કી કરેલા સમયે અને માલિકે આપેલી સૂચના પ્રમાણે જ તેણે કરવાનાં રહેતાં. એમાં જરા જેટલો પણ ફેરફાર કે ઢીલ અસહ્ય ગણાતાં. બીજી ઑક્ટોબર ૧૮૭૨ના રોજે એટલે કે આજના દિવસે એને નોકરીમાંથી પાણીચું આપવામાં આવ્યું હતું. એ માટેનું કારણ? કારણ એટલું જ કે સવારમાં મોંની સફાઈ માટેનું

પાણી ૮૬° ડિગ્રી જેટલું જ ગરમ લાવ્યો હતો. બે ડિગ્રીનો આ તફાવત માફ કરવા માલિક તૈયાર ન હતા. નોકરીમાંથી એને તરત જ છૂટો કરવામાં આવ્યો. તેમ છતાં સેવકની સેવા વિના આ માલિકથી જીવી શકાય તેમ ન હતું. એક ફ્રેન્ચમેન સંબંધી એમને માહિતી હતી. તેને ગમે ત્યાંથી શોધીને, બપોરે અગિયારથી સાડાઅગિયાર વાગ્યા સુધીમાં પોતાની સમક્ષ લાવવાનું છેલ્લું કામ તેણે કરવાનું હતું.

સાડાઅગિયારના ટકોરે ક્લબમાં જવા માટે ઘરમાંથી નીકળવાનો એમનો નિત્યક્રમ હતો. તે અગાઉ એ નવા માણસ સાથે મુલાકાત થવી જરૂરી હતી. ક્લબમાં જવા માટે તૈયાર થઈને પરસાળમાં મૂકેલી ખુરશી ઉપર હંમેશની રીતે ટટાર બેઠા. બોલાવેલા માણસની રાહે જોવા લાગ્યા. બંને પગ લશ્કરી ઢબે હોશિયારની સ્થિતિમાં એકબીજાને સમાંતર રીતે ગોઠવાયા હતા. ડોક પણ ઊંચી અને ટટાર હતી. હાથમાં રાખેલી વિચિત્ર પ્રકારની ઘડિયાળના કાંટા તરફ એમની નજર હતી. એમાં કલાક, મિનિટ અને સેકંડના કાંટાઓ ઉપરાંત દિવસ, મહિના અને વર્ષ પણ દર્શાવવામાં આવ્યાં હતાં.

હજી અગિયાર વાગીને પંદર મિનિટ થઈ હતી. બરાબર એ સમયે દરવાજા ઉપર ટકોરા થયા. સૂચના મળતાં જ બારણું ખોલીને હવે ભૂતપૂર્વ બનેલો સેવક જેમ્સ ફોસ્ટર વરંડામાં દાખલ થયો. એની પાછળ બીજો માણસ પણ અંદર આવ્યો.

'આપની આજ્ઞા પ્રમાણે આ માણસને શોધી લાવ્યો છું.'

ત્રીસેક વર્ષનો યુવાન તરત જ ફોગની સામે આવ્યો. વાંકા વળીને ભાવિ માલિકનું, અભિવાદન કર્યું. ફોગે એની સામે જોયું. નજરથી એને માપવા પ્રયાસ કર્યો. પૂછ્યું:

'ફ્રેન્ચમેન હોય તેમ લાગે છે. તારું નામ જ્હોન...'

'ના સાહેબ. જ્હોન નહીં, પરંતુ જીન; જીન પાસપટર્યું. વિચિત્ર લાગે તેવી મારી અટક છે. મારા નામ સાથે એવી અટક કેવી રીતે વળગી તેની મને ખબર નથી. પરંતુ મને જે અનુભવ થઈ રહ્યા છે, તે જોતાં લાગે છે, કે તે મારે માટે યોગ્ય જ છે. ફ્રાન્સના પેરીસમાં રહેતો હતો, નાનામોટા અનેક ધંધા કરી જોયા. મારું માનવું છે કે હું એક પ્રામાણિક માણસ છું અને એ કારણે જ કોઈ ધંધામાં મને ફાવટ આવી નથી. આખરે વેપારધંધાનો ખ્યાલ છોડી મેં નોકરી કરવાનું શરૂ કર્યું. પહેલાં એક ફરતી સંગીતમંડળીમાં ગીતો ગાવાનું કામ કર્યું. પછી એક સરકસમાં અંગકસરત પણ કરી જોઈ. ચિત્તાની જેમ ઠેકડા મારવાની અને દોરડાં ઉપર નૃત્ય કરવાની મને સારી ફાવટ હતી. ત્યાર બાદ અંગકસરત કરતી શાળામાં હું અધ્યાપક હતો. છેલ્લે પેરીસના અગ્નિશમન વિભાગમાં પણ મેં સેવા આપી. મને સમજાતું નથી, કે એ પૈકીની એકે નોકરી માટે હું લાયક કેમ ન ગણાયો! આખરે પાંચ વર્ષ ઉપર પેરીસ અને ફ્રાન્સ છોડીને અહીં લંડન આવ્યો. પરચૂરણ ઘરકામ કરીને જીવન નભાવું છું. હવે થાય છે કે કોઈ સદ્‌ગૃહસ્થના ઘરમાં જ તેમના અંગત સેવક તરીકેની કામગીરી મળે તો સારું. મારી આવી સતત રઝળપટ્ટીનો અંત આવે અને એવી જિંદગીને સૂચક મારી પાસપટર્યું અટક નિરર્થક થાય તેમ હું ઇચ્છું છું. મને માહિતી મળી હતી કે આપને અંગત સેવકની જરૂર છે. આપના જેવા શાંત પ્રકૃતિના અને નિયમિત જીવન જીવનારા સજ્જન સાથે રહીને મારે હવે આ અપશુકનિયાળ અટકથી છૂટકારો મેળવવો છે.'

'ઠીક છે. તારી એવી વિચિત્ર અટકનો મને વાંધો નથી. મારી પાસે પણ તારે માટે ભલામણ આવી છે. પણ મારી બે શરતો છે. તે તને જણાવવામાં આવી જ છે. એમાં જરા પણ ચૂક હું ચલાવી લેતો નથી.'

'હા જી. મેં તે સમજી લીધી છે અને મને તે કબૂલ છે.'

'અત્યારે કેટલા વાગ્યા?'

'અગિયાર વાગીને ચોવીસ મિનિટનો સમય થયો, પોતાના ખીસામાંથી ઘડિયાળ કાઢી જીને જવાબ આપ્યો.

'તારું ઘડિયાળ ધીમું ચાલે છે, બરાબર ચાર મિનિટ મોડું.'

'માફ કરજો, સાહેબ, પણ મારૂં ઘડિયાળ મોડું હોઈ શકે જ નહીં.'

'ચિંતા નહીં. એ ચાર મિનિટ મોડું છે. તો હવે બરાબર સાંભળી લે, કે અત્યારથી જ એટલે કે ૧૮૭૨ના ઑક્ટોબર માસની આજની બીજી તારીખને બુધવારે સવારે અગિયાર વાગીને ઓગણત્રીસમી મિનિટથી મારા ઘરમાં, મારા અંગત સેવક તરીકે તને નોકરીએ રાખવામાં આવ્યો છે.' શબ્દો પૂરા થતાં જ ઘડિયાળમાં સાડાઅગિયાર વાગ્યાનો ટકોરો થયો. ફોગ સાહેબે ક્લબમાં જવા માટે ઘરમાંથી પોતાનો એક પગ બહાર મૂક્યો. ડાબા હાથમાં પકડેલી હેટ પોતાના માથા ઉપર મૂકી અને ક્લબના રસ્તે ચાલવા માંડ્યું. એની પાછળ સ્પ્રિંગવાળું બારણું અવાજ સાથે બંધ થયું.

જીન પાસપટર્યુ આ અજાણ્યા ઘરમાં અવાક્ બનીને ઊભો હતો. માલિકની પાછળ એનો જૂનો સેવક જેમ્સ ફોસ્ટર પણ રવાના થઈ ગયો. તેણે ખોલેલું બારણું અવાજ સાથે ફરીથી બંધ થયું.

એક જ મિનિટ અગાઉ ઘરમાં સેવક તરીકેની નોકરીમાં રહેલો જીન પાસાપટર્યુ નવા માલિકના સાવ અજાણ્યા મકાનમાં એકલો રહી ગયો.

૨

જીન પાસપટર્યુ

એવા હતા માલિક ફિલિયાસ ફોગ. એનો નવનિયુક્ત નોકર જીન પાસપટર્યુ પણ કાંઈ કમ ન હતો. માલિકની જિંદગી તો ઘડિયાળના કાંટાની સાથે સેકંડ ટુ સેકંડ અને મિનિટ ટુ મિનિટ ચાલતી જ રહી, પરંતુ સેવકની જિંદગી બદલાઈ ગઈ.

અગિયાર વાગ્યા બાદ ત્રીસમી મિનિટ પૂરી થતાં જ આખા ઘરનો હવાલો નવા નોકરને ભરોસે છોડીને માલિક નિત્યક્રમ પ્રમાણે રિફોર્મ ક્લબમાં જવા નીકળી ગયા. જીનને શોધીને અહીં લઈ આવનાર જૂના સેવક માટે હવે એક મિનિટ પણ વધારે રોકાવાનું જરૂરી ન હતું. અણધાર્યા પરિવર્તનથી જીન પણ અવાક્ બની ગયો. ધીમે ધીમે તેણે સ્વસ્થતા મેળવી. નવા માલિક માટે એ વિચારી રહ્યો.

'...કેવો માણસ છે, આ મારો નવો માલિક? અહીં લંડનમાં આવેલા મેડમ તુસાદના સંગ્રહાલયમાં મેં જગવિખ્યાત વ્યક્તિઓનાં મીણનાં પૂતળાંઓ જોયાં છે. બોલી નહીં શકતાં એ પૂતળાંઓ, અને બોલી શકતા આ મારા નવા માલિકમાં શું તફાવત? એમને પણ એ પૂતળાંઓ જોડે મૂકવામાં આવે તો કોઈ જ ફરક ન દેખાય.'

થોડી જ મિનિટો અગાઉ માલિકે એનો ઈન્ટરવ્યૂ લીધો હતો. જીન માટે શું અભિપ્રાય બાંધ્યો હશે તે તો તેઓ જ જાણે, પરંતુ એ વખતે જીને પણ માલિકને સમજવા પ્રયાસ કર્યો. એમની ઉંમર ચાળીસ વર્ષની હશે. ઊંચાઈ સાથેનો ભવ્ય ચહેરો એમના વ્યક્તિત્વને અનેરો ઉઠાવ આપતો હતો. કાળી ભ્રમર તથા ચમકતી આંખો અને વિશાળ કપાળ સાથેનો એ માણસ એને પ્રભાવશાળી લાગ્યો. વાતો થોડી અને કામ વધુ કરનાર વ્યક્તિને કર્મઠ કહેવામાં આવે છે. નવા માલિકમાં આ સેવકને એવા કાર્યશીલ સજ્જનનાં દર્શન થયાં. એન્જેલિકા કોફમેન જેવી વિખ્યાત ચિત્રકારે માલિકના ચહેરાનું કરેલું રેખાંકન સામે દીવાલ ઉપર એણે જોયું. એમાં પણ એ ચહેરો તાજગીભર્યો લાગતો હતો. નિશ્ચિત સમયે નિર્ધારિલું કામ કરવાના એમના આગ્રહને કારણે ચોકસાઈ એમનામાં મૂર્તિમંત બની ગઈ હતી. એમનાં દરેક કામો પૂરેપૂરી ગણતરી પછી જ થતાં; પરિણામે એમણે કદી ઉતાવળ કરવી પડતી નહીં. એમનું દરેક પગલું કેવળ જરૂરિયાત અનુસાર જ ભરાતું. ખાસ કારણ ન હોય તો મોંના હાવભાવ પણ બદલાતા નહીં.

આ મકાનમાં ફોગ એકલા જ રહેતા. ઘરની નજીકના પાડોશીઓ કે બહારના સમાજ સાથે એ કારણે કોઈ સંબંધ રાખવાની એમને જરૂર લાગતી નહીં. ફોગ માનતા કે સમાજમાં હળવાભળવામાં ક્યારેક તો કોઈની સાથે સંઘર્ષમાં ઊતરવું જ પડે. જો શાંતિથી જીવવું હોય તો એવા સંભવિત સંઘર્ષની સ્થિતિ ટાળવી જોઈએ.

આવું એકાકી જીવન જીવતા માલિકની સરખામણીમાં સેવક જીન પાસપટર્યુ મિલનસાર સ્વભાવનો, બોલકો અને હસમુખો માણસ હતો. ફ્રાન્સના ગામઠી વિસ્તારમાંથી આવેલો છતાં બુદ્ધિ વિનાનો અસંસ્કારી કે કડછો ન હતો. સદાય હસતા લાગતા હોઠ કોઈ સારી વસ્તુનો સ્વાદ લેવા કે કોઈને ચૂંબન કરવા તત્પર હોય તેવા ફૂલગુલાબી હતા. વિશાળ

છાતી ને બહાર ફેલાયેલા ખભા સાથેનું એનું શરીર હરક્યુલસ જેવું મજબૂત હતું. માથા ઉપરના ભૂખરા વાળની સજાવટ હંમેશાં એક જ પ્રકારની રહેતી. પૈસા ખરચવાની બાબતમાં એ ઉદાર હતો.

માલિકને જે પ્રકારના નોકરની જરૂર હતી, તે માટે પોતે લાયક હતો કે નહીં, તે એ નક્કી કરી શકતો ન હતો. લાંબા અનુભવ પછી જ એ અંગે કાંઈક નિશ્ચિત કહી શકાય.

માલિક તરીકે અંગ્રેજ ગૃહસ્થો ચોકસાઈવાળા અને ઠંડા દિમાગથી કામ લેનારા હોય છે, એવી ઘણી વાતો તેણે સાંભળી હતી. એવા કોઈ માલિકના હાથ નીચે કામ કરી શાંતિથી જીવન જીવવાનાં સ્વપ્નાં લઈને પાંચ વર્ષ ઉપર પેરીસથી તે અહીં લંડન આવ્યો હતો. પરંતુ એ બાબતમાં અત્યાર સુધીનો એનો અનુભવ કડવો જ રહ્યો હતો. એણે સાંભળેલી બધી જ વાતો ખોટી પુરવાર થઈ હતી. પાંચ વર્ષમાં અહીં એણે દશ માલિકો બદલ્યા હતા. એના કમનસીબે એ દરેક સ્થળે એને તરંગી, સ્વચ્છંદી, અનિયમિત અને ભ્રામક સાહસોની પાછળ આંધળુકિયાં કરનારા માલિકો જ મળ્યા હતા.

એવા માણસો સાથે મેળ પાડવાનું એને મુશ્કેલ લાગતું. એનો છેલ્લો માલિક લૉર્ડ લેંગ્સફેરી તો પાર્સામેન્ટનો સભ્ય હતો. પરંતુ આખી રાત હે-માર્કેટનાં ઓઇસ્ટર રૂમમાં દારૂ ઢીંચ્યા કરતો, અને વહેલી સવારે પોલીસોને ખાંધે ચડીને જ ઘરે આવી શકતો. એવો હતો છતાં તે માલિક હતો. તેનો આ નોકર તેને માટે લાગણી રાખતો અને નિયમિત રીતે પોતાની ફરજ બજાવતો રહેતો. માલિકની આવી રીતભાત જીનને ગમતી નહીં. તેના ભલા માટે જીને તેને પ્રેમભરી સલાહ આપી, પણ એનું પરિણામ ઊંધું જ આવ્યું. તુંડમિજાજી લૉર્ડ સાહેબને નોકરની આ ધૃષ્ટતા પસંદ ન આવી. આખરે એ ઘર પણ એણે છોડવું પડ્યું.

નવી નોકરી માટેની તપાસમાં ફિલિયાસ ફોગ સાહેબને સેવકની જરૂર હોવાની માહિતી મળી. દૂધના દાઝેલા જીને વિચિત્ર નામવાળા આ માણસની રહેણીકરણી અંગે શક્ય એટલી જાણકારી મેળવી. ફોગ સંબંધી બધા જ અભિપ્રાય સારા હતા. સમયપાલનના કડક આગ્રહી હતા, ઘરના બિછાના સિવાય બીજે ક્યાંય રાત પસાર કરવાનું એમને ફાવતું નહીં, કદી મુસાફરી કરતા નહીં, ઘરમાં એક પણ દિવસ એમની ગેરહાજરી નહીં, વગેરે વગેરે. જીનને લાગ્યું કે આ માણસ જ પોતાની સેવાને લાયક હતો. “મિસ્ટર — નિયમિત” તરીકે ઓળખાવી શકાય તેવા માલિકના નોકર તરીકે જીન પાસપર્ટ્યુને આખરે કામ, દામ અને સાથે ઠામ મળી ગયાં.

માલિક હવે ક્લબમાંથી મધરાતે જ પાછા વળે તેમ હતું. તે પહેલાં આ ઘર સંબંધી તમામ માહિતી જાણી લેવાનું એને જરૂરી લાગ્યું. ઘરના બેઝમેન્ટથી શરૂ કરીને માળના કાતરિયાં સુધીના તમામ ખંડોમાં એ ફરી વળ્યો. સાદગીયુક્ત છતાં વ્યવસ્થિત ગોઠવણી જોઈને એ ખુશ થઈ ગયો. બહારથી સુંદર અને સુરક્ષિત અને અંદરથી બધી રીતે સગવડવાળું મકાન એને ગમી ગયું.

મકાનના બીજે માળ સેવક માટેનો એટલે કે પોતાને માટેનો અલાયદો ખંડ પણ જોયો. એમાં ઈલેક્ટ્રિક કોલબેલ ઉપરાંત સીધી વાતચીત માટે માલિકના રૂમમાંથી પોલી નળીઓની સ્પીકિંગ ટ્યૂબનો ઉપયોગ થયો હતો. સેવકના બિછાનાની સામે જ આલમારી ઉપર મોટું ઈલેક્ટ્રિક ઘડિયાળ હતું. પહેલા માળે આવેલા માલિકના ખંડમાં પણ એવું જ ઘડિયાળ હતું. બંનેમાં સમયના કાંટા એકસાથે જ ગતિ કરતા. બંનેમાં ટકોરા પણ એકી સાથે જ પડતા. રસોડામાં બળતણ તરીકે તથા પ્રકાશ માટે કાર્બનના મિશ્રણવાળા હાઈડ્રોજન ગૅસનો ઉપયોગ હતો. ધુમાડા કે અન્ય પ્રદૂષણ વિનાની આ બળતણ વ્યવસ્થા તથા ઘરમાંની સગવડો જોઈને જીનને સંતોષ થયો. મોટેથી બોલી ઊઠ્યો:

'આ માલિક મારે લાયક છે, હું અહીં રહી શકીશ.'

બિછાનાની સામે જ કરવાનાં કામોની યાદી લટકતી હતી. એ ધ્યાનપૂર્વક વાંચી ગયો. સવારથી રાત સુધીમાં એણે કરવાનાં કામોની યાદી તથા તે માટેના નિશ્ચિત સમયની એમાં નોંધ હતી.

માલિકની દિનચર્યા સવારે આઠના ટકોરે શરૂ થતી. ત્યારથી બપોરે સાડા અગિયાર વાગ્યા સુધીની એમની અહીંની હાજરી દરમ્યાન એણે કરવાનાં કામોની એમાં સવિસ્તાર નોંધ હતી. ત્યાર બાદ તો માલિક ક્લબમાં જ હોય. ત્યાંથી મધરાતે પાછા આવે તે દરમ્યાન કરવાનાં કામોની પણ એમાં વિગતો હતી.

વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવાયેલો વોર્ડરોબ પણ એણે જોયો. એમાં હેંગર ઉપર માલિકે પહેરવાના કોટપાટલુન લટકતાં હતાં. એ દરેકના નંબર આપવામાં આવ્યા હતા. બાજુમાં રાખવામાં આવેલા રજિસ્ટરમાં દરેકની નંબરવાર નોંધ હતી. જુદી જુદી ઋતુઓ પ્રમાણે અઠવાડિયામાં કયા દિવસે ક્યાં કપડાં પહેરવાં તે પણ નક્કી જ હતું. વ્યવસ્થિત રીતે રાખવામાં આવેલાં પગરખાં માટે પણ એવી જ નોંધ હતી.

દરેક ખંડમાં જરૂરિયાત મુજબનું ફર્નિચર વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવવામાં આવ્યું હતું. માલિકને ઉપયોગી ન હોય તેવી કોઈ જ વસ્તુને ત્યાં સ્થાન ન હતું. રિફોર્મ ક્લબની સમૃદ્ધ લાઈબ્રેરી સભાસદો માટે ખુલ્લી જ રહેતી. એટલે ઘરમાં પુસ્તકો રાખવાની જરૂર જ ન હતી. બે વિષયોનાં પુસ્તકોમાં જ ફોગ મહાશયને રસ હતો. સાહિત્ય ઉપરાંત કાયદો અને રાજકારણ એમની પસંદગીના વિષયો હતા.

શયનખંડમાં લોખંડની નાની ફાયરપ્રૂફ તિજોરી હતી. ફોગનાં નાણાં દસ્તાવેજો તથા કિંમતી ચીજવસ્તુઓ એમાં જ રહેતાં. ચોરો સામે અહીં બધું સલામત હતું. એથી ઘરમાં કોઈ હથિયાર રાખવાની જરૂર જ ન હતી. ઘરમાં બીજી કોઈ વ્યક્તિની હાજરી પણ ન હતી. બસ! સંપૂર્ણ શાંતિ હતી.

ઘરમાંની પૂરેપૂરી વ્યવસ્થા, તથા સંપૂર્ણ શાંત સ્થિતિ જોઈને જીનને લાગ્યું કે પોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણેનો જ એક સદ્‌ગૃહસ્થ માલિક એને મળ્યો હતો. જોકે એવું જીવન એના જેવા ચંચળ પ્રકૃતિના માણસને કૃત્રિમ લાગે તેમ હતું.

આવા માલિકના નોકર તરીકે ટકી રહેવામાં ખાસ કોઈ તકલીફ નહીં પડે, એની સેવક જીન પાસપટર્યુને ખાતરી થઈ.

૩

અનોખો જુગાર

ફિલિયાસ ફોગે બરાબર સાડા અગિયારના ટકોરા સાથે સેવીલ રૉના પોતાના મકાનમાંથી પોતાનો જમણો પગ બહાર મૂક્યો. ત્યારબાદ એ જમણો પગ કુલ પાંચસોને પંચોતેર વાર એના ડાબા પગની આગળ મુકાતો રહ્યો. એ સાથે એનો ડાબો પગ કુલ પાંચસોને છોંતેર વખત જમણા પગની પાછળ અનુસરતો રહ્યો. બંને પગની એવી તાલબદ્ધ હિલચાલ બાદ ફોગ સાહેબ પાલ મૉલ નામના શોપિંગ સંકુલ પાસે આવેલા રિફોર્મ ક્લબના મકાનમાં પહોંચી ગયા. બહારથી ભવ્ય લાગતું આ મકાન બાંધવામાં નહીં નહીં તોય ત્રીસેક લાખ પાઉન્ડનો ખર્ચ થયો હશે.

નિત્યક્રમ પ્રમાણે એમણે ભોજનકક્ષમાં પ્રવેશ કર્યો. એમના આગમન પૂર્વે જ ખંડની નવેનવ બારીઓને ખોલવામાં આવી હતી. બારીની બહારનો સુંદર બગીચો પૂરેપૂરો જોઈ શકાય તેમ હતું. જોકે હમણાં પાનખર ઋતુને કારણે વૃક્ષો સાવ ખુલ્લાં હતાં. બાગને સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય તે રીતે એમનું ટેબલ ગોઠવાયું હતું. ટેબલક્લોથની સજાવટ પણ એમની સૂચના પ્રમાણેની જ હતી. એમની ખાસ ખુરશી ઉપર એમણે બેઠક લીધી. ટેબલ ઉપર મુકાયેલી ખાસ પ્લેટ તથા બાઉલ એમની જ રાહ જોઈ રહ્યાં હતાં. એમની સૂચના પ્રમાણે તૈયાર થયેલો અલ્પાહાર ત્યાં જ ઊભા રહેલા પરિચારકોએ પીરસવા માંડ્યો. તળેલી માછલી સાથે ઉત્તમ ક્વૉલિટીનો સોસ, ચેશાયરની ચીઝનું ટોપિંગ ચડાવીને ચોક્કસ ગરમીથી શેકવામાં આવેલી માંસની સ્લાઈસ, અને એ બધું બરાબર ચાવીને અન્નનળીમાં સરળતાથી ઉતારવા માટે પસંદગીની ગરમ ચાનો છલોછલ ભરેલો જગ ત્યાં હાજર જ હતો. અલ્પાહર કે ભોજનના સમયે ટેબલ ઉપર અન્ય વ્યક્તિની હાજરી એમને પસંદ ન હતી. ત્યારબાદ બાર વાગીને સુડતાળીસમી મિનિટે એમની પધરામણી ક્લબના વિશાળ અને ભવ્ય બેઠકખંડમાં થાય. એમની રોજિંદી આરામખુરશી ઉપર તેઓ બેઠક લે કે તરત જ પરિચારકે કવરબંધ 'ટાઈમ્સ' અખબાર એમની સામે મૂકવું પડતું. સામાન્ય રીતે કોઈપણ માણસ એ કવરને ફાડીને એક જ સેકંડમાં વાંચવાની શરૂઆત કરી શકે. પરંતુ અહીં ફિલિયાસ ફોગ સાહેબ હતા. દરેક કામ વ્યવસ્થિત રીતે અને ગણતરીપૂર્વક જ થવું જરૂરી હતું. અખબારનું એ કવર જરા પણ આમતેમ કપાઈ ન જાય, એ રીતે જાતે જ કાપવાની એમની રોજિંદી ટેવ હતી.

ટાઈમ્સ અખબાર અહીંનું મુખ્ય સમાચારપત્ર હતું. વ્યવસ્થિત રીતે એનું અધ્યયન કરવાનો એમનો આગ્રહ હતો. પ્રથમ અક્ષરથી શરૂ કરીને છેલ્લા પાના ઉપરના છેલ્લા અક્ષર સુધી વાંચવાનું કામ બરાબર પોણાચાર વાગ્યા સુધી ચાલતું. ત્યાર બાદ બીજું એવું જ પ્રતિષ્ઠિત અખબાર 'સ્ટાન્ડર્ડ' એમના હાથમાં મૂકવામાં આવતું.

સાંજના ભોજનના સમય સુધી એમનો અભ્યાસ ચાલતો. આ વખતે પણ અલ્પાહારના સમયનાં જ ટેબલ અને ખુરશી હોય, કાચની પ્લેટ અને બાઉલમાં વાનગીઓ પણ એ જ હોય. ગણવેશધારી પરિચારકો તરફની કામગીરી પણ એ જ રીતની. વધારામાં

એમને પ્રિય એવા રોયલ બ્રિટિશ સૉસની બોટલ ત્યાં મૂકવામાં આવતી.

ઘડિયાળમાં સાંજના છ વાગવામાં વીસ મિનિટ બાકી હોય, ત્યાં સુધીમાં આ ભોજન પૂરું થઈ જતું. વળી પાછા બેઠકખંડની એ જ આરામખુરસીમાં તેઓ સ્થાન ગ્રહણ કરે. તરત જ 'મોર્નિંગ ક્રોનિકલ' એમના હાથમાં મૂકવાનું હોય. એના ઉપર નજર નાંખવા માટે ત્રીસ મિનિટનો સમય જરૂરી હતો. એ દરમ્યાન ક્લબના અન્ય સભાસદોની પધરામણી થતી.

ફિલિયાસ ફોગ ઉપરાંત અન્ય પાંચ સભ્યોની અહીં નિયમિત હાજરી રહેતી. એમાં એન્જિનિયર એન્ડ્રયુ સ્ટૂઅર્ટ હતો, જહોન સુલિવાન તથા સેમ્યુઅલ ફેલેન્ટીન જેવા બૅન્કરો હતા, તો સાથે બૅન્ક ઑફ ઇંગ્લૅન્ડનો ઉપનિયામક ગોથિયર રાલ્ફ ઉપરાંત, શરાબ બનાવનાર કંપનીનો માલિક થોમસ ફ્લેનેગન હતો. આ બધા જ ગર્ભશ્રીમંત માણસો હતા. ક્લબના અન્ય સભ્યોમાં પણ આ લોકો વધુ પ્રભાવશાળી, સક્રિય અને નિયમિત આવનારા હતા. બેઠકખંડના ખૂણામાં ફાયરપ્લેસ હતી. તેમાં લાકડાં બાળવામાં આવતાં. એને લીધે ત્યાં હૂંફાળું વાતાવરણ રહેતું. પત્તાંની રમત માટે ત્યાં ખાસ ટેબલ તથા ખુરશીઓ હતી.

આ રોજિંદા સભ્યો પોતાની બેઠક સંભાળે કે તરત સામે પાનાં ગોઠવાઈ જતાં. રમતમાં હારજીત માટેની રકમ તેઓ જ નક્કી કરતા. રમત શરૂ થાય કે સાથે જ રોજેરોજના બનાવોની સામાન્ય ચર્ચા ચાલુ થતી.

આજે પણ રોજની જેમ રમત શરૂ થઈ. પોતાના હાથમાંનાં પાના ઉપર ધ્યાન આપતાં થોમસ ફ્લેનેગને, ત્રણેક દિવસથી અખબારોમાં હેડલાઇન ન્યૂઝ બની રહેલા બૅન્ક લૂંટના સમાચાર તરફ ગોથિયર રાલ્ફનું ધ્યાન ખેંચ્યું:

'મિસ્ટર રાલ્ફ! પંચાવન હજાર પાઉન્ડની લૂંટ બહુ જ મોટી રકમ કહેવાય, નહીં? તમારું શું માનવું છે?'

'એમાં માનવા જેવું શું છે? બૅન્કે એટલી રકમ ગુમાવી કહેવાય.' રાલ્ફને બદલે એન્ડ્રયુ સ્ટુઅર્ટે હળવાશથી જવાબ આપ્યો. 'એ તો બરાબર છે, પરંતુ હું જરા જુદી રીતે વિચારું છું.' એ જ બૅન્કના ઉપનિયામક રાલ્ફે ધીમેથી વાતને વળાંક આપ્યો, 'પંચાવન હજાર પાઉન્ડની રકમ કાંઈ નાનીસૂની બાબત નથી. એવા લૂંટારાને ગમે તે રીતે પકડવો જ જોઈએ. એ માટેની સઘન તપાસ શરૂ થઈ ગઈ છે. ગુના વિજ્ઞાનના નિષ્ણાત ડિટેક્ટિવોને ગુનેગાર ભાગી જઈ શકે તેવાં તમામ સ્થળોએ રવાના કરવામાં આવ્યા છે. અમેરિકા, યુરોપ તથા અહીં દેશનાં મહત્ત્વનાં તમામ બંદરો અને રેલવે સ્ટેશનો ઉપર ડિટેક્ટિવો પહોંચી ગયા છે. ભાગી શકે એવા તમામ માર્ગો ઉપર પોલીસની તપાસ ચાલી રહી છે. જઈ જઈને એ કેટલે સુધી જઈ શકશે? ટૂંક સયમાં લૂંટારો તથા લૂંટનો માલ પોલીસના હાથમાં આવ્યા જ સમજો.'

'પોલીસ પાસે આ લૂંટારાના ચહેરામહોરાની કોઈ માહિતી તો હશે જ ને?' સ્ટુઅર્ટે વાતને આગળ વધારી.

'એમાં જ થોડી મુશ્કેલી છે. લૂંટારુ કોઈ રીઢો ગુનેગાર લાગતો નથી.' રાલ્ફે ગંભીર બનીને માહિતી આપી.

'અરે હોય કાંઈ? જે માણસ પંચાવન હજાર પાઉન્ડ જેવી મોટી રકમ ઉપાડી જાય, તે માણસ લૂંટારુ ન હતો એવું તમારું કહેવું છે? તો શું તે કોઈ સદ્‌ગૃહસ્થ હતો?'

'હું ખરું કહું છું. ખરેખર તે લૂંટારો ન હતો.'

'તો શું તે કોઈ વેપારી કે કારખાનેદાર હતો?'

જહોન સુલેવાનને પણ બૅન્ક લૂંટની વાતમાં હવે રસ પડ્યો.

'આજનું "મોર્નિંગ ક્રોનિકલ" જણાવે છે કે એ નાણાં લઈ જનાર માણસ કોઈ જેન્ટલમેન જેવો હતો.' અત્યાર સુધી મૌન જાળવી, કેવળ રમતમાં જ ધ્યાન આપી રહેલા ફિલિયાસ ફોગના આ શબ્દો હતા.

ઘડીભર સૌ અવાક્ બનીને એમના તરફ જોઈ રહ્યા. ૨૯મી સપ્ટેમ્બરે બનેલી એ ઘટનાના સમાચાર છેલ્લાં ત્રણ દિવસથી અખબારોમાં છવાયેલા હતા. સમાચારની સાથે એ સંબંધી અનેક તર્કવિતર્ક તથા અભિપ્રાયોને પણ એમાં સ્થાન મળી રહ્યું હતું.

બૅન્ક લૂંટના સમાચારની હળવાશભરી ચર્ચામાં ફિલિપાસ ફોગની આવી અણધારી સામેલગીરીને સૌએ આવકરી. એને કારણે ચર્ચા વધુ રસિક બને તેમ હતું. આટલી મોટી રકમની નોટોનું બંડલ કેશિયરના ટેબલ ઉપરથી એકાએક અદૃશ્ય થાય, તો તેનો જવાબ આખરે તો જે તે કેશિયર તથા ઉપલા અધિકારીઓએ જ આપવાનો હોય. એ પૈકીના એક ઉપનિયામક રાલ્ફ તો અહીં જ હાજર હતા. એમને ઓળખનારા ઘણા હતા. સામેથી પસાર થતો દરેક ઓળખીતો માણસ એ સંબંધમાં એમને પ્રશ્નો પૂછતો. દરેક માટે રાલ્ફનો એક જ જવાબ હતો, કે એ વખતે એક ગ્રાહકે પોતાના ખાતામાં જમા કરાવવા માટે ત્રણ શિલિંગ અને છ પેન્સની રકમ કેશિયરને આપી હતી. દફતરમાં તેને જમા કરવામાં એ માણસ વ્યસ્ત હતો. એનું ધ્યાન એ કામમાં હતું, એટલી વારમાં એ નોટોનું બંડલ ત્યાંથી ઊપડી ગયું.

બૅન્કના એક જવાબદાર અધિકારી તરફનો આ પ્રકારનો ખુલાસો જોકે હાસ્યાસ્પદ લાગે તેવો હતો. છતાં પોતાના ગ્રાહકોને સદ્‌ગૃહસ્થો ગણવાની બૅન્ડની ગ્રાહક તરફી નીતિનો એમાં પડઘો હતો. ગ્રાહક માટે તો શંકા કરવાની હોય જ નહીં એવું માનવામાં આવતું. બૅન્કના ગ્રાહકને ગૌરવ અપાવે તેવી આ નીતિ હતી. એ માટે બૅન્કને પસ્તાવું પડે એવો કોઈ બનાવ અત્યાર સુધીમાં બન્યો પણ ન હતો. બૅન્કમાં સુરક્ષા માટેની કોઈ વ્યવસ્થા રાખવાની જરૂર પડી ન હતી. સુરક્ષા ચોકીદાર કે કેશકાઉન્ટર પાસે લોખંડની જાળીની વ્યવસ્થા પણ ન હતી. પરિણામે સોના, ચાંદી કે ચલણી નોટોનાં બંડલો ભગવાનને ભરોસે જ સચવાયેલાં રહેતાં. આવી કિંમતી વસ્તુઓ સામાન્ય કાગળોની જેમ જ કાઉન્ટર કે ટેબલો ઉપર પડી રહેતી. બૅન્કની અંદરના ભાગોમાં આવજા કરતા અજાણ્યા માણસો માટે શંકા કરવી પડે એવું કાંઈ જ બન્યુ ન હતું.

એથી વિરુદ્ધ ગ્રાહકોમાં વિશ્વાસ દૃઢ બને તેવા અનેક બનાવો બન્યા હતા. એક વાર કેશિયરના ટેબલ ઉપર સાત પાઉન્ડ વજનની સોનાની એક પાટ ખુલ્લી જ પડી હતી. ત્યાં ઊભેલા એક ગ્રાહકે કુતૂહલવશ એ પાટને પોતાના હાથમાં લીધી. પાટને એ જોતો હતો, ત્યાં બીજા ગ્રાહકનું ધ્યાન ખેંચાયું. તેણે હાથમાં લીધી. તેની પાસેથી ત્રીજા ગ્રાહકના હાથમાં એ પાટ ગઈ. બૅન્કમાં ઊભેલા ગ્રાહકોમાં એ પાટ કેશિયરના ધ્યાન બહાર જ ફરવા લાગી. એનું ધ્યાન અડધો કલાક સુધી ગયું નહીં. એવી કિંમતી વસ્તુની ગેરહાજરીનો તેને ખ્યાલ આવે, તે પહેલાં એ પાટ ગ્રાહકના હાથમાં ફરતી ફરતી એના મૂળ સ્થાને આવી ગઈ હતી.

પરંતુ એવો સુખદ અનુભવ ત્રણ દિવસ અગાઉ સપ્ટેમ્બરની ઓગણત્રીસમી તારીખે થયો નહીં. કેશિયરના ટેબલ ઉપર અન્ય કાગળોની સાથે પડેલી પંચાવન હજાર પાઉન્ડની નોટોની થોકડી ગઈ તે ગઈ.

બૅન્ક બંધ થવાના સમયે એ કામગરા કેશિયરને ખ્યાલ આવ્યો કે પંચાવન હજાર પાઉન્ડની કોઈ એન્ટ્રી નફા કે ખોટના હિસાબમાં લખાઈ ન હતી. એટલી રકમની ઘટ જણાતી હતી. હિસાબમાં એનો તાળો મળતો ન હતો.

આમ બૅન્ક ઑફ ઈંગ્લૅન્ડમાંથી મોટી રકમની ગેરહાજરીની વાત જાહેર થઈ. હાંફળાફાંફળા બનીને કેશિયર તેમજ અન્ય કર્મચારીઓએ બૅન્કના પરિસરમાં જ આમતેમ તપાસ આદરી. આખરે પોલીસને એની જાણે કરવામાં આવી. તંત્ર તરત જ કામે વળગ્યું. પ્રાથમિક પૂછપરછ થઈ. ફરિયાદમાં તથ્ય જણાયું. એટલી મોટી રકમની નોટોનું બંડલ ગુમ થયું હતું. એને ઉપાડી જનાર લૂંટારાને પકડવાની જવાબદારી પોલીસની હતી. ચુનંદા અધિકારીઓ તથા ડિટેક્ટિવોને લૂંટારો ભાગી શકે તેવાં સંભવિત સ્થાનોમાં ગોઠવી દેવામાં આવ્યા. લૂંટારા અને લૂંટના માલને પકડી શકાય તેવી માહિતી આપનાર કે પકડનારને બે હજાર પાઉન્ડનું ઇનામ આપવાનું જાહેર થયું. એ ઉપરાંત વસૂલ થઈ શકતી રકમમાંથી વધારાના બે ટકા કમિશન આપવાની પણ બૅન્કે જાહેરાત કરી. શહેરમાંથી બહાર જતા તથા આવતા મુસાફરો ઉપર નજર રાખવા માટે લંડન ઉપરાંત નજીકના લીવરપુલ, ગ્લાસગો, હાવરે, યોર્ક વગેરે શહેરોનાં સ્ટેશનો તથા વાહન ડેપો પાસે પોલીસના માણસોને ગોઠવવામાં આવ્યા.

'મોર્નિંગ ક્રોનિકલ' સમાચારપત્રની માહિતી પ્રમાણે આ લૂંટમાં કોઈ વ્યવસ્થિત ટોળકી સંડોવાઈ હોવાની શક્યતા ન હતી. પત્રને મળેલી માહિતી અનુસાર વ્યવસ્થિત કપડાંમાં સજ્જ એવો સજ્જન જેવો લાગતો કોઈ માણસ કેશિયરની કૅબિનમાં અંદર જતો તથા બહાર આવતો દેખાયો હતો. એના ચહેરાનો તો કોઈને ખ્યાલ ન હતો, પરંતુ સદગૃહસ્થ લાગતા એ માણસના દેખાવ સંબંધી વિગતો ડિટેક્ટિવોને આપવામાં આવી હતી. આટલી વિગતો નિશ્ચિત થઈ ગયા પછી તપાસમાં રોકાયેલા સૌને લાગ્યું કે લૂંટારો હવે હાથવેંતમાં જ હતો. બૅન્કના ઉપનિયામક ગોથિયર રાલ્ફને પણ લાગ્યું કે લૂંટારો બહુ દૂર ભાગી શકશે નહીં.

બૅન્ક લૂંટના આ સમાચારે લંડનવાસીઓમાં ભારે કુતૂહલ જગાડ્યું. સમાચારપત્રોના જાતજાતના હેવાલોને પગલે શહેરમાં ચોરે અને ચકલે એની જ વાતો થવા લાગી. સદ્‌ગૃહસ્થ જેવા લાગતા એ લૂંટારાને પકડી શકાશે કે નહીં, પોલીસતંત્રને સફળતા મળશે કે નહીં, તેમજ પેલું મોટું ઇનામ તથા બે ટકા કમિશનની રકમ મેળવવા કોણ ભાગ્યશાળી બનશે, તે સંબંધી ચર્ચા જોરશોરથી થતી રહી. એમાં બંને પક્ષો પાસે મજબૂત દલીલો હતી. આશાવાદી અને નિરાશાવાદી પક્ષો તરફથી એ માટે હોડ લગાવવાની શરૂઆત પણ થઈ ગઈ. ચર્ચામાં ક્યારેક ગરમી પણ આવી જતી. રિફોર્મ ક્લબના માનનીય સભાસદોનો પણ એમાં અપવાદ ન હતો. તેમાં પણ બૅન્કનો જ એક જવાબદાર અધિકારી એમની વચ્ચે બેઠો હોય, ત્યારે તો એવી ચર્ચા વધુ રસપ્રદ બને જ.

એ અધિકારી ગોથિયર રાલ્ફ હતો. એ આશાવાદી હતો. મોટા ઇનામની લાલચ એ દિશામાં ઉપયોગી બનશે એવી એની માન્યતા હતી. રમતમાં એનો પ્રતિસ્પર્ધી એન્ડ્ર્યુ સ્ટુઅર્ટ એની સાથે સંમત ન હતો. ફિલિયાસ ફોગ અને ફ્લેન્ટીનનું ધ્યાન રમતની પોતપોતાની બાજીમાં વધુ હતું. છતાં એક બાજી પૂરી થઈ બીજી શરૂ થાય, તે દરમ્યાન તેઓ પણ એમાં ટાપસી પુરાવતા હતા. બૅન્કની લૂંટના સમાચાર જ તેઓ વચ્ચેની ચર્ચાના કેન્દ્રમાં હતા.

'મને લાગે છે કે લૂંટારો કોઈ કુનેહબાજ અને ચપળ હોવો જોઈએ. બૅન્કમાં પોતાની પાછળ પુરાવાની એક પણ કડી એ માણસ છોડી ગયો હોય તેમ જણાતું નથી. આવી લાંબી પહોળી દુનિયામાં એવા ચાલાક માણસને શોધવાનું કામ અશક્ય જ ગણવાનું.' એન્ડ્ર્યુ સ્ટુઅર્ટે પોતાના મતનું પુનરુચ્ચારણ કર્યું.

'એવું માનવાની કાંઈ જરૂર નથી. એવો કોઈ દેશ નહીં હોય, જ્યાં લૂંટારો સંતાઈ

શકે. અગાઉ એવું હશે કે જ્યારે દુનિયા બહુ મોટી ગણાતી હશે. પરંતુ હવે એવું નથી.' બે બાજીની વચ્ચેના ક્ષણિક વિરામમાં ફિલિયાસ ફોગે હળવાશથી જણાવ્યું. પત્તાંની થોકડી તરત જ થોમસ ફ્લેનેગન સામે ધરીને તેને કહ્યું, 'હવે તમારો વારો છે. બાજી આગળ ચલાવો.'

બાજી પૂરી થતાં જ બૅન્કલૂંટની વાત પાછી સજીવન થઈ.

'અગાઉની દુનિયાની તમે વાત કરી. તો શું હવે એમાં કાંઈ બદલાવ આવી ગયો હોય તેવું લાગે છે મિ. ફોગ?'

'એમાં કાંઈ શંકા જ નથી. હું મિ. ફોગની વાત સાથે સંમત છું કે આજે દુનિયા ઘણી નાની બની ગઈ છે. સો વર્ષ અગાઉની સરખામણીમાં આજે આપણે દશ ગણી વધુ ઝડપથી ગમે તે સ્થળે પહોંચી શકીએ છીએ. ત્રણ માસની અંદર તો માણસ આખી પૃથ્વીની ફરતે ફરીને પાછો આવી શકે તેમ છે. આવી સગવડોનો લાભ લૂંટારુને શોધવા નીકળેલાઓને પણ ચોક્કસ મળે જ.' આશાવાદી રાલ્ફે પોતે જ ફોગને બદલે જવાબ આપ્યો.

'અરે પણ એનો લાભ લૂંટારુને પણ મળશે ને? મિ. રાલ્ફ! તમારા આશાવાદને શુભેચ્છા પાઠવું છું. પરંતુ ત્રણ માસમાં પૃથ્વીની ફરતે કરીને પાછા આવી શકાય એવી રજૂઆતને આધારે તમારું એ તારણ કે પૃથ્વી નાની બની ગઈ છે, તે હાસ્યાસ્પદ લાગે છે.' પોતાની બાજી પૂરી થઈ હોવાથી સ્ટુઅર્ટે ચર્ચાને ચટાકેદાર બનાવવા દલીલબાજી આગળ ચલાવી.

'ત્રણ માસ એટલે નેવું દિવસ! એવી પ્રદક્ષિણા નેવું દિવસમાં નહીં, પરંતુ એંશી દિવસમાં જ થઈ શકે તેમ છે.' ફોગની બાજી પૂરી થઈ હતી એટલે તેઓ ચર્ચામાં સક્રિય બન્યા.

'બરાબર છે. અહીંથી નીકળીને પૃથ્વીની ફરતે ફરીને એંશી દિવસમાં જ અહીં પાછા આવી શકાય એવી ગણતરી 'મોર્નિંગ ક્રોનિકલે' કરી છે.' જહોન સુલિવાન પહેલી જ. વાર ચર્ચામાં સામેલ થયા. ફોગની વાતનું સમર્થન કરતાં તેણે ક્રોનિકલ સમાચારપત્રનો હવાલો આપ્યો, 'હિંદુસ્તાનમાં બંધાઈ રહેલા ગ્રેટ પેનન્સ્યુલર રેલમાર્ગનું બાંધકામ પૂરું થઈ ગયું છે. એના રોથલ સ્ટેશનથી અલાહાબાદ સાથે જોડતા પચાસ કિલોમીટરના થોડા ભાગનું બાંધકામ બાકી હતું. તે પણ ઝડપથી પૂરું કરવામાં આવ્યું છે. એટલે મુંબઈથી વાયા અલાહાબાદ થઈને કોલકાતા સુધીની સળંગ રેલ યાત્રા હવે શરૂ થઈ છે. એને ધ્યાનમાં રાખીને ક્રોનિકલે એંશી દિવસનું ટાઇમટેબલ પણ બનાવ્યું છે. એ પ્રમાણે:

અહીં લંડનથી રેલમાર્ગે તથા સ્ટીમરમાં સૂએઝ પહોંચવાના	૭ દિવસ
સૂએઝથી સ્ટીમરમાં મુંબઈ પહોંચવાના કુલ	૧૩ દિવસ
ત્યાંથી હમણાં જ પૂરા બંધાયેલા એ રેલમાર્ગે કોલકાતા જવાના	૩ દિવસ
કોલકાતાથી હોંગકોંગની યાત્રા સ્ટીમરમાં કરવાના	૧૩ દિવસ
હોંગકોંગથી જાપાનના યોકોહામા બંદરે સ્ટીમરમાં પહોંચવાના	૬ દિવસ
યોકોહામાથી પેસિફિકના દરિયાઈ માર્ગે સાન ફ્રાન્સીસ્કોના	૨૨ દિવસ
ત્યાંથી છેક પૂર્વમાં રેલમાર્ગે ન્યુયૉર્ક પહોંચવા માટેના	૭ દિવસ
તથા ન્યુયૉર્કથી અહીં પાછા આવવા સ્ટીમર તથા રેલમાર્ગના	૯ દિવસ

એ રીતે કુલ એંશી દિવસમાં અહીં પાછા આવી શકાય એમ ક્રોનિકલ અખબાર જણાવે છે.

'એ ગણતરી સાથે હું સંમત થાઉં છું. જોકે એમાં ખરાબ હવામાનને કારણે થતાં દરિયાઈ તોફાન, રેલમાર્ગ ઉપરના અકસ્માત તથા રેલગાડી કે સ્ટીમર ચૂકી જવાને કારણે જે દિવસો બગડે તે ઉમેરી દેવાના. ખરુંને?' એટલા દિવસોમાં આવી પ્રદક્ષિણા કરવાનું

શક્ય જ નથી, એમ જણાવવા જ્હોન સ્ટુઅર્ટે વ્યંગાત્મક ભાષાનો પ્રયોગ કર્યો.

'ના ભાઈ ના. એવું નથી.' ફોગે આ નકારાત્મક રજૂઆતનો મક્કમતાથી રદિયો આપ્યો, 'એવી આકસ્મિક ઘટનાઓ સાથે એંશી દિવસ ગણવાના છે.'

'હિંદુસ્તાનના હિંદુઓ આ રેલમાર્ગનો વિરોધ કરે છે તેની તમને ખબર છે? ધારો કે તેઓ આ રેલમાર્ગના પાટા ઉખેડી નાંખે, રેલગાડીને અટકાવી રાખે કે ડબ્બાઓમાં ભાંગફોડ કરે તો શું કરશો? અરે એ લોકો તો મુસાફરોનાં માથાં પણ ફોડી નાંખે તેવા છે!' હિંદના હિંદુઓ તરફથી આવનારાં સંભવિત વિઘ્નોનો ખ્યાલ સ્ટુઅર્ટના મનમાંથી નીકળતો ન હતો.

'એવું બને તોપણ વાંધો નહીં આવે.' ગંભીરતાથી જણાવીને ફિલિયાસ ફોગે ફરીથી રમતમાં ધ્યાન આપ્યું. રમતમાંની પોતાની જીતની બાજીનો ઉલ્લેખ કરી તરત જ બોલી ઊઠ્યા, 'ભાઈઓ. આ તરફ મારી બાજી જોઈલો. એમાં બબ્બે પત્તાં હુકમનાં છે.' બાજી પૂરી થતાં ફોગે પાનાને ફરીથી ગોઠવીને વહેંચવાની શરૂઆત કરી, પરંતુ સ્ટુઅર્ટના મનમાં શંકાનો કીડો હજી સળવળતો હતો. ઠાવકું મોં રાખીને ગંભીરતાથી બોલ્યો, 'મિસ્ટર ફોગ! કાગળ ઉપરની ગણતરીમાં તમારી વાત સાચી લાગતી હશે, પરંતુ વહેવારમાં હકીકત જુદી જ હોઈ શકે છે.'

'એવું નથી, મિ. સ્ટુઅર્ટ! હું ફરીથી કહું છું કે વહેવારમાં પણ એ ગણતરી સાચી છે.'

'તમે ભારે વિશ્વાસથી કહી રહ્યા છો એ માટે ધન્યવાદ. પરંતુ એવી ગણતરી પ્રમાણે એંશી દિવસમાં એટલી મુસાફરી તમે સફળતાપૂર્વક કરી બતાવો, તો જ તમારો વિશ્વાસ યોગ્ય હતો એમ કહી શકાય.'

'એનો આધાર તમારા ઉપર છે, મિ. સ્ટુઅર્ટ. આપણે સાથે નીકળીએ. તમને પણ મુસાફરીનો સરસ અનુભવ મળશે.'

'ભગવાન બચાવે એવાં સાહસોથી. મને એવો પ્રવાસ જરાય ફાવે તેમ નથી. હા! એક વાત જરૂર સ્વીકારું કે તમે જો એ મુજબની મુસાફરી સમય પ્રમાણે પૂરી કરી શકો, તો હું ચાર હજાર પાઉન્ડની રકમ હારી જવા તૈયાર છું.'

'જો જો મહાશય! જરા વિચારીને હોડમાં ઊતરજો. પાછળથી તમારે પસ્તાવું પડશે હોં! નિશ્ચિત સમયમાં પૃથ્વી ફરતે ફરીને હું જરૂરથી પાછો અહીં આવી જ જવાનો છું.'

'હાં હાં, તો કરી બતાવોને! નક્કી કરેલા સમયે તમે પાછા આવી જાવ. મારી પાસેના ચાર હજાર પાઉન્ડ તમારા.'

'તમારો આ પડકાર હું ઝીલી લઉં છું.'

'ક્યારે?'

'અત્યારે જ. સારા કામમાં શુકન જોવાનાં ન હોય. છતાં તમને જણાવી દઉં છું કે આ મુસાફરી પૂરેપૂરી તમારે ખર્ચે જ થશે.' એ જ પળે રમતના પોતાના જોડીદારની વિચિત્ર ચાલથી સ્ટુઅર્ટ બરાડો પાડી ઊઠ્યો, 'અરે! આ શું? આ રીતે તો આપણે ખાડામાં પડીશું. અહીં જ થોભી જાઓ અને ચલાવો પત્તું નવેસરથી.'

'બરાબર છે. પત્તું નવેસરથી ચલાવો.' સ્ટુઅર્ટની અકળામણ તરફ ધ્યાન આપ્યા વિના ફોગે ઠંડે કલેજે જણાવ્યું, 'એ રીતની ચાલ બરાબર ન હતી.'

'હાં, તો મિ. ફોગ...' પોતાની બાજી સુધારીને નવેસરથી પોતાનું પત્તું જોરથી ટેબલ ઉપર નાંખતાં સ્ટુઅર્ટે પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા વાળી વાતને આગળ વધારી, 'ચાર હજાર ડૉલરને હોડમાં મૂકવાની બાબત હું ફરીથી દોહરાવું છું.'

'છોડોને એ વાત મિસ્ટર સ્ટુઅર્ટ." આ ચર્ચાથી ચિંતામાં પડેલા જ્હોન સુલિવાને વાતને વાળવા પ્રયાસ કર્યો, 'શાંત થાઓ. આ બાબતને આવું ગંભીર સ્વરૂપ આપવાની જરૂર જ નથી. આપણી તો હસીખુશીની શામ છે.'

'ના ભાઈ ના. એવું નથી. મેં જ્યારે મારા ચાર હજાર પાઉન્ડને હોડમાં મૂક્યા જ છે, ત્યારે એ બાબતમાં હું ગંભીર જ હતો અને અત્યારે પણ છું.'

'તો થઈ જાય. હવે એમાં પાછળ હટવાની જરૂર જ નથી.' ફિલિયાસ ફોગ પણ હવે મમતે ચઢ્યા. પોતાના સાથી તરફ નજર મેળવીને એણે જણાવ્યું. 'જુઓ, મારા બૅન્કર્સ બેરિંગ બ્રધર્સ પાસે મારા ખાતામાં વીસ હજાર પાઉન્ડ જમા છે. તે તમામ રકમ હું પણ હોડમાં મૂકું છું.'

'વીસ હજાર પાઉન્ડ? શું બોલો છો?' સામન્ય વાતમાંથી વતેસર થઈ ગયેલું જોઈને જ્હોન સુલિવાનના મોંમાંથી આહ નીકળી ગઈ, 'મિ. ફોગ, તમે વિચારીને બોલો છો? આકસ્મિક રીતે પણ એમાં મોડું થઈ જવાની શક્યતા છે. એવી સ્થિતિમાં તમારે આટલી મોટી રકમ ગુમાવવાની રહેશે!'

'મિ. સુલિવાન, હું વિચારીને જ બોલું છું. મને ખાતરી છે કે એવો કોઈ અકસ્માત નહીં થાય.' પૂરેપૂરા આત્મવિશ્વાસ સાથે ઠંડા દિમાગથી ફોગે જવાબ આપ્યો.

'હજી પણ વિચાર કરો, મિ. ફોગ. દિવસોની આ ગણતરી કાંટોકાંટની છે. અકસ્માત ન થાય, તોપણ રેલગાડી કે સ્ટીમરનો સમય ચૂકી જવામાં એકાદ બે દિવસનું મોડું થવાની શક્યતા તો રહે જ છે.'

'તમે ચિંતા ન કરો. મને ખાતરી છે કે એવું કાંઈ જ નહીં થાય. છતાં આકસ્મિક રીતે કોઈ બનાવ બને તો તેને પહોંચી વળાશે.' ફોગે જવાબ આપ્યો.

'રેલગાડી અને સ્ટીમર ઉપર જ તમારી મુસાફરીનો આધાર રહેવાનો છે. એનાં ટાઈમટેબલ ગણિતની રમત જેવાં છે. એ આધારે એ વાહનો સમયસર પકડવા માટે તમારે સાચા અર્થમાં કૂદકા મારવા પડે તેમ છે.' સ્થિતિને ગંભીર બનતી અટકાવવા સુલિવાન હજી પણ પ્રયાસ કરતા હતા.

'એવા કૂદકા મારવાની પણ મારી તૈયારી છે.'

'તમારા બંનેની આ વાતો ખરેખર આનંદ આપે તેવી છે, તેમ છતાં હવે આપણે આપણે આપણી રમત ઉપર ધ્યાન આપીએ.'

'નહીં મિત્ર. આ કાંઈ ઠંડા પહોરની ખાલી તોપ નથી. આ અંગ્રેજ બચ્ચો એવી હલકી રમૂજ નહીં જ કરે. વીસ હજાર પાઉન્ડની રકમ મેં હોડમાં મૂકી, ત્યારથી જ આ વાતમાં હું ગભીર છું.' ફોગ મક્કમતાથી ગંભીર બનીને બોલ્યા. વધુમાં જણાવ્યું, 'જુઓ મિત્રો, એંશી દિવસ અથવા તેથી વહેલો, આપણી પૃથ્વી ફરતે મુસાફરી કરીને હું પાછો આ સ્થળે આવી જઈશ. એંશી દિવસ એટલે એક હજાર નવસો ચોવીસ કલાક, એટલે કે એક લાખ પંદર હજાર અને બસો જેટલી મિનિટ થાય, તેનો તમને ખ્યાલ હશે જ. બરાબર છે ને?'

'હા મિ. ફોગ. તમારી વાત અમે સ્વીકારીએ છીએ.' સ્ટુઅર્ટ, ફેલેન્ટિન, સુલિવાન, ફ્લેનેગન તથા રાલ્ફે અરસપરસ ચર્ચા કરીને ગંભીરપણે શરતનો સ્વીકાર કર્યો. પોગના વીસ હજાર પાઉન્ડની હોડ સામે એમણે પણ એટલી જ રકમ દાવ ઉપર મૂકી.

'હવે સાંભળી લો મારા મિત્રો. ડોવર તરફ જતી રેલગાડી રાત્રે આઠ વાગીને પિસ્તાળીસ મિનિટે ઊપડે છે. હું તેમાં જ જઈશ.

'શું વાત કરો છો, મિ. ફોગ? આવી ઐતિહાસિક મુસાફરી, અને તે માટે આવી

ગાંડી ઉતાવળ!'

'હા, આપણી વચ્ચેની શરત પ્રમાણેની મુસાફરી આજ રાત્રે જ શરૂ થશે.' કહીને ફોગે પોતાના ખીસામાંથી નાની ડાયરી કાઢી. તેમાંના આંકડા ઉપર આંગળી મૂકીને ગણતરી કરી. અવાક્ બની ગયેલા મિત્રોને જણાવ્યું, 'જુઓ, આજે બુધવાર અને બીજી ઑક્ટોબરનો દિવસ છે. મારે હવે પછી એકવીસમી ડિસેમ્બરના દિવસે સાંજે આઠ વાગીને પિસ્તાળીસ મિનિટે આપણી રિફોર્મ ક્લબના આ જ બેઠકખંડમાં આવી રહેવાનું છે. એમાં જો મોડું થાય, તો તે સંજોગોમાં બેરિંગ બ્રધર્સના ખાતામાં રહેલા મારા વીરા હજાર પાઉન્ડ કાયદેસર રીતે તમારી માલિકીના બની જશે. આ રહ્યો એ રકમનો આગલી તારીખનો ચેક.'

તરત જ આ પ્રકારની શરત અને પ્રતિશરતનું લખાણ તૈયાર કરવામાં આવ્યું. તમામ છ જણાએ તેના ઉપર પોતાની સહી કરી.

ફોગ સાહેબ એ દરમ્યાન શાંત અને સ્વસ્થ હતા. પત્તાંની રમતની જેમ, આ બાબતમાં પણ જુગાર જીતી લેવાનું તેમનું એકમાત્ર ધ્યેય ન હતું, પરંતુ આ એક પડકાર હતો અને તે ઉપાડી લેવાની મક્કમતા હતી. સાથે આત્મવિશ્વાસ અને હિંમત પણ હતાં. પોતે એમાં ગંભીર છે એવી ખાતરી પોતાના મિત્રોને કરાવવા જ પોતાની અડધી અસ્ક્યામત હોડમાં મૂકી હતી. બાકીની અડધી રકમ, આ મુશ્કેલ અને અવહેવારુ કહી શકાય તેવા સાહસના ખર્ચ માટે પોતાની પાસે જ રાખી.

પાંચે મિત્રોએ આ સંબંધી શરતોના લખાણ ઉપર સહી તો કરી, પરંતુ તેઓ બધા જ અસમંજસ દશામાં હતા. આ સ્થિતિમાં આકસ્મિક રીતે જ એક મિત્રને અંગત મુશ્કેલી અને મોટી રકમના જુગારમાં ધકેલી રહ્યા હોવાની લાગણી તેઓ અનુભવી રહ્યા હતા.

હોડની રકમની તેમને ઝાઝી ચિંતા ન હતી, પરંતુ એમાં તેમને ઔચિત્યભંગ અને અનૈતિકતા લાગતાં હતાં.

ઘડિયાળમાં સાતના ટકોરા થયા. પોણા બે કલાકમાં જ ફિલિયાસ ફોગે લાંબી મુસાફરી માટે નીકળવાનું હતું. એ અંગે તૈયારી કરવા માટે ક્લબમાંથી વહેલા નિવૃત્ત થવા પાંચે મિત્રોએ ફોગને વિનંતિ કરી.

'મારી ચિંતા કરશો નહીં, મિત્રો. હું હંમેશાં તૈયાર જ હોઉં છું.' મનમાં કોઈ જ ઉચાટ ન હોય તે રીતે ફોગે જવાબ આપ્યો. તરત જ રમતમાં ધ્યાન આપ્યું અને બોલ્યા, 'મારી પાસે ચોકટના હુકમનાં પત્તાં છે મિ. સ્ટુઅર્ટ, હવે તમારે પત્તું ઊતરવાનું છે.'

૪

પ્રસ્થાન

આખરે શરત લાગી જ ગઈ. રિફોર્મ ક્લબના છ જેટલા સભ્યો વચ્ચેની સામાન્ય વાતમાંથી બહુ મોટું બખડજંતર ઊભું થઈ ગયું. વિલક્ષણ સ્વભાવના સભ્ય ફિલિયાસ ફોગે એંશી દિવસની અંદર પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરીને ક્લબના એ જ બેઠકખંડમાં સમયસર હાજર થવાની, અને એ સમય સાચવવામાં નિષ્ફળ જાય તો બાકીના પાંચ મિત્રોને વીસ હજાર પાઉન્ડની રકમ ચૂકતે કરવાની શરત સ્વીકારી લીધી.

એક બાજુ પૃથ્વીની ફરતે ફરીને નિશ્ચિત સમયમાં પાછા આવવાનું કામ આસાન ન હતું, તો વીસ હજાર પાઉન્ડની રકમ પણ નાનીસૂની બાબત ન હતી. તેમ છતાં પૂરેપૂરી સ્વસ્થતાથી મિત્રો વચ્ચે ચાલી રહેલી પત્તાંની રમત પૂરી કરવાનો ફોગે આગ્રહ રાખ્યો. રમત દરમ્યાન પણ એમના મોં ઉપર કોઈ ઉચાટ દેખાતો ન હતો, કે કોઈ ઉતાવળ જણાતી ન હતી. બાજી પૂરી કરવામાં કોઈ આંધળુકિયાં પણ નહીં. પરિણામ! પરિણામ એની તરફેણમાં આવ્યું. સાત વાગીને પચ્ચીસ મિનિટે રમતનો અંત આવ્યો, ત્યારે ચકચકતી વીસ જેટલી સોનાની ગીનીઓ એમના હાથમાં રમતી થઈ ગઈ.

પાંચે મિત્રોને અલ-વિદા કહીને ફોગે પોતાની રોજિંદી ચાલે ઘરની વાટ પકડી. આવ્યા હતા, એ જ રીતે ડાબાજમણા પગનાં એકપછી એક સરખાં અને ગણતરીનાં પગલાં ભરવાં માંડ્યાં. આઠ વાગવામાં દશ મિનિટ બાકી હતી, ત્યારે સેવિલ રૉના પોતાના બંગલામાં એમણે પ્રવેશ કર્યો.

આજે સવારે જ સાડાદશ વાગે એમના અંગત નોકર તરીકે નોકરીમાં જોડાયેલો જીન પાસપટર્યુ માલિકના આવા અણધાર્યા આગમનથી વિમાસણમાં પડ્યો. એનો તો હજી આ પહેલો જ દિવસ હતો. માલિકના મકાનની રચનાથી એણે માહિતગાર થવાનું હતું. દિવસ દરમ્યાનની માલિકની પ્રવૃત્તિનાં સમય નિશ્ચિત જ હતા. તે જ રીતે નોકરે ઘરમાં રહીને કરવાનાં કામોની પણ મસમોટી યાદી હતી. તેને લગતા નિયમોને સેવકે હજી બરાબર સમજવાના બાકી હતા. દિવસભરનાં કામ અને કાર્યક્રમોની યાદી પ્રમાણે માલિકનો ઘરે આવવાનો સમય રાત્રે બાર વાગ્યાનો હતો. એને આ રીતે વહેલા આવેલા જોઈ સેવક મૂંઝાઈ ગયો. કામોની યાદી એની સામે જ હતી. એમાં ક્યાંય પણ એમના વહેલા આવવાનો ઉલ્લેખ ન હતો.

માલિકે એને જોયો છતાં કાંઈપણ બોલ્યા વિના પોતાના શયનખંડમાં પહોંચી ગયા. ત્યાં જઈને સેવક પાસપટર્યુને બોલાવવા માટેનો અવાજ કર્યો. સેવક હજી વિમાસણમાં જ હતો. માલિકનો એ અવાજ પોતાને બોલાવવા માટે હતો કે કેમ તે નક્કી કરી શક્યો નહીં. કાંઈક કરવા એ પ્રવૃત્ત થાય ત્યાં જ માલિકે બીજી વાર એના નામની બૂમ પાડી. એ અવાજ પોતાને બોલાવવા માટેનો જ હોવાનો ખ્યાલ આવતાં જ હાંફળોફાંફળો થઈ ગયો. દોડતો આવ્યો અને માલિકની સામે ઊભો રહ્યો.

'તને બોલાવવા મેં આ બીજી વાર બૂમ પાડી!'

'આપનો અવાજ મેં સાંભળ્યો. પરંતુ આપ સાહેબનો ઘરે આવવાનો સમય રાત્રે બાર વાગ્યાનો છે!'

'બરાબર છે. હું વહેલો છું. તું અહીં વહેલો ન આવી શક્યો તેમાં તારી કોઈ ભૂલ નથી. ચિંતા કરીશ નહીં.' માલિકે સાવ ધીમા અને હળવા અવાજે વાત આગળ ચલાવી, 'જો સાંભળ. આપણે અત્યારે જ અહીં લંડનથી ડોવર જવા નીકળવાનું છે. ત્યાંથી ઇંગ્લિશ ચેનલ ઓળંગીને આગળ ફ્રાન્સના કેલે પહોંચવાનું છે. એની તૈયારી માટે આપણી પાસે ફક્ત દશ મિનિટનો સમય બાકી છે.'

સમયના અતિ આગ્રહી માલિક એક તો આ રીતે વહેલા ઘરે આવી ગયા, અને તેમાંય દશ જ મિનિટમાં ડોવર જવા માટે નીકળવાનું! આવી અજીબોગરીબ વાત સેવકના મગજમાં ઝડપથી ઊતરે તેવી ન હતી. મોં ઉપર વિચિત્ર ભાવ સાથે માલિકના મોં તરફ તે જોઈ જ રહ્યો. આખરે એના મોંમાંથી માંડમાંડ શબ્દો નીકળ્યા,

'આપ સાહેબ ક્યાંક બહાર જવાની વાત કરો છો? અત્યારે જ એ માટે નીકળવાનું છે?'

'હા હા! આપણે દશ જ મિનિટમાં અહીં ઘરમાંથી રેલવે સ્ટેશને જવા નીકળવાનું છે. પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરવા માટે આપણે જઈ રહ્યા છીએ.'

સેવક પાસપટર્યુ માટે આ વળી એક વધારાનો બૉમ્બધડાકો હતો.

'દુનિયાની મુસાફરી? અને આટલી ઉતાવળે? વિના તૈયારી?!'

'હા ભાઈ હા! દુનિયા ફરતેની મુસાફરી અને તે પણ માત્ર એંશી દિવસમાં પૂરી કરવાની છે. એક મિનિટ પણ બગાડવાનું આપણને પરવડે તેમ નથી.' સેવકને મોં વકાસીને ઊભેલો જોઈને માલિકે વધુ ખુલાસો કરીને તાકીદ કરી.

'સામાન રાખવા બૅગ તો લેવી પડશેને?'

'એવી કોઈ બૅગની જરૂર નથી. હાથમાં જ ઊંચકીને દોડી શકાય એવી એક નાની હેન્ડબૅગ જ માત્ર લેવાની છે. તેમાં બે જોડી ગરમ શર્ટ તથા ત્રણ જોડી મોજાં મૂકવાનાં છે. તારે માટે પણ એટલી જ વસ્તુઓ લેવાની છે. જરૂરિયાત પ્રમાણે વધારાની વસ્તુઓ રસ્તેથી ખરીદી લઈશું. કેન્વાસવાળું મારું જાકીટ, મજબૂત જોડા ઉપરાંત પ્રવાસમાં ઉપયોગી થાય તેવું મારું ઘડિયાળ પણ અહીં લઈ આવ.' માલિક તરફના આવા ઉપરાઉપરી વિચિત્ર આદેશો સેવકને સમજાતા ન હતા. એને કાંઈક કહેવું હતું પરંતુ કહી ન શક્યો. સંભ્રમ અવસ્થામાં જીન બીજે માળે પોતાના રૂમમાં આવ્યો. બિછાના પાસે પડેલી ખુરશીમાં એ બેસી પડ્યો. તેના માત્ર હોઠ ફફડ્યા.

'શું ધારીને હું અહીં આવ્યો હતો, અને આ શું થઈ રહ્યું છે? શાંતિથી આ ઘરમાં રહીને નોકરી કરવા હું તો આવ્યો હતો. નોકરીના પહેલે જ દિવસે આ કેવી ઉપાધિ?'

પરંતુ માલિકનો આદેશ એટલે આદેશ. પોતાને ગમે કે ન ગમે. એણે તો પાલન કરવું જ પડે. માલિકે જણાવેલી વસ્તુઓ શોધીને યંત્રવત એણે હેન્ડબૅગમાં મૂકવા માંડી છતાં મગજ બીજી જ દિશામાં વિચારતું હતું.

'પૃથ્વી ફરતેની મુસાફરી! અને તે પણ એંશી દિવસમાં પૂરી કરવાની!! માલિકના મગજની ડાગળી ચસકી ગઈ છે કે શું? શાંતિથી એક સ્થળે જીવવા ઉત્સુક પોતાના જેવા સીધાસાદા માણસને એક ગાંડા માણસ સાથે દુનિયાભરમાં રખડપટ્ટી કરવાની? કેવી કમનસીબી!'

આમ છતાં મનનાં ઊંડાણમાં થોડું અજવાળું પણ થયું. ડોવરથી ઇંગ્લિશ ચેનલ પાર કરીને ફ્રાન્સના કેલે શહેરમાં જવાની માલિકની વાત એને ગમી ગઈ. કેલે તો એની

જન્મભૂમિ, ફ્રાન્સનું જ શહેર. પોતાના એ વહાલા વતનને છોડ્યાને પાંચ વર્ષ થઈ ગયાં હતાં. વતનની ધૂળ ફરીથી જોવાની મળશે, એ વાતે થોડો રોમાંચ થયો. કેલેથી આગળ ગમે ત્યાં જવા માટે માલિકે પેરીસમાં થઈને જ જવું પડે તેમ હતું, એનો એને ખ્યાલ હતો. થોડા સમય માટે પણ પોતાના પેરીસ શહેરમાં રોકાવાનું તો થશે જ. પરંતુ તેથી શું? થોડા કલાકો માટે જ ને? એનાથી શું? પેરીસની રખડપટ્ટીવાળી અનિશ્ચિત જિંદગીથી કંટાળીને શાંતિથી જીવન જીવવા તે અહીં આવ્યો હતો. પાંચ વર્ષ થયાં એ વાતને. અહીં પણ દશ માલિકો બદલવા પડ્યા. આજે સવારે સાડાઅગિયાર વાગ્યે એને લાગ્યું કે એને લાયક શાંતિપ્રિય અને વ્યવસ્થિત માલિક મળી ગયો. પરંતુ રાત્રીના આઠ વાગતાં જ એનો આનંદ હવામાં ઓગળી ગયો. માલિકની સાથે પોતે પણ આ કહેવાતા વિશ્વપ્રવાસના ચક્કરમાં ફસાવાનો હતો.

આશ્વાસન મળી શકે એવો વિચાર પણ સેવકને આવ્યો. પોતાને જો આવી રખડપટ્ટી ત્રાસરૂપ લાગતી હોય તો માલિકને પણ એવો કોઈ શોખ હોવાની માહિતી એને મળી ન હતી. વરસોથી ચાલી આવેલા એના ટાઈમટેબલ પ્રમાણે ઘરથી રિફોર્મ ક્લબ સુધીના જ એના આંટાફેરા રહેતા હતા. તેઓ શાંતિપ્રિય સદ્‌ગૃહસ્થ જ જણાયા હતા. એવા માણસ જ્યારે પોતાના ગમાઅણગમાની વાતને છોડીને આ રીતે પ્રવાસે નીકળવાનું નક્કી કરતો હોય, ત્યારે એને માટે કોઈક કારણ તો હશે જ. એવી સ્થિતિમાં પોતાના અણગમાનું મહત્ત્વ પણ કેટલું?

મન માનતું ન હોવા છતાં માલિકની સૂચના પ્રમાણેની વસ્તુઓ શોધીને હેન્ડબૅગમાં ભરી પોતાના રૂમમાંથી બૅગ લઈને તે બહાર નીકળ્યો. કાળજીથી એ રૂમનો દરવાજો બંધ કર્યો. દબાતે પગલે નીચે આવ્યો અને માલિકની સામે બૅગ મૂકી. માલિક તો ક્લબમાંથી આવ્યા ત્યારે પણ તૈયાર જ હતા. એના હાથમાં બ્રેડશૉ ટૂર્સ એન્ડ ટ્રાવેલ કંપનીની કોન્ટીનેન્ટલ રેલવે તથા સ્ટીમર પ્રવાસ માટેની ગાઈડબુક હતી. હવે પછીના પ્રવાસ અંગે એમાં વિગતવાર માર્ગદર્શન હતું. સેવકના હાથમાંથી હેન્ડબૅગ લઈને તે ખોલી. તેના ખાલી ખૂણામાં એમણે ગાઈડને સેરવી દીધી. એ સાથે તરત જ તિજોરીનું નંબરવાળું તાળું ઘુમાવ્યું. સેવકની નજર સામે જ તે ખોલી. તેમાંથી પાઉન્ડની કડકડતી નોટોનાં બંડલ કાઢ્યાં અને બૅગમાં મૂક્યાં. બૅગ ફરીથી સેવકના હાથમાં પકડાવીને હળવા ભાવે જ પૂછ્યું:

'તને જણાવી તે પૈકીની કોઈ વસ્તુ ભૂલ્યો તો નથી ને?'

'ના સાહેબ. યાદ કરી કરીને બધી જ વસ્તુઓ લીધી છે.'

'હવે બરાબર સાંભળી લે. બૅગમાં વીસ હજાર પાઉન્ડની નોટો લીધી છે. તારે એને બરાબર સાચવવાની છે.'

વીસ હજાર પાઉન્ડની નોટો! બાપરે બાપ. અધધ થઈ જવાય તેટલી મોટી રકમ!! સેવક માટે આજે એક પછી એક મોટાં આશ્ચર્યોનો જ દિવસ હતો. પોતાની પાસેની બૅગમાં વીસ હજાર પાઉન્ડની રકમ? સાંભળતાં જ એને આંચકો લાગ્યો. એટલી રકમની કાગળની નોટો નહીં, પરંતુ એટલી સંખ્યાના સોનાના સિક્કા હોય, તેવી એ બૅગ વજનદાર લાગવા માંડી.

જાણે સામાન્ય રીતની ખરીદી કરવા નીકળ્યા હોય, તેમ માલિક અને સેવક ઘરની બહાર નીકળ્યા. બહારના દરવાજાને પેડલોક તાળું વાસ્યું. થોડી જ સેકંડોમાં બંને રસ્તા ઉપર આવી ગયા. સેવીલ રૉ ગલીને નાકે આવતાં જ ભાડેની ઘોડાગાડી મળી ગઈ. સૂચના મળતાં જ ગાડીવાને ઘોડાને શેરિંગ ક્રોસ સ્ટેશન તરફ દોડાવવા માંડ્યા. આઠ વાગીને વીસ મિનિટ થઈ. ગાડી સ્ટેશનના દરવાજામાં દાખલ થઈ, ઊભી રહી. હાથમાં હેન્ડબૅગ લઈ

સેવક તેમાંથી બહાર કૂદી પડ્યો. ગાડીવાનને તેણે ભાડું ચૂકવ્યું. કોઈ પણ જાતની ઉતાવળ કર્યા વિના ફોગ આરામથી ઊતર્યા. એ જ વખતે નાના બાળકને હાથમાં ઊંચકીને લઘરવઘર કપડાં પહેરેલી એક ભિખારણ સ્ત્રી એમની સામે આવીને ઊભી રહી. સામે હાથ લંબાવીને સહાય કરવા વિનંતિ કરી. ફોગે તરત જ ખીસામાંથી પાકીટ કાઢ્યું. રિફોર્મ ક્લબમાં પત્તાંની રમતમાં આજે જ જીતેલા વીસ ગીનીના સિક્કા એમાં ચળકાટ મારી રહ્યા હતા. જરાય ખંચકાટ વિના વીસેવીસ સિક્કા બાઈના હાથમાં મૂકી દીધા. હળવા સ્મિત સાથે તેને જણાવ્યું:

'લઈ લે આ બધા જ સિક્કા. મને આનંદ છે કે તું સામે આવી ગઈ.'

વધારાનો એકપણ શબ્દ બોલ્યા વિના ફોગ સ્ટેશનના મકાનમાં દાખલ થઈ ગયા. એક ભિખારણ સ્ત્રી અને તેના મેલાઘેલા બાળક માટે માલિકે બતાવેલી અનુકંપા તથા ઉદારતાથી સેવકની આંખ ભીની થઈ. માલિકના મોં ઉપર એ સમયે ઉપસેલું સાહજિક સ્મિત સેવકના દિલમાં હંમેશ માટે અંકિત થઈ ગયું.

સ્ટેશનના વેઈટિંગ રૂમની ખુરશીમાં ફોગે આરામથી બેઠક લીધી. પેરીસ સુધીની પ્રથમ વર્ગની બે ટિકિટો લાવવા સેવકને સૂચના આપી. બરાબર એ જ વખતે ફોગે પોતાના પાંચે સાથીઓને પોતાના તરફ આવતા જોયા. બેઠકમાંથી ઊભા થઈ ફોગે તેમનું અભિવાદન કર્યું.

'મિત્રો, શરત પ્રમાણેની મારી મુસાફરી શરૂ થાય છે. જુદા જુદા દેશોમાં જવા માટેના વીસા સહિતનો મારો આ પાસપોર્ટ જોઈ શકો છો.'

'અરે ફોગ મહાશય! આ શું બોલ્યા તમે?' ગોથિયર રાલ્ફ ફોગની આ રજૂઆત સાંભળી ગળગળા થઈ ગયા. 'તમે એક સદ્‌ગૃહસ્થ છો અને અમારા સાચા મિત્ર છો. તમારા શબ્દોમાં અમને વિશ્વાસ હોય જ. તમારે આવો પુરાવો બતાવવાની જરૂર જ નથી. અમે તો તમને સુખદ અને સફળ યાત્રાની શુભેચ્છા પાઠવવા જ આવ્યા છીએ.'

'તમારી શુભેચ્છા માટે આભાર.'

'એ બધું તો ઠીક, મારા ભાઈ! પણ મૂળ વાત ભૂલશો નહીં કે...' વાતાવરણને હળવું બનાવવા એન્ડ્રયુ સ્ટુઅર્ટે બોલવાની શરૂઆત કરી, પરંતુ ફોગે એ વાક્યને એટલી જ હળવાશથી સંપૂર્ણ કર્યું, 'કે એંશી દિવસમાં એટલે કે ૧૮૭૨ના ડિસેમ્બર માસની એકવીસમી તારીખને શનિવારે સાંજે પોણાનવ વાગ્યા સુધીમાં આપણી ક્લબના બેઠકખંડમાં મારે તમને મળવાનું છે, બરાબર ને?' સાંભળીને સૌ હસી પડ્યા.

રાત્રે આઠ વાગીને ચાલીસ મિનિટનો સમય થયો. ફિલિયાસ ફોગ અને તેના અંગત સેવકે પ્રથમ વર્ગના ડબ્બામાં બેઠક લીધી. વધુ પાંચ મિનિટ થતાં એન્જિનની વ્હીસલ વાગી. છૂક છૂકના અવાજ સાથે એન્જિને ચાલ પકડી. સાથે ડબ્બા પણ ખેંચાયા. ક્લબના મિત્રોએ ફરીથી શુભેચ્છા પાઠવી. એક જ મિનિટમાં ગાડી પ્લૅટફૉર્મની બહાર નીકળી ગઈ.

દિવસભર આકાશમાં વાદળો છવાયેલાં હતાં. રાત પડતાં ઝરમર વરસાદ શરૂ થયો. ગાડીની બહાર કાજળઘેરું અંધારું હતું. ફોગ મૌન હતા. આરામથી લંબાવી શકાય તેવી ગાદીવાળી લાંબી બેઠકના ખૂણામાં અઢેલીને બેઠા હતા. સામેની બેઠક સેવકે આટોપી. છેલ્લા દશ કલાકમાં બની ગયેલા, અને હજી બની રહેલા ઝડપી બનાવો સાથે એની માનસિક એકતા સધાઈ ન હતી. વીસ હજાર પાઉન્ડની નોટોવાળી હેન્ડબૅગને છાતી સરસી દબાવીને હજી તે ઘૂંટણભેર જ બેઠો હતો. એન્જિનના વધતા ધબકારા સાથે ગાડી તેજ ગતિથી દોડવા લાગી. બરાબર એ જ વખતે સેવકના મોંમાંથી સિસકારો નીકળી ગયો.

'શું થયું પાસપટર્યુ? શું થયું?' ફોગને ધ્રાસકો પડ્યો.

‘આવી લાંબી મુસાફરીની વાત એકાએક નક્કી થતાં મારું મગજ બહેર મારી ગયું હતું. એ કારણે ઘરમાંથી બહાર નીકળતી વખતે હું ભૂલી જ ગયો.’

‘શું ભૂલી ગયો?’ આવી તાકીદની સ્થિતિમાં કાંઈક વિઘ્ન ઊભું થવાની શંકાથી ફોગ પણ અકળાયા.

‘મારો રૂમ બંધ કરતી વખતે ગૅસ બંધ કરવાનું હું ભૂલી ગયો છું.’

‘વાંધો નહીં,’ સેવકની ચિંતાનું કારણ જાણ્યા બાદ ફોગે શાંતિથી કહ્યું, ‘ચિંતા કરીશ નહીં. ભલે એટલો ગૅસ તારા હિસાબે અને જોખમે બળતો.’

૫

સટ્ટાબજારની ઊથલપાથલ

અને એ રીતે એંશી દિવસમાં પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરવા માટેની મુસાફરી શરૂ થઈ. ક્લબના મિત્રો સાથે થયેલી શરત પ્રમાણે ફિલિયાસ ફોગે એ મુસાફરી પૂરી કરીને ૨૧મી ડિસેમ્બરની સાંજે પોણાનવ વાગ્યા સુધીમાં રિફોર્મ ક્લબના બેઠકખંડમાં હાજર થવાનું હતું.

બૅન્કલૂંટની ઘટનાની સામાન્ય ચર્ચામાંથી ક્લબના એ છ સભ્યો સામે પડકાર ઊભો થયો. બેઠાડુ અને શાંત સ્વભાવના ફિલિયાસ ફોગને ક્લબના મકાનથી આગળ જતા પણ કોઈએ જોયા ન હતા. આમ છતાં દેશ અને દુનિયાની ભૌગોલિક સ્થિતિની એમને સારી જાણકારી હતી. એ સાથે જીવનમાં ચોકસાઈ અને વ્યવસ્થિતપણાના તેઓ સખત આગ્રહી હતા. આથી એવો પડકાર અનાયાસ જ એમનાથી ઉપાડાઈ ગયો. શરતના પાલનમાં સફળતા કે નિષ્ફળતા માટે વીસ હજાર પાઉન્ડની રકમ હોડમાં મુકાઈ. એને કારણે એ શરત રસપ્રદ બની ગઈ. શરતના બંને પક્ષકારોની એમાં અંગત સામેલગીરી હતી. તેમજ એનું અંગત હિત સમાયેલું હતું. બંને પક્ષે હોડની રકમ પણ સરખી જ હતી, સાવ અસંબદ્ધ બાબતના બનવા કે ન બનવા ઉપર, ત્રાહિત વ્યક્તિઓ વચ્ચે રમાયેલો એ કોઈ જુગાર કે સટ્ટો ન હતો. એક પાઉન્ડની સામે વીસ હજાર કમાઈ જવાની એમાં લાલચ પણ ન હતી.

ફોગે એ પડકારને સહજ રીતે જ લીધો, પરંતુ ક્લબના પાંચે મિત્રો અપરાધીભાવ અનુભવતા હતા. જોખમી અને અનિશ્ચિત પ્રકારની આવી શરતમાં એક મિત્રને ધકેલવા માટે એમને હવે પસ્તાવો હતો. તેથી જ એ સૌ શેરિંગક્રોસ સ્ટેશને ફોગને વળાવવા તથા શુભેચ્છા આપવા આવ્યા.

ફોગને મન તેમની વચ્ચેની એક નાની અને મહત્ત્વ વિનાની ઘટના હતી. નિશ્ચિત સમયમાં એણે મુસાફરી પૂરી કરવાની હતી. એના પાંચ મિત્રોએ ક્લબના બેઠકખંડમાં એની વાટ જોવાની હતી. એ સમય સુધીમાં ફોગ ત્યાં હાજર થઈ શકે તો શરત જીતી જાય, અને મિત્રોએ વીસ હજાર પાઉન્ડની રકમ એને આપવાની થાય. એ પળ ચૂકી જાય તો બેરિંગ બ્રધર્સ શરાફી પેઢીમાંના વીસ હજાર પાઉન્ડ આ મિત્રોને મળી જાય.

એમને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો, કે બીજા જ દિવસથી એ શરત અને ફિલિયાસ ફોગની મુસાફરી લંડનવાસીઓમાં ચર્ચાનો મુદ્દો બની જશે. મિત્રો વચ્ચે લાગેલી આ શરત કોઈ ખાનગી બાબત ન હતી. શરતને ખાનગી રાખવાની કોઈ વાત પણ એમની વચ્ચે થઈ ન હતી. કોઈએ એને ખાનગી રાખવા પ્રયાસ પણ કર્યો નહીં. એ પાંચ સભ્યો પાસેથી એ રાત્રે જ એ વાત ક્લબના બીજા સભ્યોએ જાણી. બીજા દિવસની સવારે ફિલિયાસ ફોગ અને તેનો સેવક ફ્રાંસ પહોંચી ગયા, તે વખતે તો શરત અને એના અનુસંધાનમાં ફોગની મુસાફરીની વાત લોકોમાં રસપૂર્વક ચર્ચાવા લાગી. સાંજ સુધીમાં એ વાત વર્તમાનપત્રોના ન્યૂઝરૂમમાં પહોંચી ગઈ. પછી તો જે થવાનું હતું તે થઈને જ રહ્યું.

'એંશી દિવસમાં પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા, વીસ હજાર પાઉન્ડની શરત' વગેરે શીર્ષક સાથેના સમાચાર બધાં જ અખબારો મારફતે વહેતા થયા. ત્યાર પછીના દિવસોમાં આ અભિયાનની સફળતા તથા નિષ્ફળતા સંબંધી જાતજાતની ટીકાટિપ્પણીઓ સાથેના અભ્યાસુ કે તર્ક આધારિત લેખો છપાવા માંડ્યા. વિશ્વ સ્વરૂપના કોઈ અતિ મહત્ત્વના સમાચાર હોય, તે રીતે આ મુસાફરીને વ્યાપક પ્રસિદ્ધિ મળવા લાગી. ફોગની આગળ ધપતી મુસાફરીનાં રસઝરતાં કાલ્પનિક વર્ણનો છપાવા લાગ્યાં. સમાચાર ભૂખ્યા લોકોમાં ઉત્તેજના વધતી ગઈ. એવી મુસાફરી સંબંધમાં લોકોના વિચારો પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યા. અભિયાનની તરફેણમાં અને વિરુદ્ધમાં હોય તેવા બે પક્ષોનાં સામસામાં નિવેદનો લોકો રસથી વાંચતા હતા. એવાં અખબારોનો ફેલાવો વધવા લાગ્યો.

શરૂઆતમાં ફોગ અને તેની આ અદ્વિતીય મુસાફરી માટે લોકોમાં સહાનુભૂતિ હતી. ધીમે ધીમે વિરોધી મત પણ જોરદાર બનવા માંડ્યો. આવી જોખમી અને અનિશ્ચિત મુસાફરી ચોક્કસ સમયમાં પૂરી કરવા માટે વીસ હજાર ડૉલર જેવી મોટી રકમ હોડમાં મૂકવાના ડહાપણ બાબત જ શંકા ઊઠવા માંડી. વ્યાપક ફેલાવો ધરાવતાં 'ધી ટાઇમ્સ', 'ધી સ્ટાન્ડર્ડ', 'ઈવનિંગ સ્ટાર', 'મોર્નિંગ ક્રોનિકલ' જેવાં સમાચારપત્રો વચ્ચે મુસાફરીના સમાચારો વહેલા આપવા બાબતમાં રીતસરની હરીફાઈ શરૂ થઈ. ફોગ જેવા એક ધૂની અને તરંગી માણસને આવી જોખમી મુસાફરીને રવાડે ચડાવવા માટે ફોગના પેલા પાંચ મિત્રોનો જ વાંક લોકોને દેખાવા માંડ્યો. ચર્ચાપત્રોમાં એમના ઉપર પસ્તાળ પડવા માંડી.

ઇંગ્લૅન્ડની સામાન્ય પ્રજામાં દેશ અને દુનિયાની ભૂગોળ માટે ઊંડો રસ હતો. દુનિયાના મહાસાગરો ખેડતા, તેમજ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના વિકાસ અને વિસ્તાર માટે, સ્વદેશથી દૂરદૂરના અજાણ્યા પ્રદેશોમાં જાનની બાજી લગાવનારા સાહસવીરો માટે આમ પ્રજામાં ભારે આદર હતો. એવાં સાહસો કોઈ શરતના ભાગરૂપ કે ઇનામની લાલચે થતાં ન હતાં. એમાં કેવળ દેશદાઝ અને સામ્રાજ્યની મહારાણી પ્રત્યેની ભક્તિ હતાં. જ્યારે એંશી દિવસમાં પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણાના આ શરતી સાહસ માટે પ્રજામાં કોઈ અહોભાવ જાગે તેમ ન હતું. લોકો એને સાહસ તરીકે સ્વીકારવા તૈયાર ન હતા. પરંતુ બગડેલા મગજવાળા પાંચ માણસોએ એક તરંગી અને મૂર્ખ માણસના વીસ હજાર પાઉન્ડ પડાવી લેવા, તેને ઉશ્કેરીને આ શક્ય લાગતી શરતમાં ધકેલ્યો હોવાની લાગણી હતી. સો ટકા અશક્ય એવા આ સાહસની નિશ્ચિત નિષ્ફળતા માટે દાખલાદલીલો સહિતના તર્કબદ્ધ લેખો અખબારોમાં પ્રગટ થવા લાગ્યા.

ચોક્કસ ગણતરીને આધારે શરૂ થયેલું લેખાવીને શરૂઆતમાં 'ઈલેસ્ટ્રેટેડ લંડન' જેવાં કેટલાંક સમાચારપત્રોએ ફોગના આ અભિયાનને બિરદાવ્યું. રિફોર્મ ક્લબની ફાઈલમાંથી ફોગનો ફોટો મેળવીને એક અનોખા સાહસવીર તરીકે પ્રથમ પાના ઉપર છાપવામાં આવ્યો. સોહામણા ચહેરાવાળા આ વિશ્વપ્રવાસી બહાદુરની તરફદારી માટે ઇંગ્લેન્ડની મહિલાઓ પણ મેદાનમાં આવી ગઈ. એમના તરફથી પણ ચર્ચાપત્રો અને લેખો છપાવા લાગ્યા. ઈર્ષ્યાળુ પુરુષો તરફથી આ બાબતની ખાસ નોંધ લેવાઈ.

'હા ભાઈ! શું થાય. એ પુરુષનું વ્યક્તિત્વ જ એવું છે. એના તરફ મહિલાઓ આકર્ષાય તેમાં શું નવાઈ?'

પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા અને તે માટે બંને પક્ષે કબૂલવામાં આવેલી મોટી રકમની હોડને કારણે સમાચારપત્રોમાં એ વાતને વ્યાપક પ્રસિદ્ધિ મળી. એ શરતનું પાલન થઈ શકશે કે નહીં, તેનું પરિણામ તો એંશી દિવસ પૂરા થાય ત્યારે જ નક્કી થવાનું હતું, પરંતુ એ પરિણામ કેવું આવશે. તેના ઉપર જુગાર રસિયા લોકોમાં હોડ લગાવવાની શરૂઆત થઈ

ગઈ. સીધો સંબંધ કે સીધું જોખમ ન હોય, તેવા કોઈ પણ અનિશ્ચિત બનાવના બનવા અથવા ન બનવા ઉપર તરત જ અહીં મોટી રકમના જુગાર શરૂ થતા હોય છે. ફોગ અને તેના મિત્રો વચ્ચેની શરતમાં ફોગ જીતશે કે નહીં જીતે એ બાબત બુકીઓ માટે તથા જુગારીઓ માટે હાથવગો મુદ્દો બની ગયો. શરતનાં પાત્રો ઉપર જ બુકીઓએ એકના પાંચ, પચાસ કે સો આપવાની તૈયારી બતાવી. ફિલિયાસ ફોગ જાણે ઘોડાની રેસનો ઘોડો હોય, તેમ એના ભાવ બોલાવા લાગ્યા. વર્તમાનપત્રોમાંના, તરફેણ કે વિરુદ્ધ અભિપ્રાયોને આધારે આ ભાવમાં પણ વધારો કે ઘટાડો થવા લાગ્યો. એક અઠવાડિયાના સમાચારને અંતે તો ફોગના સાહસની સફળતા માટેના ભાવમાં જંગી ઉછાળો આવ્યો.

શરૂઆતના ઉત્સાહજનક સમાચારોને આધારે લંડનના શેરબજારના કેટલાક સાહસિકોએ 'ફિલિયાસ ફોગ બોંડ' બહાર પાડ્યાં. શરૂમાં એનું વેચાણ પ્રિમિયમ સાથે થવા લાગ્યું.

દરમ્યાન લંડનની રોયલ 'જ્યોગ્રાફિકલ સોસાયટી' જેવી પ્રતિષ્ઠિત સંસ્થાના મુખપત્ર એવા જર્નલમાં સાતમી ઑક્ટોબરના અંકમાં ફોગની આ મુસાફરી સંબંધમાં એક મહત્ત્વનો લેખ છપાયો. એમાં આ અભિયાનના તમામ પાસાંઓની ઝીણવટભરી છણાવટ કરવામાં આવી. એનો અંતિમ નિષ્કર્ષ નકારાત્મક હતો. નિષ્ફળ જવા જ સર્જાયેલા એક મૂર્ખતાપૂર્ણ સાહસ તરીકે એને ગણાવવામાં આવ્યું. વીસ હજાર પાઉન્ડ જેટલી મોટી રકમ હોડમાં મુકાઈ હોવા છતાં, મુસાફરીમાં ફોગને સફળતા અપાવે એવું એક પણ તત્ત્વ વિશ્લેષકોને જણાયું ન હતું.

આ મુસાફરીની સફળતાનો મુખ્ય આધાર રેલગાડી અને સ્ટીમરોની નિયમિતતા ઉપર હતો. રેલગાડીની સમયસરની યાત્રા પૂરી થતાં, ટાઇમટેબલ પ્રમાણે ત્યાં સ્ટીમર ઊભી જ હોય, અને સ્ટીમરમાંથી જેટ્ટી ઉપર બહાર આવતાં જ રેલગાડી એની વાટ જોતી ઊભી જ હોય એવું દરેક વખત બની શકે નહીં.

સમયપત્રક પ્રમાણેની નિયમિતતા જાળવવામાં માનવ સર્જીત રુકાવટો ઉપરાંત પ્રકૃતિનાં પ્રતિકૂળ પરિબળોને કારણે પણ અવરોધો ઊભા થઈ શકે તેમ હતું. એવી તમામ શક્યતાઓની એ લેખમાં ગણતરી કરવામાં આવી. કોઈ નસીબદાર વ્યક્તિની બાબતમાં એકાદવાર પરિસ્થિતિ સાનુકૂળ બની શકે. પરંતુ સતત એંશી દિવસ એવી સ્થિતિ જળવાઈ શકે નહીં એવો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો.

રોયલ જ્યોગ્રાફિકલ સોસાયટીના જર્નલના મત પ્રમાણે યુરોપમાંનો રેલમાર્ગ નજીક નજીકનાં સ્થળોને જોડનારો હતો. બે કે ચાર કલાકમાં તો બે સ્થળો વચ્ચેની મુસાફરીનો અંત આવી જાય અને ગાડી બદલવી પડતી હોય છે. એવી સ્થિતિમાં ગાડીના ઊપડવાના અને પહોંચવાના સમયમાં નિયમિતતાની અપેક્ષા રાખી શકાય. પરંતુ મુંબઈથી કોલકાતા પહોંચવા સતત ત્રણ દિવસની મુસાફરી સળંગ એક જ ગાડીમાં કરવાની હોય, કે સાન ફ્રાન્સિસ્કોથી ન્યુયૉર્ક પહોંચવા માટે સાત દિવસની મુસાફરી એ રીતે જ કરવાની હોય, ત્યારે એવી ચમત્કાર બનવાની શક્યતા નહીંવત્ જ રહેવાની. સામાન્ય મુસાફરી દરમ્યાન પણ રેલમાર્ગના અકસ્માતોની બહુ જ ભૂંડી ભૂમિકા હોય છે. એન્જિનમાં ખરાબી હોય, પાટા ઉપરથી પૈડાં ઊતરી જતાં હોય તથા બરફ કે વરસાદની સાથે હવામાનનું તોફાન હોય, ત્યારે આવી કાંટોકાંટની સમયબદ્ધ મુસાફરીમાં વિઘ્નો ઊભાં થાય જ. વળી ઉત્તર ગોળાર્ધમાં આ સમય દરમ્યાન આકરા શિયાળાની સીઝન ચાલુ હતી. આટલાંટિક તથા પ્રશાંત મહાસાગરોમાં ભયંકર દરિયાઈ તોફાનો આ સમયે જ થતાં હોય છે. શક્તિશાળી એન્જિનો ધરાવતી સારામાં સારી સ્ટીમરો પણ એમાં આડે રસ્તે ચડી જતી હોય છે. એ

ડૂબે નહીં તોય બેચાર દિવસનો વિલંબ તો થાય જ.

એમાંના એકાદ સ્થળે પણ ફોગને મોડું થાય, તો આગળનું આખું જ ટાઇમટેબલ ખોરવાઈ જાય.

ટૂંકમાં ફોગના આ સાહસમાં સફળતા કરતાં નિષ્ફળતાની શક્યતા અનેકગણી હતી. ગેઝેટના આ લેખને અન્ય સમાચારપત્રોમાં પણ પ્રસિદ્ધિ મળી. ફોગના ચાહકોમાં એને કારણે આઘાતની લાગણી પ્રસરી ગઈ. એંશી દિવસમાં પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરવાના આ સાહસને ઐતિહાસિક ઘટના તરીકે બિરદાવનારાઓ પણ આ લેખનાં તારણોને કારણે ઠંડા પડી ગયા. સટ્ટાબજારમાં તેમજ ફિલિયાસ ફોગ બોંડના વેચાણમાં કડાકો બોલી ગયો. ફોગ આ શરતમાં જીતે તો એક પાઉન્ડ દાવ ઉપર લગાવનારને દોઢસો પાઉન્ડ મળવાની આશા અપાતી હતી. પરંતુ પરિસ્થિતિ અનિશ્ચિત બનતાં એ ભાવ વધીને બસો પાઉન્ડ કરતાં પણ ઊંચે જવા લાગ્યો. તેમાંય આ લેખ બાદ તો એક હજાર પાઉન્ડ લેવા માટે એક પાઉન્ડનું જોખમ લેવા પણ કોઈ તૈયાર ન હતું.

એક જ અઠવાડિયામાં આ રીતે ફોગ ઉપર રમાતું આ બજાર ધરાશાયી બની ગયું. તેમ છતાં લકવાથી પીડાતા લોર્ડ આલબેમરલ જેવા ગણ્યાગાંઠ્યા માણસો પણ હતા, જેમને ફોગના આ સાહસમાં ભારે વિશ્વાસ હતો. એ કહેતા હતા કે આવો પ્રવાસ પોતાને કરવાનો મળે, તો પોતે પોતાની આખી મિલકત હોડમાં મૂકવા તૈયાર હતા. શરૂઆતમાં તેમણે એમાં પાંચ હજાર પાઉન્ડનું રોકાણ કર્યું હતું. રોયલ સોસાયટીના એ લેખનાં તારણ તરફ એનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું, ત્યારે એમણે તરત જ જવાબ આપ્યો:

'આ રીતે એંશી દિવસમાં પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા શક્ય બનતી હોય તો, મારું રોકાણ ડૂબી જાય તેની પણ મને ચિંતા નથી. ખરું મહત્ત્વ તો એ છે, કે આપણામાંનો એક અંગ્રેજ બચ્ચો આવું અભૂતપૂર્વ સાહસ કરી રહ્યો છે.'

ફોગની મુસાફરી શરૂ થયા બાદ એક અઠવાડિયા પછીનો એ દિવસ હતો. લંડનમાં સ્કોટલેન્ડ યાર્ડ પોલીસની ઑફિસમાં રાત્રે નવ વાગ્યાના અરસામાં પોલીસ કમિશનર શ્રીમાન રોવન બેઠા હતા. એ વખતે સૂએઝથી ટેલિગ્રામ દ્વારા મોકલવામાં આવેલો એક તાકીદનો સંદેશો એમની સામે મૂકવામાં આવ્યો. એણે પત્ર ખોલ્યો. હળવાશથી વાંચવા માંડ્યો. સંદેશો આ મુજબ હતો:

> **'સૂએઝથી લંડન,**
>
> પોલીસ કમિશનર મિ. રોવન, લંડન બૅન્કની લૂંટના સંભવિત આરોપી મિ. ફિલિયાસ ફોગ છે. તેને મેં શોધી કાઢ્યા છે. એની તાત્કાલિક ધરપકડ કરવા માટેનું વોરંટ તાકીદે મુંબઈ (હિંદુસ્તાન) પહોંચે એ રીતે મોકલો.
>
> **ડિટેક્ટિવ મિ. ફિક્સ**

તાકીદનો સંદેશો વાંચીને કમિશનર મિ. રોવન પણ ઘડીભર છક્કડ ખાઈ ગયા. પૂરેપૂરો સજ્જન દેખાતો આવો ઇંગ્લિશ જેન્ટલમેન બૅન્કલૂંટારો હોય? પ્રથમ દર્શને માની શકાય તેમ ન હતું. છતાં ટેલિગ્રામને આધારે એમણે તાત્કાલિક પગલાં ભરવા માંડ્યાં. રિફોર્મ ક્લબની ફાઈલમાંના ફોગના ફોટાની ઝીણવટભરી તપાસ આરંભાઈ. લૂંટના સમય દરમ્યાન બૅન્કમાં કેશિયરની કૅબિન પાસે કોઈ અપટુડેટ કપડાંમાં સજ્જ જેન્ટલમેનની હાજરીની એક સમાચારપત્રે નોંધ લીધી હતી. ક્લબના સભ્યોની ચર્ચા દરમ્યાન ફોગે પણ જણાવ્યું હતું કે લૂંટારો કોઈ જેન્ટલમેન જેવો હતો.

બીજા દિવસે સવારનાં સમાચારપત્રોમાં ફિલિયાસ ફોગને બૅન્કલૂંટ સાથે જોડતા

રસ ઝરતા સમાચારો છપાયા. ફોગના જીવનની તમામ લાક્ષણિકતાઓ અને વિચિત્રતાઓ લોકોના મનમાં બરાબર બંધબેસતી થઈ ગઈ. મિત્રો સાથેની સામાન્ય ચર્ચામાંથી નિશ્ચિત સમયમાં પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરવાનો જોખમી પડકાર ઝીલી લેવાની, અને તે માટે વીસ હજાર પાઉન્ડની રકમ હોડમાં મૂકવાની ઉતાવળ પાછળનું કારણ લોકોને સમજાઈ ગયું. શરત લાગ્યા પછી એક જ કલાકમાં, કોઈ પણ જાતની તૈયારી કર્યા વિના મુસાફરી શરૂ કરવાની ઉતાવળ, અહીંથી ભાગી છૂટવા માટેની ફોગની યોજના હતી, એમ સૌને લાગ્યું. એ કોઈ એવા દેશમાં પહોંચી જવા માંગતો હતો, જ્યાં બ્રિટિશ કોર્ટના વોરંટથી એને પકડી શકાય નહીં એમ જ સૌ માનવા લાગ્યા.

આવી શરત લગાવવા પાછળનું સાચું કારણ એ જ હતું, એવો લોકોને વિશ્વાસ બેસી ગયો.

૬
સૂએઝનું બંદર

ફિલિયાસ ફોગ અને તેના નોકર જીન પાસપટર્યુની મુસાફરીનો એ સાતમો દિવસ હતો. લંડનથી પૂર્વમાં આવેલા ડોવર બંદર સુધી એઓ રેલગાડીમાં આવ્યા. ઇંગ્લીશ ચેનલમાં નિયમિત આવજા કરતી સોંચમાં ફ્રાન્સના કેલે બંદરે ઊતરી તરત જ રેલગાડીમાં પેરીસ પહોંચી ગયા. એકાદ કલાક બાદ બીજી ગાડી પકડી ફ્રાંસ સોંસરવા દક્ષિણ પૂર્વમાં ઈટાલીના ઉત્તરના મોટા શહેર તુરીનમાં ઊતર્યા. અહીંથી વળી ગાડી બદલીને ઈટાલીની મધ્યમાં મુસાફરી કરી પાંચમી તારીખે સાંજે ચાર વાગે ભૂમધ્ય સમુદ્રને કાંઠે આવેલા બ્રિન્ડીસી બંદરે આવી પહોંચ્યા. એક જ કલાકમાં અહીંથી સૂએઝ જવા ઊપડતી સ્ટીમર 'મોંગોલિયા' માં તેઓ દરિયાની હવા ખાતા થઈ ગયા. ત્રણ દિવસની મુસાફરી બાદ નવમી તારીખે સવારે અગિયાર વાગ્યે સ્ટીમરે સૂએઝ બંદરની જેટ્ટી પાસે લંગર નાંખ્યું.

પેનન્સ્યુલર અને ઓરિએન્ટલ (પી.એન્ડ ઓ.) કંપનીની માલિકીની આ સ્ટીમર ઈટાલીના દક્ષિણપૂર્વ કાંઠે આવેલા બ્રિન્ડીસી બંદર અને હિંદુસ્તાનમાં આવેલા મુંબઈ વચ્ચે વાયા સૂએઝ મુસાફરો અને માલનું નિયમિત રીતે વહન કરતી હતી. બે હજાર આઠસો ટનનું 'મોંગોલિયા' સૌથી ઝડપી અને સૌથી વધુ નિયમિત જહાજ ગણાતું. કલાકના દશ દરિયાઈ માઈલની એની સરેરાશ ઝડપ રહેતી.

બંને મુસાફરો સૂએઝના બંદરે નવમી ઑક્ટોબરે સવારે ૧૧ વાગ્યાના અરસામાં ઊતર્યા. તે અગાઉ એમની જાણ બહાર, ફોગને સંડોવતી બહુ જ મોટી ઘટના લંડનમાં બની ગઈ. એમની મુસાફરી તો સમયબદ્ધ રીતે કાંટોકાંટ ચાલી રહી હતી. એવી દોડાદોડીમાં એ અંગેની કોઈ માહિતી એમના સુધી પહોંચે તેવી શક્યતા ન હતી.

બૅન્ક ઑફ ઇંગ્લૅન્ડની લંડન શાખામાંથી પંચાવન હજાર પાઉન્ડની લૂંટ થયાનો ખ્યાલ બૅન્કના અધિકારીઓને ઓગણત્રીસમી તારીખના એ દિવસે છેક સાંજે હિસાબનો તાળો મેળવતી વખતે જ આવ્યો. તરત જ પોલીસને ખબર આપવામાં આવી. સ્કોટલૅન્ડ યાર્ડનો ગુના સંશોધન વિભાગ તરત કાર્યરત બની ગયો. લૂંટનો માલ લઈને લૂંટારો લંડનની બહાર કે દેશની બહાર ભાગી ગયો હોય, એવી શક્યતાને ધ્યાનમાં રાખીને ચુનંદા અધિકારીઓ તથા ડિટેક્ટિવોને જુદાં જુદાં સ્થળોએ મોકલવામાં આવ્યા. ન્યુયૉર્ક તેમજ સૂએઝ જેવાં દૂરનાં સ્થળોએ પહોંચી જવા ડિટેક્ટિવોને સૂચના આપવામાં આવી. મિસ્ટર ફિક્સ નામના ડિટેક્ટિવે હિંદુસ્તાન, આફ્રિકા ખંડના દેશો તથા દૂર પૂર્વ તરફ જવાના પ્રવેશદ્વાર સમા સૂએઝ બંદરે ધામા નાખ્યા.

બીજી ઑક્ટોબરે રાત્રે લંડનથી નીકળ્યા બાદ ફોગ એની ગેરહાજરીમાં એના આ સાહસ બાબત, એના નામે શેરબજારમાં ચાલેલી અફડાતફડીથી તથા ત્યાર બાદ સ્કોટલૅન્ડ યાર્ડની પોલીસે બૅન્ડ લૂંટ સંબંધમાં શરૂ કરેલી કાર્યવાહીથી સાવ અજાણ જ હતા. લૂંટના સમયે બૅન્કના કેશિયરની કૅબિન પાસે જેન્ટલમેન જેવા લાગતા અજાણ્યા માણસની હાજરી નોંધાઈ હોવાનો હેવાલ બીજી તારીખના મોર્નિંગ ક્રોનિકલ અખબારમાં છપાયો

હતો અને લૂંટારાની શોધમાં નીકળેલા ડિટેક્ટિવીને એ પ્રમાણેનું વર્ણન પાછળથી ટેલિગ્રામથી મોકલવામાં આવ્યું. સૂએઝ પહોંચેલા ડિટેક્ટિવ ફિક્સ એ વર્ણન સાથે બંધબેસતા માણસની શોધમાં હતો. લંડન તથા યુરોપનાં અન્ય બંદરોએથી માલ તથા મુસાફરો લઈને આફ્રિકા અને એશિયાના દેશો તરફ જતી સ્ટીમરો ઉપર એણે નજર રાખવા માંડી. લંડનથી ચોથી ઑક્ટોબરના રોજે સમાચારપત્રો મારફતે વહેતા થયેલા સમાચારમાં ફિલિયાસ ફોગના ફોટા સાથે એમણે શરૂ કરેલી શરતી મુસાફરીના સમાચાર ડિટેક્ટિવ ફિક્સના ધ્યાનમાં આવ્યા. એનું ડિટેક્ટિવ મગજ તરત જ કામે લાગ્યું. બૅન્કની લૂંટના સમાચારની સામાન્ય ચર્ચામાંથી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરવાની શરત લગાવવી, એ માટે વીસ હજાર પાઉન્ડ જેવી મોટી રકમ હોડમાં મૂકવી, અને એક મિનિટનો પણ વિલંબ કર્યા વિના, વગર તૈયારીએ તાત્કાલીક નીકળી પડવાનું સાહસ એને ગળે ઊતરે તેમ ન હતું.

સંભવિત બૅન્કલૂંટારાનું વર્ણન તો ફિક્સ પાસે હતું જ. પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા જેવી એંશી દિવસ ચાલનારી હજારો માઈલની મુસાફરી માટે નીકળી પડવાની ફોગની આંધળી ઉતાવળ શંકા ઉત્પન્ન કરે તેવી ઘટના હતી. એ વ્યક્તિ લંડન થઈને પેરીસ તરફ ગઈ હોવાના સમાચાર ફિક્સ મહાશયને મળ્યા હતા. ઇંગ્લૅન્ડથી હિંદુસ્તાન તરફ જનારા ઘણા મુસાફરો જમીન માર્ગે પેરીસ તથા તુરીનના જમીનમાર્ગે બ્રિન્ડીસી બંદરે પહોંચી, ત્યાંથી સ્ટીમર પકડતા હોવાની જાણકારી ફિક્સને હતી જ. એ માર્ગે થઈને જો એ શંકાસ્પદ માણસ સૂએઝ આવતો હોય, તો એને ઝડપવાની પોતાને તક મળશે એમ એને લાગ્યું. પોતાની પાસેના વર્ણન સાથે આ માણસનો દેખાવ મળતો આવે તો આગળની તપાસ માટેની ભૂમિકા બંધાય તેમ હતું. બ્રિન્ડીસી બંદરેથી મુસાફરો લઈને પી. એન્ડ ઓ. કંપનીની 'મોંગોલિયા' સ્ટીમર નવમી તારીખે સવારે અગિયાર વાગ્યે સૂએઝ આવવાની હતી એવી માહિતી એની પાસે હતી. ડિટેક્ટિવને પોતાની કાર્યસિદ્ધિ અને તે સંબંધી ઇનામની રકમ હાથવેંતમાં દેખાઈ. સ્ટીમર 'મોંગોલિયા' સૂએઝ આવે તેની એણે આતુરતાથી રાહ જોવા માંડી.

સૂએઝ કેનાલના છેડા પાસે જ આવેલું સૂએઝ બંદર એક જમાનામાં ગરીબ માછીમારોનું નાનું ગામડું હતું. એનું કાંઈ જ મહત્ત્વ ન હતું. પરંતુ ફ્રેન્ચ ઈજનેર ફર્ડીનાન્ડ લેસેપ્સની મહેરબાનીથી આ કેનાલ ખોદાઈ, અને પૂર્વમાં એશિયાના દેશોમાં જવા માટેનો સાવ ટૂંકો દરિયાઈ માર્ગ શરૂ થયો. એના પ્રવેશદ્વાર ઉપર જ વસેલું આ ગામ હવે મોટું બંદર બની ગયું. ૧૮૬૯માં આ કેનાલ જહાજોની અવરજવર માટે ખુલ્લી મુકાઈ, ત્યારબાદનાં ચાર જ વર્ષમાં સૂએઝ બંદર માલ અને મુસાફરોની અવરજવરથી ધમધમતું બની ગયું.

કેનાલને કાંઠે જ બાંધવામાં આવેલી જેટ્ટી ઉપર મુસાફર જહાજ મોંગોલિયા સવારે અગિયાર વાગ્યે આવનાર હતું. દશ વાગ્યે જ ડિટેક્ટિવ ફિક્સ અહીંના રેસિડન્ટ બ્રિટિશ કોન્સેલને લઈને જેટ્ટી ઉપર હાજર થઈ ગયો. કોન્સેલની ઑફિસ જેટ્ટીની બરાબર સામે જ થોડા અંતરે હતી. એની બારીમાંથી નહેરમાં થઈને જતાં આવતાં જહાજો ઉપર એની નજર રહેતી. અગિયાર વાગ્યે અહીં આવનાર સ્ટીમર 'મોંગોલિયા'નું કોન્સેલને મન કોઈ ખાસ મહત્ત્વ ન હતું. પરંતુ ડિટેક્ટિવ ફિક્સને સોંપાયેલા મહત્ત્વના મિશનની સફળતાનો આધાર આ સ્ટીમર ઉપર જ હતો. કોન્સેલ માટે જેટ્ટી ઉપર આવવાની કે તેના ઉપર આમતેમ આંટા મારવાની પ્રવૃત્તિ રોજિંદી કામગીરી જ હતી, પરંતુ ફિક્સ ઉત્તેજિત થઈને કોન્સેલ સાથે ફરતો હતો. આતુરતાથી સ્ટીમરના આગમનની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો. મનોમન તે અકળાતો હતો. સ્ટીમરના આગમન બાબત વારંવાર કોન્સેલને એક જ પ્રકારનો

પ્રશ્ન પૂછતો હતો. આજે અત્યાર સુધીમાં નવ વાર કોન્સેલને પ્રશ્ન પૂછ્યો. દરેક વખતે કોન્સેલે પણ એકનો એક જ જવાબ આપ્યો.

ઘડિયાળમાં સાડાદશનો સમય થયો. અગિયાર વાગ્યે અહીં આવતી સ્ટીમર સાડાદશ વાગવા છતાં હજી દરિયામાં દેખાતી ન હતી, તેથી ઉચાટ અનુભવતો હતો. દશમી વાર એણે કોન્સેલને પ્રશ્ન કર્યો:

'સ્ટીમર "મોંગોલિયા" હજી પણ દેખાતી નથી. મિસ્ટર કોન્સેલ, તમે તો કહેતા હતા કે એ કદી મોડી પડતી નથી?'

'જુઓ મિસ્ટર ફિક્સ, પોર્ટ સૈયદથી મળેલા સંદેશા પ્રમાણે આ તરફ આવવા માટે સ્ટીમર ત્યાંથી સમયસર જ રવાના થઈ હતી. ત્યાંથી અહીં સૂએઝ સુધીનું એકસો સાઠ માઈલનું અંતર 'મોંગોલિયા' જેવી અદ્યતન સ્ટીમર માટે બહુ મોટું ન કહેવાય. નિયમિતતા માટે સરકાર તરફથી દર વરસે અપાતું પચીસ પાઉન્ડનું ઇનામ એને જ મળતું આવેલું છે.'

'સ્ટીમર બ્રિન્ટીસી બંદરેથી સીધી જ અહીં આવે છે કે વચ્ચે ક્યાંક રોકાય છે?'

'થોડી ધીરજ રાખો, મિ. ફિક્સ. માલ અને મુસાફરો લઈને સમયસર જ ત્યાંથી નીકળી હતી. હજી અગિયાર વાગ્યા નથી. સમય થશે એટલે આવવાની જ છે, પરંતુ મને તમારી એક વાતની સમજ પડતી નથી. તમે કહો છો તેવા વર્ણનવાળા એ જેન્ટલમેન લૂંટારાને તમે ઓળખશો કેવી રીતે? જેન્ટલમેન લાગતા ચહેરાવાળા અને એવો જ ડ્રેસ પહેરેલા તો અનેક માણસો મુસાફરોમાં હોવાના.'

'કોન્સેલ મહાશય, અમને ડિટેક્ટિવોને ગુનેગારોની ગંધ આવતી હોય છે. એમને પ્રત્યક્ષપણે ઓળખવાની અમને જરૂર જ પડતી નથી. એ માત્ર ગંધ જ નથી હોતી. એમાં અમારી છઠ્ઠી ઇન્દ્રિય પણ કામ કરતી હોય છે. ડિટેક્ટિવ તરીકેની મારી કારકિર્દીમાં જેન્ટલમેનના લેબાશમાં ફરતા એવા અનેક ગુનેગારોને મેં પકડ્યા છે. એ માણસ જો ખરેખર સ્ટીમરમાં મુસાફરી કરતો હશે, તો તેને ઓળખવામાં મને જરાય વાર લાગે નહીં. એ પછી તો એનું ભાવિ મારા હાથમાં જ હશે.' પૂરા આત્મવિશ્વાસથી ડિટેક્ટિવ બોલ્યો.

'તમારા કામમાં શુભેચ્છા પાઠવું છું, મિ. ફિક્સ. બહુ જ મોટી રકમ આ લૂંટમાં સંડોવાયલી છે, નહીં?'

'ખરી વાત છે. રકમ ઘણી મોટી હોય અને લૂંટારો જેન્ટલમેન હોય, ત્યારે એને તો જાજરમાન લૂંટ જ ગણવી પડે. આપણને તો એવી મોટી રકમની થોકડીઓ જોવાની પણ મળતી નથી. લૂંટારાઓ પણ આજકાલ બહુ હોશિયાર થઈ ગયા છે. ગયો એ જમાનો કે જ્યારે ચલણના થોડા સિક્કાની ચોરી માટે પણ જેક શેપર્ડ નામના સામાન્ય લૂંટારાને ફાંસીએ લટકાવવામાં આવ્યો હતો.'

'મિસ્ટર ફિક્સ, તમે તો એવા વિશ્વાસથી બોલો છો, કે જાણે ગુનેગાર ખરેખર તમારા હાથમાં આવી ગયો હોય. એ બાબતમાં હું ફરીથી તમારું ધ્યાન દોરું છું, કે તમારે માટે આ કામ ખરેખર મુશ્કેલ સાબિત થાય તેમ લાગે છે. કારણ કે લૂંટારાના દેખાવનું જે વર્ણન સ્કોટલેન્ડયાર્ડ તરફથી તમને મળ્યું છે, તે બધી રીતે કોઈ ભદ્ર કુટુંબના સજ્જનને લાગુ પડે તેવું છે. તમારું શું માનવું છે?'

'જુઓ, કોન્સલ મહાશય, આવી મોટી લૂંટના આરોપીઓ હંમેશાં સજ્જન જેવા જ લાગતા હોય છે.' ગુના વિજ્ઞાનનો કોઈ મોટો સિદ્ધાંત કહેતો હોય તે રીતે ડિટેક્ટિવે જણાવ્યું. વધુમાં બોલ્યો, 'એ તો સામાન્ય સમજની વાત છે, કે આરોપીનો ચહેરો જો ગુંડા જેવો જ લાગતો હોય, તો એ આસાનીથી ઓળખાઈ જાય અને ઝડપાઈ પણ જાય. મોટા ચોરોને એ કારણે જ સજ્જનનું મહોરું પહેરીને ફરવાની જરૂર પડતી હોય છે.

એવાઓને ખુલ્લા પાડવાનું કામ ખરેખર મુશ્કેલ હોય છે તે હું જાણું છું. એવા સજ્જન જેવા દેખાતા આરોપીઓથી જ સમાજને વધારે નુકસાન થતું હોય છે. એમને શોધી કાઢવા માટે ડિટેક્ટિવમાં કુશળતા અને કુશાગ્રબુદ્ધિ હોવાં જરૂરી છે.'

આપવડાઈની બાબતમાં ડિટેક્ટિવ ફિક્સને કોઈ આંબી શકે તેમ ન હતું. દરમ્યાન જેટ્ટી ઉપર માણસોની ભીડ વધવા લાગી. જુદા જુદા દેશોના ખલાસીઓ, વેપારીઓ, આડતિયાઓ તથા સ્થાનિક મજૂરોની ચહેલપહેલ વધવા લાગી. સ્ટીમર હવે થોડી વારમાં આવી જવાની હોય, તે રીતે લોકોની પ્રવૃત્તિ વધી ગઈ. રાતા સમુદ્ર ઉપર થઈને આવી રહેલા પવનને કારણે હવામાન ઠંડું અને ખુશનુમા હતું. સૂએઝ નગરની મસ્જિદોના મિનારા તથા ઊંચી ઇમારતો સૂરજના હળવા તડકાને માણી રહ્યાં હતાં. સ્ટીમર ઊભી રહેવાના સ્થળથી આ જેટ્ટી દક્ષિણે લગભગ બે હજાર મીટર જેટલી લંબાયેલી હતી. ત્યાં હારબંધ લાંગરવામાં આવેલાં માછીમારોનાં નાનાં મોટાં જળયાનો પાણીના તરંગો ઉપર હિલોળા લેતાં હતાં. એમાંનાં કેટલાંક જહાજો પ્રાચીન ઈજીપ્તની જાહોજલાલીને અનુરૂપ કોતરણીવાળાં હતાં.

માણસોના આ સમૂહ વચ્ચે ધીમે ધીમે ફરી રહેલા ડિટેક્ટિવની બાજનજર દરેકના ચહેરાને માપવા પ્રયાસ કરતી હોય તે રીતે ફરી રહી હતી. સાડાદશ વાગીને ઉપર થોડી મિનિટો થઈ. ડિટેક્ટિવનો ચહેરો વધુ તંગ બન્યો. એની સાથે જ ડગલાં ભરતા બ્રિટિશ કોન્સેલને ફરીથી પૂછપરછ શરૂ કરી.

'કોન્સેલ મહાશય, લાગે છે કે આ સ્ટીમર આજે આવશે જ નહીં. કોઈ વસ્તુની આપણે જ્યારે વધુ જરૂર હોય, ત્યારે જ તે વધુ મોડી પડતી હોય છે.'

'ધીરજ રાખો મિ. ફિક્સ. હજી અગિયાર વાગ્યા નથી. એનો સમય થતાં જ દૂર ક્ષિતિજ ઉપર પહેલાં એનો ધુમાડો, ત્યારબાદ ભૂંગળાં અને નજીક આવશે એટલે આખી સ્ટીમર જ દેખાશે.'

'સ્ટીમર અહીં જેટ્ટી ખાતે કેટલું રોકાશે?'

'ચાર કલાક. અહીંથી બળતણના કોલસા તથા પાણી વગેરે લેવા માટે એટલો સમય જરૂરી છે. દક્ષિણમાં રાતા સમુદ્રને છેડે આવેલું એડનનું બંદર અહીંથી એક હજાર ત્રણસો દશ માઈલ જેટલું છે. વચ્ચે ક્યાંયે બળતણ તથા પુરવઠો લેવાની સગવડ નથી.'

'ત્યાંથી આ સ્ટીમર સીધી મુંબઈ જશે? કે પછી વચમાં અન્ય કોઈ રોકાણ છે?'

'ના જી. ત્યાંથી સીધી મુંબઈની યાત્રા છે.'

'મારું માનવું છે કે લૂંટારો જો આ સ્ટીમરમાં આવતો જ હશે, તો તે અહીં જ ઊતરી જવાનું પસંદ કરશે. અહીં આફ્રિકામાં પણ ફ્રાન્સ અને ડચ લોકોનાં સંસ્થાનો છે. એ ઉપરાંત કેટલાંક સ્વતંત્ર રાજ્યો પણ છે. એ માણસની ગણતરી હશે જ, કે બ્રિટનના શાસનવાળા હિંદુસ્તાનમાં જવાને બદલે એવા કોઈ પ્રદેશમાં પહોંચી જવું.'

'તમારી વાત સાચી હોય, તોપણ એવા દેશોમાં પહોંચવા માટે માણસમાં ત્રેવડ હોવી જરૂરી છે. એ પ્રદેશોની સ્થિતિથી માહિતગાર પણ હોવો જોઈએ. તમને તો ખબર હશે જ કે ઇંગ્લૅન્ડમાં ગુનો કરનારા એવા ગુનેગારોને સંતાઈ રહેવા માટે લંડન સૌથી આદર્શ સ્થળ છે. એવી સમજ હોય તો એ માણસ ઇંગ્લૅન્ડની બહાર ભાગવાનું જોખમ ન જ લે.'

કોન્સલના મોંમાંથી સહજ ભાવે નીકળેલા આ શબ્દો ડિટેક્ટિવને આઘાત આપે તેવા હતા. 'લંડન? દુનિયામાં શ્રેષ્ઠ ગણાય તેવી ગુનાશોધક સંસ્થા સ્કોટલેન્ડયાર્ડનું જ્યાં વડું મથક હોય, પોતાના જેવા અનેક ડિટેક્ટિવો જ્યાં રાત-દિવસ ગુનેગારો ઉપર નજર રાખતા હોય એવું એ સ્થળ લંડન! અને તે ગુનેગારોને સંતાઈ રહેવાનું આદર્શ સ્થળ!!?

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો અહીંનો આ પ્રતિનિધિ શું કહેવા માગતો હશે?'

ડિટેક્ટિવને વિચારવા માટેનો પૂરતો પ્રસાદ પીરસીને કોન્સેલ મહાશયે સમય થતાં પોતાની ઑફિસ તરફ જવા માંડ્યું.

આઘાત આપે તેવા શબ્દો ઉપર ડિટેક્ટિવ મગજ ઘસવા લાગ્યો. સ્ટીમર આવવાની ઘડી નજીક આવતાં તે વધુ ચિંતાતુર બન્યો. આ લૂંટારો પશ્ચિમમાં અમેરિકા પણ ભાગી શકે તેમ હતું. પરંતુ ત્યાં પકડાઈ જવાનું જોખમ વધુ હતું. એને બદલે આફ્રિકા કે એશિયાના દૂરપૂર્વના દેશોમાં એ વધુ સલામતીપૂર્વક રહી શકે તેમ હતું.

બરાબર એ જ વખતે આગમનની છડી પોકારતું સ્ટીમરનું કર્કશ ભૂંગળું ભોંકાવા લાગ્યું. નહેરના બંને કાંઠાની વચ્ચે થઈને પાણી કાપતી સ્ટીમર નજીક આવતી દેખાઈ. એનો ઊંચો મોરો અને રવાલ ચાલને કારણે સ્ટીમર પ્રભાવશાળી લાગતી હતી. એની ગતિ ધીમી પડી. નહેરના દક્ષિણ કાંઠે આવેલી જેટ્ટી તરફ થોડો વળાંક લીધો અને ધીમે ધીમે જેટ્ટી પાસે આવી ગઈ. બરાબર એ જ વખતે બંદર ઉપરના ટાવરના ઘડિયાળમાં અગિયારના ટકોરા પડવા લાગ્યા. સ્ટીમંરના તૂતક ઉપરના તથા નીચે જેટ્ટી ઉપરના કર્મચારીઓ પ્રવૃત્તિશીલ બની ગયા. સ્ટીમર સાથે જાડાં દોરડાંને જકડીને સ્થિર કરવામાં આવી. સીડીઓ મુકાઈ ગઈ. અહીં ઊતરી જનારા, તેમ જ નહીં ઊતરનારા તમામ મુસાફરોમાં ઉત્તેજના ફેલાઈ ગઈ. આગળની મુસાફરી ચાલુ રાખનારાઓ પણ પગ છૂટા કરવા, તેમજ જરૂરી ચીજવસ્તુઓ ખરીદવા ઊતરવા લાગ્યા. થોડા લોકો તૂતકની રેલિંગ પકડીને ક્ષિતિજ સુધી દેખાતા દરિયાનાં પાણીના તરંગોને જોઈ રહ્યા.

ડિટેક્ટિવ ફિક્સનું કામ હવે શરૂ થયું. સીડી નજીક જઈને તે ઊભો રહ્યો. ઉપરથી ઊતરી રહેલા મુસાફરોમાં વ્યવસ્થિત અને જેન્ટલમેન જેવા લાગતા માણસોને બારીકાઈથી જોવા લાગ્યો. એમાંનો એક મુસાફર કાંઈક માહિતી શોધતો હોય તે રીતે ડિટેક્ટિવની સામે આવીને ઊભો રહ્યો. એના હાથમાં પાસપોર્ટ પકડેલો હતો. અહીંના બ્રિટિશ કોન્સેલની ઑફિસના ઠેકાણા બાબત તેણે ફિક્સને પ્રશ્ન કર્યો. પેલાના હાથમાંનો પાસપોર્ટ સ્વાભાવિક લાગે તે રીતે ફિક્સે પોતાના હાથમાં લીધો. નામ તથા ફોટો જોયાં. ફોટો જોતાં જ એના મનમાં ઝબકારો થયો. બૅન્કલૂંટારાનું જે વર્ણન એની પાસે હતું, તેની સાથે એ ફોટાનો દેખાવ બરાબર મળતો આવતો હતો. એની ઉત્તેજના વધી ગઈ. છતાં સંયમ રાખી ઠાવકાઈથી પૂછ્યું:

'આ પાસપોર્ટ તારો લાગતો નથી.'

'ના જી, એ મારા માલિકનો પાસપોર્ટ છે.'

'તે ક્યાં છે?'

'સ્ટીમર ઉપરની એમની કૅબિનમાં આરામ લઈ રહ્યા છે.'

'આગળનો વીસા લેવા તારા માલિકે જાતે જ કોન્સેલ સમક્ષ હાજર થવું પડશે.'

'શું એ જરૂરી છે?'

'બિલકુલ જરૂરી છે. રૂબરૂ મળ્યા વિના વીસા મળી શકશે નહીં.'

'કોન્સેલની ઑફિસ ક્યાં છે?'

ડિટેક્ટિવ આંગળી ચીંધી.

'મારા માલિકને આવી તકલીફ ગમશે નહીં. છતાં આગળ વધવું હોય તો આવવું પડશે. શું થાય?' એવું ફફડતો નોકર સ્ટીમર તરફ પાછો વળ્યો.

આ તરફ ડિટેક્ટિવે તરત જ ઑફિસના મકાન તરફ ચાલવા માંડ્યું.

૭

આરોપીની ઓળખ

એ હતો જીન પાસપટર્યુ, એંશી દિવસમાં પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા માટે નીકળેલા ઇંગ્લિશ જેન્ટલમેન ફિલિયાસ ફોગનો અંગત નોકર. બૅન્ક ઑફ ઈંગ્લૅન્ડમાં લૂંટ ચલાવીને ભાગેલા લૂંટારાને શોધવા માટે તથા પકડવા માટે અગાઉથી જ સૂએઝ બંદરે પહોંચી ગયેલા ડિટેક્ટિવ ફિક્સ સાથે એનો ભેટો થઈ ગયો. રિફોર્મ ક્લબના સભ્યો સાથે લાગેલી શરતના પાલન માટે કોઈ પણ જાતની પૂર્વતૈયારી વિના અણધારી રીતે નીકળી પડેલા ફોગ સંબંધી સમાચાર ડિટેક્ટિવે અહીં વાંચ્યા હતા. બૅન્કલૂંટારો પણ કોઈ જેન્ટલમેન જેવા દેખાવવાળો હોવાની માહિતી એની પાસે હતી. આ સ્ટીમરમાં જ તે અહીં થઈને પસાર થવાનો હતો એવું એનું અનુમાન સાચું પડ્યું હતું. હવે તે એને જોવા માંગતો હતો. સેવક પાસેના પાસપોર્ટમાં માલિકનો ફોટો હતો. એ જોઈ ડિટેક્ટિવની શંકા વધુ પ્રબળ બની. રૂબરૂ જોઈને વધુ ખાતરી કરવાની જરૂર લાગી.

અહીંથી વીઝા લેવા માટે રૂબરૂ આવવું પડશે. એવું ખોટું કારણ બતાવી, તેને લઈ આવવા ડિટેક્ટિવે નોકરને પાછો સ્ટીમર ઉપર ધકેલ્યો.

નોકરે સ્ટીમર ઉપર જવા માટે સીડીનાં પગથિયાં ગણવા માંડ્યાં. ડિટેક્ટિવે કોન્સેલની ઑફિસ તરફ ડગલાં માંડ્યાં. ખૂબ જ જરૂરી અને તાકીદનું કામ છે, એમ ક્લાર્કને જણાવીને સીધો જ કોન્સેલની ચેમ્બરમાં પહોંચી ગયો. કોઈ પણ જાતની પૂર્વભૂમિકા બાંધ્યા વિના જ એણે બોલવા માંડ્યું,

‘કોન્સેલ મહાશય, મારી શંકા સાચી ઠરે તેમ છે. બૅન્કલૂંટના આરોપી જેવો માણસ જેન્ટલમેનના લેબાશમાં આ સ્ટીમર ઉપર જ મુસાફરી કરી રહ્યો છે. એનો સેવક મને હમણાં જ જેટ્ટી પાસે મળી ગયો. વીઝા મેળવવા માલિકે જાતે જ આવવું પડશે, એવું બહાનું બતાવી તેને રૂબરૂમાં અહીં લાવવા સેવકને મેં સ્ટીમર ઉપર મોકલ્યો છે. હમણાં જ તે અહીં આવશે એવી મારી ધારણા છે.’

‘જુઓ મિસ્ટર ફિક્સ, સામે ચાલીને જ એ માણસ અહીં મારી ઑફિસમાં મને મળવા આવતો હોય, તો તેને મુલાકાત આપવામાં મને કોઈ વાંધો નથી. ભલે એ માણસ અહીં આવતો. પરંતુ મારું માનવું છે કે એના મનમાં જો કાંઈ પાપ હશે, તો તે અહીં આવવાનું ટાળશે. આવા ગુનેગારો બહુ ચાલાક હોય છે. પોતાની પાછળ કોઈ પુરાવો છોડવા બાબતમાં, કે પોતાની ઓળખ છતી ન થાય તે બાબતમાં પૂરતી તકેદારી રાખતા હોય છે. તમે તો જાણો જ છો કે હિંદુસ્તાન જવા માટે બ્રિટિશ નાગરિકને પાસપોર્ટ કે વીઝાની જરૂર હોતી નથી.’

‘હું જરા જુદી રીતે વિચારું છું. આવા ચાલાક માણસો ઉપલા અધિકારીઓ સાથે ઘરોબો બાંધવાની તક શોધતા જ હોય છે. મને ખાતરી છે કે એ જરૂર આવશે જ.’

‘અહીં શા માટે આવે? પાસપોર્ટ ઉપર સિક્કો મરાવવા?’

‘હા જી. હું જાણું છું કે એને માટે એ જરૂરી નથી. એ તો એને એની કૅબિન અને

સ્ટીમરમાંથી બહાર લાવવા માટેનું એક બહાનું જ છે. બાકી પાસપોર્ટનું કેટલું મહત્ત્વ છે તેની મને ખબર છે. પ્રામાણિક માણસો માટે એ એક પ્રકારની હેરાનગતિ જ છે. જ્યારે ગુનેગારો માટે ભાગી છૂટવાનું એક સબળ સાધન. એ તો જે હોય તે, પરંતુ મારે તમને વિનંતિ કરવાની છે કે એનો પાસપોર્ટ કાયદેસરનો હોય તોપણ વીઝા આપવાની તમે ના પાડી શકો, તો એની ધરપકડ કરવાનું મને વધુ અનુકૂળ રહેશે.'

'શું કહ્યું તમે? એને હું ના પાડું? ના પાડવા માટેનું કોઈ કારણ તો મારી પાસે હોવું જોઈએને? એનો પાસપોર્ટ કાયદેસરનો હોય, અને એની વિરુદ્ધ કોઈ ફરિયાદ મારી પાસે આવી ન હોય તો હું કયા હિસાબે એને ના પાડું? ના ભઈ ના! હું એવી કોઈ જવાબદારી લઈ શકું નહીં. એને ના પાડવાની મારી પાસે સત્તા જ નથી. હું આવી ઝંઝટમાં પડવા માંગતો નથી.'

'મારી વાત સમજવા તમે પ્રયત્ન કરો, મિસ્ટર કોન્સેલ. એની ધરપકડ કરવા માટેનું વોરન્ટ મેં ટેલિગ્રામથી મંગાવ્યું છે. એ આવે નહીં ત્યાં સુધી માત્ર થોડા સમય માટે એને અહીં રોકી રાખવાની જરૂર છે.'

'મિસ્ટર ફિક્સ, તમારી તાકીદ હું સમજુ છું. પરંતુ તમે મારી મુશ્કેલી સમજવા પ્રયાસ કરો.'

કોન્સેલે પોતાનું વાક્ય પૂરું કર્યું, ત્યાં જ ઑફિસના દરવાજા ઉપર ટકોરા પડ્યા. ઑફિસનો માણસ બે મુસાફરોને લઈને અંદર આવ્યો. એ પૈકીનો એક પેલો સેવક પાસપટર્યુ હતો. ડિટેક્ટિવે એને આપેલી સલાહ પ્રમાણે તે પોતાના માલિકને લઈને આવ્યો હતો. માલિકે પોતાનો પાસપોર્ટ કોન્સેલના ટેબલ ઉપર મૂક્યો અને વીઝાનો સિક્કો મારી આપવા વિનંતિ કરી. એ દરમ્યાન પેલો ડિટેક્ટિવ અંદરના રૂમમાં ખસી ગયો અને ધ્યાનથી આ માણસને જોવા લાગ્યો. અધિકારીએ પેલો પાસપોર્ટ ખોલીને ઝીણવટથી એમાંની એન્ટ્રીઓ તપાસી.

'તમે મિસ્ટર ફિલિયાસ ફોગ છો?'

'હા જી.' ફોગે હળવાશથી જવાબ આપ્યો.

'અને આ માણસ? તમારી સાથે જ છે?'

'હા જી, એ મારો અંગત નોકર જીન પાસપટર્યુ છે.'

'તમે લંડનથી આવો છો?'

'હા જી, અને અહીંથી મુંબઈ જવું છે.'

'વીઝા અંગે તમને જણાવવાનું કે મુંબઈ જવા માટે એની કાંઈ જ જરૂર નથી.'

'તે હું જાણું છું. છતાં હું અહીં સૂએઝ થઈને ગયો છું, એ દર્શાવવા માટે આપના સહીસિક્કાની મારે જરૂર છે.'

'જરૂર. એમ કરી આપવામાં મને કાંઈ વાંધો નથી'. કોન્સેલે તરત જ પાસપોર્ટનાં કોરાં પાનાં ઉપર પોતાની સહી કરી તથા સિક્કો માર્યો. બંનેએ કોન્સેલનો આભાર માન્યો અને પાસપોર્ટ લઈને ઑફિસની બહાર નીકળી ગયા.

'કેમ લાગે છે આ માણસ?' ડિટેક્ટિવે તરત જ બહાર આવીને કોન્સલનો અભિપ્રાય માંગ્યો.

'જે હળવાશથી એ વાત કરતો હતો, તે ઉપરથી મને લાગે છે કે તે પ્રામાણિક હતો. એણે બૅન્ક લૂંટી હોય તેવું મને લાગતું નથી.'

'તમારી વાત સાચી હોઈ શકે. પરંતુ લૂંટારાના દેખાવ સંબંધી જે માહિતી લંડનથી મને મોકલવામાં આવી હતી, તેની સાથે આ માણસનો દેખાવ અને રીતભાત મળતાં હોય

એવું નથી લાગતું?'

'ઘણી વાર બાહ્ય દેખાવ કે રીતભાત છેતરામણાં હોઈ શકે છે.'

'ભલે, આ માણસની બાબતમાં હું હજી વધુ તપાસ કરીશ.'

'માલિક કરતાં એનો સેવક વધુ સરળ જણાયો છે. એ ફ્રાન્સનો વતની છે. મારું માનવું છે કે એ વાતોડિયો અને ખુલ્લા મનનો હશે. તપાસ કરીને હું તમોને ફરીથી મળીશ.'

વધુ તપાસ કરીને ફરીથી મળવાનો વાયદો કરીને ડિટેક્ટિવ તરત જ જેટ્ટી તરફ ગયો. ફ્રેન્ચમેન પાસેથી વધુ માહિતી મળી શકશે એવી આશા સાથે જેટ્ટી ઉપર તેને શોધવા લાગ્યો. ફોગ અને સેવક કોન્સેલની ઑફિસમાંથી બહાર આવી જેટ્ટી તરફ જ ગયા હતા. લંડનથી જરૂરિયાતની કાંઈપણ વસ્તુ લીધા વિના જ ઉતાવળમાં તેઓ નીકળ્યા હતા. થોડાં કપડાં વગેરે ખરીદવાની ફોગે સેવકને સૂચના આપી. અને પોતે સ્ટીમર ઉપરની પોતાની કૅબિનમાં જવા પગ ઉપાડ્યા. અંદર જઈ બૅગમાંથી પોતાની ડાયરી કાઢી ટેબલ ઉપર મૂકી. એમાં આખા અઠવાડિયા દરમ્યાન થયેલી દોડાદોડીની નોંધ ટપકાવવા માંડી.

- તા. ૨જી ઑક્ટોબરને બુધવારે રાત્રે ૮-૪૫ વાગ્યે લંડન છોડ્યું.
- તા.૩જી ઑક્ટોબરને ગુરુવારે સવારે ૭-૨૦ વાગ્યે પેરીસ પહોંચ્યા.
- એક જ કલાકમાં સવારે ૮-૪૦ વાગ્યે રેલગાડીમાં પેરીસથી આગળની મુસાફરી શરૂ.
- તા. ૪થી ઑક્ટોબરને શુક્રવારે સવારે ૬-૩૫ વાગ્યે વાયા માઉન્ટ કેનીસ ઇટાલીના ઉત્તરના શહેર તુરીન આવ્યા. ત્યાંથી એક જ કલાકમાં દક્ષિણ-પૂર્વે આવેલા બ્રિન્ડીસી બંદરે પહોંચવા માટેની ગાડી ૭-૨૦ વાગ્યે મળી ગઈ.
- તા. ૫મી ઑક્ટોબરને શનિવારે સાંજે ૪ વાગ્યે બ્રિન્ડીસીમાં આગમન ત્યાંથી એક કલાકમાં જ સાંજે ૫ વાગ્યે સ્ટીમર મોંગોલિયામાં પ્રયાણ.
- તા. ૯મી ઑક્ટોબરને બુધવારે સવારે ૧૧ વાગ્યે સૂએઝ બંદરની જેટ્ટી પાસે રોકાણ.

બધું મળીને સાડા છ દિવસ એટલે કે ૧૫૮ કલાક અને ત્રીસ મિનિટનો સમય ગયો.

બીજી ઑક્ટોબરે લંડનથી આ મુસાફરી શરૂ થઈ, ત્યાંથી ૨૧મી ડિસેમ્બર મુસાફરી પૂરી થાય, ત્યાં સુધીની રોજેરોજની મુસાફરીની અને મુકામની નોંધ કરવા માટે ફોગે ખાસ ટેબલ બનાવ્યું હતું. તેમાં રોજેરોજની ગતિવિધિની વિગતો લખવાની હતી. મુસાફરી જેમ જેમ આગળ વધતી જાય તેમ તેમ સ્થળ, સમય, મહિનો, તારીખ, વાર, પહોંચવાનો અપેક્ષિત સમય, તથા ખરેખર ત્યાં કેટલા વાગ્યે પહોંચી શકાયું તેની વિગતો એમાં પૂરવાની હતી.

ફોગ માટે સમયનું જ મહત્ત્વ હતું. આ ટેબલમાંની એન્ટ્રીઓને આધારે જે તે સ્થળે કેટલા વહેલા કે મોડા પહોંચી શકાયું, તેનો તરત જ ખ્યાલ આવે તેમ હતું.

તારીખ નવમી ઑક્ટોબરના રોજે સૂએઝમાં એના આગમનની નોંધ થઈ, તે પ્રમાણે સમયની બાબતમાં અત્યાર સુધીમાં નહીં નફો અને નહીં ખોટનું સરવૈયું હતું. એનું સમયપત્રક બરાબર સરભર થઈ ગયું હતું.

હમેશની ટેવ પ્રમાણે સવારનો અલ્પાહાર એમણે પોતાની કૅબિનમાં જ પતાવ્યો. સ્ટીમર ઊપડવાને હજી ઘણો સમય બાકી હતો. છતાં બહાર નીકળી તૂતક ઉપરની ખુલ્લી હવા માણવાનો એને વિચાર સુધ્ધાં આવ્યો નહીં. એક આદર્શ ઇંગ્લિશ જેન્ટલમેન તરીકે ઘરબહારનું તમામ કામકાજ તો એમણે પોતાના નોકર મારફતે જ કરાવવાનું હોય, નવો પ્રદેશ પણ એણે પોતાના સેવકોની આંખોથી જ જોવાનો હોય.

માલિકની સૂચના પ્રમાણેની જરૂરી વસ્તુઓ ખરીદવા સેવક સ્ટીમરમાંથી ફરીથી નીચે આવ્યો. એવી ખરીદી ક્યાંથી થઈ શકે એની એને જાણકારી ન હતી. વિમાસણમાં હતો. તે જ વખતે ડિટેક્ટિવ ફિક્સે એને જોયો. સેવકને મળવા જ તો એ અહીં જેટ્ટી ઉપર આવ્યો હતો.

'શું ભાઈ...' તેની નજીક જઈ ખભા ઉપર હાથ મૂકીને મૈત્રીભાવ દર્શાવતો હોય તે રીતે પૂછ્યું, 'તારા માલિકના પાસપોર્ટમાં વીસાના સહીસિક્કા થયા કે નહીં?'

'હા જી. એ કામ તરત જ કોન્સેલે મહાશયે કરી આપ્યું. તમારી સલાહ ઉપયોગી હતી. આભાર તમારો.'

'એમાં શું?એ તો મારી ફરજ હતી. પરંતુ તું અત્યારે અહીં શું કરે છે? બંદરની બહાર જઈને બધું જોવું છે?'

'હા સાહેબ! જોવું તો ઘણું છે. પરંતુ મારા આ માલિક એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં ઝડપથી કૂદકા મારી રહ્યા છે તે જોતાં લાગે છે, કે મારે માટે આ બધું સ્વપ્નું જ બની રહેશે. અત્યારે આપણે સૂએઝમાં છીએ?'

'હા, આ સૂએઝ બંદર છે. એ આફ્રિકા ખંડમાં છે.'

'આપણે અત્યારે આફ્રિકા ખંડમાં છીએ? શું કહો છો તમે? મેં તો માનેલું કે અમારે પેરીસથી આગળ વધવાનું જ નહીં હોય. મારું પેરીસ શહેર! મેં પાંચ વર્ષ બાદ જોયું, અને તે પણ કેવું જોયું તેની ખબર છે તમને? સવારે સાત વાગીને વીસ મિનિટથી નવ વાગવામાં વીસ મિનિટ બાકી હતી તેટલા જ સમય માટે. તે પણ નોર્ધર્ન સ્ટેશન અને લાયોન સ્ટેશનો વચ્ચે, જ્યારે અમે ડબ્બાનું બારણું બંધ કરીને બેઠા હતા, તે દરમ્યાન. એ વખતે બહાર સખત વરસાદ પડતો હતો. એમાં પેરીસ કેવી રીતે જોઈ શકાય?'

'તમે લોકો બહુ જ ઉતાવળમાં લાગો છો.'

'મારે તો કોઈ જ જાતની ઉતાવળ નથી. ઉતાવળ તો મારા માલિકને છે, માલિક...' આગળ બોલવા જતો હતો, ત્યાં જ કાંઈક યાદ આવી જતાં સેવક અસ્વસ્થ બની ગયો. 'માલિકની સૂચના પ્રમાણે એમને માટે, મારે પેન્ટ તથા બૂટની ખરીદી કરવાની છે. લંડનથી એકાએક જ નીકળવાનું થયું, ત્યારે તૈયારી માટે અમારી પાસે માત્ર દશ જ મિનિટ હતી. એક નાની બૅગમાં ભરી શકાય તેટલાં જ કપડાં લીધાં હતાં. એની ખરીદી માટે માલિકે મને મોકલ્યો છે. એ ક્યાં મળશે?'

'એવી બધી જ વસ્તુ મળી શકે એવી દુકાને હું તને લઈ જઈશ. ચાલ મારી સાથે.'

'મહાશય, તમે બહુ જ ભલા માણસ છો. આપણે કોઈ નજીકની જ દુકાને જઈશું. આ સ્ટીમર મને લીધા વિના અહીંથી જાય, તે મને પરવડે તેમ નથી.'

'ચિંતા કરીશ નહીં. હજી તો માત્ર બાર વાગ્યા છે.'

'ના સાહેબ ના, મારી ઘડિયાળમાં તો હજી દશ જ વાગ્યા છે.'

'તારું, ઘડિયાળ ઘણું ધીમું ચાલતું લાગે છે.'

'અરે હોય કાંઈ? મારું આ ઘડિયાળ જાણીતી કંપનીનું અસલી ઘડિયાળ છે. મારા દાદાના સમયથી એનો મારા ઘરમાં વપરાશ છે. આખા વરસમાં પાંચ મિનિટનો પણ તફાવત પડતો નથી. એનો સમય ખોટો હોય જ નહીં.'

'મને ખ્યાલ આવી ગયો, તારાં આ અસલી ઘડિયાળમાં શું ખામી છે તેનો. એ અત્યારે લંડનનો સમય બતાવે છે. તમે પૂર્વમાં જઈ રહ્યા છો. લંડન કરતાં અહીંનો સમય બે કલાક આગળ ચાલે છે. તારે અહીંના સમય પ્રમાણે ઘડિયાળના સમયને બદલવો જોઈએ.'

'એ તો કદી નહીં બને. જે સમય એ બતાવે છે, તે બરાબર જ છે. મારું આ અસલી ઘડિયાળ સમય પણ અસલી જ બતાવે છે. એમાં ફેરફાર કરવાનો હોય જ નહીં.'

'તો પછી તારું ઘડિયાળ સૂરજના સમય પ્રમાણે રહેશે નહીં.'

'તેમાં શું વાંધો છે? એમાં વાંક સૂરજનો જ ગણવાનો.' વધુ આગ્રહ કરીને ઘડિયાળનો સમય સરખો કરાવવામાં ડિટેક્ટિવને રસ ન હતો. એ બહાને ઘરોબો વધારી આ સેવક પાસે એના માલિક સંબંધી વધુ માહિતી મેળવવાનો જ એને હેતુ હતો. માલિકની વાત જ એણે ફરીથી આગળ ચલાવી, 'લાગે છે કે લંડનથી તમે બહુ જ ઉતાવળમાં નીકળ્યા હશો.'

'એવું જ બન્યું છે. ક્લબમાંથી રાત્રે બાર વાગ્યે જ ઘરે આવવાનો માલિકનો નિયમ છે. પરંતુ ગયા બુધવારે તેઓ આઠ વાગે જ આવી ગયા. દશ જ મિનિટમાં તૈયારી કરવા જણાવ્યું, તરત જ આઠ કલાક્ને પિસ્તાળીસ મિનિટે તો રેલગાડીની અમારી મુસાફરી શરૂ થઈ ગઈ.'

'તારા માલિક ક્યાં જવાના છે, એ તો તને જણાવ્યું હશે ને?'

'પૂર્વ દિશા તરફ સીધા જવાનું છે. કહેતા હતા કે પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરવા નીકળવાનું છે. સાથે મને પણ ઘસડી રહ્યા છે.'

'શું કહ્યું? પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરવા?'

'હા સાહેબ હા, પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરવા, અને તે પણ માત્ર એંશી દિવસમાં તેઓ જણાવે છે તે પ્રમાણે એમની ક્લબના મિત્રો સાથે કોઈક બાબત અંગે શરત લાગી હતી. પરંતુ સાચું કહું! મને તો આ વાત જરાય સાચી લાગતી નથી. એટલા માટે જ જો હજારો માઈલની મુસાફરી આદરી બેઠા હોય, તો તેમાં મને તો અક્કલનું દેવાળું જ દેખાય છે. એની પાછળ એમનો કોઈ બીજો જ હેતુ હોય તેવી મને શંકા છે.'

'તારા માલિક ફિલિયાસ ફોગ મોટા માણસ લાગે છે.'

'મારું પણ એવું જ માનવું છે.'

'ધનવાન લાગે છે. ગરીબ માણસ આવી તરંગી શરતમાં ઊતરે જ નહીં.'

'સાચી વાત છે. ધનવાન માણસને જ આવા તુક્કા સૂઝતા હોય છે. આ મુસાફરીના ખર્ચ માટે પણ એમણે બહુ જ મોટી રકમ સાથમાં રાખી છે. વીસ હજાર પાઉન્ડની કડકડતી નવી નોટોની થોકડીઓ લીધી છે. ધન હોવા છતાં બેફામ ખર્ચ કરે તેવું પણ નથી. આટલા દિવસની મુસાફરીમાં એમણે ખાસ કાંઈ ખર્ચ કર્યો નથી. જોકે આ 'મોંગોલિયા' સ્ટીમરના મુખ્ય એન્જિનિયરને બહુ મોટી રકમનું ઇનામ આપવાનું એમણે વચન આપ્યું છે. શરત એટલી કે મુંબઈ પહોંચવાના સમય કરતાં ઘણા વહેલા એણે મુંબઈના બંદરમાં સ્ટીમરને લઈ જવાની છે.'

'એમને તું કેટલાં વર્ષથી ઓળખે છે?'

'વરસની વાત કરો છો? અરે હજી ગયા બુધવારે સાડા અગિયાર વાગ્યે મને એમણે નોકરીમાં રાખ્યો. રાત્રે તો આવા લાંબા અને વિચિત્ર પ્રવાસે નીકળી પડ્યા.'

સેવક પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે બકબક કર્યે જતો હતો. સાવ ભોળાભાવે થયેલી એ વાતો હતી. છતાં જેન્ટલમેન લૂંટારાનું જે વર્ણન ડિટેક્ટિવ ફિક્સ પાસે હતું, તેની સાથે આ સેવકના માલિકનું વર્ણન અને વર્તન બંધબેસતું લાગતું હતું. બૅન્ક લૂંટની ઘટના બન્યા બાદ એકદમ ઉતાવળ કરીને, વગર તૈયારીએ આ પ્રકારની મુસાફરીએ નીકળી પડવું, સાથે બહુ મોટી રકમની કડકડતી નોટો રાખવી, કહેવાતી અશક્ય અને તરંગી શરતનું બહાનું બનાવવું, વગેરે તમામ બાબતો પેલા કહેવાતા જેન્ટલમેન લૂંટારા સાથે મળતી આવતી

જણાઈ.

સહજ રીતે થયેલી સેવકની વાતો ઉપરથી એ જાણી શક્યો, કે પોતાના વૈભવી મકાનમાં ફોગ એકલો જ રહેતો હતો. ધનવાન હતો છતાં આવકનાં સાધનો અસ્પષ્ટ હતાં. એનું જીવન એ રીતે ભેદભરમથી ભરેલું લાગ્યું.

ડિટેક્ટિવને ખ્યાલ આવી ગયો કે ફોગનો આ નોકર ભોળો ભટાક અને બુધ્ધુ હતો પોતાના માલિકના પૂર્વ જીવન કે પ્રવૃત્તિ સંબંધે એને. કાંઈ જાણકારી ન હતી. માલિક પોતે કૅબિનમાં જ હતો અને સેવકને ખરીદી માટે મોકલ્યો હતો. ફિક્સને ખ્યાલ આવ્યો કે ફોગ હવે અહીં સૂએઝમાં ઊતરવાનો ન હતો. મુંબઈ સુધીનો યાત્રી હતો. સેવકની વાત પ્રમાણે એ કદાચ ત્યાં જ રોકાઈ જવાનું નક્કી કરે એવી શક્યતા લાગી.

'આ મુંબઈ અહીંથી કેટલું દૂર હશે?' સેવકે પ્રશ્ન કર્યો.

'ઘણું દૂર છે. ત્યાં પહોંચતાં દશેક દિવસ તો લાગશે જ.'

'મુંબઈ કયા દેશમાં આવ્યું?'

'હિંદુસ્તાનમાં.'

'એટલે કે એશિયામાં! એટલે દૂર સુધી આપણે જવાનું? ઘરે પાછા ક્યારે પહોંચાશે? ત્યાં મારા ગૅસનું શું, થશે?'

'ગૅસ! શાનો ગૅસ? તેનું અહીં શું છે?'

'અરે જવા દો ને એ વાત. ઘરેથી એકદમ ઉતાવળે અમે નીકળ્યા હતા. તૈયારીની ધાંધલમાં મારા રૂમમાંનો ગૅસનો બર્નર બંધ કરવાનું હું ભૂલી ગયો હતો. માલિકને જણાવ્યું હતું. તે કહે કે ભલે બળતો, તારા પગારમાંથી જ એનું બીલ ભરવાનું રહેશે. મારી ગણતરી પ્રમાણે રોજના મારા પગારની રકમ કરતાં, આ બીલ છ સીલિંગ જેટલું વધારે હશે. તમને ખ્યાલ આવે છે ને! આ મુસાફરી જેટલી વધું લાંબી ચાલશે, તેટલી વધારે રકમ મારે ચૂકવવાની આવશે.'

ડિટેક્ટિવનું મગજ અત્યારે બીજી જ દિશામાં કામ કરતું હતું. ગૅસ બીલ અંગે સેવકના અફસોસને સાંભળવામાં એને જરાય રસ ન હતો. ખરીદી માટેની દુકાન નજીક આવતાં, તે તરફ આંગળી ચિંધી. કાંઈક યાદ આવી ગયું હોય તેવો ભાવ મોં ઉપર બતાવતાં, તેણે બીજી દિશામાં ચાલવા માંડ્યું. સમયસર સ્ટીમર ઉપર પહોંચી જવા સેવકને તેણે તાકીદ પણ કરી, અને ઝડપથી કોન્સેલની ઑફિસે પહોંચી ગયો. કોઈ પણ જાતની ઔપચારિકતા વિના પોતાની વાત કહેવા માંડી:

'કોન્સેલ મહાશય! બૅન્કલૂંટના આરોપીને મેં શોધી કાઢ્યો છે. તે આ સ્ટીમરમાં જ છે. સાવ વિચિત્ર વર્તન લાગે છે. એના નોકરને એણે જણાવ્યું છે કે તે એંશી દિવસમાં પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરવા માંગે છે.'

'એવું જ હોય તો તમારી શંકામાં ઘણું તથ્ય છે. એની ગણતરી હશે કે ફરીને એ પાછો લંડન પહોંચે ત્યાં સુધીમાં બૅન્કલૂંટની ઘટના વિસારે પડી ગઈ હશે. તમારું કામ પણ સહેલું બની જવાનું. લંડન પહોંચવાની નિશ્ચિત તારીખે હાથમાં બેડી સાથે તમારે એને આવકારવાનું ઠીક રહેશે.'

'પરંતુ લંડન આવવાને બદલે ચોરીના માલ સાથે દુનિયાના કોઈ અજ્ઞાત સ્થળે સંતાઈ જાય તો શું?'

'એ રીતે સંતાઈ જવાનો જ એનો ઇરાદો હોય તો પાસપોર્ટ ઉપર મારી સહી અને સિક્કાનો આગ્રહ શા માટે રાખે?'

'મને પણ એ સમજાતું નથી. છતાં એના નોકરે એના સ્વભાવ અને સ્થિતિનું જે

વર્ણન કર્યું છે તે બધું જ આ માણસને લાગુ પડી શકે તેમ છે.'

'તમારું અનુમાન ચોક્કસપણે એ માણસની વિરુદ્ધ જાય છે. તો હવે તમે એની સામે કેવી રીતે આગળ વધવા વિચારો છો?'

'બસ, અત્યારે જ લંડન પોલીસ ઑફિસે તાકીદનો સંદેશો મોકલું છું. મુંબઈની હેડ પોલીસ ઑફિસમાં મને મળી જાય, તે રીતનું એની ધરપકડનું વોરંટ ટેલિગ્રામથી મોકલવા જણાવું છું. હું પણ એની પીછો કરતો આ સ્ટીમરમાં જ મુંબઈ જવા નીકળું છું. મુંબઈ તો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો ભાગ જ છે. એક વાર એ વોરંટ મારા હાથમાં આવે, એટલે સમજી લો કે મારો બીજો હાથ એના ખભા ઉપર પડ્યો જ હશે.' એટલું જણાવી તરત જ ટેલિગ્રાફ ઑફિસે જવા એણે ચાલવા માંડ્યું.

લંડન ખાતેના પોલીસ કમિશ્નરને તાકીદનો સંદેશો રવાના કર્યો.

સ્ટીમર અહીંથી રવાના થવાને બહુ સમય બાકી ન હતો. પોતાના હળવા સામાન તથા નાણાંની ભારે વ્યવસ્થા કરીને પંદર જ મિનિટમાં ડિટેક્ટિવ ફિક્સ પણ સ્ટીમરનાં પગથિયાં ચડવા લાગ્યો.

સમય થતાં સ્ટીમરનું કર્કશ ભૂંગળું અવાજ કરવા લાગ્યું. પૂર્વ દિશામાં મુંબઈ તરફની મજલનાં મંડાણ શરૂ થઈ ગયાં.

૮

મુંબઈના બારામાં...

સૂએઝથી રાતા સમુદ્રને પૂર્વ છેડે આવેલા એડન બંદર સુધીનું અંતર એક હજાર ત્રણસો દશ માઈલ થાય. પી.એન્ડ ઓ. કંપનીએ એટલું અંતર કાપવા માટે પોતાની સ્ટીમરોને એકસો આડત્રીસ કલાકનો સમય ફાળવ્યો હતો. ત્યાંથી સમયસર ઊપડેલી 'મોંગોલિયા' એકધારી ઝડપે પૂર્વમાં ધસી રહી. મુખ્ય એન્જિનિયરની સીધી દેખરેખ હેઠળ એમાં કોલસાનો પૂરતો જથ્થો ઠાલવવામાં આવી રહ્યો હતો. લાગતું હતું કે એ એના નિર્ધારિત સમય કરતાં ઘણી વહેલી મુંબઈના બંદરે પહોંચી જશે.

હમણાંની એની આ સફરમાં ઇંગ્લૅન્ડથી હિંદુસ્તાન જતા સરકારી અને લશ્કરી અધિકારીઓ મોટી સંખ્યામાં મુસાફરી કરી રહ્યા હતા. ૧૮૫૭ના સિપાઈઓના બળવા પછી બ્રિટિશ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની પાસેથી હિંદુસ્તાનનો કારભાર બ્રિટિશ સરકારે લઈ લીધો, ત્યારથી આ અધિકારીઓના પગાર તથા ભથ્થામાં ધરખમ વધારો કરવામાં આવ્યો હતો. રજા ઉપર સ્વદેશ આવતા તથા નવા નિમાયેલા એવા ઉચ્ચ અધિકારીઓનું હિંદુસ્તાન તરફ જવાનું પ્રમાણ વધી ગયું હતું. બળવા પછી હવે ત્યાં શાંતિ સ્થપાઈ હતી. એમાં ધંધાઉદ્યોગ માટે સારી તક ઊભી થઈ હતી. બ્રિટિશ ધનવાનોના યુવાન વારસદારોમાં પોતાનું નસીબ અજમાવવા હિંદુસ્તાન તરફ જવાનું આકર્ષણ વધવા લાગ્યું હતું.

ઈટાલીના બ્રિન્ડીસી બંદરેથી 'મોંગોલિયા'માં ચઢેલા તમામ મુસાફરો ઠેઠ મુંબઈ સુધીના જ હતા. કેટલાક આગળ કોલકાતા તરફ જનારા હતા, પરંતુ તેમણે પણ મુંબઈ બંદરે જ ઊતરવાનું હતું. અહીંથી કોલકાતા સુધીનો વાયા અલાહાબાદ થઈને જતો રેલમાર્ગ સંપૂર્ણ રીતે તૈયાર થઈ ગયો હોવાના સમાચાર પ્રસારિત થયા હતા. એ મુસાફરી ત્રણ દિવસમાં પૂરી થઈ શકતી હતી. એની સરખામણીમાં મુંબઈથી વાયા સીલોન થઈને કોલકાતા જતો જળમાર્ગ વધુ લાંબો અને વધુ સમય લે તેમ હતું.

સ્ટીમરના ઉપલા વર્ગના આ પ્રવાસીઓ માટેની સગવડો પણ બાદશાહી જ હતી. સવારે અલ્પાહાર, બપોરે મોડેથી ભોજન, સાંજે ડીનર તરીકે ઓળખાતું ભોજન અને રાત્રે સપર કહેવાતું રાત્રી ભોજન આપવામાં આવતું. એ સમયે ભોજનકક્ષનાં ટેબલો ભાતભાતની વાનગીઓવાળી ડીશોથી ભરચક બની જતાં. ઉપલા વર્ગના આ જેન્ટલમેનોનો એ દરમ્યાન ત્યાં ઝમેલો રહેતો. એ ભોજનની સાથે જ ત્યાં સંગીત અને નૃત્યની મહેફિલ જામતી. આ મુસાફરી વખતે હવામાન અને દરિયો શાંત હતાં. એથી આવા કાર્યક્રમો નિર્વિઘ્ને ચાલતા હતા. આ પ્રકારનાં વૈભવી ભોજનની વિવિધ વાનગીઓ બનાવવા માટે રસોઈ ભંડારમાં બધી જ વસ્તુઓ પૂરતા પ્રમાણમાં રાખવામાં આવતી. સ્ટીમરના ભંડકિયામાં રાખવામાં આવેલાં રેફ્રિજરેટરોમાં તાજું માંસ ભરેલું જ રાખવામાં આવતું. આ મહેમાનોની કૅબિનો તથા સંડાસ વગેરેની સફાઈ દિવસમાં બે વાર કરવામાં આવતી. એ માટે ખાસ આયાઓ રાખવામાં આવતી.

ફોગ મહાશય આ ચારે સમયનાં ભોજનોને પૂરી સ્વસ્થતા અને પ્રેમથી ન્યાય

આપતા. દરિયાનાં પાણી સાથે સ્ટીમર ડોલતી હતી. એ કારણે ઘણા મુસાફરો તરફથી પેટમાં તકલીફની ફરિયાદ આવવા લાગી. ફોગ તરફથી એવી કોઈ ફરિયાદ થઈ ન હતી. ભોજન સિવાયના સમયમાં પત્તાંની રમતમાં એમનો સમય સારી રીતે પસાર થવા લાગ્યો. એ રમત માટે એમના જેવા જ શોખવાળા ત્રણ મિત્રો અહીં પણ મળી ગયા. ગોવા જઈ રહેલા એક સરકારી હિસાબનીશ, મુંબઈના એક ખ્રિસ્તી દેવળના પાદરી, તથા બ્રિટિશ અર્મિના એક બ્રિગેડિયર જનરલ સાથે આ રમતમાં ફોગને બરાબરની ફાવટ આવી ગઈ. બ્રિગેડિયર પોતાના યુનિટમાં ફરજ સંભાળવા બનારસ જઈ રહ્યા હતા.

સેવક જીન પાસપટર્યુને પણ 'મોંગોલિયા'ની મહેમાનગતિ બરાબર અનુકૂળ આવી ગઈ. એને પણ જાતજાતનાં ભોજનનો શોખ હતો. દરિયામાં ઊઠતા નાના તરંગો તથા કાંઠો નજીક હોય ત્યારે જમીન ઉપરનાં દૃશ્યો જોવાનું એને ગમતું. એને આશા હતી કે મુંબઈ પહોંચતાં સુધીમાં એના માલિકનો વિચાર બદલાશે, અને પૃથ્વીની ફરતે મુસાફરી કરવાનું ગાંડપણ છોડી દેશે. સૂએઝથી સ્ટીમર ઊપડ્યા બાદ બીજે જ દિવસે તૂતક ઉપર જ પેલા ઓળખીતા ગૃહસ્થ ભેટી ગયા. સૂએઝ બંદરે એને મદદરૂપ બનેલા એ માણસને સેવક ભૂલ્યો ન હતો.

એ હતો ડિટેક્ટિવ ફિક્સ. પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા કરવા નીકળેલા ફિલિયાસ ફોગે જ બૅન્કમાં લૂંટ ચલાવી હતી, એમ તે માનવા લાગ્યો હતો. સૂએઝમાં આ સેવકે ભોળાભાવે કરેલી વાતોને આધારે એનો વહેમ પાકો થયો હતો. નજર સામે ફરી રહેલા આરોપીને એ ત્યાં જ પકડવા ઉત્સુક હતો. પરંતુ બ્રિટિશ કોન્સેલે નિયમ બહાર જઈને કોઈ પણ રીતે મદદગાર બનવા ના પાડી. એટલે નાછૂટકે આરોપીનો પીછો કરતો એ મુંબઈ જઈ રહ્યો હતો. આ સંભવિત આરોપી અંગે વધુ માહિતી મેળવવામાં એને રસ હતો. એવી માહિતી તેના આ નોકર પાસેથી જ મળી શકે તેમ હતું. એ માટે તેની સાથે ઘરોબો વધારી વિશ્વાસમાં લેવાની જરૂર હતી. પાસપટર્યુએ સામે ચાલીને ઓળખાણ તાજી કરી, ત્યારે ઠાવકાઈથી જવાબ આપ્યો:

'હા, મને થોડો ખ્યાલ આવે છે કે તમે જ મને કોન્સેલની ઑફિસના રસ્તા બાબત તથા કપડાં વેચતા સ્ટોર બાબત પૂછ્યું હતું. તમે જ પેલા વિચિત્ર વહેવાર વાળા ઈંગ્લિશ જેન્ટલમેનના સેવક છો ને?'

'હાજી. હું તે જ જીન પાસપટર્યુ છું. તમને અહીં સ્ટીમરમાં જોઈને ખૂબ આનંદ થયો. તમે ક્યાં જવા નીકળ્યા છો?'

'મુંબઈ જવું છે. મારું નામ મિસ્ટર ફિક્સ છે.'

'ફિક્સ મહાશય, અગાઉ તમે મુંબઈ આવ્યા છો?'

'ઘણી વાર. હું આ પેનન્સ્યુલર કંપનીનો એજન્ટ છું.'

'ત્યારે તો તમે હિંદુસ્તાન વિશે ઘણું જાણતા હશો.'

'ખાસ તો નહીં, છતાં એ એક વિચિત્ર દેશ છે. એની મસ્જિદો અને તેના મિનારાઓ, મંદિરો, સાધુઓ, વાઘ, સાપ, હાથીઓ વગેરેમાં તમને રસ હોય તો એ બધું ત્યાં જોવાનું મળશે.'

'હું ઇચ્છું છું કે મુંબઈમાં ઊતરતાં જ મારા માલિક એમની આ ગાંડી દોડ બંધ કરીને શાંતિથી જીવવાનું વિચારશે. જો એમ બને તો હિંદુસ્તાનમાં એ બધી વસ્તુઓ નિરાંતે જોઈ શકાશે. કોઈ પણ બુદ્ધિશાળી માણસ માટે આ પ્રકારના કૂદકા મારતા રહેવાનું ઠીક ન કહેવાય. અત્યાર સુધી તો એમની સાથે હું પણ રેલગાડીમાંથી સ્ટીમરમાં અને સ્ટીમરમાંથી રેલગાડીમાં કૂદકા મારી રહ્યો છું.'

'તારા માલિક આનંદમાં તો છે ને? તને અહીં સ્ટીમર ઉપર ફાવે છે?'

'તે પણ આનંદમાં છે. જમણવાર અને પત્તાંની રમતમાં હમણાં તો એમનો સમય સારી રીતે જાય છે. મને પણ રાહત છે. દંતકથાના પેલા ખાઉધરા રાક્ષસની જેમ હું તો દરેક ભોજન ઉપર તૂટી જ પડું છું.'

'તારા માલિક અહીં તૂતક ઉપર જોવા મળતા નથી.'

'ના જી. એમને બહારનું જોવા-જાણવાનો જરાયે શોખ નથી.'

'મિ. પાસપટર્યુ! તને નથી લાગતું કે એંશી દિવસમાં પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણાને બહાને એ માણસ જુદા જ હેતુ માટે જઈ રહ્યા છે? કોઈ રાજદ્વારી હેતુ હશે?'

'મારી વાત તમે માનશો! હું સાચું જ કહું છું, કે મારા માલિકની પ્રવૃત્તિઓ બાબતમાં હું કાંઈ જ જાણતો નથી.'

આ વાતચીત બાદ તેઓ બંને તૂતક ઉપર રોજ જ મળંતા રહેતા. ડિટેક્ટિવ ફિક્સ સેવકના ભોળપણનો લાભ લઈ એના માલિક સંબંધી વધારે હકીકતો મેળવવા પ્રયાસ કરતો. ક્યારેક સ્ટીમરના બારરૂમમાં એને લઈ જઈને દારૂ પીવામાં પણ સહભાગી બનાવતો. આ પ્રકારના સદ્‌ભાવી લાગતા વહેવારથી સેવક પ્રભાવિત બન્યો હતો. ભોળપણમાં એ પોતાને માટે તથા માલિક માટે મનમાં આવે તે બોલ્યા કરતો. ડિટેક્ટિવ ફિક્સને એ પોતાનો ઘણો જ સારો મિત્ર માનવા લાગ્યો.

સ્ટીમર 'મોંગોલિયા' તેજ ઝડપે રાતા સમુદ્રમાં પૂર્વ તરફ આગળ વધી રહી. સૂએઝની નહેરમાંથી પૂર્વમાં બહાર નીકળીને સ્ટીમરે આફ્રિકા ખંડના ઉત્તરપૂર્વ કાંઠા અને અરબસ્તાન વચ્ચેના રાતા સમુદ્રમાં પ્રવેશ કર્યો. સ્ટીમરના જળમાર્ગની ઉત્તરમાં અરબસ્તાનનો કિનારો હતો. તેની નજીક તેને સમાંતર રીતે એ માર્ગ પૂર્વમાં આગળ જતો હતો. નજીક હોવાને કારણે સ્ટીમર ઉપરથી અરબસ્તાનનો પ્રદેશ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાતો હતો. તેરમી ઑક્ટોબરનો દિવસ હતો. કાંઠા નજીકના નાના ડુંગરાઓની વચ્ચેના કટોરા આકારના પ્રદેશમાં મોચા નામના કિલ્લાના ખંડિયેરો દેખાવા લાગ્યાં. પહાડોથી ઘેરાયેલા આ ક્ટોરામાં કિલ્લાની ઇમારત જાણે ચાના કપ જેવી દેખાતી હતી. રણનો પ્રદેશ નજીકમાં હોવાને કારણે ખજૂરીનાં વૃક્ષો ઠેર ઠેર હતાં. આ પહાડી પ્રદેશના ઢોળાવ ઉપર કૉફી પ્લાન્ટેશનના બગીચાઓ દેખાતા હતા. તૂતક ઉપર કઠેરાને પકડીને પાસપટર્યુ પ્રકૃતિના એ વૈભવને જોઈ રહ્યો. એના માલિક, તેમજ એના મિત્ર બની રહેલા ફિક્સમાંથી કોઈને એમાં જરાય રસ ન હતો.

રાત્રી દરમ્યાન સ્ટીમર બેબ-અલ-માનદબની ખાડીમાં થઈને પસાર થઈ. આ અરબી શબ્દનો અર્થ 'આંસુના દરિયાનો દરવાજો' એવો થાય. કેવી રીતે આવું દર્દભર્યું નામ આ સ્થળને અપાયું હશે તેનો પણ ઇતિહાસ હશે જ. અહીંની એ સાંકડી ખડકાળ નેળમાંથી પસાર થતાં ઘણાં જહાજો અગાઉના જમાનામાં ડૂબી ગયાં હશે. તેમાંના મૃતક ખલાસીઓનાં સ્નેહીજનોના આંસુથી અહીં જળસિંચન થયું હશે, એમ ઘણા લોકો માનતા. એ તો જે હોય તે, પરંતુ અહીંથી મુંબઈ પહોંચવા માટે 'મોંગોલિયા' એ હજી એક હજાર છસો ને પચાસ માઈલનો લાંબો પંથ કાપવાનો હતો. એ માટે વધારાના કોલસા તથા પાણી લેવા નજીકના એડન બંદરે સ્ટીમરને રોકાવું પડે તેમ હતું. જોકે આ લાંબો પંથ તથા એને કાપવા માટે જરૂરી સમય સંબંધે ફોગ મહાશય બહુ ચિંતાતુર હોય તેવું જણાતું ન હતું. તેઓ તો હળવાશથી પોતાનો સમય પસાર કરતા હતા. મિત્રો જોડે પત્તાંની રમત તેમજ ઉપરાઉપરી પીરસાતાં સ્વાદિષ્ટ ભોજનમાં તેઓ મગ્ન રહેતા હતા.

એમની આ પ્રકારની દેખીતી બેપરવાહી પાછળ પણ કારણ હતું. મુસાફરીમાં

વપરાતા સમય અંગે એમના મનમાં પાકી ગણતરી હતી જ. એડન બંદરે કોલસા લેવા માટે એમણે પંદરમી તારીખે સવારે પહોંચવાનું હતું. પરંતુ સ્ટીમરના એન્જિનિયરની તકેદારીને કારણે સ્ટીમર ૧૪મીની સાંજે જ પહોંચી ગઈ હતી. ફોગના હિસાબ પ્રમાણે તેઓ પંદર કલાક વહેલા પહોંચ્યા હતા. કાંટોકાંટ સમયની દોડમાં આ બચત બહુ મોટી કહી શકાય તેમ હતું.

એડન બંદરે સ્ટીમર ઊભી રહેતાં માલિક અને સેવક તરત જ જેટ્ટી ઉપર ઊતરી પડ્યા. ડિટેક્ટિવ સલામત અંતરે રહીને એમનો પીછો કરતો રહ્યો. અહીંના બ્રિટિશ કોન્સેલની ઑફિસની તપાસ કરી. મકાનમાં જઈ પાસપોર્ટ ઉપર અગાઉની જેમ જ સહી અને સિક્કા કરાવ્યા. પોતાની અધૂરી રહેલી રમત પૂરી કરવા માલિક સ્ટીમરમાં પહોંચી ગયા, અને જીન પાસપર્ટ્યુ જેટ્ટી ઉપર દેશી-વિદેશી માણસોની ભીડ વચ્ચે વિના પ્રયોજન આંટા મારવા લાગ્યો. ખાડીની દક્ષિણ કાંઠે આવેલા સોમાલિયા દેશના સોમાલીઓ, હિંદુસ્તાનના વેપારી વાણિયાઓ, પારસીઓ, યહુદીઓ, આરબો તથા યુરોપિયનો વગેરેનો અહીં ઝમેલો હતો. શહેરના રક્ષણ માટે બાંધવામાં આવેલા કિલ્લાની રચના જોઈને પાસપર્ટ્યુ ખુશ થઈ ગયો. ભૂમધ્ય સાગરમાં જીબ્રાલ્ટરની ખાડીના મુખ આગળ અંગ્રેજોએ બાંધેલો કિલ્લો પાસપર્ટ્યુને યાદ આવ્યો.

બાજુના રણપ્રદેશના વસ્તીવાળા ભાગમાં લોકોની જરૂરિયાત માટે અંગ્રેજ એન્જિનિયરો પાણીના વિશાળ ટાંકા બાંધી રહ્યા હતા. કહેવાતું હતું કે બે હજાર વર્ષ પહેલાં રાજા સોલોમને પોતાની આ વિસ્તારની પ્રજા માટે એવી જ વ્યવસ્થા કરી હતી. એડનનો કિલ્લો તથા નજીકના વિસ્તારોમાં બંધાયેલાં પાણીના ટાંકાની વ્યવસ્થા જોઈને પાસપર્ટ્યુ અભિભૂત બની ગયો. ક્યાંય સુધી ‘અપૂર્વ’ અભૂતપૂર્વ! બોલતો રહ્યો. એને ખાતરી થઈ કે ઘરમાં બેઠાડુ જિંદગી ગુજારવા કરતાં, આ રીતે બહારના પ્રદેશોની મુસાફરી વધુ આનંદ આપનારી હતી.

એડનના બંદરમાંથી મોંગોલિયા સ્ટીમરે હવે દક્ષિણપૂર્વ તરફનો માર્ગ લીધો. મુંબઈ પહોંચવા માટે તેજ ઝડપ સાથે પણ એકસો અડસઠ કલાકની મુસાફરી કરવાની હતી. હવામાન શાંત હતું. દરિયા ઉપર ફૂંકાઈ રહેલા હળવા પવનનો ધક્કો સ્ટીમરને પાછળથી લાગતો હતો. હવામાન અને દરિયો બંને પ્રમાણમાં સ્થિર હતાં. બધી રીતની અનુકૂળતા થતાં સંગીત અને નૃત્ય મંડળી ફરીથી હાજર થઈ ગઈ. તૂતક ઉપરનું વાતાવરણ હળવું અને ખુશહાલ બની ગયું.

વીસમી ઑક્ટોબરને રવિવારે બપોરના સમયે સ્ટીમરના ઊંચા તૂતક ઉપરથી મુંબઈનો કિનારો દેખાવા લાગ્યો. થોડા જ સમયમાં નાની બોટ ઉપર સવાર થઈ બંદરનો પાયલોટ સ્ટીમર ઉપર આવ્યો. સુકાન તેણે સંભાળી લીધું. અનુભવી પાયલોટ આ તોતિંગ સ્ટીમરને સરળતાથી અનેક ટાપુઓ વચ્ચેની ખાડીમાં થઈને બંદરની જેટ્ટી તરફ દોરી ગયો. બંને બાજુના કોલાબા, એલિફન્ટા તથા બુચર આઇલેન્ડ જેવા નાનામોટા ટાપુઓ અને તેની ઉપરનાં તાડનાં ઊંચાં વૃક્ષો નાટકના સ્ટેજ ઉપરના પડદાની જેમ પાછળ ખસતાં ગયાં. બરાબર સાડાચાર વાગ્યે બપોરે ‘મોંગોલિયા’ એની નિર્ધારિત જેટ્ટી ઉપર સ્થિર થઈને ઊભી રહી.

સ્ટીમરનું અહીંનું નિર્ધારિત આગમન ૨૨મી ઑક્ટોબરનું હતું. પરંતુ એન્જિનિયરની સીધી દેખરેખ નીચે ૨૦મી તારીખે જ બે દિવસ વહેલી આવી પહોંચી. ફિલિયાસ ફોગ અને તેના મિત્રોએ પત્તાંની છેલ્લી રમત સંકેલી લીધી. ખેલદિલીપૂર્વક રમવા માટે સૌએ એકબીજાનો આભાર માન્યો. સ્ટીમર આ રીતે વહેલી લાવવા માટે ફોગે એન્જિનિયરને

મળી લીધું.

૯

મલબારહીલના મંદિરે

હિંદુસ્તાન - બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના આ સૌથી અગત્યના સંસ્થાનમાં ઇંગ્લિશ જેન્ટલમેન ફિલિયાસ ફોગ તથા તેના સેવક જીન પાસપટર્યુની સવારી આખરે આવી પહોંચી. નિર્ધારિત સમય કરતાં બે દિવસ વહેલા એટલે કે ૨૦મી ઑક્ટોબરના રોજ સ્ટીમર 'મોંગોલિયા'એ મુંબઈ બંદરની જેટ્ટી પાસે લંગર નાંખ્યું.

ઊંધા ત્રિકોણ આકારના આ મહાકાય દેશની અણી દક્ષિણમાં સિલોન પાસે હિંદમહાસાગરમાં ખૂંપેલી છે. જ્યારે પૂર્વ અને પશ્ચિમની ભૂજાઓ ઉપર ઉત્તરનો હિમાલય પર્વત સહિતમો ભાગ ટેકવાયેલો છે. ચૌદ લાખ ચોરસ માઈલના એના વિસ્તારમાં અઢાર કરોડ લોકો વસે છે. દેશના મોટા ભાગ ઉપર બ્રિટિશ તાજની સીધી હકૂમત છે. એ સિવાયના ભાગમાં પાંચસો કરતાં પણ વધુ દેશી રાજ્યો છે. તાજની છત્રછાયા હેઠળ એના રજપૂત રાજાઓ તથા મુસલમાન નવાબોની નામપૂરતી હકૂમત રહેલી છે. દેશનો વહીવટ રાજધાની કોલકાતાથી થાય છે. મુખ્ય વહીવટદાર ગવર્નર જનરલની નિમણૂક ઉમરાવ વર્ગમાંથી બ્રિટિશ તાજ કરે છે. મુંબઈ, મદ્રાસ કે બંગાળ જેવા પ્રાંતોના વહીવટ માટે ગવર્નરોની નિમણૂક પણ તાજ કરે છે. આ ગવર્નરો જિલ્લા કક્ષાના વહીવટદાર એવા કલેક્ટરોના કામકાજ ઉપર દેખરેખ રાખે છે.

ઈ.સ. ૧૭૫૬માં મદ્રાસમાં બ્રિટિશ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ પોતાનો રાજકીય અડ્ડો જમાવ્યો, તે વખતે દેશના સેંકડો નાનામોટા રાજાઓ અને નવાબો સ્વતંત્ર હતા. દરમ્યાન કંપની સરકારે એક યા બીજા બહાના હેઠળ અનેક રાજ્યોને ખાલસા કરી સત્તાનો વિસ્તાર કર્યો. એવા રાજાઓને સાલિયાણાં આપવામાં આવતાં હતાં. જોકે પાછળથી તે બંધ પણ કરવામાં આવતાં હતાં. ઘણાંને એવી રકમો આપવાનાં વચનો અપાયાં હતાં, જે વચનો કાગળ ઉપર જ હતાં. એવા રાજાઓ તથા બ્રિટિશ સૈન્યના દેશી સિપાઈઓએ તેમને થયેલા અન્યાય માટે ૧૮૫૭માં બળવો કર્યો. કંપની સરકારે એ બળવો પૂરી તાકાત અને ક્રૂરતાથી દબાવી દીધો. પરંતુ ત્યારબાદ તરત જ બ્રિટિશ સરકારે હિંદુસ્તાનનો વહીવટ પોતાને હસ્તક લઈ લીધો.

બ્રિટિશ સરકારે એ રીતે દેશનો વહીવટ સંભાળ્યા બાદ ઘણા સુધારાઓ દાખલ કર્યા. પ્રજાજનોને જાન, માલ અને ધાર્મિક સ્વતંત્રતાની ખાતરી આપવામાં આવી. તે ઉપરાંત દેશનાં મોટાં શહેરોને જોડતા રેલમાર્ગો બાંધવાની શરૂઆત કરવામાં આવી. તેના ઉપર માલ અને મુસાફરોનું વહન પણ શરૂ થયું. ગંગા, સિંધુ કે બ્રહ્મપુત્રા જેવી મોટી નદીઓમાં સ્ટીમબોટ પણ શરૂ થઈ. આમપ્રજા પણ એનો લાભ લેતી થઈ. જ્યાં રેલમાર્ગની સગવડ ન હોય ત્યાં લોકોએ પગપાળા જવું પડતું. ઘોડાગાડી, બળદગાડી ઉપરાંત ઘોડા કે ક્યારેક હાથીનો ઉપયોગ પણ કરવામાં આવતો.

રેલમાર્ગથી બધાં જ મોટાં શહેરોને જોડવાના પ્રયાસને કારણે શહેરો વચ્ચેનું અંતર વધી જતું હતું. મુંબઈ અને કોલકાતા વચ્ચેનું સીધી લીટીનું અંતર એક હજાર માઈલ

જેટલું જ હતું, પરંતુ ઉત્તરના અલાહાબાદ શહેર થઈને એ માર્ગ જતો હોવાથી, એ અંતર દોઢું બનતું હતું. મુંબઈથી પૂર્વમાં થાણા શહેર થઈને આગળ પૂર્વમાં પશ્ચિમઘાટ ઓળંગીને રેલમાર્ગ ઉત્તરપૂર્વમાં અનેક શહેરોમાં થઈને અલ્હાબાદ પહોંચતો હતો. એ માર્ગ ત્યાંથી પૂર્વમાં બનારસ થઈને ગંગાકાંઠે સમાંતર રીતે આગળ વધતો હતો. ત્યાંથી દક્ષિણમાં ફંટાઈને રેલમાર્ગ બરદ્વાન શહેરને અડીને આગળ હાવરા-કોલકાતા પહોંચતો હતો. જોકે વચ્ચે ચંદ્રનગરના ફ્રેન્ચ સંસ્થાનને બાજુએ રાખીને જ તે બાંધવામાં આવ્યો હતો. સાંજે સાડાચાર વાગ્યે ‘મોંગોલિયા’ સ્ટીમર મુંબઈ બંદરે ઊભી રહી. અહીંથી કોલકાતા જવા માટેની રેલગાડી રાત્રે આઠ વાગ્યે ઊપડવાની હતી. બંદરેથી રેલવે સ્ટેશને પહોંચવા તથા પરચૂરણ ખરીદી માટે સાડાત્રણ કલાકનો સમય પૂરતો હતો. પત્તાંની રમતના મિત્રોની વિદાય લઈને ફોગ તથા નોકર પાસપર્ટ્યુ ઝડપથી બહાર આવી ગયા. બંદરની બહાર નીકળતાં જ જરૂરી ચીજવસ્તુઓ ખરીદવા માટેની યાદી ફોગે એ નોકરને પકડાવી દીધી. સાથે તાકીદ પણ કરી કે રાત્રે ૮ વાગે ગાડી ઊપડે, તે અગાઉ તેણે રેલવે સ્ટેશને પહોંચી જવું. એટલી સૂચના આપી ફોગે નાણાં તથા સામાનવાળી હેન્ડબૅગ પોતાના હાથમાં લીધી. ત્યારબાદ ગણતરીનાં એકસરખાં પગલાં ભરતા ફોગ સ્થાનિક બ્રિટિશ કોન્સલની ઑફિસમાં પહોંચ્યા. પોતાના પાસપોર્ટ ઉપર અગાઉની જેમજ સહી અને સિક્કા કરાવ્યા. વચ્ચે ક્યાંય પણ રોકાયા વિના ત્યાંથી તેઓ રેલવે સ્ટેશને પહોંચી ગયા.

એ માર્ગે જતા કોઈ પણ માણસનું ધ્યાન ખેંચાય એવાં અનેક પ્રલોભનો માર્ગની બંને બાજુએ હતાં. મુંબઈ અને તેની આજુબાજુના વિસ્તારો એની ઐતિહાસિક વિરાસત માટે જાણીતા હતા. અહીંનો પ્રખ્યાત સિટીહૉલ, ભવ્ય ગ્રંથાલય, બંદરની આધુનિક જેટ્ટીઓ તથા કિલ્લો વગેરે જોવા પ્રવાસીઓનાં ટોળેટોળાં આવતાં હતાં. માણસોથી ઊભરાતાં એનાં બજારો, દેવળો, મસ્જિદો તથા મંદિરોમાં શ્રદ્ધા ન હોય તો, કુતૂહલવશ પણ જવાનું લોકો પસંદ કરતા. મલબારહીલ ઉપરનું બહુકોણિયા હિંદુ મંદિર, એલિફન્ટા ટાપુ ઉપરના કાળમીંઢ ખડકોમાંથી કોતરવામાં આવેલાં બૌદ્ધ ધર્મ સંબંધી પ્રાચીન શિલ્પો તેમજ કન્હેરી ટાપુ ઉપરની ગુફાઓનાં સુંદર ભીંત ચિત્રો પ્રત્યક્ષ જોવા જવા માટેનો સમય ન હોય, તો પણ સામાન્ય માણસો તે સંબંધમાં પૂછપરછ તો જરૂર કરે પરંતુ આ ફોગ મહાશયને એમાંનું કાંઈપણ સ્પર્શી શકે તેમ ન હતું. સીધા રેલવે સ્ટેશને આવી ફોગે એક રેસ્ટોરાંમાં બેઠક લીધી. ભોજન માટે ઓર્ડર આપ્યો. મૅનેજરે એ ભોજન ઉપરાંત દેશી સસલાંના કલેજા જેવા ભાગની કોઈ નવતર વાનગીની ખાસ ભલામણ કરી. એણે સંમતિ આપી. મૅનેજર જાતે જ આવીને એ અદ્‌ભુત વાનગી પીરસી ગયો. ફોગે આ નવતર વાનગીનો થોડો ભાગ છરીથી કાપ્યો. કાંટા ઉપર લઈ મોંમાં મૂક્યો. તરત જ એનું મોં કટાણું બની ગયું. મૅનેજરને બોલાવવા જોરથી ઘંટડી વગાડી. આ જેન્ટલમેન ઇંગ્લિશ ગ્રાહક પાસેથી પ્રશંસા મળશે, એવી આશાથી મૅનેજર દોડતો આવ્યો. ફોગે પેલી વાનગી ઉપર આંખ ઠેરવીને કડક અવાજે પૂછ્યું:

‘મૅનેજર, આને તમે સસલું કહો છો?’

‘હા સાહેબ, જંગલમાંથી પકડી આણેલું એ દેશી સસલું જ છે.’ મૅનેજરે ગર્વથી જવાબ આપ્યો.

‘એની આવી વાનગી બનાવવા તમે જ્યારે એને મારી નાંખ્યું, ત્યારે એણે મ્યાઉં જેવો અવાજ કર્યો હતો?’

‘મ્યાઉં અવાજ! આપ સાહેબ શું કહો છો તે સમજાતું નથી. સસલું અને તે મ્યાઉં અવાજ કરે? હું સોગંદ ઉપર કહેવા તૈયાર છું કે…’

મૅનેજરને અડધેથી બોલતો અટકાવીને ફોગે તેને ઠપકો આપતો હોય તેમ જણાવ્યું, ‘એમાં સોગંદ ખાવાની જરૂર નથી. સોગંદ ઉપર જૂઠું બોલવું ન જોઈએ. અહીં તમારા હિંદુસ્તાનમાં પહેલાંના જમાનામાં બિલાડી પવિત્ર મનાતી હતી, અને તેનું માંસ ખવાતું ન હતું. એ ઘણું જ સારું હતું.’

‘સારું? કોને માટે સારું હતું? બિલાડી માટે?’

‘બિલાડી માટે પણ, અને મારા જેવા અજાણ્યા મુસાફરો માટે પણ, સમજ્યો? ઉઠાવી લે આ ડીશ અહીંથી.’ મૅનેજર છોભીલો પડી ગયો. કહેવાતી અદ્ભુત વાનગીની ડીશ ઉઠાવીને ચાલતો થયો.

આ બાબતને વધુ ચગાવવાનો ફોગ પાસે સમય ન હતો. બાકીનું ભોજન શાંતિથી પતાવ્યું.

સ્ટીમરમાંથી ઊતરીને ડિટેક્ટિવ ફિક્સ સીધો પોલીસ સ્ટેશને ગયો. લંડનની બૅન્કમાં થયેલી લૂંટના સંભવિત આરોપીની તપાસ માટે સ્કોટલેન્ડયાર્ડ તરફથી નીકળેલા ડિટેક્ટિવ તરીકે પોતાની ઓળખાણ આપી. લૂંટારાને પોતે ઓળખી કાઢ્યો હોવાની, અને તેની ધરપકડ માટે લંડનથી પકડવોરંટ મંગાવ્યાની વાત કરી. એવું ટેલિગ્રાફીક વોરંટ અહીં મુંબઈની પોલીસના સરનામે મંગાવ્યું હોવાની રજૂઆત કરી. નિરાશ થવું પડે એવો જવાબ મળ્યો. એવું કોઈ વોરંટ હજી સુધી લંડન ઑફિસેથી અહીંની ઑફિસને મળ્યું ન હતું.

હતાશ થવા છતાં ડિટેક્ટિવ વાતનો તંત છોડે તેમ ન હતો. પોલીસ અધિક્ષક પાસે એણે માગણી કરી કે આરોપીને પકડવા માટેનું વોરંટ તે જ અહીંથી કાઢી આપે. પરંતુ કાયદાથી વિપરીત એવી કોઈ પણ પ્રકારની મદદ કરવા ઑફિસરે અશક્તિ દર્શાવી. લંડનમાં બનેલા ગુના માટે ધરપકડ વોરંટ જારી કરવાની સત્તા માત્ર લંડન પોલીસને જ હતી એવી સ્પષ્ટતા કરી. ડિટેક્ટિવે વ્યક્ત કરેલા શકને આધારે, કોઈ પણ જાતના પ્રથમદર્શી પરાવા વિના બ્રિટિશ નાગરિકની ધરપકડ કરવામાં નાગરિકના મૂળભૂત અધિકારનો ભંગ થાય તેમ હતું. એ બાબતમાં પોતે કોઈ પણ પ્રકારની જવાબદારી લેવા માંગતો ન હતો, એમ ઑફિસરે ડિટેક્ટિવને સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું.

હવે તો લંડન ઑફિસેથી વોરંટ આવે નહીં, ત્યાં સુધી રાહ જોયા સિવાય ડિટેક્ટિવ પાસે બીજો કોઈ ઉપાય ન હતો. દરમ્યાન આરોપીની હિલચાલ ઉપર નજર રાખવાનું જરૂરી હતું. આરોપીના સેવક પાસપટર્યુની જેમ જ એ પણ માનતો હતો કે મુંબઈ આવ્યા પછી આરોપી એની પૃથ્વીપ્રદક્ષિણાવાળી વાત છોડીને ક્યાંક સંતાઈ રહેવાનું પસંદ કરશે. એ દરમ્યાન ધરપકડ વોરંટ એના હાથમાં આવી જવાની શક્યતા હતી. ઑફિસમાંથી નીકળીને તરત જ એણે ફોગનો પીછો કરવાની શરૂઆત કરી. એના આશ્ચર્ય વચ્ચે ફોગની ચાલ મુંબઈના રેલવે સ્ટેશનમાં અટકી, એની માન્યતાથી વિરુદ્ધ ફોગ હવે આગળ કોલકાતા જવાની તૈયારીમાં હતો એમ સમજાઈ ગયું. રાત્રે આઠ વાગ્યે ઊપડતી રેલગાડીમાં જ એ જવાનો હોય, તો એ જ ગાડીમાં કોલકાતા અને જરૂર પડે તેનાથી પણ આગળ જવાની એણે માનસિક તૈયારી કરી. જરૂરી કપડાં વગેરેની ખરીદી માટે ગયેલા પાસપટર્યુને ફોગે સૂચના આપી હતી કે આઠ વાગ્યે ગાડી ઊપડે તે પહેલાં તેણે સ્ટેશને પહોંચી જવું. સેવકને પણ સમજાઈ ગયું કે માલિકની આ મુસાફરી લાંબી ચાલવાની હતી. એને ગમે કે ન ગમે, એણે પણ માલિકની પાછળ દુનિયાભરની રઝળપટ્ટી કરવાની હતી.

માલિકની સૂચના પ્રમાણે સેવકે કપડાં વગેરેની ખરીદી કરી, તેનું પોટકું હાથમાં પકડીને સ્ટેશનની દિશામાં ચાલવા માંડ્યું. સમય હજી બાકી હતો, એટલે સ્ટેશને પહોંચવાની એને કોઈ ઉતાવળ ન હતી. રસ્તા ઉપર એની સામી બાજુએથી આવતું કોઈ

સરઘસ એના જોવામાં આવ્યું. કુતૂહલવશ થઈને તે ઊભો રહ્યો. સામેથી પસાર થતા સરઘસને તે જોઈ રહ્યો. સરઘસ પારસી લોકોના તહેવાર નિમિત્તે હોય તેવું લાગ્યું. માથા ઉપર અણીદાર પાઘડી પહેરેલા પારસીઓ મોટી સંખ્યામાં આગળ ચાલતા હતા. એમની સાથે કેટલાક યુરોપિયનો હતા. ગોળ પાઘડી પહેરેલા વાણિયા વેપારીઓ હતા, ચોરસ ટોપી પહેરીને ચાલતા સિંધીઓ હતા, લાંબા ઝભ્ભા પહેરેલા આર્મેનિયનો પણ એમાં હતા. અહીંની પ્રજામાં પારસીઓ ઉદ્યમી, બુદ્ધિશાળી તેમજ સુધરેલા ગણાતા હતા. આ ધાર્મિક સરઘસની સાથે સુંદર છોકરીઓ નૃત્ય કરતી કાંઈક ગાઈ રહી હતી. છોકરીઓએ સુંદર અને સુરુચિપૂર્ણ કપડાં પહેરેલાં હતાં.

પારસીઓનું આ સરઘસ પસાર થયા બાદ સેવકે સ્ટેશનની દિશામાં ચાલવા માંડ્યું. મલબારહીલના માર્ગે આગળ વધતાં બાજુમાં જ હિંદુઓનું બહુ મોટું મંદિર જોયું. સેંકડો માણસોની એમાં આવનજાવન જોઈ. કુતૂહલવશ એણે અંદર ડોકિયું કર્યું. મંદિરના અંદરના ભાગમાંનું વાતાવરણ એને સમજાય તેવું ન હતું. એમાંથી હિંદુ બ્રાહ્મણો મોટેથી શ્લોકો બોલી રહ્યા હતા. એક સામાન્ય પ્રવાસી તરીકે સેવક અન્ય હિંદુઓ સાથે મંદિરના પરિસરમાં પહોંચી ગયો. એને ખ્યાલ પણ ન હતો કે હિંદુઓના આ ધાર્મિક સ્થળ અંગેના બે પ્રકારના નિયમોનો તે ભંગ કરી રહ્યો હતો. હિંદુઓના આ પવિત્રતમ મંદિરમાં બિનહિંદુઓને પ્રવેશવાની મનાઈ હતી. એ ઉપરાંત હિંદુઓ પણ જ્યારે મંદિરમાં પ્રવેશ કરે, ત્યારે દરેકે પોતાનાં પગરખાં બહાર કાઢવાનું ફરજિયાત હતું.

પાસપર્ટ્યુને આ બંને પ્રતિબંધોની ખબર જ ન હતી. હિંદુઓ માટે આ તેમની ધાર્મિક શ્રદ્ધાનો સવાલ હતો. ૧૮૫૭માં હિંદુસ્તાનમાં થયેલા સિપાઈઓના બળવા પાછળનું એક કારણ હિંદુઓ અને મુસલમાનોની ધાર્મિક લાગણીને ઠેસ પહોંચે તેવાં પગલાં અંગ્રેજોએ ભર્યા હોવાનું પણ કહેવાતું હતું. બ્રિટિશ સરકારે આ બાબતને ઘણી ગંભીરતાથી લીધી હતી. એ અંગેનો કાયદો બનાવી, અહીંના લોકોની ધાર્મિક લાગણી દુભાય તેવાં કોઈ પણ કૃત્યોને સજાપાત્ર ગુનો બનાવવામાં આવ્યાં હતાં. કાયદાનો ભંગ કરનાર વ્યક્તિ સ્થાનિક હોય કે યુરોપિયન હોય, તેની સામે સખ્તાઈથી પગલાં ભરાતાં હતાં.

મંદિરમાં પ્રવેશવા અંગેના આ નિયમો તથા તે સંબંધી કાયદાની એવી કડક જોગવાઈથી અજ્ઞાત પાસપર્ટ્યુ શ્રદ્ધાળુ હિંદુઓનાં ટોળાં ભેગો મંદિરમાં પહોંચી તો ગયો, પરંતુ એણે કાંઈક ખોટું કર્યું હતું તેનો પરચો તરત જ મળી ગયો. એક વિધર્મી પરદેશી, અને તે પણ જોડા પહેરીને મંદિરમાં પ્રવેશ્યો હતો. બાજુમાં જ ઊભેલા ત્રણ પૂજારીઓનું એના તરફ ધ્યાન ગયું. એમાંના એકે જોરથી ધક્કો મારતાં પાસપર્ટ્યુ નીચે ફરસ ઉપર ફસાઈ પડ્યો. તરત જ બીજા બે કામે વળગ્યા. એનાં બૂટ તથા મોજાં ખેંચી કાઢ્યાં. સશક્ત બાંધાનો પાસપર્ટ્યુ ઝડપથી ઊભો થઈ ગયો. એને સમજાઈ ગયું કે લાંબા ઝભ્ભા પહેરેલા એ બ્રાહ્મણો એના ઉપર હુમલો કરી રહ્યા હતા. અહીં એમના હાથમાં પકડાયા બાદ એની શી સ્થિતિ થવાની હતી, તેનો પણ એને ખ્યાલ આવ્યો. એમાંથી છૂટવા સૌ પ્રથમ તો તેઓનો સામનો કરવાની જરૂર હતી. સામે મુક્કો ઉગામી રહેલા પૂજારીને એણે ધક્કો મારી નીચે પાડી નાંખ્યો. બીજા બે એને મુક્કા મારી કપડાં ખેંચતા હતા. એનું ધ્યેય સામનો કરવાનું નહીં, પરંતુ લાગ મળતાં ભાગી છૂટવાનું હતું. નીચે પડેલો પૂજારી ઊભો થાય અને ત્રણે મળીને એને પકડે તે પહેલાં એણે મંદિર બહાર દોટ મૂકી. લોકોને પણ આ વિદેશીની ધૃષ્ટતાનો ખ્યાલ આવ્યો. સૌ એને પકડવા દોડવા લાગ્યા. આ પકડદાવના ખેલમાં જીત આખરે સશક્ત પાસપર્ટ્યુની થઈ. મંદિર સામેના રસ્તાની ભીડમાંથી માર્ગ કરતો આ વિદેશી ખુલ્લા પગે સ્ટેશનની દિશામાં દોડી રહ્યો. મંદિરના હંગામાને નહીં

જાણતા લોકોને ભારે રમૂજ થઈ. પાસપટર્યુમાં પાછળ જોવાની પણ હિંમત રહી ન હતી.

આ ધાંધલમાં ઘણું જ મોડું થઈ ગયું હતું. એની ચિંતા હવે ગાડી ઊપડે તે પહેલાં સ્ટેશન ઉપર પહોંચી જવાની હતી. મંદિરમાં થયેલી મારામારી દરમ્યાન એણે કરેલી ખરીદીનું પોટલું પણ નીચે પડી ગયું હતું. ઉઘાડે પગે અને બાલી હાથે મુંબઈના સ્ટેશનમાં આઠ વાગ્યામાં પાંચ મિનિટ બાકી હતી ત્યારે હાંફતો હાંફતો એ દાખલ થયો. કોલકાતા માટેની ગાડી ઊપડવાને માત્ર પાંચ જ મિનિટ બાકી હતી. એના માલિક ડબ્બાની બહાર એની રાહ જોતા ઊભા હતા. એનો લઘરવઘર દેખાવ જોઈને માલિકને ખાતરી થઈ ગઈ કે સેવક કાંઈક પરાક્રમ કરીને આવ્યો હતો. માલિકની સામે આવીને તે ઊભો રહી ગયો. બંદર ઉપરથી એ છૂટો પડ્યો, ત્યારથી અહીં સુધીની વિતક કથા ટૂંકમાં ઝડપથી એ વર્ણવી ગયો. મોં ઉપર કાંઈ પણ વિશેષ ભાવ લાવ્યા વિના માલિકે એની વાત સાંભળી. સ્વસ્થ અને શાંત રહીને એટલું જ બોલ્યા:

'આશા રાખું છું કે હવે પછી આવું નહીં થાય.'

તરત જ ડબ્બાના બારણાનો સળિયો પકડીને ડબ્બામાં પ્રવેશ લીધો. ડઘાઈ ગયેલો પાસપટર્યુ એની પાછળ અંદર પ્રવેશ્યો. એક જ મિનિટમાં બરાબર આઠ વાગે ગાડી ઊપડવાની વ્હીસલ વાગી.

બંદર ઉપરથી ફોગનો પીછો કરતો રહેલો ડિટેક્ટિવ ફિક્સ અહીં પ્લૅટફૉર્મ ઉપર જ હતો. ફોગને હવે તે સારી રીતે ઓળખી ગયો હતો, પરંતુ ફોગ સાથે એને રૂબરૂ મુલાકાત હજી સુધી થઈ ન હતી. ફોગ એને ઓળખતા પણ ન હતા. ગાડીના ડબ્બા પાસે ઊભેલા ફોગને જોઈને એને ખ્યાલ આવી ગયો કે આરોપી કોલકાતા તરફ ભાગી રહ્યો હતો. પીછો કરવાના હેતુથી એણે પણ ટિકિટ કઢાવી. ફોગથી સલામત અંતરે ઊભો રહ્યો. ગાડી ઊપડવાને પાંચદશ મિનિટ બાકી હોવા છતાં સેવક હજી ત્યાં જોવામાં આવ્યો ન હતો. ડિટેક્ટિવને આશ્ચર્ય થયું.

બરાબર પાંચ મિનિટ બાકી હતી, ત્યારે એણે પાસપટર્યુને પ્લૅટફૉર્મમાં દાખલ થતો જોયો. દોડતો આવીને તે પોતાના માલિકની સામે ઊભો રહી ગયો. તેની નજર પોતાની ઉપર ન પડે એ રીતે ડિટેક્ટિવ નજીકની જ કૅબિન પાછળ ઊભો રહ્યો. મંદિરમાં થયેલી ધાંધલ અને બૂટમોજાં પણ ત્યાં જ રહેવા દઈને સેવકને ભાગવું પડ્યું, તે બધી વાત ડિટેક્ટિવે ધ્યાનથી સાંભળી. આવી હરકત બદલ માલિકે આપેલા હળવા ઠપકાના શબ્દો પણ તેણે સાંભળ્યા.

સરળ દિલના સેવકની આ વિતકકથા સાંભળી ડિટેક્ટિવના મનમાં એક જુદો જ વિચાર ઝબક્યો. અહીંના મંદિરમાં હિંદુઓની ધાર્મિક લાગણીને ઠેસ પહોંચે તેવું ગંભીર કૃત્ય એક વિધર્મીએ કર્યું હતું. અહીંની ધરતી ઉપર થયેલો એ ગંભીર ગુનો હતો. સ્થાનિક કોર્ટ જ એ કેસ સાંભળીને સજા કરી શકે તેમ હતું. કેસના આરોપીઓની ધરપકડ માટે એ કોર્ટ વોરંટ પણ આપી શકે. જોકે એ માટે પુરાવા મેળવવા જરૂરી હતા.

ડિટેક્ટિવે તરત જ વિચાર બદલ્યો. 'આ સેવક અને તેનો માલિક બરાબરના ભેરવાયા છે. ભાગીને પણ હવે ક્યાં જશે? કોલકાતા સુધી અહીંના વોરંટની હકૂમત પહોંચે તેમ હતું.' અહીં થયેલાં ગુના માટે અહીંની જ કોર્ટમાં પગલાં ભરવાનું તેણે નક્કી કર્યું. ફોગની સાથે જ કોલકાતા જવાનો વિચાર એણે માંડી વાળ્યો.

કોલકાતા જતી રેલગાડી ડિટેક્ટિવ ફિક્સને લીધા વિના જ બરાબર આઠના ટકોરે ચાલુ થઈ, અને એક જ મિનિટમાં પ્લૅટફૉર્મ બહારના અંધારામાં ઓગળી ગઈ.

૧૦

રેલમાર્ગની રામાયણ

હિંદુસ્તાનના પૂર્વના વિસ્તારો તરફ જતા મુસાફરોને લઈને રેલગાડીએ મુંબઈના સ્ટેશનેથી સમયસર પ્રયાણ કર્યું. એમાં ઉત્તરમાં હિમાલયની ગિરિમાળા તરફ પ્રવાસે જતા પર્યટકો હતા, સરકારી તથા લશ્કરના ઑફિસરો હતા, તો બિહારના પ્રદેશોમાંથી જથ્થાબંધના હિસાબે અફીણ તથા ગળી ખરીદનારા મોટા વેપારીઓ પણ હતા. બિહારના ગળીનાં ખેતરોમાં ગળીનો પાક થતો હતો, અને હિમાલયની તળેટીના વિસ્તારોમાં અફીણ થતું હતું. આ બંને વસ્તુઓ ત્યાંનાં સ્થાનિક વેપારીઓ તેના ઉત્પાદક ખેડૂતો પાસેથી ખરીદી લેતા. અહીંથી ગળી ખરીદીને આ મોટા વેપારીઓ ઇંગ્લૅન્ડમાં બર્મીંગહામની કાપડની મિલો માટે મોકલતા. જ્યારે અફીણની ખરીદી ઇંગ્લૅન્ડ માટે નહીં, પરંતુ ચીનના લોકો માટે થતી હતી. બ્રિટિશ હકુમતમાં રહેલું હોંગકોંગ બંદર અફીણના વેપારનું મોટું મથક હતું.

ફિલિયાસ ફોગના કંપાર્ટમેન્ટમાં જ એમના સેવક પાસપટર્યુ માટેની બેઠક પણ હતી. ફોગની બેઠકની બરાબર સામેની બેઠક અન્ય એક બ્રિટિશ સજ્જન માટેની હતી. એ હતા બ્રિગેડિયર જનરલ સર ફ્રાન્સિસ ક્રોમાર્ટી. ‘મોંગોલિયા’ સ્ટીમરમાં પત્તાંની રમતમાં તેઓ ફોગના જોડીદાર હતા. બ્રિટિશ સૈન્યના પોતાના યુનિટમાં જોડાવા તેઓ બનારસ જઈ રહ્યા હતા. પચાસેક વર્ષની ઉંમરના સર ફ્રાન્સિસ ઊંચા, દેખાવે સપ્રમાણ અને પ્રભાવશાળી ઑફિસર હતા. ૧૮૫૭ના સિપાઈઓના બળવા દરમ્યાનની એમની કામગીરીની ઉપલાં વર્તુળોમાં પ્રશંસા થઈ હતી. એઓ બહાદુર હતા, સાથે કુનેહબાજ પણ હતા. એમનો જન્મ ઇંગ્લૅન્ડમાં થયો હતો, એટલા પૂરતા જ તેઓ ઇંગ્લિશમેન હતા. પરંતુ બાળપણ અને યુવાની પિતાની સાથે તેમણે હિંદુસ્તાનમાં જ વિતાવ્યાં હતાં. પ્રાથમિક તેમજ ઉચ્ચતર કેળવણી અહીં જ લીધી હતી. લશ્કરી ટ્રેનિંગ પણ તેમણે અહીં જ મેળવી હતી. હિંદુસ્તાનમાંની બ્રિટિશ સેનામાં એમની ટ્રેનિંગને અનુરૂપ ઑફિસરની નોકરી પણ મળી ગઈ. સૈન્યની કારકિર્દીનું એમને ભારે ગૌરવ હતું. આ દેશની ધરતી, લોકો, સંસ્કૃતિ તથા ઇતિહાસમાં એમને ભારે રસ હતો. લશ્કરી કામગીરીના ભાગરૂપે કે સ્વતંત્ર રીતે દેશમાં એમણે અનેક પ્રવાસો ખેડ્યા હતા. એ સંબંધમાં એમને માહિતી અને અનુભવ બંને હતાં. બીજાંઓને એમાં સહભાગી બનાવવા તેઓ હંમેશાં તત્પર રહેતા.

ફિલિયાસ ફોગ સાથે સ્ટીમર ઉપર એમને પત્તાંની રમત પૂરતો જ સંબંધ હતો. એ માટે જરૂરી હોય તેટલા જ શબ્દોની બંને વચ્ચે આપલે થતી. ફોગ એક ગંભીર પ્રકૃતિના બ્રિટિશ સજ્જન હતા એવી છાપ એમના મન ઉપર પડી હતી. આ દેશ સંબંધી માહિતી અને અનુભવનો એની પાસે ભંડાર ભરેલો હતો. એ અંગે ફોગ જો કાંઈક જાણવાની ઇચ્છા બતાવે તો તેની સમક્ષ આ ભંડાર ખુલ્લો મૂકવાની એની તૈયારી હતી. પરંતુ ફિલિયાસ ફોગ જેનું નામ! એનું મગજ કોઈક જુદી જ માટીનું બનેલું હતું. એ કાંઈ બોલતા જ ન હતા. એવું લાગતું હતું કે પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા માટેનું આ અભિયાન એને માટે માણી શકાય એવો કોઈ યાત્રાપ્રવાસ ન હતો. પરંતુ પૃથ્વીની ફરતે જેમ ચંદ્ર ચક્કર લગાવે છે, કે

સૂર્યની ફરતે પૃથ્વી ચક્કર લગાવે છે, તે રીતે પ્રકૃતિના નિયમો પ્રમાણે ફિલિયાસ ફોગ નામનો લઘુ ઉપગ્રહ પૃથ્વીની ફરતે ચકરાવો લઈ રહ્યો હતો. ભોજન અથવા પત્તાંની રમતમાં વ્યસ્ત હોય તે સિવાયના ફાજલ સમયમાં ફોગ સાહેબનું મગજ આ મુસાફરીમાં વપરાયેલા કલાકો અને દિવસોના નફા અને નુકસાનીની ગણતરી કરવામાં જ વ્યસ્ત રહેતું.

ફોગની આવી વિલક્ષણ માનસિક સ્થિતિથી સર ફ્રાન્સિસ હવે તો સારી રીતે વાકેફ બની ગયા હતા. એ બાબતમાં ક્યારેક ફોગને એવો પ્રશ્ન પૂછવાનું મન થતું, કે બહારથી દેખાતા એમના માનવશરીરમાં હૃદય નામનો કોઈ અતિશય નાજુક અને ઋજુ ભાગ અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે કેમ? પ્રકૃતિનાં રૌદ્ર-રમ્ય સ્વરૂપો કે માનવજીવનની લાગણીઓ પરત્વે એનું મન ખરેખર સંવેદના ધરાવે છે કે કેમ? એનું માનવું હતું કે અત્યાર સુધીમાં એને મળેલા વિચિત્ર કે ઊંધી ખોપરીના માણસોમાં ફિલિયાસ ફોગ સૌથી વધુ વિલક્ષણ માણસ હતા. એંશી દિવસમાં પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરવા માટેની આ મુસાફરી, તથા રિફોર્મ ક્લબના મિત્રો સાથે લગાવેલી શરતની વિગતો ફોગે જ એમને જણાવી હતી. તેને એ બાબત સંતાડવા જેવી પણ લાગી ન હતી. ફ્રાન્સિસ માટે એ ઘટના, તેમજ શરત અને આ મુસાફરી વ્યર્થ વ્યાયામ જેવાં હતાં. વીસ હજાર પાઉન્ડ જેવી મોટી રકમને એ માટે દાવ ઉપર લગાવવાનું કૃત્ય એને બુદ્ધિનું દેવાળું કાઢવા જેવું જ લાગ્યું હતું. આવી વિલક્ષણ પ્રકૃતિવાળા માણસ પ્રત્યે એને દયા ઉપજી. એને લાગ્યું કે આ માણસ પોતાને માટે કે અન્ય કોઈ માટે કાંઈપણ ઉપયોગી કામ કર્યા વિના જ એક દિવસ દુનિયામાંથી વિદાય લેશે.

મુંબઈનું સ્ટેશન છોડ્યા બાદ એક કલાકની અંદર ફોગ વગેરેને લઈને જતી ગાડી સાલસેટ્ટ તરીકે ઓળખાતા મુખ્ય ટાપુની ખાડી ઉપરનો પુલ ઓળંગી ગઈ. તરત જ હિંદુસ્તાનની મુખ્યભૂમિ ઉપર પૂર્વમાં તે દોડવા લાગી. આગળ કલ્યાણ સ્ટેશન હતું. એ જંક્શન હતું. અહીંથી રેલમાર્ગનો એક ફાંટો દક્ષિણપૂર્વમાં આગળ ખંડાલા ઘાટમાં થઈને પૂના શહેર તરફ જતો હતો. જ્યારે ઉત્તરપૂર્વ તરફ જતો ફાંટો પનવેલ થઈને પશ્ચિમ ઘાટના ડુંગરો અને ખીણો ઓળંગી મધ્યહિંદુસ્તાન તરફ જતો હતો. આ ડુંગરો બહુ ઊંચા ન હતા. એની ટોચ સુધી ગાઢાં અને લીલાં જંગલો છવાયેલાં હતાં.

ફિલિયાસ ફોગ અને સર ફ્રાન્સિસ ક્રોમાર્ટી બંને ઇંગ્લિશ સદગૃહસ્થો હતા. સામસામેની બેઠક ઉપર ગોઠવાયા હતા. છતાં એમની વચ્ચે કાંઈ જ વાતો થતી ન હતી. બંને શાંત જ બેઠા હતા. થોડા થોડા સમયે બંને વચ્ચે એકાદ ટૂંકા પ્રશ્નની, અને તેના એવા જ ટૂંકા જવાબની આપલે થતી રહેતી. મોટે ભાગે એ પ્રશ્ન ફ્રાન્સિસ તરફથી જ થતા. લાંબા મૌન બાદ થોડા વાચાળ કરી શકાય તેવા ફ્રાન્સિસે ફોગને પસંદ પડે એવા મુદ્દા ઉપર બોલવા માંડ્યું,

‘મિ. ફોગ, અત્યારે તો આપણે અહીં આ ડુંગરોના ઘાટમાંથી સરળતાથી પસાર થઈ રહ્યા છીએ. પરંતુ થોડાં વરસ પહેલાં તમારી આ શરત મુજબની મુસાફરી કરવાની આવી હોત, તો શરત હારી જવાય તેવી રુકાવટ આવી હોત.’

‘એવું તે શું હતું તે વખતે, કે મુસાફરીમાં વિઘ્ન ઊભું થાય?’

‘મને અનુભવ છે એ સમયનો. આ રેલમાર્ગ એ સમયે આ ઘાટની તળેટી સુધી જ તૈયાર થયો હતો. અહીંથી આગળ માટેના મુસાફરોએ પાલખીમાં કે ઘોડા ઉપર બેસીને ડુંગરાઓનો માર્ગ ઓળંગવો પડતો હતો.’

‘માફ કરજો મિ. ફ્રાન્સિસ. એવા કારણે મારી મુસાફરીમાં કાંઈ જ તકલીફ પડી ન હોત. આવી આકસ્મિક અડચણોને હું મારી ગણતરીમાં સ્થાન આપું જ છું.’

'એ પ્રકારનાં વિઘ્નોને ગણતરીમાં લઈ તેને માટે પણ સમયની જોગવાઈ કરવાની તમારી રીત ઘણી સારી કહેવાય. છતાં, તમોને વાંધો ન હોય તો બાજુમાં સૂતેલા આ તમારા સેવક બાબત જણાવવાની રજા લઉં છું. એ માણસ તમારે માટે આફત ઊભી કરે તેમ લાગે છે.'

ચાદરથી પોતાના સાવ ઉઘાડા પગ ઢાંકીને ઊંઘી રહેલા સેવક તરફ આંગળી ચીંધીને ફ્રાન્સિસ બોલ્યા, 'આવા ચંચળ વૃત્તિના મદદનીશને સાથે રાખીને તમે બહુ જોખમી કામગીરી શરૂ કરી છે.'

'તમને એવું શા ઉપરથી લાગ્યું?' ફોગે પૂછ્યું.

'મુંબઈના મંદિરમાં બૂટ સાથે અને વિધર્મી માટે પ્રવેશબંધી હોવા છતાં એ અંદર ઘૂસી ગયો હતો. એવું કૃત્ય એની બહાદુરી નહીં, પરંતુ મૂર્ખાઈ હતી. દેશી લોકોના ધર્મ અને રીતરિવાજો તથા શ્રદ્ધામાં વિક્ષેપ પાડે એવી બાબતમાં બ્રિટિશ સરકાર બહુ જ સંવેદનશીલ છે. ૧૮૫૭ના બળવાના મૂળમાં એવા જ બનાવો હતા. ત્યારથી સરકાર આ પ્રકારની હરકતોને હળવાશથી લેતી નથી. મંદિર કે પૂજારી તરફથી ફરિયાદ થાય તો તમારા સેવકને કેદની સજા નક્કી જ ગણવાની. તમારી મુસાફરી માટે એ વિઘ્ન મોટું હશે.'

'મિ. ફ્રાન્સિસ, તમારી લાગણી અને ચિંતા બદલ આભાર. પરંતુ એવી પરિસ્થિતિ ઊભી થાય તોપણ મને વાંધો નહીં આવે. એ અહીં જેલની સજા ભોગવશે અને મારી યાત્રા આગળ વધતી જ રહેશે. સજા પૂરી કર્યા બાદ એણે ઇંગ્લૅન્ડ પાછા વળવાનું રહેશે.'

પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા સંબંધમાં ફોગનો આવો વિધાયક, હિંમતભર્યો, સ્વસ્થ છતાં નિર્મમ અભિગમ જાણ્યા પછી, વધુ પ્રશ્ન કરવાની સર ફ્રાન્સિસ હિંમત કરી શકે તેમ ન હતું.

રાત્રીના અંધારામાં ઘાટનો ડુંગરાળ માર્ગ ઓળંગીને સવારમાં ગાડી નાશિક સ્ટેશને આવી. ત્યાર બાદ એકવીસમી ઑક્ટોબરના દિવસ દરમ્યાન ગાડી મધ્યહિંદુસ્તાનના ખાનદેશ નામે ઓળખાતા સપાટ ભાગમાં એકધારી તેજ ગતિથી દોડતી રહી. બંને બાજુએ નજર પહોંચે ત્યાં સુધી સેંકડો હજારો ખેતરોમાં ઘઉં વગેરે પાક લહેરાતા હતા. નજીક નજીકમાં જ ગામડાંઓ દેખાતાં હતાં. એના મંદિરોનાં શિખરો યુરોપનાં દેવળોના ઊંચા મિનારા જેવાં લાગતાં હતાં. માર્ગમાં અનેક નાની મોટી નદીઓ તથા નાળાં વગેરે ઝડપથી પાછળ પસાર થતાં રહ્યાં. આ વિસ્તારની સૌથી મોટી નદી ગોદાવરીમાં એ બધાંનાં પાણી ઠલવાતાં અહીંનાં ડુંગરોમાંથી નીકળેલી ગોદાવરી નદી દક્ષિણ તરફ વહીને બંગાળના ઉપસાગરને મળે છે.

મુંબઈના મંદિરની ધમાલ બાદ દોડાદોડીથી થાકેલો પાસપટર્યુ રાત્રી દરમ્યાન ઘસઘસાટ ઊંઘી ગયો. મોડી સવારે એની આંખો ખૂલી, ત્યારે એમની રેલગાડી પૂરપાટ ઝડપે પૂર્વ તરફ ધસી રહી હતી. એને સમજવામાં થોડી વાર લાગી, કે તે ગ્રેટ ઈંડિયન પેનસ્યુલર રેલવે કંપની (જી.આઇ.પી. રેલવે)ની ઝડપી રેલગાડીમાં હિંદુસ્તાન સોંસરવો પૂર્વમાં જઈ રહ્યો હતો. સ્વપ્નું જોતો હોય તેમ જ લાગ્યું. છતાં એ સ્વપ્નું નહીં, પરંતુ વાસ્તવિકતા હતી. ઇંગ્લૅન્ડની કંપનીની માલિકીનાં આ રેલમાર્ગે, ઇંગ્લૅન્ડથી જ આયાત કરેલા એન્જિન અને ડબ્બાવાળી ગાડીમાં તે બેઠો હતો. એના કોલસા પણ ત્યાંથી જ આયાત કરાયા હતા. એવી ગાડીમાં અત્યારે તે આરામથી મુસાફરી કરી રહ્યો હતો, એનો એને ભારે રોમાંચ થતો હતો. પૂર્વમાં ઝડપભેર આગળ દોડી રહેલા એન્જિનના ધુમાડાના ગોટેગોટા પાકથી લહેરાતાં લીલાંછમ ખેતરો ઉપર પથરાતા જતા હતા. વરાળના સિસકારા તથા વ્હીસલના કાન ફાડી નાંખે તેવા અવાજ દૂરદૂર સુધી પહોંચતા હતા. કપાસ, કૉફી,

જાયફળ, લવિંગ તથા લાલ મરચાંના ઊભા પાકમાં કામ કરી રહેલાં મજૂરો, ધુમાડો ઓકતા અને વરાળના અવાજ સાથે ચીસો પાડતા કાળા રાક્ષસને ઊભાં રહીને કુતૂહલથી જોતાં હતાં. માર્ગમાં આવતાં તાડનાં વૃક્ષોનાં ઝુંડનાં ઝુંડ, મકાનો તથા હિંદુસ્તાની સ્થાપત્ય પ્રમાણે બંધાયેલાં મંદિરો ઝડપથી પાછળ ખસતાં જતાં હતાં. ડબ્બાની કાચની બારીમાંથી દેખાતા સપાટ પ્રદેશની પેલે પાર ક્ષિતિજ ઉપર ઝાંખા ભૂરા ડુંગરાઓની હારમાળા હતી. એની ઉપરનાં જંગલો તથા તેમાંના પ્રાણીઓ અને જીવસૃષ્ટિનો વૈભવ માણવા સમય અને સાહસિકતા બંનેની જરૂર પડે તેમ હતું.

દિવસ દરમ્યાન માલેગાંવ સ્ટેશન વટાવ્યું. મધ્યહિંદુસ્તાનનો ત્યારબાદનો પ્રદેશ પોતાને કાલીમાતાના ભક્તો ગણાવતા ઠગ લોકોનો પ્રદેશ ગણાતો. કાલીમાતાના આ ઘાતકી ભક્તોને હાથે ક્રૂર રીતે મરેલા હજારો નિર્દોષ પ્રવાસીઓના લોહીથી રંગાયેલી આ ભૂમિ હતી. આ ઠગ લોકોના મુખિયા ગણાતા ફિરંગિયા નામે ઓળખાતા માણસનું અહીં ત્રાસવાદી શાસન હતું. આ ભક્તોની ટોળકીઓ જંગલોના અવાવરુ રસ્તાઓ પર રખડતી રહેતી. એ રસ્તે થઈને જતા મુસાફરોમાં તેઓ ભળી જતા. ત્યારબાદ અનુકૂળતા મળતાં જ ગળેફાંસો દઈ એવા અસાવધ અને ભોળા મુસાફરોને તેઓ મોતને ઘાટ ઉતારતા. તેને લૂંટી લીધા બાદ કાલીને એવાં નિર્દોષ માણસોનો ભોગ ધરવામાં આવતો. એ સમયે અહીં એવી લોકવાયકા ચાલતી કે આ જંગલ વિસ્તારના રસ્તાઓની કોઈ પણ બાજુઓ ગમે ત્યાં ખોદકામ કરવામાં આવે તો કોઈક ને કોઈક વ્યક્તિની લાશ મળી આવતી. અંગ્રેજી શાસન આવતાં તેમણે સખત હાથે કામ લઈ આ ઠગોના હિંસાચાર ઉપર મહદઅંશે કાબૂ મેળવ્યો હતો. મોગલ સમ્રાટ ઔરંગઝેબે વસાવેલું ઔરંગાબાદ શહેર તથા તેની નજીકમાં આવેલાં અજંટા અને ઇલોરાની વિખ્યાત ગુફાઓનાં સ્થળો આ રેલમાર્ગથી થોડા જ અંતરે હતાં.

બપોરે સાડાબાર વાગે ગાડી બુરહાનપુર સ્ટેશને ઊભી રહી. મુંબઈના મંદિરમાં બૂટમોજાં ગુમાવ્યા બાદ, નવાં ખરીદવાનો પાસપર્ટ્યુને સમય જ મળ્યો ન હતો. કોલસા તથા પાણીનો પુરવઠો લેવા માટે ગાડી અહીં વધુ સમય રોકાવાની હતી. એનો લાભ લઈ પાસપર્ટ્યુ સ્ટેશનની બહાર નીકળ્યો. નજીકની કોઈ દુકાનેથી મોજડી નામે ઓળખાતાં મોંઘાભાવનાં બૂટ ખરીદી લાવ્યો. બનાવટી મોતી જડેલ આ બૂટનો બહારનો દેખાવ સુંદર હતો, પરંતુ લાંબો સમય કામ આપે તેવાં મજબૂત જણાતાં ન હતાં. તેમ છતાં પોતાના પગ ઢંકાયા હોવાનું આશ્વાસન તે મેળવી શક્યો. ત્રણે જણાએ અહીં ઝડપથી નાસ્તો પતાવ્યો. ગાડી આગળના આસરગઢ સ્ટેશને જવા ચાલુ થઈ. આગળ તાપી નામે ઓળખાતી મોટી નદી ઓળંગવાની હતી. ગાડી થોડા અંતર સુધી નદીને સમાંતર પૂર્વ તરફ દોડતી રહી. હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ ભાગની એ એક મોટી નદી હતી. પશ્ચિમમાં આગળ જઈ સુરત શહેર પાસે તે અરબી સમુદ્રને મળે છે.

એકધારી ઝડપી ગતિથી ચાલી રહેલી આ મુસાફરી દરમ્યાન સેવક પાસપર્ટ્યુનું મગજ હવે જુદી જ રીતે વિચારવા લાગ્યું. મુંબઈ બંદરે ઊતર્યા ત્યાં સુધી એને ખાતરી હતી, કે એના માલિક દુનિયાની મુસાફરી કરવાનું ધતિંગ કંટાળીને છોડી દેશે. સ્વદેશ પાછા વળવાના અથવા મુંબઈમાં જ રહેવાના નિર્ણયની એ પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો હતો. મંદિરવાળો બનાવ બન્યો, ત્યારે પણ એને થોડી આશા હતી કે સ્વદેશ પાછા વળવાની ઘડી નજીક હતી. એને આ મુસાફરી ત્રાસજનક લાગતી હતી. સુખી જીવને દુખી કરવા સિવાય એમાં એને કોઈ સારતત્ત્વ દેખાતું ન હતું. પરંતુ મુંબઈ છોડ્યા પછી, અગોચરમાં આગળ વધતી ગાડીમાંથી બંને બાજુની આ જુદી જ દુનિયા જોવાનું એને ગમવા લાગ્યું.

ખાવાપીવાની બાબતમાં પણ માલિકની સાથે એને જલસા જ હતા. બાળપણના અલગારી જીવનમાં કોઈ પણ હેતુ વિના એણે કરેલી રખડપટ્ટી એને યાદ આવવા લાગી. માલિકની મૂર્ખામી જેવી લાગતી આ અસંભવ જણાતી યાત્રા સફળ થવાની એને આશા બંધાઈ.

અત્યાર સુધી પ્રવાસની ઊંધી દિશામાં દોડતું એનું મગજ હવે એની સાથે સાથે જ દોડવા લાગ્યું. ગમે તે કારણે ગાડી મોડી થાય, ત્યારે એ હવે અકળાવા લાગ્યો. મુંબઈના મંદિરમાં એણે કરેલું પરાક્રમ હવે એને પોતાની મૂર્ખામી લાગવા માંડી. સમયસર એ ભાગી શક્યો, અને છેલ્લી ઘડીએ માલિક પાસે પહોંચી ગયો તે વાતનું એને મોટું આશ્વાસન હતું. એમાં મોડું થયું હોત તો માલિકે વીસ હજાર પાઉન્ડની હોડવાળી આ શરત ગુમાવવી પડત, એવી સ્થિતિનો ખ્યાલ આવતાં એ અસ્વસ્થ બની જતો. મિનિટો, કલાકો અને દિવસોની ગણતરીમાં એ પણ હવે વ્યસ્ત રહેવા લાગ્યો. ગાડીની ઝડપ એને ધીમી લાગતી. 'મોંગોલિયા' સ્ટીમરને મુંબઈ વહેલી પહોંચાડવા માટે માલિકે તેના એન્જિનિયરને મોટું ઇનામ આપવાનું વચન આપ્યું હતું. એની જાણ પ્રમાણે આ ગાડીના એન્જિન ડ્રાઇવરને માલિકે એવું કોઈ વચન આપ્યું ન હતું, એવી ચિંગુસાઈ કરવા માટે માલિક ઉપર એને ગુસ્સો આવતો હતો.

સાંજ સુધીમાં ગાડી સાતપૂડા પર્વતમાળાના ડુંગરા અને ખીણના જોખમી માર્ગે દોડતી થઈ ગઈ. ગાડી હવે ખાનદેશ છોડીને બુંદેલખંડના વિસ્તારમાં પ્રવેશી ચૂકી, બીજા દિવસે એટલે કે બાવીસમી ઑક્ટોબરની સવાર ઊગી. સર ફ્રાન્સિસે પાસપર્ટ્યુને સમય પૂછ્યો. જૂનો સમય બતાવતી એની પુરાણી ઘડિયાળમાં જોયું. ઠાવકાઈથી ફ્રાન્સિસને જણાવ્યું કે એની ઘડિયાળ પ્રમાણે મળસ્કે ત્રણ વાગ્યા હતા. ફ્રાન્સિસ સમજી ગયા કે લંડન નજીકના ગ્રિનિચ નામના સ્થળેથી પસાર થતી આંતરરાષ્ટ્રિય તારીખ રેખા પ્રમાણેનો એ સમય હતો. એ પ્રમાણે લંડનમાં મળસ્કે ત્રણ વાગ્યા હતા. પરંતુ અહીં હિંદુસ્તાનમાં એ સમયે સવારનો સમય હતો. ગ્રિનીચના ઝીરો ડિગ્રી રેખાંશથી એ લોકો પૂર્વ તરફ સિત્તોતેર ડિગ્રી રેખાંશ ઓળંગી ગયા હતા. વીસ રેખાંશે એક કલાકના તફાવત પ્રમાણે એ લોકો ચાર કલાક જેટલા આગળ નીકળી આવ્યા હતા. અત્યારનો અહીંનો સ્થાનિક સમય મળસ્કે ત્રણ વાગ્યાનો નહીં, પરંતુ સવારે સાત વાગ્યાનો હતો. ડિટેક્ટિવ ફિક્સની જેમ જ સર ફ્રાન્સિસે પણ ઘડિયાળનો સમય સૂરજની ગતિ પ્રમાણે બદલવા સૂચન કર્યું. પરંતુ પાસપર્ટ્યુએ અત્યારે પણ સૂરજનો જ વાંક કાઢ્યો. પોતાની અસલ ઘડિયાળનો મૂળ સમય જ સાચો હોવાનો આગ્રહ ચાલુ રાખ્યો. કોઈને પણ નુકસાન નહીં કરતી આવી નિર્દોષ નાદાની પ્રત્યે સર ફ્રાન્સિસે હળવું સ્મિત કર્યું.

સવારે આઠ વાગ્યાના અરસામાં ગાડી જ્યારે રોઠાલ નામના સ્ટેશનથી પંદરેક માઈલ દૂર હતી, ત્યારે ધીમી પડી. થોડી વારમાં તે એકદમ ઊભી રહી. રેલમાર્ગની બંને બાજુએ કોઈક ગામનાં મકાનો હતાં, તથા રેલમાર્ગની નજીકમાં મજૂરોનાં ઝૂંપડાં હતાં. કોઈ પણ દેખીતા કારણ વિના ગાડી અહીં અધવચ્ચે ઊભી રહી, તેથી ફોગ તથા ફ્રાન્સિસને આશ્ચર્ય થયું. બંને એકબીજાનાં મોં જોઈ રહ્યા. એ જ વખતે ગાર્ડે દરેક ડબ્બા પાસે આવીને જાહેરાત કરવા માંડી કે બધા જ મુસાફરોએ સામાન સાથે ગાડીમાંથી ઊતરવાનું હતું. ગાડી ઊભી રહેવાને કારણે થઈ રહેલા વિલંબથી પાસપર્ટ્યુ અકળાતો હતો. માલિકની રજા લીધા વિના જ ડબ્બામાંથી એણે બહાર કૂદકો માર્યો. થોડે દૂર ગયેલા ગાર્ડને મળીને દોડતો પાછો આવ્યો. મોટેથી બોલવા લાગ્યો:

'માલિક, આગળનો રેલમાર્ગ હજી તૈયાર થયો જ નથી. બધા જ મુસાફરો અહીં ઊતરી રહ્યા છે.'

'શું બોલે છે તું? એવું તે વળી હોતું હશે?' મુસાફરોને આ રીતે અધવચ્ચે રઝળતા કરવાની આ રીત ફોગ તથા ફ્રાન્સિસના સમજવામાં ન આવી, કુતૂહલથી તેઓ બંને પણ ડબ્બામાંથી નીચે ઊતર્યા.

ફોગને પણ ઉચાટ હતો. ગાર્ડ પાસે એમણે ખુલાસો માંગ્યો:

'આપણે અત્યારે ક્યાં છીએ? ગાડી કેમ ઊભી રહી?'

'ડબ્બાની બહાર દેખાય છે તે મકાનો અહીંના ખોલ્બી ગામનાં છે. રેલમાર્ગ અહીં સુધી જ તૈયાર થયો છે. અહીંથી પચાસ માઈલ દૂર આવેલા અલ્હાબાદ સુધીના માર્ગનું બાંધકામ હજી ચાલુ છે. અહીંથી અલાહાબાદ જવાની વ્યવસ્થા મુસાફરોએ જાતે જ કરવાની છે. ત્યાંથી આગળની ગાડી મળી રહેશે.'

આ ત્રણે જણાનું પ્રારંભિક કુતૂહલ હવે ગુસ્સામાં બદલાયું. ગાર્ડ સાથે એમણે ઝઘડો કરવા માંડ્યો.

'આવું તે કાંઈ ચાલતું હશે? વર્તમાનપત્રોમાં તો મુંબઈ અને કોલકાતા વચ્ચેના સળંગ વહેવારના હેવાલો છે?'

'માનવંતા સાહેબોને જણાવવાની રજા લઉં છું, કે તે સમાચારો ખોટા છે. અખબારોને એડવાન્સમાં સમાચારો આપવાની ઉતાવળ હોય છે.'

'તો પછી મુંબઈથી કોલકાતા સુધીની સળંગ ટિકિટ શા માટે આપવામાં આવી? એમાં તો કાંઈ ભૂલ નથીને?'

'એમાં જરાય ભૂલ નથી. આપ સાહેબો સિવાયના બધા જ મુસાફરો જાણે જ છે, કે ગાડી અહીં અટકે છે અને આગળ અલાહાબાદ સુધીની વ્યવસ્થા જાતે જ કરવાની છે.'

ગાર્ડની વાત સાંભળીને સર ફ્રાન્સિસ ગુસ્સાથી સમસમી ઊઠ્યા. માલિકના આ સાહસની સફળતાં ઇચ્છતા પાસપટર્યુ માટે પણ આ પ્રકારનું વિઘ્ન અસહ્ય હતું. માલિકની બે આંખોની શરમ નડી ન હોત, તો ગાર્ડ સાથે અહીં જ મલ્લયુદ્ધ શરૂ કર્યું હોત. ફિલિયાસ ફોગ સ્વસ્થતાથી ઊભા હતા. ઠાવકાઈથી ધીમા અવાજે તેમણે સર ફ્રાન્સિસને પૂછ્યું:

'મિ. ફ્રાન્સિસ, અલાહાબાદ પહોંચવા માટે હવે આપણે બીજો કોઈ ઉપાય શોધવો પડશે. તમને વાંધો ન હોય તો આવો મારી સાથે. કાંઈક સાધન તો મળી જ રહેશે.'

'મિ. ફોગ, આ એક એવી ઉપાધિ છે. જેને કારણે તમારી હવે પછીની મુસાફરીનું સમયપત્રક ખોરવાઈ જાય તેમ છે.'

'એની જરાય ફિકર કરશો નહીં, મિ. ફ્રાન્સિસ. આ તકલીફને પણ પહોંચી વળાશે. આ પ્રકારની મુશ્કેલીઓની મેં ગણતરી રાખી જ હતી.'

'શું? આ ગાડી આપણને અહીં અધવચ્ચે જ રઝળાવશે એની તમને ખબર હતી?'

'ના ના. એવું નથી. હું એ સંબંધમાં તમારા જેવો જ અજ્ઞાત છું. છતાં સારા કામમાં કાંઈ ને કાંઈ વિઘ્ન આવતું જ હોય છે. તેનો સામનો કરવા દરેકે માનસિક તૈયારી રાખવી જ જોઈએ, એવા વહેવારુ ડહાપણની આ વાત છે. મારી પાસે હજી બે દિવસના સમયની બચત છે. કોલકાતાથી હોંગકોંગની સ્ટીમર પચીસમી તારીખે બપોરે ૧૨ વાગે ઊપડે છે. આજે તો હજી તેવીસમી તારીખ થઈ છે. સ્ટીમર ઊપડે તે પહેલાં આપણે પહોંચી જઈશું. ચિંતા કરશો નહીં.'

ફોગ પાસે આવું ઠંડું અને સ્વસ્થ દિમાગ હોય, અને એ માટેની પાકી ગણતરી તથા ધીરજ હોય, ત્યારે સર ફ્રાન્સિસ કે બીજી કોઈ પણ વ્યક્તિ માટે વધુ ટીકાટિપ્પણ માટે અવકાશ જ ન હોય.

ગાર્ડની વાત સાવ સાચી હતી. આ માર્ગ સંપૂર્ણ તૈયાર થઈ ગયો હોવાની, અને

કોલકાતા સુધીની સળંગ રેલયાત્રા થઈ શકશે, એવી કોઈ સત્તાવાર જાહેરાત રેલવે તરફથી થઈ જ ન હતી. વર્તમાનપત્રોએ એવા સમાચાર આપવામાં ઉતાવળ કરી નાંખી હતી. ગાડીમાં મુસાફરી કરનારા અન્ય મુસાફરોને આ સ્થિતિનો ખ્યાલ હતો જ. એટલે જ ગાડી ઊભી રહી કે ઝડપથી સૌ પોતાના સામાન સાથે ઊતરી પડ્યા હતા. બાજુના ગામ પાસે જ એમની સુવિધા માટે ભાડૂતી વાહનો તથા પ્રાણીઓ ઊભાં જ હતાં. પોતપોતાની ત્રેવડ પ્રમાણે બળદગાડી, ઘોડાગાડી, પાલખી કે ઘોડા જોવાં પ્રાણીઓ લઈને દરેક જણ પોતાની રીતે આગળના રસ્તે નીકળી ચૂક્યા હતા. પરંતુ ફૉગ અને તેના બંને સાથીઓ ગાર્ડ સાથે ચર્ચામાં રોકાયા હોવાને કારણે મોડા પડ્યા. તેઓ બહાર નીકળ્યા, ત્યાં સુધીમાં તમામ વાહનો ત્યાંથી નીકળી ચૂક્યાં હતાં. બહાર પહોંચતાં જ એમને સ્થિતિનો ખ્યાલ આવી ગયો. ત્રણે જણાં મોં વકાસીને ઘડીભર ઊભા રહી ગયા. હવે શું? અહીં જ પલાંઠી વાળીને બીજી ગાડી આવે ત્યાં સુધી રોકાઈ જવાનું ફૉગને જરાયે પરવડે તેમ ન હતું. ગામમાં કાંઈક મળી રહેશે એવી આશાથી છૂટા પડીને ત્રણે જણા અંદરના મહોલ્લામાં આંટો મારી આવ્યા. પરંતુ એમને ઉપયોગી બની શકે તેવી બળદગાડી કે ઘોડાગાડી જેવું કોઈ વાહન દેખાયું નહીં. નિરાશ બનીને ત્રણેય પાછા મૂળ સ્થાને આવી ગયા.

‘કોઈ વાહન નહીં જ મળે તો, હું તો પગપાળા જવાનું પસંદ કરીશ. પરંતુ જવાનું નક્કી જ ગણવાનું.’

પાસપર્ટુ એની નજીકમાં જ ઊભો હતો. માલિકનો આ નિર્ધાર સાંભળીને એણે મોં મચકોડ્યું. દેખાવમાં સુંદર છતાં સાવ તકલાદી જોડા તરફ એણે નજર કરી. હજી પચાસ માઈલનો પંથ બાકી હતો. જોડા તો એક માઈલ પણ ટકી શકે તેવા ન હતા અને જોડા કદાચ કામ આપે, તોપણ એના પગમાં એવી તાકાત હતી ખરી? આ ગભરાટ સાથે જ એક વાતનો એના મગજમાં ઝબકારો થયો. વાહનની તપાસ માટે ગામમાં નીકળ્યો, ત્યારે અંદરના એક મકાનના વંડામાં એણે એક હાથી ઊભેલો જોયો હતો. ત્યારે તો એને ખ્યાલ જ ન હતો કે મુસાફરી માટે એનો ઉપયોગ થઈ શકે. પરંતુ પચાસ માઈલ ચાલવાની વાત આવી, ત્યારે એ માટે હાથી એકદમ એના ધ્યાનમાં આવ્યો. એના મોં ઉપર એકદમ તેજી આવી ગઈ. બોલી ઊઠ્યો:

‘માલિક, અલાહાબાદ પહોંચવાનો ઉપાય મેં શોધી કાઢ્યો છે.’

‘ઉપાય! કેવો ઉપાય?’ ફૉગ પણ એટલા જ ઉત્તેજિત થઈ ગયા.

‘ગામમાં એક મકાનની બાજુમાં મેં એક હાથી બાંધેલો જોયો હતો. આપણે તપાસ કરીએ. એ આપણને કદાચ ભાડેથી મળી શકે.’

આ એક છેલ્લી આશા હતી. ત્રણે જણા એ દિશામાં દોડ્યા. હાથીવાળા મકાન પાસે ઝડપથી પહોંચી ગયા. મકાનની ફરતે અણિયાળા વાંસની ઊંચી વાડ હતી. અવાજ કરીને એમણે મકાનમાલિકને બહાર બોલાવ્યો. હાથી અંગે પૂછપરછ કરતાં તરત જ ઝાંપો ખોલીને ત્રણે મહેમાનોને હાથીવાળા વંડામાં લઈ ગયો. ઊંચો અલમસ્ત ગજરાજ ઊભો ઊભો પોતાની સૂંઢ હલાવી રહ્યો હતો. ટૂંકી પૂંછડીથી પાછળના ભાગ ઉપરથી માખી-મચ્છર ઉડાડવામાં વ્યસ્ત હતો. પોતાના માલિકને તો એ ઓળખતો જ હતો. બાકીના માણસોને કુતૂહલથી જોતો હોય તેમ ડોકું ફેરવતો રહ્યો. એના માલિક સાથેની સામાન્ય વાત ઉપરથી લાગ્યું કે લડાઈમાં ઉપયોગી બની શકે, તેવી કેળવણી તથા ખોરાક તે એ હાથીને આપતો હતો. એ કામ માટે એનો સ્વભાવ નરમ નહીં, પરંતુ ગરમ હોય તે જરૂરી હતું. એનામાં લડાયક જુસ્સો પેદા કરવા માટે એનો આ માલિક છેલ્લાં ત્રણેક માસથી હાથીને શેરડી તથા માખણ ખવડાવી રહ્યો હતો. પોતાનું જ સંતાન હોય તે રીતે પ્રેમથી

એને 'કૌની' તરીકે સંબોધતો હતો. માલિકના જણાવવા પ્રમાણે એની ચાલ ઝડપી હતી, તેમજ લાંબી મુસાફરીએ જવાનો અનુભવ હતો.

ઝડપથી અલાહાબાદ પહોંચવા માટે ફોગ સમક્ષ આ હાથી સિવાય બીજો વિકલ્પ હતો જ નહીં. ગમે તેમ કરીને પણ એની સેવા મેળવવાનું ખૂબ જ જરૂરી હતું. ફોગને ખ્યાલ હતો કે અન્ય પ્રકારના વાહનોની સરખામણીમાં હાથીની મુસાફરી મોંઘી હતી. એવો વૈભવ ફક્ત રાજામહારાજાઓને જ પોષાય તેમ હતું. કારણ પણ દેખીતું જ હતું. દેશમાં અને વિદેશોમાં સરકસમાં નર હાથીઓની માંગ વધુ રહેતી. પાલતુ અવસ્થામાં હાથીઓનું પ્રજનન શક્ય ગણાતું ન હતું. એટલે વધતી માગ માટે જંગલોમાં રખડતાં ટોળાં ઉપર જ આધાર રાખવો પડે તેમ હતું. એમાંથી હાથીઓને પકડીને તેને જરૂરિયાત પ્રમાણેની ટ્રેનિંગ આપવાનું કામ મુશ્કેલ તેમજ જોખમી હતું. જોકે નાના મદનિયાને તાલીમ આપવાનું સરળ અને ઝડપી ગણાતું, પરંતુ હાથીઓના ટોળામાંથી નાનાં બચ્ચાંને અલગ તારવીને, તેની માતાના રક્ષણમાંથી પકડવાનું અત્યંત જોખમી હતું. નરહાથી એ રીતે બહુ કિંમતી ગણાતો. તેને માટે કાળજી પણ ઘણી જ લેવી પડતી.

ફોગને આ બધી બાબતોનો ખ્યાલ હતો. અન્ય કોઈ પણ પ્રકારના વાહનોની ગેરહાજરીમાં હાથી માટે ગમે તે કિંમત ચૂકવવાની એની તૈયારી હતી. અલાહાબાદ સુધી ભાડે આપવા સીધી જ માગણી મૂકી. કલાકના દશ પાઉન્ડ ચૂકવવા પ્રસ્તાવ પણ કર્યો. માલિકે એ રીતે આપવાની સ્પષ્ટ ના પાડી. ફોગે ભાડા માટેની રકમ વધારી વીસ પાઉન્ડ કરી. છેલ્લે તો કલાકના ચાળીસ પાઉન્ડ લેખે ભાડું આપવા તૈયારી બતાવી. અલાહાબાદ પહોંચવામાં પંદર કલાકનો સમય લાગે તેમ હતું. એ હિસાબે ગણતાં છસો પાઉન્ડની રકમ ભાડા પેટે જ માલિકને મળે તેમ હતું, પરંતુ એનો નનૈયો ચાલુ જ રહ્યો. આખરે ફોગે એ હાથીને ખરીદવાનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો. તે માટે એક હજાર પાઉન્ડ જેવી મોટી રકમ આપવાની તૈયારી બતાવી. દેશી માલિકને હવે આ પરદેશીઓની ગરજનો ખ્યાલ આવી ગયો. ફોગે થોડા વધારે આપવાની પણ વાત કરી. સર ફ્રાન્સિસને પણ લાગ્યું કે આ દેશી માણસ દેખાય તેવો ભોળો ગામડિયો ન હતો.

ફોગને બાજુએ બોલાવી કાનમાં જણાવ્યું કે હવે આ દેશી સાથે વાત કરવામાં કાળજી રાખવી જરૂરી હતી. ફોગને એણે ચેતવ્યો કે આ લોભિયો ગરજનો લાભ નહીં, પરંતુ ગેરલાભ લેવા માંગતો હતો. ફોગે પૂરી સ્વસ્થતાથી મિત્રને જણાવ્યું કે અવિચારીપણામાં આંધળુકિયાં કરવાનું એના સ્વભાવમાં જ ન હતું. આ મુસાફરી કોઈ નિરાંતની પળોમાં માણવા માટેની પ્રવાસયાત્રા ન હતી. એની સફળતા ઉપર વીસ હજાર પાઉન્ડની હોડ લાગી હતી. એમાં મિનિટો અને કલાકોની પણ કિંમત મૂકવી પડે તેમ હતું. એવી સ્થિતિમાં જરૂર પડે હાથી માટે વીસ ગણી કિંમત ચૂકવવાની પણ એની તૈયારી હતી.

જરા પણ ઉશ્કેરાટ વિના ઠંડા દિમાગ સાથે ફોગે હાથીના માલિક સાથે ફરીથી વાત શરૂ કરી. એક હજાર એકસો પાઉન્ડથી વધીને પંદરસો પાઉન્ડની ઓફર કરી. છેલ્લે બે હજાર પાઉન્ડ આપવાની તૈયારી બતાવી, તે સ્વીકાર્ય ન હોય તો ત્યાંથી ચાલતા થવાની તૈયારી કરી. માલિક આખરે પીગળ્યો. તેણે હા પાડી, પરંતુ બીજીબાજુ પાસપટર્યુનું મગજ બગડી ગયું. હાથી જેવા સામાન્ય પ્રાણી માટે બે હજાર પાઉન્ડ જેવી મોટી રકમ આપવાની માલિકની તૈયારીથી તે અવાક્ બની ગયો. બુરહાનપુરના સ્ટેશને સામાન્ય અને તકલાદી બૂટ માટે એણે અનેકગણી રકમ ચૂકવી હતી. તેનો રંજ તેના મગજમાં હજી તાજો જ હતો. ત્યાં આ હાથી માટે, હાથીના માપ જેવી જ કિંમત ચૂકવવાની આવતાં એની છાતી બેસી ગઈ.

છતાં પાસપટર્યુને એક વાતનો સંતોષ હતો કે એણે કરેલા સૂચનને કારણે જ અલાહાબાદ જવાનો માર્ગ ખુલ્લો થયો હતો. કિંમત ચોક્કસપણે વધારે હતી, પરંતુ હાલની સ્થિતિમાં એ સિવાય બીજો રસ્તો પણ ન હતો. જરૂરી વિધિ થઈ. માલિકને હાથીની કિંમત તરીકે કડકડતી નોટો આપવામાં આવી. હાથી તો ખરીદાઈ ગયો. હજી એનો હાંકનારો શોધવાનો બાકી હતો. ગામ સાવ નાનું હતું છતાં હાથીને શોધવા જેટલું એ મુશ્કેલ કામ ન હતું. નજીકમાં જ રહેલા એક પારસી યુવાનને હાથી ચલાવવાનો અનુભવ હતો. તેણે માંગ્યા મુજબનું મહેનતાણું ચૂકવવાનું ફોગે કબૂલ્યું. માંગેલી રકમનો તરત જ સ્વીકાર થતાં પારસી ખુશ થઈ ગયો. સમયસર અલાહાબાદ પહોંચાડી શકે, તો ઇનામનું વચન મળતાં દોડતો જઈને વંડામાંથી હાથીને બહાર લઈ આવ્યો.

પોતાના અનુભવને આધારે પારસી મહાવતે હાથીની સજાવટ કરવા માંડી. હાથીને ઘૂંટણભેર બેસાડી તેના શરીર ઉપર મોટી ચાદર ઓઢાડી, તેના ઉપર હોદ્દા જેવી અણઘડ બેઠક મૂકી તેને બાંધવામાં આવી. માંડમાંડ બે મુસાફરોને તેમાં બેસાડી શકાય તેમ હતું.

કોલ્બી ગામથી અલ્હાબાદ સુધીના રેલમાર્ગનું બાંધકામ અધૂરું હતું. એ કારણે ફોગ તથા તેના સાથીદારો માટે અહીં ભેરવાઈ પડવા જેવી સ્થિતિ થઈ હતી. છતાં સમયસર હાથી અને તે માટે મહાવત બંને મળી ગયાં. બંને માટે ઘણી મોટી રકમ ચૂકવવી પડી એનો ફોગને જરા પણ રંજ ન હતો. મુસાફરી માટે હાથી તૈયાર થતાં જ ફિલિયાસ ફોગે તેના મિત્ર બની રહેલા બ્રિગેડિયર જનરલ સર ફ્રાન્સિસ ક્રોમાર્ટીને પણ સાથે થવા આમંત્રણ આપ્યું. ફ્રાન્સિસે આમંત્રણનો સ્વીકાર કર્યો અને આભાર માન્યો.

નાના ગામની નાનકડી દુકાનમાંથી રસ્તે જરૂર પડે તેવી ચીજવસ્તુઓની ખરીદી કરી. ફોગ તથા ફ્રાન્સિસ અગવડભર્યા હોદ્દામાં ગોઠવાયા. સેવકે તેની આગળના ભાગમાં હાથીની પીઠ ઉપર જગ્યા લીધી. મહાવત બંને પગ હાથીની ડોક ઉપર પહોળા ફેલાવી, તેને હાંકવા માટે આગળ બેઠો.

બરાબર નવ વાગ્યે સવારે એમની મુસાફરી શરૂ થઈ. ગામની ગલીમાંથી ધીમે ધીમે સવારી બહાર નીકળી. થોડા જ સમયમાં ગામના પાદરની બહાર આવેલાં તાડ અને ખજૂરીનાં ઝૂંડમાં તેઓ પ્રવેશ્યા. ત્યાંથી આગળ અલાહાબાદ તરફ જતા સૌથી ટૂંકા માર્ગે આગળ વધવાની શરૂઆત કરી.

૧૧

બુંદેલખંડની રાજરાણી

કોલ્બી ગામથી અલાહાબાદ વચ્ચેનો રેલમાર્ગ બાંધવાનું કામ હજી ચાલુ હતું. થોડાભાગમાં હજી પણ ડુંગરો અને જંગલમાં થઈને જવાનો માર્ગ બનાવવાનો હતો. એ માટેની લાઇનદોરી તૈયાર થઈ ગઈ હતી. તે પ્રમાણે રસ્તાના ભાગને સમથળ કરવાનું કામ ચાલતું હતું. સામાન્ય પ્રકારના હળવાં અને ધીમાં વાહનોને જવા માટેના પહાડી રસ્તામાં પણ પ્રમાણસરના વળાંકો, ચઢાવ તથા ઢોળાવો રાખવા જરૂરી હોય છે. અહીં તો અતિશય ઝડપે દોડતી અને ભારેખમ વજનની રેલગાડી માટેનો રેલમાર્ગ બાંધવાનો હતો. એ કારણે વળાંકો તથા ચઢાણ અને ઢોળાવો ગતિશાસ્ત્રના નિયમો પ્રમાણેના બનાવવાનું જરૂરી હતું. રેલમાર્ગ એ કારણે વધુ લાંબો બની જતો હતો. સીધી લીટીમાં એ બે સ્થળો વચ્ચેનું અંતર પચાસ માઈલ કરતાં પણ ઓછું હતું. પરંતુ રેલમાર્ગ ઘણો લાંબો બનવાનો હતો. બંને સ્થળો વચ્ચે પગપાળા કે પ્રાણીઓની સવારી કરતા મુસાફરોની અવરજવર તો એ રસ્તે ચાલુ થઈ ગઈ હતી. એ કારણે માર્ગ હવે વસ્તીવાળો અને સલામત બન્યો હતો.

ફોગ સહિતના ચાર હસ્તિસવારોને ગમેતેમ કરીને પણ વહેલી તકે અલાહાબાદ પહોંચવાનું હતું. એ માટે મહાવતને મોટી રકમનું ઇનામ પણ મળવાનું હતું. આ વિસ્તારનો ભોમિયો હોવાને કારણે જંગલ વિસ્તારમાં થઈને જતા સીધા અને ટૂંકા રસ્તાની એને જાણકારી હતી. હાથી જેવા બળવાન અને ઊંચા પ્રાણી ઉપર સૌ સવાર હતા. એ માર્ગે વહેલા પહોંચાતું હોવાથી ફોગે પણ સંમતિ આપી. મહાવતે હાથીને જંગલ તરફ જતી કેડી ઉપર ચલાવવા માંડ્યો. સામાન્ય ઉપયોગમાં લેવાતો એ કોઈ નિયમિત સ્વરૂપનો વાહનમાર્ગ ન હતો. પરંતુ સ્થાનિક લોકોની પગપાળા અવરજવરને કારણે બનેલી પગદંડી હતી. એમાં ડુંગરો ઉપરનાં સીધાં ચઢાણ કે ઊતરાણ હતાં. સાથે ગીચ જંગલ ઝાડી હતાં. એકલદોકલ કે અજાણ્યો માણસ એમાં થઈને જવાનું કદીપણ પસંદ ન કરે એવી એ બિહામણી કેડી હતી. ઉબડખાબડ જમીન ઉપર ચાલતા ગજરાજનું આખું શરીર ડોલતું હતું. એની ઉપરના કઢંગા માંચડામાં બેઠેલા ફોગ અને ફ્રાન્સિસને એવી હાલકડોલક સ્થિતિમાં આધાર માટે પકડવાનું સાધન હતું. તેઓ કઠેરાનો દાંડો પકડીને સ્થિર રહી શકતા હતા. પરંતુ એમની આગળ હાથીની પીઠ ઉપર બેઠેલા પાસપટર્યુ માટે એવો કોઈ જ આધાર ન હતો. સતત બોલતા રહેતા આ સેવક માટે એની જીભ બંને દાંત વચ્ચે કપાઈ જવાનો ભય હતો. માલિકે એ કારણે એનું મોં બંધ રાખવા સૂચના આપી. વારંવાર લાગતા ભારેખમ આંચકા વખતે મોં બંધ રાખીને જ એ સિસકારા બોલાવી શકતો. જીવ બચાવવાની વેતરણમાં હસવાનું કે રડવાનું પણ એ ભૂલી જ ગયો.

બે કલાક સુધી આ મુસાફરી ચાલુ રહી. ચાર માણસો અને લાકડાની બેઠકનું ભારેખમ વજન ઊંચકીને આ કઠિન માર્ગે ચાલી રહેલા કૌનીને આરામ આપવાની જરૂર હતી. ખોરાકપાણી આપવાનો સમય પણ થઈ ગયો હતો. પગદંડીની નજીક થઈને વહી રહેલા ઝરણા પાસે છાંયડામાં મહાવતે હાથીને થોભાવ્યો. પીઠ ઉપરના વજન અને

બંધનથી મુક્ત બનેલો હાથી તરત જ કામે વળગ્યો. ઝરણાનું ઠંડું પાણી અને ઝાડની કુમળી ડાળીઓ એના પેટમાં સ્વાહા થવા લાગ્યાં. આવી અગવડભરી મુસાફરીથી અકળાયેલા મુસાફરોએ પણ રાહતનો દમ લીધો. આટલા વજન સાથે આવી દુર્ગમ કેડી ઉપર આસાનીથી ચાલી રહેલા મહાકાય ગજરાજને સર ફ્રાન્સિસ અહોભાવથી જોઈ રહ્યા.

'કેવું તાકાતવાન પ્રાણી બનાવ્યું છે કુદરતે! કેવી ગજબનાક શક્તિ છે એનામાં? એનું શરીર જાણે લોખંડનું બનાવ્યું હોય તેવું છે.'

'ના સાહેબ, લોખંડનું નહીં, તેનાથી વધુ મજબૂત પોલાદનું શરીર છે.' પાસપર્ટુએ પોતાના અનુભવને આધારે સુધારો કર્યો.

બાર વાગતાં મહાવતે આગળની સફર શરૂ કરવા સૂચન કર્યું. જંગલ ઝાડી હવે હળવાં બનવા માંડ્યાં. અહીંથી હવે બુંદેલખંડનો સૂકોભઠ્ઠ અને ખડકાળ પ્રદેશ શરૂ થયો. વસ્તી સાવ પાંખી હતી. એવા પ્રદેશમાં બહારના લોકોની આવનજાવન નહીં જેવી જ રહેતી. એ કારણે બહારની સુધરેલી દુનિયા સાથે અહીંના લોકોને કોઈ સંપર્ક જ ન હતો. આધુનિક જમાનાનાં કોઈ જ ચિહ્નો ક્યાંય પણ જોવા મળતાં ન હતાં. તમામ લોકો હિંદુ જ હતા. આમ છતાં ધર્મ અને રીતરિવાજોની બાબતમાં ઝનૂની હતા. જમાના જૂના રૂઢિ રિવાજોનું પાલન પણ એવી જ સખ્તાઈથી કરતા, કરાવતા આવેલા. સતીનો રિવાજ પણ એવો જ એક જંગલી રિવાજ હતો. દેશના મોટાભાગ ઉપર અંગ્રેજોની હકુમત હતી. છતાં બુંદેલખંડના આ ભાગમાં એની કોઈ ખાસ અસર પહોંચી ન હતી. પ્રદેશના બહારી વિસ્તારોમાંના દુર્ગમ પહાડો અને જંગલોની વચ્ચે અહીંના હિંદુ રાજાનું જરીપુરાણું શાસન સલામત હતું. ખાસ કારણ વિના આ પ્રદેશમાં પ્રવેશવાની કોઈ હિંમત કરતું નહીં. બહારથી આવતા લોકો માટે અહીંના લોકોને સખત નારાજગી હતી. જંગલ ઝાડીમાં રહેતાં વાંદરાં પણ અજાણ્યા માણસો સામે દાંતિયાં કરતાં. વાંદરાના આવા ચેનચાળાથી પાસપર્ટુને ભારે રમૂજ થવા લાગી. અહીંની સ્થિતિથી જાણકાર મહાવત અહીંના બધાં જ પ્રતિકૂળ તત્ત્વોથી દૂર રહી શકાય એ રીતે કૌનીને હંકારી રહ્યો.

આવી દોડધામભરી સ્થિતિમાં પણ પાસપર્ટુના મગજમાં એક પ્રશ્ન ઘૂમરાયા કરતો હતો. હાથી માટે એના માલિકે બે હજાર પાઉન્ડ જેવી મોટી રકમ આપી હતી. એની જરૂરિયાત અલાહાબાદ સ્ટેશને પહોંચવા પૂરતી જ હતી. ત્યાં જઈને કોલકાતા જતી ગાડીમાં બેઠા પછી માલિક આ મહાકાય પ્રાણીનું શું કરશે? પ્રશ્ન પેચીદો હતો. સેવકને મૂંઝવી રહ્યો. સતત ચાલી રહેલી એમની મુસાફરીમાં હાથીને સાથે રાખવાનું શક્ય ન હતું. તો પછી માલિક એનું શું કરશે? છૂટો મૂકી દેશે? વેચી દેશે? કે પછી મુસાફરીમાં સતત સાથ આપવા માટે એને જ ભેટ આપશે? પોતાને ભેટમાં આવો હાથી મળી શકે એવા વિચારમાત્રથી પાસપર્ટુને ગભરાટ છૂટતો હતો. કોઈ પણ ઉપાય એને વહેવારુ જણાતો ન હતો.

અંધારું થાય ત્યાં સુધી મહાવતે મુસાફરી ચાલુ રાખી. આખરે એમનો રસાલો વિંધ્યાચળની પર્વતમાળા ઓળંગીને ઉત્તરપૂર્વમાં આવેલા ગંગાના મેદાનમાં આવી પહોંચ્યો. અજાણ્યા પ્રદેશમાં અંધારામાં આગળ વધવાનું જોખમ લેવાનું સલાહભરેલું ન હતું. અનુભવી મહાવતે પગદંડીની બાજુએ આવેલા એક અવાવરુ બંગલા પાસે હાથીને થોભાવ્યો. અત્યાર સુધીમાં એમણે પચીસ માઈલ જેટલું અંતર કાપ્યું હશે એવો મહાવતે અંદાજ આપ્યો. હજી કદાચ એટલું જ અંતર બાકી હશે એમ તેણે જણાવ્યું. હાથીને પણ આરામની જરૂર હતી.

પડતર પડી રહેલા મકાનમાં થોડી સાફસૂફી કરીને એમણે અંદરના ભાગમાં લાકડાં સળગાવ્યાં, ખોલ્બી ગામની નાની દુકાનેથી મળી હતી તે સામગ્રીમાંથી મહાવતે ખાવાનું બનાવ્યું. તાપણા ફરતે જ બેસીને સૌએ પેટપૂજા પતાવી. બહાર ઠંડી હતી. રાતભર તાપણું સળગતું જ રાખવું પડે તેવી સ્થિતિ હતી. થોડો સમય અરસપરસ વાતો થતી રહી, પરંતુ ઉબડખાબડ રસ્તા ઉપરની અગવડભરી હસ્તિસવારી સૌને માટે થકવનારી બની હતી. મુસાફરી અગવડભરી હતી, તો અહીં ઊંઘવા માટે પણ કોઈ સગવડ ન હતી. ઊંઘતાં જાગતાં એમણે રાત વિતાવી. હાથીની સલામતી અંગે મહાવત ચિંતિત હતો. રાત્રે બે વાર બહાર જઈને તેને જોઈ આવ્યો. ઝાડના થડ પાસે સૂંઢ ટેકવીને હાથી ઊભો ઊભો જ ઊંઘી ગયો હતો.

સવારમાં વળી પાછી મુસાફરી શરૂ થઈ. મહાવતને ખાતરી હતી કે સાંજ સુધીમાં એમનો સંઘ અલાહાબાદ પહોંચી જશે. સૂએઝ બંદરથી મુંબઈ સુધીની મુસાફરીમાં ફોગને અડતાળીસ કલાકની બચત થઈ હતી. એ પૈકીના થોડા કલાક આ અગવડભરી અને ધીમી મુસાફરીમાં વપરાવાના હતા. ફોગની ગણતરી હતી. કે જંગલના આ સીધા રસ્તાને કારણે થોડા કલાકોની પૂરાંત રહેવાની હતી. મહાવતને પણ મોટા ઇનામની લાલચ હતી. તે હાથીને શક્ય એટલી વધુ ઝડપે હંકારી રહ્યો. દરમ્યાન ગંગાનદીની એક શાખા, કાની નદી કાંઠે વસેલા કલિંજર નગરને એમણે વટાવી દીધું. અલાહાબાદ અહીંથી બાર માઈલ જેટલું જ દૂર હતું. માર્ગમાં જંગલી કેળનાં ઝુંડનાં ઝૂંડ હતાં. બપોરનો સમય થતાં મહાવતે હાથીને થોભાવ્યો. કેળ ઉપર જ પાકીને લટકી રહેલાં મલાઈદાર કેળાં હાથી માટે તથા તેના ઉપર સવારી કરી રહેલા મુસાફરો માટે મઝાનું ભોજન બની ગયાં.

બપોર બાદ જંગલ, ઝાડી-ઝાંખરાંમાં થઈને એમની મુસાફરી ફરીથી શરૂ થઈ. અત્યાર સુધી કોઈ પણ જાતની તકલીફ વિના સૌ આગળ વધી રહ્યા હતા. બાકી રહેલો માર્ગ પણ એ જ રીતે પૂરો થઈ જશે એવો વિશ્વાસ સૌના મનમાં હતો. ત્યાં જ સાંજના ચારેક વાગ્યાના અરસામાં હાથી ધીમો પડી ગયો. કાંઈક બેચેની અનુભવતો હોય તેમ અસ્વસ્થ બની ગયો. ફ્રાન્સિસને તરત જ ખ્યાલ આવ્યો. પૂછ્યું, ‘આપણો હાથી કેમ આવું વિચિત્ર વર્તન કરે છે? કાંઈ તકલીફ હશે આગળ?’

‘કાંઈ સમજાતું નથી. આવું વર્તન એ ભાગ્યે જ કરતો હોય છે.’

આગળ કાંઈક મુશ્કેલી હોવાનો સૌને અણસાર આવી ગયો. ખામોશી જાળવીને સૌ એવા વિઘ્નની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા. હાથીને પણ ઊભો રાખવામાં આવ્યો. સામેની દિશામાંથી કાંઈક ગણગણાટ કાને પડ્યો. ધીમે ધીમે અવાજ નજીકથી આવતો હોય તેમ લાગ્યું. ઘણા બધાં માણસો બોલતા હોવાનો એ અવાજ હતો. એમાં ગીતો ગવાતાં હતાં. સાથે મંજીરાં અને ઢોલકનો અવાજ પણ સ્પષ્ટ બન્યો. મહાવત તરત જ હાથી ઉપરથી ઊતરી પડ્યો. અવાજ ન થાય તેની કાળજી રાખતો અવાજની દિશામાં દબાતે પગલે આગળ ગયો. ક્ષણભર માટે ઝાડીની પાછળ દેખાતો બંધ થયો. પરંતુ તરત જ પાછો આવ્યો. બોલ્યો:

‘બ્રાહ્મણોનું કોઈ સરઘસ આ તરફ આવી રહ્યું છે. એમની નજરે ચડવામાં મને જોખમ લાગે છે.’

તરત જ હાથી ઉપર સવાર થઈ, તેને ઝાડીની વધુ અંદરના ભાગમાં તે લઈ ગયો. સહેજ પણ અવાજ કે હલચલ નહીં કરવા સૌને ધીમેથી સૂચના આપી. બ્રાહ્મણોના સરઘસના કોઈ માણસ હાથી કે મુસાફરોને જોઈ શકે તેમ ન હતું. આમ છતાં કોઈ સંજોગોમાં હાથી અને તેની ઉપરના વિદેશી મુસાફરોને જોઈ જાય, અને હુમલો કરે ત્યારે ભાગી છૂટવા માટે પણ તૈયારી કરી રાખી. ટોળું એમની સાવ નજીકમાં સામે થઈને પસાર

થવા લાગ્યું. કોઈક પ્રકારનાં કરુણ લાગે તેવાં ગીત કે ભજન સૌ ગાઈ રહ્યાં હતાં. સાથમાં મંજીરાં, ખમાજ તથા ઢોલક વગેરેનો તાલ આપવામાં આવતો હતો. મંત્રોચ્ચાર કરતો મુખ્ય પૂજારી હાથમાં પૂજાનો થાળ લઈને આગળ ચાલતો હતો. એના લાંબા ઝભ્ભા ઉપર કાંઈક લખાણ દેખાતું હતું. એની પાછળ પુરુષો, સ્ત્રીઓ તથા બાળકો ગંભીર બનીને ગીત ગાતાં ચાલતાં હતાં. કોઈક દુ:ખદ બનાવ બન્યો હોય તેમ જણાતું હતું.

આ ટોળાની પાછળ ઊંચાં પૈડાંવાળી ગાડીને ચાર શણગારેલા બળદો ખેંચી રહ્યા હતા. લાકડાંના પૈડાંના આરા તરીકે એકબીજાને ભીડ લગાવેલા સાપ કોતરવામાં આવ્યા હતા. પૂરેપૂરી રીતે સજાવેલી આ ગાડીની ઉપર કોઈ હિંદુ દેવીની વિશાળ મૂર્તિ ઊભી હતી. એના ચાર હાથ હતા. તે દરેકમાં કોઈક પ્રકારનાં હથિયાર પકડાવવામાં આવ્યાં હતાં. આખું શરીર હળવા લાલ રંગે રંગાયેલું હતું. એના લાંબા કાળા વાળ ખભા ઉપર છુટ્ટા હોય તે રીતે બતાવાયા હતા. મોંમાંથી લાંબી જીભ બહાર લટકતી હતી તથા આંખોમાંથી ક્રોધની જ્વાળા ભભૂકતી હોય તે રીતનો ચહેરો હતો. એના પગ કોઈ મહાબળવાન રાક્ષસના આડા પડેલાં શરીર ઉપર ટેકવાયેલા હતા. રાક્ષસનું માથું કપાયેલી હાલતમાં બાજુમાં પડ્યું હતું. સર ફ્રાન્સિસ આ જોઈને તરત જ બોલી ઊઠ્યા:

'અરે, આ તો મા કાલીની મૂર્તિ છે. કાલીમાતાને અહીંના હિંદુઓ જીવન અને મૃત્યુની દેવી માને છે.'

'મોતની દેવી કહો મોતની, ફ્રાન્સિસ મહાશય. એના ભયાનક દેખાવમાં મને તો જીવન કે દયા જેવું કાંઈ જ દેખાતું નથી.'

પારસી મહાવતે શાંતિ જાળવવાનો ઇશારો કર્યો. ઝાડીની ઓથમાં સંતાઈને ચુપકીદીથી સૌ એમની સામેથી પસાર થઈ રહેલા સરઘસને કુતૂહલથી જોઈ રહ્યા. કાલીમાતાની મૂર્તિવાળી ગાડીની ફરતે સાધુઓ કપડાં ઉતારીને નાચતા હતા. નાચ દરમ્યાન તેમણે પોતાનાં ખુલ્લાં શરીર ઉપર કરેલા ઘામાંથી લોહી ટપકતું હતું. એને ઢાંકવા માટે શરીર ઉપર ભસ્મ તથા ગેરુ જેવી રંગીન માટીનો બારીક પાવડર લગાવવામાં આવ્યો હતો. પોતાની જાત ઉપર થતા આ અત્યાચારને ધર્મઝનૂન તથા ગાંડપણ ગણીને ત્રણે વિદેશીઓ ઘૃણાભરી નજરથી જોઈ રહ્યા. જગન્નાથપુરીમાં ભગવાનના રથનાં પૈડાં નીચે કચડાઈને સ્વર્ગ મેળવવાની આશાથી મોતને ભેટતા અંધશ્રદ્ધાળુઓ પણ આ જમાતના જ માણસો ગણાય. એની પાછળ કિંમતી ઝભ્ભા પહેરેલા કેટલાક સાધુઓ ચાલતા હતા. કાંઈક મંત્રોચ્ચાર કરતા તેઓ એક યુવાન અને સુંદર સ્ત્રીને આગળ ધકેલી રહ્યા હતા. સ્વરૂપવાન દેખાતી આ સ્ત્રી સ્પષ્ટ રીતે યુરોપિયન હોય તેવી દેખાતી હતી. તે ડગલે ડગલે લથડિયાં ખાતી હતી. એનાં બંને બાવડાં પકડીને સાધુઓ એને માંડમાંડ ચલાવતા હતા. એના હાથ, પગ, ગળું, કાન વગેરે શરીરના તમામ ભાગો ઝવેરાતથી લદાયેલા હતા. એણે પહેરેલો રેશમી ઝભ્ભો પણ સોનાચાંદીની જરીથી ભરેલો હતો.

આ યુવાન સ્ત્રીની બંને બાજુએ હાથમાં ખુલ્લી તલવારો સાથે રૂક્ષ અને ભયાનક ચહેરાવાળા સૈનિકો ચાલતા હતા. એમની ભેટે લાંબા નાળચાવાળી પિસ્તોલ બાંધેલી હતી. એની પાછળ ચાર સૈનિકો મૃતશરીરવાળી પાલખી ઊંચકીને ચાલતા હતા. કોઈ મોટી ઉંમરની જાજરમાન દેખાતી વ્યક્તિનું એ શબ હતું. રાજવી કુટુંબની કોઈ અગત્યની વ્યક્તિનું મૃતશરીર હોય, તે રીતે મૂલ્યવાન આભૂષણોથી એને શણગારવામાં આવ્યું હતું. તેમજ એના મોભા તથા પ્રસંગને અનુરૂપ કપડાં પહેરાવવામાં આવ્યાં હતાં. એ ઉપરાંત કમરે હથિયારો પણ બાંધવામાં આવ્યાં હતાં. આ એની અંતિમ યાત્રા હતી. એ પ્રસંગને મંગળમય બનાવવા એની પાછળ ચાલતાં માણસો ભજનો તથા પ્રાર્થના ગાતાં હતાં.

સર ફ્રાન્સિસ છેવટ સુધી શોકમગ્ન અને ભયભીત ચહેરે આખા સરઘસને જોઈ રહ્યા. એમાંનો છેલ્લો માણસ જ્યારે સામેથી પસાર થઈને આગળ નીકળી ગયો ત્યારે મોટેથી બોલી ઊઠ્યા:

'સતી. પેલી સ્ત્રીને સતી કરવા માટે સાથે લઈ જવામાં આવે છે.' મહાવતે એના તરફ જોઈને સંમતિ દર્શાવતાં ડોકું હલાવ્યું. એમની સામેથી પસાર થઈ ગયેલું સરઘસ દૂર જતાં તેનો શોરબકોર હળવો બન્યો. દૂરના વળાંકમાં સરઘસના માણસો અદૃશ્ય બન્યા. સાથે એમના તરફના અવાજો પણ અશ્રાવ્ય બની ગયા. થોડી રાહત થતાં ફિલિયાસ ફોગના મોંમાંથી શબ્દો નીકળ્યા:

'સતી? એ શું?'

'અહીંના હિંદુઓમાં સતીનો રિવાજ ચાલી આવેલો છે. મૃત્યુ પામેલા પતિની સાથે તેની ચિતામાં એની વિધવા પત્ની સ્વેચ્છાથી બળી મરવાનું પસંદ કરે, ત્યારે તે સતી થઈ કહેવાય. સરઘસમાં સાધુઓની સાથે ચાલી રહેલી સ્ત્રી મરનાર માણસની પત્ની છે. પતિના શબની સાથે ચિતામાં તે પણ બળી મરશે.' સર ફ્રાન્સિસે ખુલાસો કર્યો. 'આ તો ભયંકર અત્યાચાર કહેવાય. જીવતી જાગતી યુવાન સ્ત્રીને, તેના પતિનું મૃત્યુ થયું હોવાના એકમાત્ર કારણથી જીવતી બાળી મૂકવાનો રિવાજ તો રાક્ષસી કહેવાય!!' પાસપટર્યુ આવા ક્રૂરતમ રિવાજ પ્રત્યેની પોતાની નારાજગી વ્યક્ત કરતાં બોલી ઊઠ્યો.

'આ શબ કોનું છે?' ફોગે પૂછ્યું.

'આપણે અત્યારે ઊભા છીએ તે બુંદેલખંડ રાજ્યના હિંદુ રાજાનું એ શબ છે. આવતી કાલે સવારે સૂર્યોદય પહેલાં એના શબને ચિતામાં મૂકીને બાળવામાં આવશે. સાથે એની એ વિધવા રાણીને પણ બાળી મૂકવામાં આવશે.' પારસી મહાવતે કાંઈક કડવા અવાજે ખુલાસો કર્યો.

'આ પ્રકારનો જંગલી રિવાજ હિંદુસ્તાનમાં હજી ચાલુ છે? શું અંગ્રેજો પણ એને નાબૂદ કરી શક્યા નથી? એ વિચિત્ર કહેવાય.' મોં ઉપર લાગણીવશતાનો કોઈ પણ ભાવ લાવ્યા વિના ફોગે સ્વસ્થતાથી પ્રશ્ન કર્યો.

'મોટાભાગના દેશમાંથી તો આ જંગલી રિવાજ નીકળી ગયો છે, પરંતુ દેશના અંતરિયાળ ભાગોમાં હજી સુધી બ્રિટિશરોની આણ સંપૂર્ણ બની શકી નથી. આ બુંદેલખંડની ધરતી એ પૈકીની એક છે. વિંધ્યાચળની ઉત્તરનો આ સમસ્ત પ્રદેશ આ પ્રકારના અત્યાચારો અને ખૂન જેવા જઘન્ય ગુનાઓ માટે કુખ્યાત છે!' સર ફ્રાન્સિસે પોતાની જાણકારીના દરવાજા ખુલ્લા મૂક્યા.

'અરેરે! બિચારી એકલી અટૂલી નાજુક સ્ત્રી. અહીં એને આ ઝનૂની ટોળામાંથી કોણ બચાવી શકે? સાવ નિસહાય. એને જીવતી બાળવાનું કૃત્ય મારા મગજમાં ઊતરતું જ નથી.' પાસપટર્યુએ અરેરાટી વ્યક્ત કરી.

'સાચી વાત છે. એને જીવતી બાળી મૂકવામાં આવશે.' સર ફ્રાન્સિસ પોતે પણ વ્યગ્ર હતા. નારાજગી સાથે વધુમાં તેમણે જણાવ્યું, 'કોઈ સંજોગોમાં સતી થવામાંથી એ બચી જાય તોપણ એણે જીવતા નર્કમાં જ રહેવાનું હશે. તમને ખબર છે એવી સ્થિતિની? મરનારનાં કુટુંબીજનો એનું જીવવું મુશ્કેલ બનાવી દેશે. એવી જિંદગી અત્યારના આ ઘૃણાજનક મોત કરતાં જરાયે સારી નહીં હોય. હમણાં જ આપણે એના માથાની શોભા વધારતા સુંદર વાળ જોયા હતા. એ સ્ત્રી જો વિધવા તરીકે જીવતી રહે તો એ સુંદર વાળ કાપી નાખવામાં આવે, ખોરાક પણ સાવ સાદો અને અલ્પ પ્રમાણમાં જ આપવામાં આવે. પતિના મૃત્યુ માટે જાણે એ જ જવાબદાર હોય, તેમ તેના તરફ સૌ સતત તિરસ્કાર

દર્શાવતા રહેશે. તેને અપવિત્ર ગણીને ઘરના કે ગામના તમામ મંગલ પ્રસંગોએ તેની હાજરીનો નિષેધ રહેશે. રોગિયલ કૂતરીની જેમ જ ઘરના એક ખૂણામાં આખરે એણે મરવાનું રહેશે. પતિના મૃત્યુ બાદ સતી નહીં થયેલી સ્ત્રીઓની આવી અવદશા જોઈને જ ઘણી સ્ત્રીઓ આ રીતે વહેલું મૃત્યુ આવકારતી હશે. એમાં પતિ પરત્વેનો પ્રેમ કે ધર્મ અને રિવાજ પ્રત્યેની અંધશ્રદ્ધાથી મોતને વહાલું કરાતું હોય તેવું ભાગ્યે જ બનતું હોય છે. જોકે એવા બનાવ પણ મેં જાણ્યા છે, કે પતિના મૃત્યુ બાદ એની વિધવાએ સ્વેચ્છાથી સતી બનવાનું પસંદ કર્યું હતું. એવી સ્થિતિમાં સરકારે બળનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો હતો.

મુંબઈ પ્રાંતમાં જ એવો બનાવ બન્યો હતો. એક યુવાન વિધવાએ પતિની સાથે જ બળી મરવા માટે ગવર્નરની પરવાનગી માગતી અરજી કરી હતી. નિશ્ચિત જ હતું કે કાયદા વિરુદ્ધની એવી પરવાનગી ગવર્નર ન જ આપે. એવી અરજી રદ થતાં વિધવાએ કોઈ દેશી રાજાનું શરણું શોધ્યું. એ રીતે તેણે પોતાનો નિર્ધાર પાર પાડ્યો હતો.' સર ફ્રાન્સિસની વાત શાંતિથી સાંભળી રહેલો મહાવત તરત જ બોલી ઊઠ્યો:

'પરંતુ અહીંનો આ બનાવ સ્વૈચ્છિક નથી. આ સ્ત્રીને સતી થવા રાજાના સંબંધીઓ ફરજ પાડી રહ્યા છે.'

'તને ક્યાંથી ખબર?'

'બુંદેલખંડમાં તો નાનાંમોટાં સૌ આ વાત જાણે છે. રાજાના સગાંઓ પોતાના સ્વાર્થ ખાતર આ નિસહાય વિધવાને સતી થવાને બહાને તેમના માર્ગમાંથી એનો નિકાલ કરી રહ્યા છે.'

'એમ જ હોય તો એ સ્ત્રી તરફથી કેમ કોઈ પ્રતિકાર થતો જણાયો નથી?' સર ફ્રાન્સિસે શંકા વ્યક્ત કરી.

'તેનું કારણ એ છે કે તેને ભાંગ, ગાંજો તથા અફીણ જેવા માદક દ્રવ્યોનો ઘોળ પીવડાવવામાં આવ્યો છે. એને અત્યારે પોતાની જાતનું ભાન જ નથી. તમે જોયું હતું કે પૂજારીઓ એનાં બાવડાં પકડીને આગળ ચલાવતા હતા.'

'આ પૂજારીઓ તથા સૈનિકો અત્યારે એને ક્યાં લઈ ગયા?'

'અહીંના રાજવી કુટુંબના કૂળદેવતા ગણાતા પિલાજી મહારાજના મંદિરે લઈ ગયા છે. સાથે મૃત રાજાનું શબ પણ હતું. એ મંદિર અહીંથી બે માઈલ દૂર ઘટાદાર ઝાડીમાં છે. આખી રાત એ સ્ત્રીએ આ ટોળાં વચ્ચે ત્યાં જ ગાળવાની છે. મધરાત બાદ બુંદેલખંડની આ સુંદર રાજરાણીને વયોવૃદ્ધ રાજાના મૃત શરીર સાથે ચિતા ઉપર સુવડાવવામાં આવશે, અને સૂર્યોદય થાય તે પહેલાં અગ્નિદાહ દેવામાં આવશે.'

મહાવતની આ વાતો સાંભળીને સૌને કમકમાં આવી ગયાં. એક સ્વરૂપવાન યુવાન સ્ત્રીને તેની મરજી વિરુદ્ધ આ રીતે બાળી મૂકવાનું નિર્ઘૃણ કૃત્ય આ વિદેશીઓની કલ્પના બહારની ઘટના હતી. ક્યાંય સુધી કોઈ બોલી શક્યું નહીં. વાતાવરણ સ્તબ્ધ બની ગયું.

અલાહાબાદ સ્ટેશને પહોંચવા માટેની મુસાફરી ફરીથી શરૂ કરવામાં હવે કોઈ મુશ્કેલી હતી નહીં. મહાવતે એ માટે હાથીને ફરીથી તૈયાર કર્યો. ત્રણે વિદેશીઓએ હાથી ઉપર પોતપોતાની જગ્યાએ બેઠક લીધી. હાથીને ચાલવાનો આદેશ મેળવવા મહાવતે ફોગ તરફ જોયું. એ જ વખતે એકાએક કાંઈક ખ્યાલ આવ્યો હોય તે રીતે ફોગે પોતાનો હાથ ઊંચો કર્યો. મહાવત પળભર માટે થોભી ગયો.

ફોગે તરત જ સર ફ્રાન્સિસ ક્રોમાર્ટી સાથે નજર મેળવીને પૂછ્યું:

'આ સ્ત્રીને બચાવી શકાય તો કેવું સારું? શું એ શક્ય છે?'

'કોને? આ સ્ત્રીને બચાવવાની વાત કરો છો?' ફોગની આવી છેલ્લી ઘડીએ

જણાવેલી વાતથી ફ્રાન્સિસ વિચાર કરતા થઈ ગયા.

'જુઓ મિ. ફ્રાન્સિસ. મારી પાસે હજી પણ બાર કલાકના સમયની બચત રહેલી છે. એ સમય હું આ સ્ત્રીને બચાવી લેવા માટે વાપરી શકું છું.' સતી થવા માટે લઈ જવાતી સ્ત્રીની બાબતમાં પોતે કોઈ ચોક્કસ નિર્ણય લીધો હોય તે રીતે ફોગ બોલી રહ્યા.

'શું વાત કરો છો, મિ. ફોગ. એક અજાણી સ્ત્રી માટે તમારા હૃદયમાં એટલી લાગણી? મને તો એમ હતું કે તમારા આ ઠંડા હીમ જેવા શરીરમાં હૃદય નામનું કોઈ અંગ હશે જ નહીં. જ્યાં હૃદય જ ન હોય ત્યાં તે ધબકવાનો, અને તેમાં એક પીડિત પ્રત્યે અનુકંપા હોવાનો તો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી.'

ફોગે સર ફ્રાન્સિસની આવી માર્મિક ટીકાને ખેલદિલીથી સ્વીકારી અને ઠાવકાઈથી જવાબ આપ્યો:

'હા ભાઈ હા, ધબકી શકે એવું હૃદય મારા શરીરમાં છે એવું મને પણ ક્યારેક લાગે છે ખરું. પરંતુ એ ધબકાર સાંભળવા માટે મારી પાસે સમય હોય ત્યારે જ.'

૧૨

સતીમાતાનો જય હો

ફિલિયાસ ફોગ કોઈ વિચિત્ર પ્રકૃતિના માણસ હતા. એના દખાવ તથા વાણી અને વર્તનથી તે અકડુ અને અન્ય કોઈની પણ ચિંતા ન કરનાર વ્યક્તિ હોવાની છાપ સૌના મનમાં હતી. તેમાં પણ અત્યારે વીસ હજાર પાઉન્ડ જેવી મોટી રકમની શરત સાથેની સમયબદ્ધ મુસાફરીમાં તેઓ દોડી રહ્યા હતા. કોઈક પણ સ્થળે સમય ચૂકે તો આગળની બધી જ ગોઠવણ પડી ભાંગે તેવી સ્થિતિ હતી. એમની આ મુસાફરી સમયની સામે કાંટોકાંટ રીતે ચાલી રહી હતી. એવી સ્થિતિમાં પણ એક સાવ અજાણી સ્ત્રીને બચાવવા માટેનો માનવતાવાદી વિચાર એના મનમાં જન્મે એ એમની પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધની સ્થિતિ હતી. સર ફ્રાન્સિસને આશ્ચર્ય થયું. સાથે આનંદ પણ થયો. સેવક પાસપટર્યુને પણ અત્યારે ચાલી રહેલી એકધારી દોડાદોડીમાં કાંઈક નવતર, કાંઈક સાહસની આશા બંધાઈ. બોલ્યા વિના જ તેણે મોં ઉપર ખુશી વ્યક્ત કરી. પારસી મહાવતને ફોગના આ પ્રસ્તાવ સંબંધમાં એકદમ ખ્યાલ આવ્યો હોય તેમ જણાયું નહીં. તે મૂંગો જ રહ્યો.

સૌને ખ્યાલ આવી ગયો કે ઝનૂની માણસોનું એ ટોળું પેલી સુંદર યુવાન સ્ત્રીને સતી કરવા માટે જ લઈ ગયું હતું. એમની વચ્ચેથી એ સ્ત્રીને બચાવવાનું કામ અશક્ય જ હતું. છતાં સર ફ્રાન્સિસ જેવા બહાદુર સૈનિક ઑફિસરનો સાથ મળવાની ખાતરી મળતાં ફોગ ઉત્સાહિત બન્યા. એ માટે પોતાની એ શરતી મુસાફરી, તેમજ જીવન પણ હોડમાં મૂકવા માટે તૈયાર હોય તેવો નિર્ધાર તેમણે વ્યક્ત કર્યો. સેવક પાસપટર્યુએ પહેલી જ વાર પોતાના માલિકમાં માનવીય ભાવ જોયો. માલિક પણ એક જીવતા માણસ હતા, અને એમના શરીરમાં પણ લાગણીથી ધબકતું હૃદય હતું એવી એને ખાતરી થઈ. મનોમન એ પ્રશંસા કરી રહ્યો. એવા માલિક માટે પોતે પોતાની બુદ્ધિ અને શક્તિને આધારે જે કાંઈ કરી શકે, તે બધું જ કરવાની એણે મનોમન તૈયારી કરી. લાગણીભરી નજરે માલિકને તે જોઈ રહ્યો.

એક જીવતી જાગતી યુવાન સ્ત્રીને રૂઢિ રિવાજને નામે, મૃતપતિની ચિતામાં બાળી મૂકવામાં આવે, તે આ ત્રણે વિદેશીઓને ગળે ઊતરે તેવી બાબત ન હતી. એ લોકો તેને બચાવવા તૈયાર થાય એ સ્વાભાવિક હતું. પરંતુ અહીંનો જ રહેવાસી, અને અહીંના સંસ્કારમાં જ ઉછેરેલો પારસી મહાવત એ બાબતમાં શું વિચારતો હતો તે જાણવું જરૂરી હતું. આ સાહસમાં એ માણસ સાથ-સહકાર આપશે કે કેમ તે પ્રશ્ન ફોગ તથા ફ્રાન્સિસ બંનેને મૂંઝવતો હતો. બંનેને પોતાની બુદ્ધિશક્તિમાં વિશ્વાસ હતો. અહીંના સ્થાનિક માણસની જાણકારીનો લાભ ન મળે તો મુશ્કેલી જરૂર પડે. આમ છતાં એવી સ્થિતિને પહોંચી વળાશે એવો એમને આત્મવિશ્વાસ હતો. એ માણસનો સાથ નહીં મળવાનો હોય તોપણ વાંધો ન હતો. પરંતુ જો એ વિરુદ્ધ જવાનો હોય, તો આ અજાણ્યા દેશમાં અને સમાજમાં એમને માટે ખરેખર મુશ્કેલી ઊભી થાય તેમ હતું. એ માણસ સહકાર ભલે ન આપે, પરંતુ તટસ્થ રહી શકે તોપણ ઘણી રાહત થાય તેમ હતું.

પારસી મહાવતનું એ બાબતમાં વલણ જાણવા માટે સર ફ્રાન્સિસે એને સીધો જ

પ્રશ્ન કર્યો. એનો પ્રતિભાવ ધાર્યા કરતાં ઘણો જ સાનુકૂળ હતો. તે બોલ્યો:

'ઑફિસર, હું ભલે અહીંનો વતની છું, પરંતુ હું એક પારસી છું. એ સ્ત્રી પણ પારસી કુટુંબની દીકરી છે. આ ધર્મઝનૂની પૂજારીઓથી એને બચાવવી જ જોઈએ. એ કામમાં મારા તરફથી સંપૂર્ણ સહકારની તમે ખાતરી રાખી શકો છો. હું જાણું છું કે આ કામમાં ભારે જોખમ છે. આપણું સાહસ નિષ્ફળ જાય તો આપણા જાનનું પણ જોખમ છે. એમના હાથમાં પકડાયા તો એ લોકો આપણને જીવતા છોડશે નહીં, છતાં એ સ્ત્રીને બચાવવા આપણે પ્રયાસ કરવો જ જોઈએ.'

અહીંની સ્થિતિથી જાણકાર માણસ પૂરી સમજદારીથી મદદ કરવા તૈયાર થયો તે માટે ફોગે આનંદ વ્યક્ત કર્યો. ઉત્સાહિત બનીને તરત જ એ દિશામાં તૈયારી શરૂ કરી દીધી.

'ખૂબ ખૂબ આભાર. જોખમ તો છે જ. છતાં એક નિર્દોષ સ્ત્રીની જિંદગી બચાવી શકાતી હોય તો આપણે એવી સ્થિતિનો સામનો કરવો જ જોઈએ. એ માટે આપણે કાંઈ પગલાં ભરીએ તે પહેલાં અંધારું થાય, ત્યાં સુધી અહીં જ રોકાવાનું ઠીક રહેશે.'

'એ જરૂરી પણ છે.' જણાવીને મહાવતે હાથીને થોભાવ્યો.

મૃતરાજાની આ યુવાન રાણી માટે વિશેષ જાણવા સૌ આતુર હતા. પારસીના જણાવ્યા પ્રમાણે મુંબઈના એક ધનાઢ્ય પારસી વેપારીની એ દીકરી હતી. ઔડા એનું નામ હતું. દેખાવડી હતી. મુંબઈ તથા ઇંગ્લૅન્ડમાં કૉલેજમાં તે ભણી હતી. યુરોપિયન જેવો જ એનો દેખાવ હતો. બોલવે ચાલવે તથા રીતભાતમાં પણ યુરોપિયન હોય તેવી જ લાગતી હતી. ઇંગ્લૅન્ડમાં તે ભણતી હતી, તે દરમ્યાન એના માતાપિતાનું અચાનક અવસાન થયું હતું. બીજાં સગાંસંબંધીઓએ એની મરજી વિરુદ્ધ બુંદેલખંડના વયસ્ક રાજા સાથે પરણાવી દીધી. ફરજિયાત કરાવાયેલાં એ લગ્નના પતિ માટે એને પ્રેમ હોવાનો તો કોઈ સવાલ જ ન હતો. મોટી ઉંમરનો રાજા બીમાર પડતાં બુદ્ધિશાળી ઔડાને પોતાના અંધકારમય ભાવિનો ખ્યાલ આવી ગયો હતો. પતિના મૃત્યુ બાદ તેની પાછળ સતી થવાના રિવાજની એને જાણકારી મળી હતી.

ગંભીર માંદગીમાંથી રાજા સાજો થાય તેવાં કોઈ લક્ષણ જણાતાં ન હતાં. એવા પતિના મૃત્યુ પાછળ સતી થવા માટે બળી મરવાનો વિચાર જ એને અસહ્ય લાગતો હતો. પરંતુ અહીંના રાજવી કુટુંબમાં એ રિવાજ ચાલુ હતો. એ ઉપરાંત રાજાનાં અન્ય સગાંઓ માટે એ વિધર્મી સ્ત્રી રાજાની વારસ બને તે સ્વીકાર્ય ન હતું. તેને સતી થવાને બહાને કુટુંબમાંથી દૂર કરવા સૌ ઉત્સુક હતાં. એવી સ્થિતિમાં અહીંથી ભાગી છૂટવા ઔડાએ પ્રયાસ પણ કર્યો હતો. પરંતુ એના કમનસીબે એ પકડાઈ ગઈ. ત્યાર બાદ તો એના ઉપરનો જાપ્તો વધુ પડતો કડક બનાવવામાં આવ્યો. દરમ્યાન રાજાનું મૃત્યુ થયું. જે સ્થિતિ એ ટાળવા માંગતી હતી તે વાસ્તવિકતા બનીને એની સામે આવીને ઊભી રહી. હવે માત્ર થોડા કલાકોનો જ સવાલ હતો. સૂરજનું પહેલું કિરણ પૃથ્વી ઉપર રેલાય, તે પહેલાં જ એની જીવનયાત્રાનો પણ કારમો અંત આવી જવાનો હતો.

રૂઢિ-રિવાજ તથા ધર્મને આડમાં રાખીને કિન્નાખોરીથી ઔડાને તેની મરજી વિરુદ્ધ સતી કરવામાં આવી રહી હતી. એની આ કમનસીબીની કથા સાંભળ્યા બાદ એને એવા ક્રૂરતમ મૃત્યુમાંથી બચાવવા માટે શક્ય હોય તે બધા જ પ્રયાસ કરવાનો સૌનો નિર્ધાર પાકો થયો. ફોગ અને ફ્રાન્સિસે અહીંના જાણકાર મહાવતને સાથમાં રાખી ઔડાને બચાવવાના જુદા જુદા ઉપાયોની ચર્ચા કરી. એમના પ્રયાસમાં એઓ કાંઈ પણ કચાશ રાખવા માંગતા ન હતા. છતાં એમના કાર્યની સફળતાનો આખરી આધાર બુંદેલખંડની એ બેસહારા

રાણીના નસીબ ઉપર હતો.

અંધારું થતાં મહાવતે હાથીને પિલાજીના મંદિર તરફ હંકાર્યો. મંદિરથી પાંચસો ફૂટના અંતરે ઝાડીની પાછળ તેને ઊભો રાખ્યો. સૌ નીચે ઊતરી પડ્યા. સલામત અંતરે ઝાડીની પાછળ અંધારામાં છુપાઈને શાંતિથી બેઠા. મંદિરનું પ્રવેશદ્વાર તથા પ્રાંગણ બરાબર એમની નજર સામે જ હતું. મંદિરના પ્રાંગણમાં તથા અંદરના ભાગમાં મશાલો સળગાવાઈ હતી. તેનાં અજવાળામાં ત્યાંનું દૃશ્ય સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાતું હતું. મંદિરના પ્રવેશદ્વારની સામે જ પ્રાંગણમાં ચિતા બનાવવામાં આવી હતી... તેની ઉપર કિંમતી ઝભ્ભા તથા પાઘડી પહેરાવેલું રાજાનું મૃત શરીર સુવડાવવામાં આવ્યું હતું. ચિતાની સાવ નજીકમાં ફરતે ઊભા રહીને બ્રાહ્મણો કાંઈક ધાર્મિક વિધિ કરતાં કરતાં મંત્રો બોલતા હતા. એની આસપાસ સેંકડો માણસો ‘સતીમાતાનો જય હો’ જેવા જાતજાતના અવાજ મોટેથી કરતા હતા.

મધરાત થવાને વાર હતી. દરમ્યાન કોઈક પ્રકારનું ઘેનયુક્ત પીણું પીવાની આ લોકોએ શરૂઆત કરી. ફોગ વગેરેએ વિચાર્યું કે ફરતે ઊભેલા લોકો, સંત્રીઓ તથા પૂજારીઓ પણ આ પીણાના ઘેનમાં આવી જાય, ત્યારે એમની વચ્ચેથી ઔડાને ઉઠાવી લાવવાની તક મળી રહેશે. એ માટે એમને હજી રાહ જોવી પડે તેમ હતું. ઔડાને મંદિરમાં અંદરના ભાગમાં રાખવામાં આવી હતી. પ્રવેશદ્વાર તથા અંદરના ભાગમાં ખુલ્લી તલવાર તેમજ ભરેલી પિસ્તોલ સાથેના સંત્રીઓ પહેરો ભરતા હતા. અંદરથી આવતા મંત્રોચ્ચારના અવાજ ઉપરથી લાગ્યું કે ઔડાની ફરતે પૂજારીઓનો ઝમેલો હતો. એ બધા માણસો જો ઘેનમાં આવે, તો જ ઔડાને એ સ્થળેથી બહાર લઈ જઈ શકાય. પરંતુ એમાંના બેચાર માણસો પણ ઘેનની અસરમાં ન હોય, તો એમનો એ પ્લાન જ બેકાર બને તેમ હતું. એ સ્થિતિમાં બીજા કોઈ ઉપાય અંગે વિચારવું જરૂરી હતું.

મંદિરના પાછળના ભાગમાં અંધારું હતું. ત્યાં કોઈ ચોકીપહેરો જણાતો ન હતો. ત્યાં જઈ કોઈ અનુકૂળ સ્થળે દીવાલમાં બાકોરું પાડી શકાય તેમ હતું. તેમાં થઈને અંદર ઘૂસવાનો અને લાગ જોઈને ઔડાને ઉપાડી જવાનો ઉપાય વધુ સારો જણાયો. આ બંને વિકલ્પો માટે હજી રાહ જોવી પડે તેમ હતું. ઉપાય ગમે તે અજમાવવામાં આવે, પરંતુ સવાર પડે તે પહેલાં જ એ સ્ત્રીને મંદિરમાંથી ખસેડવી પડે તેમ હતું. એક વાર પૂજારીઓ એને બહાર લાવી ચિતા ઉપર ચડાવી દે, ત્યાર બાદ એને બચાવવાનું કામ અશક્ય બનવાનું હતું.

સમય કંટાળાજનક રીતે ધીમો વહેતો હતો. ઝાડી પાછળના અંધારામાં છુપાઈને ફોગ વગેરે મંદિરના પ્રાંગણમાંનું ઘૃણાજનક દૃશ્ય જોઈ રહ્યા. સળગતી મશાલની લપકારા મારતી જ્યોતના પ્રકાશમાં રાજાના શરીર ઉપરનાં આભૂષણો ચમકતાં હતાં. ચિતાની ફરતે સૌ ઘેનયુક્ત પીણાંની અસરમાં આવી ગયાં હતાં. છતાં મંદિરના પ્રવેશદ્વાર પાસેના સંત્રીઓ ચારે બાજુ નજર દોડાવતા પહેરો ભરતા હતા. એ જો સજાગ હોય તો અંદરના ભાગમાં રહેલા પૂજારીઓ પણ સજાગ હશે, એવું અનુમાન ફોગ તથા ફ્રાન્સિસે કર્યું.

‘આવો મારી સાથે.’ કહીને મહાવતે ફોગ વગેરેને તેની પાછળ જવા ઇશારો કર્યો. સંભાળપૂર્વક તેમણે અંધારામાં આગળ ખસવા માંડ્યું. ખુલ્લા ભાગની છેક નજીકમાં તેઓ આવી ગયા. બેચાર ડગલાં આગળ વધે તો તેઓ એ મેદાનમાં આવી જાય તેમ હતું. સૌને ખાતરી થઈ ગઈ કે સજાગ રહીને ખુલ્લી તલવારો સાથે ચોકી કરતા સંત્રીઓની હાજરીમાં ઔડાને ત્યાંની ઉપાડવાનું કામ થઈ શકે તેમ ન હતું. મધરાત બાદ મહાવત એકલો મંદિરના પાછળના ભાગમાં ગયો. ત્યાંની સ્થિતિનો ખ્યાલ મેળવીને પાછો આવ્યો. એના ઇશારાને આધારે અંધારામાં સૌ મંદિરની પાછળના ભાગમાં પહોંચી ગયા. મહાવત પાસે હાથીને

હંકારવાનું લોખંડી અંકુશ હતું. બાકીના ત્રણે પાસે ખંજર તથા ચપ્પુ હતાં. મંદિરની ઉપર ઝૂમી રહેલાં વૃક્ષોની ઘટામાં અહીં અંધારુ કાજળઘેરું હતું. ઈંટની બનેલી દીવાલમાં એક ઈંટ જો કોતરી કાઢી શકાય, તો ફરતેની ઈંટો સરળતાથી ખેંચી શકાય તેમ હતું. મહાવત તથા પાસપટર્યુએ અવાજ ન થાય તેની તકેદારી સાથે અંધારામાં જ કામ શરૂ કર્યું. બાકોરું પાડવામાં તો સફળતા મળી. બે ફૂટ લંબાઈ-પહોળાઈનું એ બાકોરું હતું. એમાં થઈને વારાફરતી એ સૌ અંદર જઈ શકે તેમ હતું. પરંતુ એ જ વખતે મંદિરના અંદરના ભાગમાંથી તીણી ચીસનો અવાજ આવ્યો. એની સાથે રડવા-કકળવાના વધુ અવાજ આવવા લાગ્યા. મંદિરના આગળના ભાગમાંથી પણ એનો પડઘો ઊઠ્યો. સંત્રીઓ પણ એ સાથે વધુ સજાગ બનતા જણાયા. બાકોરાં વાટે હવે અંદર જવામાં ભારે જોખમ હતું એવો ખ્યાલ આવતાં સૌએ પીછેહઠ કરી. આવ્યા હતા તે જ રીતે ચુપકીદીથી સૌ મૂળ સ્થાને આવીને ગોઠવાઈ ગયા.

સૌ હતાશ બની ગયા. એક બેસહારા સ્ત્રીને બળી મરવાના ભયાનક ત્રાસમાંથી બચાવવા તેઓ કાંઈ પણ કરી શકે તેમ ન હતા, એવી તેમને ખાતરી થઈ ગઈ. કોઈને પણ કાંઈ ઉપાય સૂઝતો ન હતો. ફ્રાન્સિસ એક હાથની મુઠ્ઠી વાળી, બીજા હાથની હથેળીમાં પછાડતા રહ્યા. નિસહાય હોવાનો ખ્યાલ આવતાં મહાવત દાંત કચકચાવી રહ્યો. પાસપટર્યુ બંને હાથ મસળવા લાગ્યો. એકમાત્ર ફિલિયાસ ફોગ મોં ઉપર કોઈ પણ ભાવ લાવ્યા વિના સ્થિતપ્રજ્ઞ બનીને મંદિરના પ્રવેશદ્વાર સામેનું દૃશ્ય અનિમેષ નજરે જોતા રહ્યા.

'લાગે છે કે આપણે આમાં કાંઈપણ કરી શકીએ તેમ નથી.' સાવ પડી ભાંગેલ અવાજે ફ્રાન્સિસ ધીમેથી બોલ્યા. 'ઔડાને બચાવવાનું અશક્ય છે. હવે વહેલી તકે અહીંથી પાછા વળવામાં જ આપણી સલામતી છે.' પારસી મહાવતે પણ ઔડાને તેના નસીબ ઉપર છોડી દેવાનું નક્કી કર્યું હોય તે રીતે વાતમાં ટાપસી પૂરી.

'મહેરબાની કરો. એવું કાંઈ જ વિચારશો નહીં. મારી પાસે હજી ઘણો સમય છે. કોલકાતા જતી રેલગાડી બપોરે ઊપડવાની છે. છેલ્લી ઘડીએ પણ કોઈ ચમત્કાર બની શકે છે. આપણે અહીં ટકી રહીએ તે પણ મહત્વનું છે.' ફોગે મક્કમતાથી પોતાનો વિચાર વ્યક્ત કર્યો.

'તમારી લાગણી સાથે હું સહમત છું, પરંતુ વાસ્તવિકતા એ છે કે હવે માત્ર બે કલાક જ બાકી છે. સવાર પડે એ પહેલાં જ આ નાટકનો કરુણ અંત આપણી નજર સામે જ ભજવાશે. અસહાય પ્રેક્ષક બનીને દુ:ખ અનુભવવાનો પણ શું અર્થ?' બાજી હારી ચૂક્યાનો સર ફ્રાન્સિસને ભારે રંજ હતો.

'આવી કટોકટીની સ્થિતિમાં ખરાબ વિચાર જ આવે તે સ્વાભાવિક છે, પરંતુ હજી બે કલાક બાકી છે. હોઠ અને કપ વચ્ચે હજી ઘણું અંતર રહેલું છે. બની શકે કે અત્યારે ગુમાવેલી લાગતી બાજી છેલ્લી ઘડીએ આપણા હાથમાં આવી જાય. ચમત્કાર હજી પણ બની શકે છે.' ફોગ ધીમા અને મક્કમ અવાજે બોલ્યા.

કાળા અંધારામાં ફોગની આંખો અને મોં ઉપરના ભાવ વાંચવાનું તો ફ્રાન્સિસ માટે શક્ય ન હતું, પરંતુ એ શબ્દો પાછળ ફોગની લાગણી અને દૃઢતાનો એને ખ્યાલ આવી ગયો. તેમ છતાં અહીં વધુ સમય રોકાઈને ફોગ શું કરવા માગતા હતા તે સમજવા તેઓ આતુર હતા. ઔડાને મૃત રાજાના શરીરની સાથે ચિતા ઉપર સુવડાવવામાં આવે, અને આગ ચાંપવામાં આવે ત્યાં સુધી તેઓ કાંઈ કરવાની સ્થિતિમાં ન હતા.એવી છેલ્લી ઘડીએ ચિતા પાસે ધસી જઈને ઔડાને ત્યાંથી ઉપાડી જવાના સાહસમાં નર્યું ગાંડપણ હતું. ફોગ એક ધીરગંભીર પ્રકૃતિના માણસ હતા એવી છાપ ફ્રાન્સિસના મનમાં દૃઢ થયેલી હતી.

એવો માણસ આંધળુકિયાં કરવાની મૂર્ખાઈ ન જ કરે એવો એને વિશ્વાસ હતો. એને પણ લાગ્યું કે અત્યારે જ એ સ્થળેથી ચાલી જવામાં એ વાત ઉપર તુરત જ પૂર્ણવિરામ મુકાઈ જતું હતું. સ્થળ ઉપર હાજર રહેવામાં ઔડાને બચાવવાનો છેલ્લી ઘડીનો કોઈ અદીઠ વિકલ્પ ખુલ્લો રહેતો હતો. વધુ સમય રોકાવા માટે એણે સંમતિ આપી. છેલ્લી ઘડીએ કોઈ ચમત્કાર થઈ શકે છે એવા વિશ્વાસને આધારે મહાવતે, મંદિરની સૌથી નજીકના છતાં સલામત સ્થળે હાથીને તૈયાર હાલતમાં ઊભો રાખ્યો.

પાસપટર્યુને મગજમાં એ સમયે જુદા જ વિચારો ચાલતા હતા. ઝાડના થડ પાસે નીચે બેસવાને બદલે ઝાડની ઉપર ચડીને બેસવાનું એણે પસંદ કર્યું. ઉપર બેઠાં બેઠાં એની સામે ભજવાઈ રહેલા બિભત્સ નાટકને ખિન્ન બનીને જોઈ રહ્યો. એકાએક એના મગજમાં નવો વિચાર ઝબક્યો. ઔડાને બચાવવા પોતાની રીતે કાંઈક થઈ શકતું હોય તો તે પ્રમાણે કરવા માનસિક તૈયારી કરી. પછી તો જેવું એ સ્ત્રીનું નસીબ. મધરાત બાદની વહેલી સવારનો સમય થાય ત્યાં સુધી સૌએ રાહ જોવાની હતી. બધા જ બેચેન હતા.

દરમ્યાન પૂર્વ દિશાએ આકાશમાં અજવાળું થવાનો ઝાંખો અણસાર આવ્યો. સૂર્યોદયને હજી ઘણી વાર હતી. મંદિરમાં અને પ્રાંગણમાં મશાલો બળતી હતી. ફરતે વૃક્ષોની ઘટાને કારણે અંધારું હતું. પરંતુ મેદાનમાં ઘેનની સ્થિતિમાં અસ્તવ્યસ્ત રહેલા ટોળામાં ચેતનાનો સંચાર થવા લાગ્યો. એકદમ ઢોલ-નગારાં વાગવા લાગ્યાં. ફરીથી ગીતો અને ભજનો ગાવાનું શરૂ થયું. ઊંઘી ગયેલા લોકો પણ જાગીને તાલ દેવા લાગ્યા. ચિતામાં આગ ચાંપવાની ઘડી નજીક આવી રહી. સૌમાં ઉત્તેજના વ્યાપી ગઈ. બરાબર એ જ વખતે મંદિરના દરવાજા ખોલવામાં આવ્યા. અંદર બળતી મશાલોનું અજવાળું જાણે બહાર ધસી આવ્યું. ટોળામાંના સૌ કોઈ સતીને બહાર લાવવામાં આવે તેની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યાં હતાં. સૌ પોકારો પાડવા લાગ્યાં. ઢોલ, નગારા વગેરેનો અવાજ એમાં ભળતાં, ત્યાં ઘમસાણ મચી ગયું. પાછળ કોઈનું જ ધ્યાન ન હતું. એનો લાભ લઈને મહાવત, ફોગ તથા ફ્રાન્સિસ એ ટોળાંની પાછળ સાથે થઈ ગયા. લોકોની વચ્ચે થઈને ધીમે ધીમે આગળ ખસવા લાગ્યા. પાસપટર્યુ સાથે ન હતો તેનો પણ એમને ખ્યાલ રહ્યો નહીં. ભય અને ચિંતાથી ભરપૂર ઉત્તેજનામાં તે યાદ આવે તેમ પણ ન હતું.

દરવાજો ખુલ્લો થતાં જ હથિયારધારી સંત્રીઓ બાજુએ ખસી ગયા. પૂજારીઓ અંદરથી ઔડાને બહાર લાવતા દેખાયા. લથડિયાં ખાતી ઔડાના બંને તરફનાં બાવડાં ઝાલીને તેઓ એને બહાર લાવવા ઘસડી રહ્યા હતા. રાત્રે એને પીવડાવવામાં આવેલા ઘેનની અસરમાં ઘટાડો થયો હોય એમ લાગતું હતું. પોતાની સામે ઊભેલા ભયંકર મોતનો અણસાર આવી ગયો હોય તે રીતે છૂટવા માટે ધમપછાડા કરતી હોય એવું દૃશ્ય હતું. સામે જ ઊભેલા ટોળા ઉપર એની કોઈ અસર જણાતી ન હતી. તેમને મન તો રાજાની રાણી સતી થવા નીકળી હતી. ઢોલ, નગારાં અને ગીતોના અવાજમાં સતીનો જયજયકાર બોલાવવામાં આવતો હતો. આ બાજુ ફોગ અને ફ્રાન્સિસને એમની નજર સામે ઊભી થઈ રહેલી ભયંકર વાસ્તવિકતાનો ખ્યાલ આવી ગયો. નિસહાય સ્ત્રી સાથે થઈ રહેલી બળજબરી ફોગથી સહન થતી ન હતી. એના મનમાં ચાલી રહેલી આ મથામણનો ફ્રાન્સિસને અંદાજ આવી ગયો હતો. ફોગનો હાથ એણે પોતાના હાથમાં લીધો. આશ્વાસન આપતો હોય તેમ ફોગની હથેળી દબાવી, એને ખ્યાલ આવ્યો કે ફોગના હાથમાં ખુલ્લું ખંજર હતું. આ ઝનૂની ટોળા સામે તથા હથિયારધારી સંત્રીઓ સામે ફોગ એકલો શું કરવા ઇચ્છતા હતા તે ફ્રાન્સિસને સમજાતું ન હતું.

ત્યાં રાખેલી ચોરસ સગડીમાં અગ્નિ સળગતો હતો. તેની ઉપર પૂજારીઓએ

ઝડપથી સળગે તેવાં માદક દ્રવ્યો નાખવાની શરૂઆત કરી. એમાંથી ગૂંગળાવી નાંખે તેવા દાહક ધુમાડાના ગોટેગોટા ઊંચે ચડવા લાગ્યા. ઔડા સહિત નજીકમાં ઊભેલા સૌ ઉપર એની અસર થઈ. સૌ આંખો ચોળવા લાગ્યા. ઔડાને ફરીથી ઘેનની અસર થવા લાગી. પૂજારીઓ એને ખેંચીને ચિતા પાસે લઈ આવ્યા. સગડીમાં વધુ ને વધુ પદાર્થ હોમવામાં આવતો હતો. ચિતાની ચારેબાજુ આ ધુમાડાના ગોટા ઘૂમરાવા લાગ્યા. એની અસરથી ઔડા હવે પૂરેપૂરું ભાન ગુમાવી બેઠી. પૂજારીઓએ એને ઊંચકીને ચિતા ઉપર રાજાના શબની બાજુમાં જ સૂવડાવી. ચારે બાજુએ ઢોલ-નગારા સાથે લોકોના અવાજ વધી રહ્યા. ચિતાની ફરતે ઊંચા જઈ રહેલા ધુમાડા સાથે પૂજારીઓના મંત્રોચ્ચાર પણ વધુ મોટા અવાજે થવા લાગ્યા. ફરતેના શોરબકોરમાં કાંઈપણ સ્પષ્ટ રીતે સાંભળી શકાય તેમ ન હતું. ધુમાડાથી ઘેરાયેલી ચિતામાં શું થઈ રહ્યું હતું, તે કોઈને પણ દેખાતું ન હતું.

ફ્રાન્સિસ તથા મહાવતની વચ્ચે રહેલા ફોગ પણ આ સ્થિતિનો લાભ લઈ ચિતાની વધુ નજીક પહોંચી ગયા. સાવ નજીકથી આ ખતરનાક ખેલ તેઓ જોઈ રહ્યા. ફોગના મનની અસ્વસ્થ સ્થિતિનો ફ્રાન્સિસ તથા મહાવતને ખ્યાલ આવી ગયો હતો. એના તરફથી થતી કોઈ પણ અવિચારી પ્રવૃત્તિને રોકવા તેઓ સાવધ હતા. બંને બાજુના હાથ પકડીને જ તેઓ ફોગની સાથે આગળ ખસી રહ્યા હતા. એમની નજર સામે જ એક પૂજારીએ મંત્રોચ્ચારની સાથે પોતાના હાથમાંની સળગતી મશાલથી ચિતામાં આગ ચાંપી. ઝડપથી સળગી શકે એવા તેલ મિશ્રિત પોચા પદાર્થ ચિતાની ફરતે કિનારી ઉપર મૂકવામાં આવ્યા હતા. એણે તરત જ આગ પકડી લીધી. ચારે બાજુ ઊભેલા અન્ય પૂજારીઓએ પણ એ જ રીતે સળગતી મશાલો ચિતાને અડકાડી. ચિતા એકદમ ચારે બાજુથી ભડભડ બળવા લાગી. ધુમાડાના ગોટામાં વધારો થયો અને તે ઊંચે ને ઊંચે જવા લાગ્યા. ફોગ માટે આ ઘડી અત્યંત નાજુક હતી. આવેશમાં આવીને ચિતા ઉપર સુવડાવવામાં આવેલી પેલી જીવતી સ્ત્રીને બચાવવા એ ત્યાં ચડી જાય એવી એના મનની સ્થિતિ હતી. એના એવા આત્યંતિક પગલાંને અટકાવવા ફ્રાન્સિસ અને મહાવત તૈયાર જ હતા. હાથમાં ખુલ્લા ખંજર સાથે ધસી જવા એણે જોર કરવા માંડ્યું. બંને તરફના મિત્રોએ પોતાના હાથની ભીંસ વધારી. ફોગને ચસકવાની જરા પણ તક ન આપી.

બરાબર એ જ વખતે ચિતા ઉપરની સ્થિતિ સૌના આશ્ચર્ય વચ્ચે એકદમ બદલાઈ ગઈ. સૌની નજર સામે જ ચિતામાં કલ્પના બહારની સ્થિતિ ઊભરી રહી. લોકોના મોંમાંથી ચીસ નીકળી ગઈ. ભયભીત બનીને સૌ ફાટી આંખે, એમની નજર સામે જ ચિતામાં ઊભું થયેલું ચિત્ર જોઈ રહ્યા. વધુ સજાગ લોકોએ એ ચિત્રની સચ્ચાઈની ખાતરી કરવા આંખો ચોળી જોઈ, અને ચોગાનમાં ઊભેલા તમામ લોકો સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કરતા હોય તે રીતે જમીન ઉપર માથું મૂકીને સૂઈ ગયા. લોકો સાથે ચિતા ફરતેના પૂજારી પણ તેમાં જોડાયા. ચારે તરફ ચોકી કરી રહેલા સંત્રીઓની પણ એ જ સ્થિતિ થઈ. ઊંધા પડી એ સૌ કાંઈક વિચિત્ર રીતનો અવાજ કરવા લાગ્યા.

મૃત્યુ પામેલા મનાતા રાજા જીવંત હોય, એ રીતે કિંમતી ઝભ્ભા તથા પાઘડી પહેરેલી સ્થિતિમાં ચિતામાં ઊભા થતા દેખાયા. એમના હાથમાં અર્ધબેભાન અવસ્થામાં એમની પત્ની ઔડા હતી. ધુમાડાની વચ્ચે રાણીને બે હાથમાં ઊંચકીને ઊભા થતા પોતાના રાજાની અસ્પષ્ટ છબી સૌએ જોઈ. પોતાના જીવંત રાજાને મરેલા સમજીને રાણી સાથે અગ્નિદાહ દેવાની કુચેષ્ટા કરવા બદલ એ સૌ ઊંધા સૂઈ જઈને રાજા પાસે ક્ષમાયાચના કરી રહ્યા. સળગી રહેલી ચિતાની અગ્નિઝાળ દઝાડે નહીં, તેમજ કપડાં સળગે નહીં તે રીતે કૂદકો મારીને રાજા ધુમાડાના આવરણમાંથી બહાર નીકળી આવ્યા. રાજા પ્રત્યે ક્ષમા

માંગતા હોય તથા રાજા પ્રત્યે સન્માનના ભાવથી ઊંધા સૂઈ ગયેલા આ માણસોમાંથી કોઈ પણ માણસ ઊંચે જોવાની હિંમત કરી શક્યો નહીં. પોતાની એવી મૂર્ખામી બદલ સૌ પસ્તાવો કરતા રહ્યા.

ફોગ અને ફ્રાન્સિસ પણ આ દૃશ્ય જોઈને ડઘાઈ ગયા. અહીંના નિવાસી પારસી મહાવતે પણ આઘાત અનુભવ્યો. એ નત મસ્તકે ઊભો રહી ગયો, છતાં એ ત્રણેમાં અન્યોના જેવો કોઈ અપરાધી ભાવ ન હતો. તેઓ ઊભા જ હતા. પોતાના હાથમાં ઔડાના શરીરને ઊંચકીને, રાજાનો જ ઝભ્ભો તથા પાઘડી પહેરેલો માણસ એમની સામે આવીને ઊભો રહ્યો. ત્યારે જ એમને ખ્યાલ આવ્યો, કે એ માણસ રાજા ન હતો, પરંતુ એમનો સેવક પાસપટર્યુ હતો. સાવ નજીક આવીને માત્ર એ ત્રણ જણા સાંભળે તે રીતે ધીમેથી બોલ્યો:

'ભાગો હવે અહીંથી, જલદી.'

અગ્નિમાં હોમાયેલા ધૂપના ધુમાડાના ગોટા ઊંચે પહોંચી ગયા હતા અને ચારે તરફ હજી અંધારું હતું. એ તકનો લાભ લઈને પાસપટર્યુ ઝાડની ડાળી ઉપર ચીપકીને ચુપકીદીથી ચિતા ઉપરની સૌથી નજીકની ઊંચાઈએ પહોંચી ગયો હતો. ચિતાને ચારેબાજુથી આગ ચંપાયા બાદ ધુમાડાના ગોટેગોટા ઊંચે ઊડવા લાગ્યા હતા. ચિતાની વચ્ચે કાંઈ જોઈ શકાય તેમ ન હતું. પાસપટર્યુ બરાબર એ જ વખતે ડાળી ઉપરથી લટકીને સીધો ચિતાની વચ્ચે આવી પડ્યો. રાજાનો ઝભ્ભો તથા પાઘડી ઝડપથી ઉતારીને પોતે પહેરી લીધાં. આગ હજી વચ્ચે પ્રસરી ન હતી. ઔડા હજી અચેતન અવસ્થામાં શ્વાસ લઈ રહી હતી. પાસપટર્યુએ એને ઉઠાવી લીધી. ઊંચકીને ઊભો થયો. ધુમાડા અને આગ વચ્ચે જાણે રાજા ઊભા થયા હોય એમ સૌને લાગ્યું. લોકોની આંખોમાં હજી ઘેન હતું. પૂજારીઓ અને સંત્રીઓ પણ રાતભરના ઉજાગરાવાળા હતા. રાજાનાં જ કપડાં પહેરેલા માણસને તેઓ એવી સ્થિતિમાં એકદમ ઓળખી શકે તેમ ન હતું. સૌને લાગ્યું કે રાજા જીવતા થઈને બહાર આવી રહ્યા હતા. સૌ આઘાત અનુભવી રહ્યા હતા. આવી અક્ષમ્ય ભૂલ માટે રાજાની ક્ષમા માંગતા અને દયાની યાચના કરતા સૌ હાથ જોડીને સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કરવા ઊંધા મોંએ સૂઈ ગયા.

પારસી મહાવતને એકદમ બદલાઈ ગયેલી સ્થિતિનો ઝડપથી ખ્યાલ આવી ગયો. બેભાન ઔડા હજી પાસપટર્યુની ખાંધે જ હતી. ચારે જણા ટોળાંની વચ્ચેથી ઝાડીની પાછળ ભાગ્યા. હાથી તૈયાર સ્થિતિમાં જ ઊભો હતો. સૌ ફટાફટ એની ઉપર ગોઠવાઈ ગયા અને મહાવતે એને પિલાજીના મંદિરથી વિરુદ્ધ દિશામાં દોડાવવા માંડ્યો. સૌ જીવ ઉપર આવી ગયા હતા. હાથીને પણ જાણે તાકીદની સ્થિતિનો ખ્યાલ આવી ગયો હોય, તેમ વિના અવાજે ભાગતો હતો. થોડી જ ક્ષણોમાં સૌ મંદિરથી ઘણે દૂર નીકળી ગયા.

મંદિરની દિશામાંથી કોઈ કોલાહલ સંભળાય નહીં, ત્યાં સુધી સૌ સલામતી અનુભવે તેમ હતું. ત્યાં સુધીમાં બની શકે તેટલા દૂર પહોંચી જવું જરૂરી હતું. થોડા સમયની સ્તબ્ધતા બાદ એકાએક મંદિરની દિશામાંથી કોલાહલ અને કિકિયારીના અવાજ આવવા લાગ્યા. ફોગને દેવ ઊતરી ગયા કે એમની ચોરી પકડાઈ ગઈ હતી. કોલાહલ ઝડપથી નજીક આવવા લાગ્યો. મહાવત હાથીની ઝડપ વધારવા અવાજ કરવા માંડ્યો.

ક્ષમાયાચનાની સ્તબ્ધતા બાદ ઊભા થયેલા પૂજારીએ જોયું કે ચિતા ઉપર રાજાનું ખુલ્લું શબ એકલું જ બળી રહ્યું હતું. સતી થવા માટે સાથે સુવડાવવામાં આવેલી વિધવા રાણીનું શરીર ત્યાં હતું જ નહીં. સતીનું અપહરણ થયું હોવાનો સૌને ખ્યાલ આવી ગયો. સૌ સતર્ક બની ગયા. અપહરણકારોને પકડવા માટે સૈનિકોને દોડાવવામાં આવ્યા.

ટોળામાંના સશક્ત માણસો પણ તેમની પાછળ દોડવા લાગ્યા. દૂર દૂર દોડી રહેલા હાથી તરફ સૌનું ધ્યાન દોરાયું. એ દિશામાં દોડી રહેલા સૈનિકોએ પિસ્તોલમાંથી ગોળીઓ છોડી, પરંતુ આગળ દોડી રહેલા હાથી અને તેની ઉપર સવારી કરી ભાગી રહેલાઓ સલામત અંતરે પહોંચી ગયા હતા. સૈનિકો કે ટોળાના માણસો એમને આંતરી શકે તેમ ન હતું.

૧૩

ભાવભીની ભેટ

સતત એક કલાક સુધી કૌનીની દોડ ચાલુ રહી. એનો પીછો કરી રહેલા લોકોના હોકારા પડકારા તથા ગોળીબારના અવાજો ક્યાંય પાછળ રહી ગયા. એમના સુધી હવે કોઈ પહોંચી શકે એમ ન હતું. આ સમય દરમિયાન સેવક જીન પાસપટર્યુ તેના એ અદ્વિતીય પરાક્રમ તથા તેની સફળતા ઉપર હસતો રહ્યો. બ્રિગેડિયર જનરલ સર ફ્રાન્સિસ ક્રોમાર્ટીએ ખરા દિલથી તેને શાબાશી આપી. ધીરગંભીર ફિલિયાસ ફોગે જીવનમાં પહેલીવાર કોઈની મોકળા મને પ્રશંસા કરી. પોતાના સેવકનો વાંસો થાબડીને બોલ્યા, 'ભારે કરી તેં તો.'

આ ચાર શબ્દોનું બહુ મોટું મહત્ત્વ હતું તેનો સેવકને ખ્યાલ હતો. પોતાના સાહસની સફળતાનો યશ એણે માલિકને જ આપ્યો. જોકે એ હસી રહ્યો હતો તેનું કારણ જુદું જ હતું. પ્રારંભના જીવનકાળ દરમિયાનની નોકરીઓમાં એણે અનેક પ્રકારની ભૂમિકા અદા કરી હતી. સંગીતની મહેફિલોમાં ગીતો ગાયાં હતાં, અંગકસરતના ખેલ કર્યા હતા, તેમજ પેરીસની ફાયરબ્રિગેડમાં આગમાં સપડાયેલા લોકોને બચાવવાનું કાર્ય પણ કર્યું હતું. તે સમયનો અનુભવ ઔડાને બચાવવાની કપરી કામગીરીમાં અત્યંત ઉપયોગી બન્યો હતો. મૃત રાજાનો સોનાચાંદીની જરીથી ભરેલો ઝભ્ભો તથા પાઘડી પહેરીને ઘડીભર માટે તે રાજા બની ગયો હતો, અને ફૂલ જેવી નાજુક નમણી એવી પોતાની રાણીને બંને હાથમાં ઊંચકીને આગની લપેટોમાંથી બચાવી લાવ્યો હતો. એ આખો પ્રસંગ એના જીવન માટે સૌથી વધુ રસિક, તેમજ યાદગાર અવસર બની ગયો.

પારસી મહાવત પોતાનામાં હતી તે બધી જ શક્તિ તથા આવડતથી કૌનીને દોડાવ્યે જતો હતો. ઔડા હજી પણ ઘેનમાં હતી. એના શરીર ફરતે ધાબળા વિંટાળીને, સલામત રીતે લાકડાના કઠેરામાં ગોઠવવામાં આવી હતી. સાત વાગ્યાના સમયે એમની સવારીએ બુંદેલખંડનો પ્રદેશ વટાવી દીધો. ઝાડીઝાંખરાં અને ઉબડખાબડ ધરતીને સ્થાને હવે સપાટ મેદાન શરૂ થયાં. સૌને રાતભરનો ઉજાગરો હતો. તનાવયુક્ત ઉજાગરો અને કૌનીની સતત ચાલી રહેલી દોડથી બધા થાકી ગયા હતા. ભયનો ઓથાર ઊતરતાં સૌ હળવા બની ગયા. થોડા સમય માટે આરામ લેવાની જરૂર હતી અને સમયની મોકળાશ પણ હતી. અનુકૂળ સ્થળ મળતાં મહાવતે હાથીને થોભવ્યો. અલાહાબાદ હવે નજીકમાં જ હતું. ઔડા હજી બેભાન હતી અને ભાનમાં લાવવા મહાવતની ભલામણથી પાણી સાથે દારૂ મેળવીને તેના મોંમાં રેડવામાં આવ્યો. એની કાંઈ જ અસર થઈ નહીં. સૈન્યના અફસર તરીકે ફ્રાન્સિસને એવી પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ હતો. તેણે સૌને આશ્વાસન આપ્યું કે ઘેનયુક્ત પદાર્થોવાળું પીણું તથા ધુમાડાની બેવડી અસર લાંબો સમય પહોંચતી હોય છે. એ માટે ચિંતા કરવાને કોઈ કારણ ન હતું.

ફ્રાન્સિસને ઔડાના સ્વાસ્થ્યની ચિંતા ન હતી, પરંતુ એના ભાવિની ચિંતા વિશેષ હતી. એણે ફોગને જણાવ્યું કે હિંદુ રાજાની એ વિધવા જ્યાં સુધી હિંદુસ્તાનની ધરતી

ઉપર હશે, ત્યાં સુધી ઘૃણાજનક મોતની તલવાર એને માથે લટકતી જ રહેવાની હતી. સતી કરવા માટે એને ચિતા તરફ ઘસડી જતા ઝનૂનીઓ જેવા લોકોનો દેશમાં તોટો ન હતો. બુંદેલખંડના રાજાની વિધવા રાણીના અપહરણના સમાચાર છૂપા રહેવાના ન હતા. મુંબઈ, કોલકાતા કે મદ્રાસ જેવા દૂરનાં સ્થળોમાં પણ ઔડા સલામત રીતે જીવી શકે તેમ ન હતું. હિંદુસ્તાનનો કિનારો છોડીને કોઈ દૂરના દેશમાં લઈ જવામાં આવે તો જ એ સલામત રીતે સામાન્ય જીવન જીવી શકે તેમ હતું. એ બાબતમાં કાંઈ વિચાર કરવા ફ્રાન્સિસે ફોગને ખાસ ભલામણ કરી. ફોગે પણ યોગ્ય સમયે ઔડાના હિતમાં હોય તેવો નિર્ણય લેવાની ખાતરી આપી.

થોડા આરામ બાદ ફરીથી શરૂ થયેલી યાત્રાનો દશ વાગ્યે અંત આવ્યો. હાથી ઉપરની કઢંગી બેઠકમાં સવારી કરી રહેલા આ વિદેશી મુસાફરોએ અલાહાબાદના સ્ટેશન પાસે આવજા કરતા લોકોમાં કુતૂહલ જગાવ્યું. હાથીને બહાર ઊભો રાખ્યો. ઔડાને સંભાળપૂર્વક ઊંચકીને સ્ટેશનના ઉપલા વર્ગના વેઈટિંગરૂમમાં સૂવડાવવામાં આવી. અહીં તેઓ સૌ સંપૂર્ણ રીતે સલામત હતા. કોલકાતા જતી ગાડી બાર વાગ્યે મળે તેમ હતું. બે કલાકનો સમય અહીંના કામકાજ તથા ખરીદી માટે એમની પાસે હતો. ઔડા પાસે તેણે પહેરેલાં કપડાં સિવાય બીજી કોઈ જ વસ્તુ ન હતી. એને માટે કપડાં તથા જરૂરી વસ્તુઓ ખરીદવા માટે તેણે સેવકને બજારમાં મોકલ્યો. અલાહાબાદ એટલે કે અલ્લાહના શહેરના બજારમાં ઔડા જેવી સુંદર સ્ત્રી માટે કપડાં વગેરે ખરીદવા પાસપટર્યુ ફરવા લાગ્યો. આ શહેર પાસે જ હિંદુઓ માટે પવિત્ર મનાતી ગંગા અને જમુના નદીનું સંગમસ્થાન હતું. રામાયણની કથા પ્રમાણે ગંગા નદી અગાઉના યુગમાં સ્વર્ગમાં વહેતી હતી. પરંતુ ત્યાંથી બ્રહ્માએ એને પૃથ્વી ઉપર ઉતારી હતી. હિંદુસ્તાનભરમાંથી શ્રદ્ધાળુ હિંદુઓ વરસ દરમિયાન મોટી સંખ્યામાં અહીં યાત્રા માટે આવતા. એવા શ્રદ્ધાળુ ભક્તોથી શહેરનાં બજારો ભરેલાં હતાં. ઔડા માટે ખરીદીની સાથે પાસપટર્યુને શહેર જોવાનો મોકો મળ્યો. શહેરનાં રક્ષણ માટે ગંગાનદીને કાંઠે મોગલ બાદશાહોએ સુંદર કિલ્લો બંધાવ્યો હતો. જોકે અંગ્રેજોએ એનો કબજો લીધા બાદ તેમાં જેલખાનું બનાવ્યું હતું.

ઔડા જેવી સુંદર સ્ત્રીને લાયક કપડાં શોધવામાં સેવકને ભારે મુશ્કેલી પડી. તપાસ કરતા તૈયાર કપડાં તથા સૌંદર્ય પ્રસાધનો વેચતી દુકાન મળી ગઈ. એનો માલિક વયસ્ક યહૂદી હતો. પહેલી નજરે પસંદ પડેલાં કપડાંની મોં માંગી કિંમત ચૂકવીને ખરીદી લીધાં. ખર્ચ માટે માલિકે એને પૂરેપૂરી છૂટ આપી હતી. સુંદર યુવાન સ્ત્રી માટે એટલાં જ સુંદર વસ્ત્રો ખરીદી શકવા બદલ મનોમન તે પોતાની જાતને ધન્યવાદ આપી રહ્યો. સમયસર સ્ટેશને પહોંચી જવાની માલિકે એને તાકીદ કરી હતી. મુંબઈના મલબારહીલના મંદિરનો અનુભવ તાજો જ હતો. એવી કોઈ સ્થિતિ ઊભી થાય નહીં, તેની તકેદારી રાખતો સ્ટેશને પહોંચી ગયો.

ઔડાને સાક્ષાત મોતના મોંમાંથી તો બચાવી શકાઈ હતી, પરંતુ મોતની છાયા દૂર થાય તેમ ન હતું. બુંદેલખંડ અહીંથી નજીક જ હતું. સ્થિતિ હજી પણ ગંભીર ગણવી પડે તેવી હતી. ફોગ અને ફ્રાન્સિસને એ બાબતનો બરાબર ખ્યાલ હતો. એક પળ માટે પણ તેને રેઢી મૂકવા તેઓ તૈયાર ન હતા. દરમિયાન ઘેનની અસર ધીમેધીમે ઘટી રહી. ધીમેથી એણે પોતાની આંખો ખોલી. પોતાની આસપાસની દુનિયા બદલાઈ ગયેલી લાગી. ચકળવિકળ આંખે આસપાસના બદલાયેલા માહોલને તે જોઈ રહી. એ આંખોમાં હજી ઘેન હતું. ભય પણ દેખાતો હતો. પોતાની સામે સસ્મિત ચહેરાવાળા બે વિદેશીઓને ઊભેલા જોયા. ભયાનક ચહેરાવાળા હથિયારધારી સંત્રીઓ, ગળાં ફાડીને મંત્રોચ્ચાર કરતા

પૂજારીઓ, ઢોલનગારાં અને ત્રાંસાનાં કાન ફાડી નાખે તેવા અવાજ તથા સતીમાતાનો જયજયકાર બોલાવતા લોકટોળાંનો ગીતો મિશ્રિત કોલાહલ, છેલ્લે સભાનાવસ્થામાં એણે અનુભવ્યાં હતાં. તેને બદલે અહીં તે સંપૂર્ણ શાંતિનો અનુભવ કરી રહી. એ બંને સ્થિતિ વચ્ચે શું બન્યું તેનો એને જરાય ખ્યાલ ન હતો. નાજુક, નમણું અને સપ્રમાણ યુવાન શરીર અને તે સાથે ચકળવિકળ થતી આંખોનું અદ્દ્ભુત સૌંદર્ય બંને મહાનુભાવો સસ્મિત ચહેરે માણી રહ્યા. હજાર હજાર વિશેષણો પણ આ અપૂર્વ સૌંદર્યને વર્ણવી શકે તેમ ન હતું. એનું શબ્દચિત્ર તો કોઈ મહાકવિ જ પોતાના કાવ્ય દ્વારા દોરી શકે તેમ હતું. ફોગ અને ફ્રાન્સિસ જેવા અરસિકો પણ ઔડાના સૌંદર્યથી સંમોહિત બની ગયા. ક્યાંય સુધી તેઓ અરસપરસને જોઈ રહ્યા. આખરે ઔડાના હોઠ હાલતા હોય તેમ જણાવ્યું. વિશુદ્ધ અંગ્રેજી ભાષાના શબ્દો સાંભળી બંનેને આનંદ અને આશ્ચર્ય થયાં. પારસી મહાવતે એના ઉછેર સંબંધે જણાવેલી વાત અક્ષરશ: સાચી હતી.

ગાડી અલાહાબાદના સ્ટેશને નિર્ધારિત સમયે આવી ગઈ. આ મોટું સ્ટેશન હતું. એન્જિન માટે અહીંથી કોલસા તથા પાણી લેવાનાં હતાં. ફોગ, ફ્રાન્સિસ, સેવક તથા મહાવતે મળીને નબળી અને અશકત ઔડાને ઊંચકીને ઉપલા વર્ગના ડબ્બાની આરામદાયી બેઠક ઉપર સૂવડાવી. સાથેનો સામાન પણ ડબ્બામાં ગોઠવાઈ ગયો. પારસી મહાવત ડબ્બાની બહાર પ્લૅટફૉર્મ ઉપર જ ઊભો હતો. કંપાર્ટમેન્ટમાં બધું વ્યવસ્થિત થઈ જતાં જ ફોગ મહાવત પાસે બહાર આવ્યા. મહાવતની સામે ઊભા રહ્યા. ફ્રાન્સિસ તથા સેવક પણ સાથે જ હતા. ફોગે મહાવતના ખભે હાથ મૂકીને થાબડ્યો. ખંત તથા અંગત લાગણી સાથે સેવા બજાવવા બદલ મહાવતને ધન્યવાદ આપ્યા. કોલ્બ્રી ગામેથી હાથીની સવારી શરૂ કરી, ત્યારે મહાવતે માંગેલી મહેનતાણાંની પૂરેપૂરી રકમની નોટો ફોગે મહાવતના હાથમાં મૂકી. એમાં એક પણ પાઉન્ડ ઓછો ન થયો, તેમ વધુ પણ ન હતો.

પોતાના માલિકની આવી કંજૂસાઈ જોઈ સેવક પાસપટર્યુ નારાજ થયો. સમયસર અલાહાબાદ સ્ટેશને પહોંચાડે તો ઇનામ આપવાનું વચન માલિકે આપ્યું હતું. ગાડી ઊપડવાના સમય કરતાં ઘણા વહેલા એ લોકો આવી પહોંચ્યા હતા. ઔડાને બચાવવાનું સાહસ આ મહાવતની જાણકારી તથા હિંમતને કારણે જ સફળ બન્યુ હતુ. ઔડાને બચાવવા એ માણસે પોતાની જિંદગી હોડમાં મૂકી હતી. સાચેસાચ અગ્નિપરીક્ષામાંથી એ સ્ત્રી સાંગોપાંગ બહાર નીકળી શકી હતી. એવી એની સેવાના બદલામાં એને માત્ર નિશ્ચિત મહેનતાણાં જેટલી જ રકમ? માલિકનું એવું કંજૂસાઈભર્યું કૃત્ય સેવકને સમજાયું નહીં. એ વિમાસણમાં હતો. એ જ વખતે ફોગે મહાવતનો વાંસો ફરીથી થાબડ્યો. બોલ્યા:

‘મહાવત, તેં પૂરેપૂરી પ્રામાણિકતા અને ખંતથી સેવા બજાવી છે. તારી માગણી મુજબનું મહેનતાણું ફક્ત એ માટે છે. પરંતુ જે ભાવનાથી તેં એ સેવા બજાવી છે. અને ઔડા જેવી નિર્દોષ સ્ત્રીની જિંદગી બચાવવામાં જે રીતે તેં સહાય કરી છે, તે માટે આ હાથી જ હું તને ભેટ આપવા માગું છું. મને આશા છે કે તું તે સ્વીકારશે.’

ફોગ તરફની આ ઉદાર ભેટનો મહાવતને એકદમ ખ્યાલ આવ્યો નહીં. તે અવાક્ બનીને જોઈ રહ્યો. પરંતુ માલિકની આ ઉદાર અને લાગણીભીની વાતથી પાસપટર્યુ ખુશખુશ થઈ ગયો. એ બોલી ઊઠ્યો:

‘અભિનંદન! ભાઈ મહાવત! અભિનંદન છે તને. મારા માલિક તરફની આવી સુંદર ભેટ તું સ્વીકારી લે. કૌની બહુ જ ઉમદા પ્રાણી છે. તેં તથા કૌનીએ ઔડા ઉપરાંત અમારા સૌની જિંદગી બચાવી છે. એનો બદલો તો વાળી શકાય તેમ નથી, પરંતુ કૌનીને કારણે તું અમને યાદ કરતો રહેશે એવી અમને ખાતરી છે. ઔડાને કારણે અમે પણ તને યાદ કરતાં

રહીશું.'

ભારે કિંમત ચૂકવીને આ અંગ્રેજ મહાશયે ખરીદેલો હાથી તેઓ આ રીતે પોતાને બક્ષિસ તરીકે આપી રહ્યા હતા, તે વાત મહાવતને હવે સમજાઈ. આનંદથી તે ચિચિયારી પાડી ઊઠ્યો:

'અરે સાહેબ! તમે તો મારું નસીબ પલટી નાખ્યું.'

'હા! અત્યારથી આ હાથી હવે તારો બને છે. તેં કરેલી ઉમદા સહાય અને બતાવેલી હિંમતની સરખામણીમાં આ ભેટની કોઈ વિસાત નથી. તને અને તારી સેવાને અમે જીવનભર યાદ કરતાં રહીશું.' ફોગ ગળગળા અવાજે બોલી રહ્યા. બોલતી વખતે એમની નજર સતત ઔડા તરફ હતી. તરત જ મહાવત સાથે પાસપટર્યુ કૌની પાસે ગયો. હાથી પણ હવે આ સૌને ઓળખી ગયો હતો. પાસપટર્યુએ એની સૂંઢ ઉપર હાથ ફેરવ્યો. ખાંડના ટુકડાઓ સૂંઢ ઉપર મૂકીને ઉમળકાથી બોલ્યો,'ખાઈ લે! કૌની! આ ખાઈ લે! આ તારે માટે જ છે.તારે કારણે જ અમે સૌ અત્યારે હેમખેમ છીએ.'

કૌની પણ ખુશ થઈ ગયો હોય તેમ લાગ્યું. પોતાની સૂંઢમાં પાસપટર્યુને બેસાડીને ઊંચો કર્યો. ક્ષણમાત્રનો એ પ્રસંગ સૌ માટે એક સુખદ વિદાય સમારંભ બની ગયો.

ગાડી ઊપડવા માટેની વ્હીસલ થઈ. ઝડપથી સૌ પોતપોતાની બેઠકમાં ગોઠવાયા. ત્રણ ઉપરાંત હવે ઔડા સહિતના ચાર મુસાફરો સાથે ગાડીએ અલાહાબાદનું પ્લૅટફૉર્મ છોડ્યું. પૂર્વ દિશામાં બનારસ તરફ એ દોડતી થઈ. બનારસ અહીંથી એંશી માઈલ દૂરના અંતરે હતું. ત્યાં પહોંચતા બેથી ત્રણ કલાક થાય. ત્યાં પહોંચતા સુધીમાં ઔડા પૂર્ણપણે ઘેનમુક્ત થઈ ગઈ. ચોવીસ કલાક અગાઉ ઘેનયુક્ત અર્ધબેભાન અવસ્થામાં એને પિલાજીના મંદિર તરફ ધકેલવામાં આવી રહી હતી, તે સ્થિતિનું ઝાંખું ચિત્ર એની નજર સામે તરવરી રહ્યું હતું. પરંતુ અત્યારે તે મિત્રભાવે એના તરફ જોઈ રહેલા ત્રણ વિદેશીઓની વચ્ચે રેલગાડીના ડબ્બામાં હતી. એનામાં હિંમત આવી. સ્પષ્ટ અંગ્રેજી શબ્દોમાં ત્રણેનું અભિવાદન કર્યું. સામેથી પણ એવો જ પ્રતિભાવ સાંપડ્યો.

મુંબઈમાં જ ઉછરેલી ઔડા દેશમાં ચાલુ થયેલી રેલગાડીથી પરિચિત હતી. તેણે પોતાની સ્થિતિ બાબત પ્રશ્નો પૂછ્યા. સર ફ્રાન્સિસ કોમાર્ટીએ હાથી ઉપરની સવારીથી શરૂ કરીને રેલસવારી સુધીની ઘટનાઓ વિગતવાર જણાવી. એ દરમિયાન ફોગ પોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે મૌન બેઠા રહ્યા. પાસપટર્યુ મરક-મરક હસતો રહ્યો. ફ્રાન્સિસે જણાવ્યું કે પૂજારીઓ તથા સંત્રીઓ તરફથી મોતનો ભય હોવા છતાં ફોગ મહાશયના નિર્ધાર તથા પાસપટર્યુના છેલ્લી ઘડીના પ્રયાસને કારણે જ તેને બચાવી શકાઈ હતી. વિદેશી મિત્રોની વચ્ચે હવે સલામત હોવા છતાં ઔડાની આંખોમાં હજી ભય તરવરતો હતો. આંખોમાં આંસુ સાથે એણે ત્રણેનો આભાર માન્યો. ફ્રાન્સિસે તેને આશ્વાસન આપ્યું, કહ્યું કે તે દુ:ખદ સ્વપ્નું હવે પૂરું થઈ ગયું હતું. તે હજી સંપૂર્ણ સલામત ન હતી, છતાં સલામત હાથોમાં હોવાનું પણ જણાવ્યું. ફ્રાન્સિસે અગાઉ ફોગને જણાવ્યું હતું, તેના અનુસંધાનમાં ફોગે ચોક્કસ નિર્ણય લીધો હતો. ઔડા એ સમયે તો ભયથી થરથરતી જ રહી. પરંતુ હિંદુસ્તાનની ધરતી ઉપર એની સામે હવે પછી જે ભય હતો તે અંગે ઔડાને સચેત કરી. જણાવ્યું કે પોતે કોલકાતા થઈને તરત જ હોંગકોંગ જતી સ્ટીમરમાં જવાના હતા. ઔડા પણ જો હિંદુસ્તાનનો કિનારો છોડવા તૈયાર હોય તો હોંગકોંગ સુધી લઈ જવાની તૈયારી બતાવી. ઔડા માટે એનાથી વધુ સારો બીજો કોઈ વિકલ્પ હતો જ નહીં. તેણે હા પાડી. તેના જણાવ્યા પ્રમાણે એના દૂરના કોઈ સગા હોંગકોંગમાં મોટા વેપારી હતા. હિંદુસ્તાનથી ઘણે દૂરના એ સ્થળે અંગ્રેજોની વસાહત હતી. પોતાના પારસી સંબંધીના ઘરમાં સંપૂર્ણ

સલામતીથી રહી શકે તેમ હતું.

પાછલે પહોરે ગાડી બનારસના સ્ટેશને ઊભી રહી. સર ફ્રાન્સિસ કોમાર્ટીએ અહીં જ ઊતરવાનું હતું. બનારસ શહેર સંબંધમાં અનેક જાતની પૌરાણિક કથાઓ લોકોમાં પ્રચલિત હતી. એ પ્રમાણે હિંદુઓ માટે પવિત્રતમ મનાતું દેવનગર કાશી સ્વર્ગ અને પૃથ્વીની વચ્ચે વસેલું હતું. એના સ્થાને જ બનારસ શહેર બન્યું હતું. ગંગાનદીને કાંઠે વસેલા આ શહેરને કેટલાક લોકો પૂર્વનું એથેન્સ કહેતા હતા. રેલગાડી શહેરના સીમાડેથી દાખલ થઈ, ત્યારથી પાસપટર્યુ રેલમાર્ગની બંને બાજુનાં મકાનો વગેરે જોઈ રહ્યો હતો. નાનાં મોટાં મકાનો, ઝૂપડાં તથા સાંકડા રસ્તાઓ અને માણસોની ભીડથી ભરેલા આ શહેરમાં એને દેવનગરી કે એથેન્સ જેવું કાંઈ જ જણાયું નહીં.

ગાડી પ્લૅટફૉર્મ પાસે ઊભી રહેતાં જ સર ફ્રાન્સિસ ક્રોમાર્ટીએ બંને મિત્રો તથા ઔડાની વિદાય લીધી. આ રીતે નાસભાગ કરતાં નહીં. પરંતુ લાંબો સમય શાંતિથી રહી શકાય તે રીતે ફરીથી હિંદુસ્તાન આવવા અને પોતાના મહેમાન બનવા તેણે ફોગને આમંત્રણ આપ્યું. ઉમળકા સાથે હાથ દબાવતાં ફોગે એ આમંત્રણનો સ્વીકાર કર્યો. પોતાને સળગતી ઉપરથી બચાવનારા ચાર માણસો પૈકીના પારસી મહાવતે અલાહાબાદના સ્ટેશને જ વિદાય લીધી હતી. તે સમયે ઔડા બેભાન અવસ્થામાં હતી. એ માણસ પણ પારસી હતો, તે હકીકત ફ્રાન્સિસે એને જણાવી હતી. તેનો આભાર માની શકી ન હતી તેનો ઔડાને અફસોસ હતો, પરંતુ અત્યારે તે સ્વસ્થ હતી. પોતાનો જીવ બચાવવામાં મદદરૂપ બનનાર આ જાંબાજ ઑફિસરનો તેણે હૃદયપૂર્વક આભાર માન્યો. ભીની આંખો સાથે ઔડાએ તેને અલવિદા કર્યા. ફોગનો સેવક પાસપટર્યુ અસ્વસ્થ મગજનો ઘનચક્કર હોવાની છાપ ફ્રાન્સિસના મનમાં હતી. સેવકની નાદાનિયતભરી હરકતોથી ચેતતા રહેવાની ફોગને એણે સલાહ પણ આપી હતી. પરંતુ ઔડાને બચાવવામાં સેવકે જે કુનેહ અને હિંમતથી કામ કર્યું હતું, તેનાથી ફ્રાન્સિસ પ્રભાવિત બની ગયા હતા. પોતે સૈન્યના એક ઉચ્ચ અફસર હોવા છતાં, ફોગના એ સેવકને તેમણે ઉમળકાથી ગળે વળગાડ્યો. શહેરથી દૂરના સ્થળે આવેલી છાવણીમાં એણે જવાનું હતું. ત્યાં જવા માટે એમણે પ્લૅટફૉર્મ છોડ્યું અને આ બાજુ ગાડી કોલકાતાની દિશામા દોડતી થઈ.

ગાડી હવે બિહાર પ્રાંતમાં, ગંગા નદીને સમાંતર રહીને પૂર્વમાં દોડવા લાગી. રેલમાર્ગની બંને બાજુએ દૂર દૂર સુધી ઘઉં, જવ તથા મકાઈનાં ખેતરો લહેરાઈ રહ્યાં હતાં. ગાડી અવારનવાર જંગલ વિસ્તારમાં થઈને પસાર થતી હતી. નજીકમાં ગંગા નદીના કાંઠાઓ ઉપર મગરમચ્છોનાં ટોળાં પાણીની બહાર નીકળી તડકો માણી રહ્યાં હતાં. ક્યાંક ક્યાંક હાથીઓનાં ટોળાં પાણીમાં ક્રિડા કરતાં દેખાતાં હતાં. બૌદ્ધ ધર્મની સ્થાપના આ પ્રદેશમાં થઈ હતી, પરંતુ સનાતની બ્રાહ્મણોનું અત્યારે ભારે વર્ચસ્વ જણાતું હતું. જગતના સર્જનહાર બ્રહ્મા, પાલનહાર વિષ્ણુ તથા કલ્યાણકારી શિવના આ ભક્તો ઠંડીની પરવા કર્યા વિના નદીમાં ઊભા રહી કોઈક પ્રકારની ધાર્મિક ક્રિયા કરતા જોવામાં આવ્યા. અંગ્રેજી રાજની સાથે ખ્રિસ્તી ધર્મ તથા નવી સંસ્કૃતિનું પણ અહીં આક્રમણ શરૂ થયું હતું. વાહન તેમજ સંદેશાવ્યવહારનાં અનેક નવાં સાધનોનો ઉપયોગ શરૂ થયો હતો. પશ્ચિમી જગતના આચારવિચારોનું આગમન શરૂ થયું હતું, છતાં આ બ્રાહ્મણોના જીવન ઉપર એની કોઈ અસર જણાતી ન હતી.

એકધારી ગતિથી હવે દક્ષિણપૂર્વમાં આગળ દોડી રહેલી ગાડીની બંને બાજુની દુનિયા પણ એટલી જ ગતિથી પાછળ ખસી રહી હતી. ક્યારેક એન્જિનમાંથી નીકળતા કાળા ધુમાડા તથા સૂસવાટા સાથે બહાર ફેંકાતી વરાળની આડશથી એ દુનિયા વારંવાર

ઢંકાઈ જતી હતી. એને કારણે અનેક જોવાલાયક સ્થળો અને નગરો ગાડીમાંના મુસાફરો જોઈ શકતા ન હતા. ફોગ, પાસપટર્યુ તથા ઔડાની નજર બારી બહાર ડોકાતી હોવા છતાં તેઓ ઘણુંબધું જોઈ શક્યાં નહીં. બિહારના એક સમયના રાજવીએ બાંધેલો શુપાનિનો ભવ્ય કિલ્લો, ગાઝીપુરનાં અત્તરનાં કારખાનાંઓ, ગંગા નદીના કાંઠા ઉપર જ બંધાયેલી લોર્ડ કોર્નવોલિસની સમાધિ, બકસરનો કિલ્લો તથા અફીણના વેપારનું મોટું મથક કહી શકાય તેવું પટણા શહેર - એ બધાં સ્થળો ધુમાડાના આવરણ પાછળ ઢંકાયેલાં હતાં. આ વિસ્તારનું મોંઘીર શહેર તો એના લોખંડનાં કારખાનાંઓ તથા અંગ્રેજોની મોટી વસ્તીને કારણે બ્રિટનના માંચેસ્ટર તથા બર્મિંગહામ સાથે સરખાવાતું હતું. ઊંચા આકાશમાં રાતદિવસ ધુમાડા ઓકતી એની ચિમનીઓ પણ એમને જોવા મળી નહીં. એન્જિનના ધુમાડાની ગેરહાજરી હતી ત્યારે આગળના વિસ્તારોમાં આવેલાં ગૌર, મુર્શિદાબાદ તથા બરદ્વાન જેવા શહેરો જોઈ શકાયાં. એના સરકારી મકાનો ઉપર ઇંગ્લૅન્ડનો રાષ્ટ્રધ્વજ-યુનિયન જેક ફરકતો જોવામાં આવ્યો. પોતાના દેશના ધ્વજને એ રીતે અહીં દૂરસુદૂરનાં નગરોમાં ફરકતો જોઈને પાસપટર્યુને આનંદ થયો.

દરમિયાન રાત્રીનાં અંધારાં ધીમે ધીમે ઊતરવા લાગ્યાં. ડબ્બામાં વીજળીની બત્તીનું અજવાળું હતું, પરંતુ બારી બહારની દુનિયામાં સાવ અંધારું હતું. કંપાર્ટમેન્ટના આ ત્રણે મુસાફરો શાંત હતા, પરંતુ કોલકાતા તરફ ધસી રહેલી ગાડીનો ધમધમાટ અવાજ ચાલુ હતો. આ અવાજથી ચમકી ગયેલાં જંગલી પ્રાણીઓનો ચિત્કાર અવારનવાર કાને પડતો. ઊંઘ આવે કે ન આવે, કંપાર્ટમેન્ટની લાંબી બેઠકો ઉપર આડા પડવા સિવાય આ ત્રણે મુસાફરો બીજી કોઈ જ પ્રવૃત્તિ કરી શકે તેમ ન હતું.

સવારે સાત વાગે એના નિશ્ચિત સમયે ગાડી કોલકાતા હાવડાના સ્ટેશનમાં દાખલ થઈ. અહીંથી આગળ હોંગકોંગ જવા માટેની સ્ટીમર બપોરે બાર વાગ્યે ઊપડવાની હતો. કોલકાતામાં ફરવા કે ખરીદી કરવા ફોગ પાસે પાંચ કલાકનો સમય ફાજલ હતો.

૧૪

ગુનો અને સજા

પચ્ચીસમી ઑક્ટોબરનો દિવસ ઊગ્યો. ફિલિયાસ ફોગ, તેના સેવક જીનપાસપટર્યુ તથા ચોવીસ કલાક પહેલાં જ સળગતી ચિતા ઉપરથી બચાવી લેવાયેલી ઔડાને લઈને રેલગાડી સવારે સાતના ટકોરે કોલકાતા-હાવડાના સ્ટેશનમાં દાખલ થઈ. ગાડી પ્લૅટફૉર્મ પાસે ઊભી રહેતાં જ પોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે કૂદકો મારીને પાસપટર્યુ બહાર નીકળી આવ્યો. અલાહાબાદથી ઊપડેલી ગાડીનું આ છેલ્લું સ્ટેશન હતું. હોંગકોંગ માટેની સ્ટીમર અહીંથી પાંચ કલાક બાદ બપોરે બાર વાગ્યે ઊપડવાની હતી. ફોગને કોઈ જ ઉતાવળ ન હતી. હજી શારીરિક નબળાઈ અનુભવતી ઔડાને પણ સાચવીને ઉતારવાની હતી. હળવાશથી બંને પ્લૅટફૉર્મ ઉપર ઊતર્યાં.

પિલાજીના મંદિરના પ્રાંગણમાં રાતભર ચાલેલા ઘમસાણના આઘાતમાંથી ઔડા હજી સંપૂર્ણપણે બહાર આવી ન હતી. ફોગનો ઇરાદો વહેલીતકે સીધા બંદર ઉપર પહોંચી જવાનો હતો. ત્યાં જઈ ઔડા માટે સ્ટીમરમાં આરામદાયી કૅબિન મેળવી લેવા ઉત્સુક હતા. એની ઇચ્છા હતી કે એવી વૈભવી કૅબિનના શાંત વાતાવરણમાં તે ઝડપથી સ્વસ્થ બની જાય. હજી તે હિંદુસ્તાનની ધરતી ઉપર જ હતી. ઔડા માટે આ સ્થળ પણ સલામત ગણી શકાય તેમ ન હતું. જાહેર સ્થળમાં એની હાજરી જોખમી બની શકે એવો ફોગને ભય હતો.

ગાડીનું આ છેલ્લું સ્ટેશન હતું. બધા જ મુસાફરોઓએ અહીં ઊતરવાનું હતું. પોતપોતાની રીતે ઊતરીને સૌ દરવાજા તરફ ચાલવા લાગ્યા. ફોગે પણ સેવક તથા ઔડાને લઈને બીજા મુસાફરોની સાથે દરવાજા તરફ ચાલવા માંડ્યું. એ લોકો દરવાજા નજીક આવ્યા. એ જ વખતે એક પોલીસમેન આવીને તેમની સામે જ ઊભો રહ્યો. ફોગની સામે જઈને પૂછ્યું:

'આપનું નામ મિસ્ટર ફિલિયાસ ફોગ છે?'

'હા.જી.' ફોગે હળવાશથી જવાબ આપ્યો. છતાં અહીં કોલકાતાના રેલવે સ્ટેશને પોતાને નામથી ઓળખનારું કોઈ હતું, તેનાથી એને આશ્ચર્ય જરૂર થયું.

'તમારી સાથેનો આ માણસ તમારો નોકર છે?'

'હા જી.'

'ઠીક થયું કે તમારી મુલાકાત થઈ ગઈ. તમારે બંનેએ મારી સાથે આવવાનું છે.'

પોતાને ઓળખનારો એ માણસ પોલીસમેન હતો, અને તેની સાથે, તે કહે તે પ્રમાણે જવાનું હતું, તે જાણીને ફોગે આશ્ચર્ય સાથે આઘાત અનુભવ્યો. પોલીસ રાજ્યશાસનનો પ્રતિનિધિ હતો. એના તરફથી જ્યારે પૂછપરછ કરવામાં આવે ત્યારે કાંઈક ગંભીર બાબત હોવાની શંકા દરેકને થાય. પરંતુ એક ઈંગ્લિશમેન હોવાનું ફોગને ગૌરવ હતું. સાચા અંગ્રેજ માટે દેશનો કાયદો શિરોમાન્ય હોય એવી એની માન્યતા હતા. પોલીસ સાથે નિરર્થક દલીલબાજીમાં ઊતરવાને બદલે તેની સૂચના પ્રમાણે તેની સાથે ચાલવાની ફોગે તૈયારી

કરી. પરંતુ પાસપટર્યુ એવો સદ્‌ગૃહસ્થ હોવાનો દાંવો કરે તેમ ન હતું. તે ઉગ્ર બની ગયો. આ રીતે સ્ટેશન ઉપરથી જ અજાણી જગ્યાએ લઈ જવાનું કારણ પૂછ્યું. પોલીસને એના ગુસ્સાની પરવા ન હતી. કારણ આપવાને બદલે એણે પોતાના હાથમાંની દંડૂકી સેવકના નાક પાસે અડાડી. ફોગને પણ સેવકની આ હરકત પસંદ ન આવી. પોલીસને અનુસરવામાં ડહાપણ હતું, એમ જણાવી તેની પાછળ ચાલવા સેવકને સૂચના આપી. પોલીસ તરફ જોઈને એણે ઔડા સંબંધમાં ખુલાસો માંગ્યો:

'આ સ્ત્રી આપણી સાથે આવી શકે?'

'વાંધો નહીં.' પોલીસે સંમતિ આપી.

સૌને બહાર લઈ જઈ પોલીસે એમને બે ઘોડા જોડેલી પાલખી ગાડીમાં બેસાડ્યા. શરૂઆતમાં કાલી બસ્તી તરીકે ઓળખાતા દેશી લોકોના રહેણાંક વિસ્તારમાંથી તેઓ પસાર થયા. એના સાંકડા અને બિસ્માર રસ્તાઓની બંને બાજુ ભાંગ્યાંતૂટ્યાં ઝૂપડાં તથા ખીચોખીચ નાનાં મકાનોની હાર હતી. એમાં રહેતાં લોકોની દશા સાવ કંગાળ હતી. એ વટાવીને પાલખી ગાડી ગોરી બસ્તિ નામે ઓળખાતા યુરોપિયન ભાગમાં દાખલ થઈ. સ્વસ્થ પહોળા રસ્તાઓની બંને બાજુ ઓકનાં વૃક્ષોની હાર ઉગાડવામાં આવી હતી. રસ્તાને અડીને વિશાળ ચોગાન સાથેના ઈંટના સુંદર અલગ અલગ મકાનો ઊભાં હતાં. મકાનોની ચારે બાજુ બગીચા તથા નાળિયેરીનાં ઝુંડ હતાં. આમ તો સવારનો સમય હતો, છતાં રસ્તા ઉપર સુઘડ દેખાતા ઘોડેસ્વારો તથા ઘોડાગાડીઓની અવરજવર શરૂ થઈ હતી. એ વિસ્તારને છેડે સરકારી ઑફિસ જેવા લાગતા બેઠીદડીના નીચા મકાન પાસે આવીને પાલખીગાડી ઊભી રહી. પોલીસ પહેલાં ઊતર્યો અને ફોગ વગેરેને પણ ઊતરવા સૂચના આપી. પોલીસની પાછળ સૌ મકાનની અંદરના રૂમમાં દાખલ થયાં. હવે તેણે પોતાનું મોં ખોલ્યું:

'જુઓ! આ કોર્ટનું મકાન છે. અહીંની કોર્ટનું કામકાજ સાડા આઠ વાગ્યે શરૂ થાય છે. તમારી સામેનો કેસ બાજુમાં આવેલી કોર્ટમાં ચાલશે.'

'શા માટે? કેવો કેસ?' શું અહીં અમે અત્યારે કેદમાં છીએ?' અકળાઈ ઊઠેલા પાસપટર્યુએ પ્રશ્નોની ઝડી વરસાવી.

કંઈપણ જવાબ આપ્યા વિના પોલીસ બારણું બંધ કરીને ચાલી ગયો.

બંધ રૂમમાં બેઠેલાં આ ત્રણે માણસો પોતપોતાના અલગ કારણોસર મૂંઝાઈ રહ્યાં. ફોગ અત્યારે સમયની સાથે દોડી રહ્યા હતા. માત્ર ચાર જ કલાકમાં હોંગકોંગ જતી આગબોટ બંદર ઉપરથી ઊપડવાની હતી. કોર્ટ-કચેરીની આ આફત જો લાંબી ચાલી તો એમનું સમયપત્રક ખોરવાઈ જાય તેમ હતું. ઔડાને લાગ્યું કે તેને બચાવવાના કૃત્ય માટે જ આ ભલા માણસો તકલીફમાં મુકાયા હતા. રડમસ અવાજે તેણે ફોગને જણાવ્યું:

'સાહેબ! મને મારા નસીબ ઉપર છોડી દો. સળગતી ચિતા ઉપરથી તમે મને બચાવી તે એક ઉમદા કામ હતું, પરંતુ એ માટે તમને સજા થઈ રહી છે. હું નથી ઇચ્છતી કે મારે કારણે તમે લોકો મુશ્કેલીમાં મુકાવ.'

પિલાજીના મંદિરવાળો બનાવ તો હજી આગલી રાતે જ બન્યો હતો. અને ગઈ રાત તો ગાડીની મુસાફરીમાં જ વીતી હતી. એટલા ટૂંકા સમયમાં એ બનાવ સંબંધી કોઈ ફરિયાદ અહીંની કોર્ટમાં થાય, અને તે માટે એમની સામેનો આ કેસ હોય એમ માનવા ફોગ તૈયાર ન હતા. વિધવાને તેની મરજી વિરુદ્ધ સતી થવા ફરજ પાડવાનું કૃત્ય અહીંના કાયદા પ્રમાણે ગુનો બને તેમ હતું. ઔડાને એવા અરેરાટીભર્યા મૃત્યુમાંથી બચાવવામાં કોઈ જ કાયદાનો ભંગ થતો ન હતો એવો ફોગને વિશ્વાસ હતો. ફરિયાદ પક્ષે ચોક્કસપણે કોઈક

પ્રકારની ગેરસમજ થઈ હતી, એમ એણે માન્યું. ગમે તેમ થાય તોપણ ફોગ ઔડાને અહીં મોતના મુખમાં ફરીથી ધકેલવા જરાય તૈયાર ન હતા. તેને હોંગકોંગમાં સલામત સ્થળે લઈ જવા સિવાય બીજું કોઈ પણ પગલું ભરવાનું તે વિચારે તેમ ન હતું. પાસપટર્યુ પણ વિલંબ માટે અકળાતો હતો.

'આપણી સ્ટીમર બાર વાગે ઊપડે છે. તે જો ચૂક્યા તો બીજી સ્ટીમર સુધી વાટ જોવામાં દિવસો નીકળી જાય તેમ છે.'

'તમે બંને હવે મારી ચિંતા કરવાનું છોડો. આપણે સમયસર સ્ટીમર ઉપર પહોંચી જઈશું. જોઈએ તો ખરા કેવા ગુના માટે આપણી સામે આ કેસ ચાલવાનો છે?' ફોગે ઠાવકાઈથી જણાવ્યું. જોકે એને પોતાને પણ ખાતરી ન હતી. સાથીઓને શાંત કરવા એણે આશ્વાસન આપ્યું, પરંતુ એને પોતાને જ એ શબ્દો બોદા લાગતા હતા.

સાડા આઠ થવામાં પાંચ મિનિટ બાકી હતી, ત્યારે એમને બાજુમાં જ આવેલા કોર્ટના રૂમમાં લઈ જવામાં આવ્યા. બીજા પણ અનેક દેશીવિદેશી માણસો ત્યાં બેઠા હતા. આરોપીઓ માટેના પાંજરામાં એમને બેસાડવામાં આવ્યા. ઘડિયાળમાં સાડા આઠનો ટકોરો થતાં જ ન્યાયાધીશની ચેમ્બરનું બારણું ઊઘડ્યું. ન્યાયદંડ પકડીને આગળ ચાલતા છડીદારે ન્યાયાધીશના આગમનની છડી પોકારી. કોર્ટરૂમમાં બેઠેલા સૌ ઊભા થઈ ગયા. બેઠી દડીના તબિયતદાર ન્યાયાધીશ રૂમમાં દાખલ થયા અને ડાયસ ઉપર પોતાની બેઠક સંભાળી. આરોપીના પાંજરામાં ફોગ સ્વસ્થતાથી બેઠા હતા. ચિંતાતુર પાસપટર્યુની નજર સતત ઘડિયાળના કાંટા ઉપર મંડાયેલી હતી. એને લાગતું હતું કે ઘડિયાળના કાંટા પૂરપાટ ઝડપે દોડી રહ્યા હતા. પોતાને કારણે જ ફોગ તથા પાસપટર્યુને આરોપીના પાંજરામાં બેસવાનો વખત આવ્યો, એવો વિચાર કરતી ઔડા રડમસ ચહેરે નીચું મોં રાખીને બેઠી હતી.

'પહેલો કેસ?' ન્યાયાધીશે કોર્ટ કાર્યવાહી શરૂ કરવા સૂચના આપી.

'ફિલિયાસ ફોગની સામેનો છે.' બાજુમાં બેઠેલા ક્લાર્કે કેસના કાગળો હાથમાં લઈને જણાવ્યું.

'હું ફિલિયાસ ફોગ છું.' પોતાની સામેના કેસ વહેલી તકે ચલાવવા આતુર હોય તે રીતે ફોગ ઊભા થઈને બોલ્યા: 'જીન પાસપટર્યુ કોણ છે?'

'હું છું.' કહીને સેવકે પોતાની હાજરી નોંધાવી.

'સરસ.' બંને તરફ જોઈને ન્યાયાધીશ બોલ્યા, 'તમારી સામે ગુનાહિત કૃત્ય કરવાનો આરોપ છે. મુંબઈ તરફથી આવતી ગાડીમાં બે દિવસથી તમારી રાહ જોવાય છે.'

'ગુનેગાર! ગુનો કરવાનો અમારી સામે આરોપ?' કેવો ગુનો? ક્યારે કર્યો?' પાસપટર્યુ અકળાઈ ગયો. ગુસ્સામાં આવી એણે પ્રશ્નોની મારો ચલાવ્યો.

'તમને હમણાં જ જણાવવામાં આવશે.' ન્યાયાધીશ ઠંડા અવાજ સાથે બોલ્યા.

'હું ઇંગ્લૅન્ડનો નાગરિક છું. નાગરિક તરીકે મારો અધિકાર છે કે...' ફોગે ઊભા થઈને બોલવા માંડ્યું. પરંતુ તેને અટકાવીને ન્યાયાધીશે જ વાક્ય પૂરું કર્યું.

'તમને પકડનાર પોલીસે તમારી સાથે કોઈ દુર્વ્યવહાર કે બળજબરી કરી હતી કે કેમ તે મારે તમને પૂછવું જોઈએ.' ન્યાયાધીશે આરોપીના અધિકારનું સમર્થન કર્યું.

'પોલીસે તમારી સાથે બળજબરી કે ખરાબ વહેવાર કર્યો હતો કે કેમ તે હું જાણવા માગું છું.'

'ના સાહેબ! જરાય નહીં.' ફોગે જવાબ આપ્યો.

'ઠીક છે. તો હવે કેસની કાર્યવાહી આગળ ચાલશે.' બરાબર એ જ વખતે બાજુના

રૂમનું બારણું ખુલ્યું. લાંબા ઝભ્ભા પહેરેલા ત્રણ પૂજારીઓને અદાલતખંડમાં લાવવામાં આવ્યા. એમને જોઈને પાસપટર્યુ તરત જ મોટેથી બોલી ઊઠ્યો:

'બરાબર છે. આ તે જ બદમાશ પૂજારીઓ છે, જેઓ આપણી સાથેની ઔડાને જીવતી સળગાવી મૂકવા પ્રયાસ કરતા હતા.'

સાક્ષીઓ માટેની પાટલીઓ ઉપર પૂજારીઓને બેસાડવામાં આવ્યા. તરત જ કેસના કાગળો હાથમાં લઈને ક્લાર્કે આરોપનામું વાંચવા માંડ્યું. એ પ્રમાણે ફિલિયાસ ફોગે અને તેના નોકર જીન પાસપટર્યુએ હિંદુઓના મંદિરમાં અનધિકૃત રીતે પ્રવેશ કરીને હિંદુઓની ધાર્મિક ભાવનાને આઘાત પહોંચે તેવું ગેરકૃત્ય કર્યું હતું.

'તો તમે બંને આરોપીઓએ તમારી સામેનો આરોપ સાંભળ્યો?' ન્યાયાધીશે ફોગ તરફ જોઈને પૂછ્યું.

'હા જી. અને હું તેનો સ્વીકાર કરું છું.' ફોગે પોતાની ઘડિયાળ તરફ જોઈને કોર્ટને જણાવ્યું.

'શું તમે આ આરોપો કબૂલ રાખો છો?' ન્યાયાધીશે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

'હા. હું મારા ગુનાનો એકરાર કરું છું. પરંતુ એ સાથે આશા રાખું છું કે આગલી રાત્રે પિલાજીના મંદિરમાં આ પૂજારીઓ શું કરવા માગતા હતા, તે હકીકત પણ તેઓ નામદાર કોર્ટને જણાવશે.'

ફોગનો આ પ્રતિઆક્ષેપ સાંભળીને પૂજારીઓ એકબીજાની સામે જોવા લાગ્યા. આ માણસ શું કહી રહ્યો હતો, તે આ પૂજારીઓની સમજમાં આવતું ન હતું. પાસપટર્યુને આ સાંભળીને ચાનક ચઢી. તે પણ મોટેથી બોલવા લાગ્યો, 'મારા માલિકની વાત સાચી છે. ગઈકાલે રાત્રે પિલાજીના મંદિરમાં આ પૂજારીઓ બીજા લોકો સાથે મળીને એક. સ્ત્રીને જીવતી બાળી મૂકવાનો પ્રયાસ કરતા હતા.'

પાસપટર્યુની આ વાત સાંભળીને ન્યાયાધીશને પણ આશ્ચર્ય થયું. પોતાની સામેનો આવો પ્રતિઆપેક્ષ સાંભળીને ત્રણે પૂજારીઓ સ્તબ્ધ થઈ ગયા.

'સ્ત્રીને જીવતી બાળી મૂકવાનો પ્રયાસ?' ન્યાયાધીશ ખુરશીમાંથી અડધા ઊભા થઈ ગયા. 'કોણ સ્ત્રી? એને બાળી મૂકવાનો પ્રયાસ? અને તે પણ મુંબઈમાં?'

'મુંબઈ? આ વાતમાં મુંબઈ ક્યાં આવ્યું?' આશ્ચર્ય પામવાનો વારો હવે પાસપટર્યુને પક્ષે હતો. છેલ્લા અડતાળીશ કલાકની દોડાદોડીમાં મુંબઈના મંદિરવાળો બનાવ તે સાવ ભૂલી ગયો હતો.

'હા હા! મુંબઈમાં. પિલાજીના મંદિરની વાત અહીં થતી નથી. પરંતુ મુંબઈના મલબારહીલના મંદિરમાં બનેલા બનાવની વાત છે.' ન્યાયાધીશે સ્પષ્ટતા કરી.

'ત્યાંના મંદિરને તમે અપવિત્ર કરી હિંદુઓની લાગણીને ઠેસ પહોંચાડી હતી. આ રહ્યા તેના પુરાવા.' એટલું બોલીને કોર્ટના ક્લાર્કે કોર્ટ સમક્ષ પાસપટર્યુના બંને જોડા રજૂ કર્યા. સાક્ષી તરીકે સામે ઊભેલા ત્રણ પૂજારીઓને પાસપટર્યુ બરાબર ઓળખી શક્યો. એમની પકડમાંથી ભાગી છૂટવાના પ્રયાસ દરમિયાન જ એના જોડા મંદિરના પરિસરમાં નીકળી ગયા હતા. એ જોડાને ત્યાં જ રહેવા દઈને એ સ્ટેશને પહોંચી ગયો હતો. જોડો જોઈને માલિક અને સેવક બંનેને મુંબઈના મંદિરવાળો બનાવ એકદમ યાદ આવ્યો. પાસપટર્યુ બરાડો પાડી ઊઠ્યો:

'અરે! આ તો મારા જોડા છે!!! એના વિના મને કેટલી મુશ્કેલી પડી?'

ફોગને હવે સમજ પડી. મુંબઈના મંદિરમાં પાસપટર્યુએ કરેલા પરાક્રમ સંબંધી એ કેસ હતો. દેશને પશ્ચિમ છેડેના મુંબઈમાં બનેલા કહેવાતા ગુના માટેનો કેસ છેક પૂર્વ છેડેના

કોલકાતા શહેરની આ કોર્ટમાં કરવામાં આવ્યો, અને તેના પૂરાવા માટે આરોપીના જોડા પણ અહીં રજૂ કરવામાં આવ્યા હતા. તે જોઈ બંનેને આશ્ચર્ય થયું. બંને મૂંઝાઈ ગયા.

ફોગ અને તેના સેવકને લઈને મુંબઈના સ્ટેશનેથી ગાડી ઊપડી, તે પહેલાં ગાડીના ડબ્બા પાસે એમની વચ્ચે થયેલી વાતચીત ડિટેક્ટિવ ફિક્સે સાંભળી હતી. હિંદુઓના મંદિરમાં એ રીતે પ્રવેશ કરવાનું કૃત્ય અહીંના કાયદા પ્રમાણે ગુનો બનતું હતું. એ ગુનો અહીંની ધરતી ઉપર જ બન્યો હતો. અહીંની કોર્ટને એ માટેનો કેસ સાંભળવાની હકૂમત હતી. લંડનની બૅન્કમાં થયેલી લૂંટના આરોપીને તે માટે ભલે અહીં પકડી ન શકાય, પરંતુ મંદિરમાં બનેલા ગુના માટે જરૂરથી પકડી શકાય તેમ હતું. વળી માલિકના નોકરે તેની ફરજના સમય દરમિયાન કરેલાં ગેરકૃત્ય માટે એનો માલિક પણ અહીંના કાયદા પ્રમાણે જવાબદાર બનતો હતો. બંને આરોપીઓ વિરુદ્ધ સાક્ષીઓ મેળવવા તથા પુરાવા શોધવા માટે થોડા કલાક માટે મુંબઈમાં રોકાઈ જવાનું ડિટેક્ટિવને જરૂરી લાગ્યું. ગાડીમાં બેસવાને બદલે તે સીધો મલબારહીલના મંદિરે પહોંચ્યો. એક વિધર્મી પરદેશીએ મંદિરને અપવિત્ર કર્યું, એ બનાવ તાજો જ હતો. વિદેશીને પકડનારા ત્રણે પૂજારીઓ ત્યાં હાજર જ હતા. પાસપટર્યુના જોડા પણ ત્યાં જ હતા.

ફિક્સે એ પૂજારીઓને સમજાવ્યું કે હિંદુ મંદિરને એ રીતે અપવિત્ર કરવાનું કૃત્ય ગંભીર ગુનો હતું. એના આરોપી સામે પગલાં લેવાની બાબતમાં બ્રિટિશ સરકાર ઘણી જ ગંભીર હતી. એ કેસમાં આરોપીને ચોક્કસપણે સજા થશે એની એણે પૂજારીઓને ખાતરી આપી. વધુમાં પ્રલોભન પણ આપ્યું કે, આરોપી પાસેથી તેમને સારું એવું વળતર પણ મળી શકશે. ડિટેક્ટિવને ખર્ચે કોલકાતા જવાની, અને આરોપી પાસેથી વળતર મળવાની આશાથી પૂજારીઓ ફિક્સની સૂચના પ્રમાણે ફરિયાદ કરવા તૈયાર થયા. ત્યારબાદ મળી શકતી ગાડીમાં ડિટેક્ટિવોએ ત્રણેને લઈને કોલકાતા તરફની મુસાફરી શરૂ કરી.

કોલ્બી ગામ પાસેથી હાથીની સવારી અને ઔડાને બચાવવાની કામગીરીને કારણે ફોગને કોલકાતા પહોંચવામાં ચોવીસ કલાકનો વિલંબ થયો હતો. ફિક્સ અને પૂજારીઓ પાછળની ગાડીમાં નીકળ્યા હતા, છતાં ફોગ કરતાં તેઓ વહેલા કોલકાતા પહોંચી ગયા હતા. અહીં આવીને ફિક્સે તરત જ કાર્યવાહી શરૂ કરી. હિંદુસ્તાનની ધરતી ઉપર બનેલા ગુનાના સાક્ષીઓ તથા પુરાવા ન્યાયાધીશ સમક્ષ રજૂ કરીને ફિક્સે બંને આરોપીઓની ધરપકડનું વોરંટ મેળવ્યું. પરંતુ મુંબઈથી આગલે દિવસે આવેલી ગાડીમાં જેન્ટલમેન જેવો દેખાતો કોઈ માણસ અહીં ઊતર્યો હોવાના કોઈ સગડ ડિટેક્ટિવ મેળવી શક્યો નહીં. આરોપી અંગે કોઈ જ માહિતી નહીં મળતાં નિરાશ થયો. ત્યારબાદ આવનારી ગાડીમાં તે આવશે, એવી આશાથી જાતે જ તમામ ગાડીઓ ઉપર તપાસ કરતો રહ્યો. ચોવીસ કલાક બાદ આવેલી ગાડીમાંથી ફોગ અને તેના સેવકને એણે ઊતરતા જોયા, ત્યારે એને લાગ્યું કે એનું નસીબ હવે જોર કરી રહ્યું હતું. છતાં એ બે જણાની સાથે એક સ્ત્રીને જોઈને ડિટેક્ટિવ મૂંઝાયો. એ સ્ત્રી કોણ હશે? ફોગની સાથે શા માટે જોડાઈ હશે? ક્યાંથી જોડાઈ હશે? વગેરે અનેક પ્રશ્નો એના મનમાં ઊભા થયા. પરંતુ એની તાત્કાલિક જરૂરિયાત ફિલિયાસ ફોગની હતી. તેને જોતાં જ સાથેના પોલીસને ઇશારો કર્યો. એણે આપેલી સૂચના પ્રમાણે પોલીસ, ફોગ વગેરેને કોર્ટના મકાનમાં લઈ આવ્યો.

મંદિરના બનાવવા સાથીઓ તરીકે પૂજારીઓને લઈને ડિટેક્ટિવ ફિક્સ મુંબઈથી નીકળ્યો, ત્યાં સુધી ત્યાંની પોલીસ ઑફિસમાં ફોગની ધરપકડ કરવા માટેનું વોરંટ આવ્યું ન હતું. ત્યાંથી નીકળતાં પહેલાં એણે પોલીસને સૂચના આપી કે એની ગેરહાજરીમાં એવું વોરંટ આવે, તો કોલકાતાની પોલીસ ઑફિસે ટેલિગ્રાફથી મોકલવું. હવે એણે એવા

વોરંટની કોલકાતામાં પ્રતીક્ષા કરવાની હતી. મંદિરને અપવિત્ર કરવાના કેસમાં ફોગને સજા કરાવવા કરતાં, એને વધુ રસ તેને અહીં કોલકાતામાં વધુ સમય રોકી રાખવાનો હતો. એ પોતે પણ કોર્ટમાં હાજર હતો. પરંતુ એને ઓળખી શકે તેવા પાસપટર્યુની નજરથી દૂર રહેવાનું એને માટે જરૂરી હતું. તેની નજરે ન ચઢી જવાય, એ રીતે ફિક્સ દૂરના ખૂણામાં ઊભો હતો અને સફળતાના સંતોષ સાથે કોર્ટની કાર્યવાહી જોઈ રહ્યો.

પોતાના જોડા જોઈને બૂમ પાડી રહેલા પાસપટર્યુ તરફ ન્યાયાધીશનું ધ્યાન ખેંચાયું. એને ખાતરી થઈ ગઈ કે આ માણસે જ મંદિરને ભ્રષ્ટ કર્યું હતું. તરત જ એણે ફરીથી પૂછ્યું:

'તમને જણાવવામાં આવેલો આરોપ તમને કબૂલ છે?'

'હા સાહેબ. અમે અમારી જવાબદારી સ્વીકારીએ છીએ.'

ફોગે ઠંડા દિમાગથી જવાબ આપ્યો.

આરોપીઓએ ગુનાની કબૂલાત કરતાં કોર્ટનું કામ સરળ બન્યું. કોઈ સાક્ષી કે અન્ય પુરાવા રજૂ કરવાની જરૂર જ રહી નહીં. ન્યાયાધીશે આ કબૂલાતને આધારે તરત જ પોતાનો ચુકાદો આપ્યો.

'ઇંગ્લિશ કાયદો હિંદુસ્તાનના તમામ ધર્મના લોકોની ધાર્મિક ભાવનાની સમાન રીતે અને સખ્તાઈથી રક્ષા કરવા માટે પ્રતિબદ્ધ છે. પાસપટર્યુ નામના આ આરોપીએ ૨૦મી ઑક્ટોબરના રોજે, મુંબઈમાં મલબારહીલ ઉપર આવેલા હિંદુઓના મંદિરમાં અનધિકૃત રીતે પ્રવેશ કરી, મંદિરની પવિત્રતાને ભ્રષ્ટ કરી હતી, એવા આક્ષેપનો એણે મારી સમક્ષ સ્વીકાર કર્યો છે. એના આ અક્ષમ્ય અપરાધ બદલ એને પંદર દિવસની સાદી કેદની સજા તથા ત્રણસો પાઉન્ડનો દંડ કરવામાં આવે છે.'

'ત્રણસો પાઉન્ડનો દંડ?' પાસપટર્યુ રડમસ અવાજે ચિત્કાર કરી ઊઠ્યો. પંદર દિવસની કેદની સજા કરતાં પણ ત્રણસો પાઉન્ડ જેટલી મોટી રકમના દંડનું એને વધુ મહત્ત્વ હતું. 'શાંતિ જાળવો.' હવે ગુનેગાર જાહેર થયેલા પાસપટર્યુને ન્યાયાધીશે ચેતવણી આપી. વધુમાં ગુનેગારના માલિકની માલિક તરીકેની જવાબદારીના સંબંધમાં ન્યાયાધીશે જણાવ્યું, 'ગુનેગાર પાસપટર્યુએ કરેલા ગુનાહિત કૃત્ય સંબંધમાં એના માલિક ફિલિયાસ ફોગે સીધી રીતે સંમતિ આપી હોવાનો કોઈ આક્ષેપ નથી. આમ છતાં પોતાની નોકરીના સમય દરમિયાન નોકરે કરેલા ગુનાહિત કૃત્યને માલિકે અણદેખ્યું કર્યું હતું. એ સંજોગોમાં નોકરના એ કૃત્ય માટે એના માલિક ફિલિયાસ ફોગને પણ જવાબદાર ગણવામાં આવે છે. એ માટે આરોપી ફોગને એક અઠવાડિયાની કેદની સજા તથા એકસો પચાસ પાઉન્ડનો દંડ કરવામાં આવે છે.'

ડિટેક્ટિવ ફિક્સ એ સમયે કોર્ટરૂમના એક ખૂણામાં જ ઊભો હતો. બંને આરોપીઓને ફટકારવામાં આવેલી સજા સાંભળીને તે ખુશ થયો. બેત્રણ દિવસમાં જ લંડનથી ફિલિયાસ પોગની ધરપકડ કરવા માટેનું વોરંટ આવી જવાની એને ખાતરી હતી. આ સજા થવાને કારણે ફોગે તો હવે એક અઠવાડિયા માટે જેલમાં જ રહેવાનું હતું.

ફોગ આ સજા સાંભળ્યા બાદ પણ પોતાની જગ્યાએ શાંતિથી બેઠા રહ્યા. મોં પર અફસોસનો કે આતંકનો કોઈ જ ભાવ પ્રદર્શિત કર્યા વિના સ્થિતપ્રજ્ઞની જેમ જ બેઠા હતા. પાસપટર્યુ કપાળ કૂટતો હતો. કોઈ પણ જરૂર વિના પોતે કરેલી મૂર્ખામીને કારણે એના માલિકને ભારે નુકસાન થયું હતું. અઠવાડિયાની સજા ભોગવીને તેઓ એકલા મુસાફરી શરૂ કરે, તોપણ હવે એ શરત જીતી શકે તેમ નહોતું. આખી મુસાફરીનો ખર્ચ તો માથે જ પડવાનો હતો અને વધારામાં વીસ હજાર પાઉન્ડની રકમ તેમણે હારવાની હતી.

એ કેસની સુનાવણી પૂરી થઈ હતી. આથી કલાર્કે તેના કાગળો સમેટી લીધાં. બીજા કેસના કાગળો હાથમાં લીધા. તે કંઈ પણ બોલે, તે પહેલાં ફોગ પોતાની જગ્યાએ ઊભા થયા. હાથ ઊંચો કરીને નમ્રતાથી કોર્ટને સંબોધીને બોલ્યા:

'આ સજા સામે હું અપીલ કરવા માગું છું. તેટલા સમય માટે હું જામીન આપીને મુક્ત રહેવા માગું છું.'

'જામીન ઉપર છૂટવાના તમારા અધિકારને હું માન્ય રાખું છું.' ફોગના મુખેથી જામીન લેવાની વાત સાંભળીને ડિટેક્ટિવના પેટમાં તેલ રેડાયું. પરંતુ ન્યાયાધીશે બંને ગુનેગારોને એક એક હજાર પાઉન્ડના જામીન ઉપર મુક્ત કરવાનો આદેશ આપ્યો ત્યારે એને ધરપત થઈ. બે હજાર પાઉન્ડની રકમ બહુ જ મોટી રકમ હતી, અને આરોપીઓ તાત્કાલિક એની વ્યવસ્થા કરી શકશે નહીં.' એવી એને ખાતરી હતી. એવો વિશ્વાસ લાંબો સમય ટક્યો નહીં. એના આશ્ચર્ય વચ્ચે ફોગે તરત જ કોર્ટને જણાવ્યું.

'એટલી રકમ અત્યારે જ હું કોર્ટમાં જમા કરાવું છું.' પાસપર્ટ્યુ પાસેથી હેન્ડબૅગ લઈને ફોગે ત્યાં જ બે હજાર પાઉન્ડની કડકડતી નવી નોટો ક્લાર્કના ટેબલ પર મૂકી.

'તમે ભરેલી આ રકમ, તમે જ્યારે સજા ભોગવીને બહાર આવશો ત્યારે તમને પરત આપવી એવો હુકમ કરું છું. અત્યારે તમે જામીન ઉપર મુક્ત થયા છો. તમે જઈ શકો છો.' આ સાંભળીને ફોગે તરત જ ઔડા તથા પાસપર્ટ્યુ તરફ જોઈને કહ્યું, 'આપણે હવે ઝડપથી અહીંથી જવું પડશે.'

'અરે, પણ મને મારા જોડા તો લેવા દો.'

પાસપર્ટ્યુ ગુસ્સાથી બોલ્યો. ક્લાર્કે તરત જ એના બંને જોડા પકડાવી દીધા. હાથમાં જોડા પકડીને એ બબડી ઊઠ્યો:

'આ હા! આ જોડા બે હજાર પાઉન્ડમાં પડ્યા.'

એક એક જોડાની કિંમત એક એક હજાર પાઉન્ડ થઈ. પગમાં પહેરીને ધૂળમાં ચાલવાનું મન પણ ન થાય તેટલા કિંમતી જોડા.'

ફોગે ઔડાને પોતાના હાથનો સહારો આપી ઊભી કરી, અને કોર્ટના રૂમની બહાર જવા માંડ્યું. ફૂંગરાયેલા ચહેરે સેવક પણ માલિકની પાછળ રૂમની બહાર નીકળ્યો. ડિટેક્ટિવને અફસોસ તો થયો. છતાં આશા હતી કે આ લૂંટારો બે હજાર પાઉન્ડ જેવી મોટી રકમ છોડીને ભાગવાનું પસંદ નહીં જ કરે. ફોગની હવે પછીની ગતિવિધિઓ ઉપર નજર રાખવાનું એને જરૂરી લાગ્યું. સલામત અંતર રાખીને એણે પણ ફોગની પાછળ ચાલવાની શરૂઆત કરી. એણે જોયું કે રસ્તા ઉપર ઊભેલી ઘોડાગાડી ભાડે કરીને ફોગ તેના બંને સાથી સાથે બંદરની જેટ્ટી તરફ જવા નીકળ્યો. એણે પણ તેમને અનુસરવા માંડ્યું.

અહીંથી હોંગકોંગ જનારી 'રંગુન' સ્ટીમર કાંઠા પરથી થોડે દૂર નદીના મધ્યપ્રવાહમાં ઊભી હતી. સ્ટીમરના સૌથી ઊંચા કૂવાથંભ પર તેના પ્રયાણની તૈયારી સૂચવતો વાવટો ચડાવવામાં આવ્યો હતો. ફોગે જોયું કે, એની ઘડિયાળમાં અગિયાર વાગ્યા હતા. સ્ટીમર ઊપડવાને બરાબર એક કલાકની વાર હતી. ફોગ તથા બંને સાથી જેટ્ટી ઉપરથી હોડીમાં બેસીને સ્ટીમર ઉપર પહોંચી ગયા.

ડિટેક્ટિવે તેમને સ્ટીમર ઉપર ચઢતાં જોયાં. ભારોભાર નારાજી સાથે તે હાથ મસળવા લાગ્યો: અને ગુસ્સાથી બોલી ઊઠ્યો:

'નાલાયક! આખરે ભાગવામાં સફળ થયો. બે હજાર પાઉન્ડની રકમ ચૂકવીને એણે ભાગવાનું લાયસન્સ મેળવી લીધું. ગજબનો ચાલાક લૂંટારો કહેવાય. જે રીતે એ માણસ

હરામના પાઉન્ડ વેડફી રહ્યો છે, તે ઉપરથી લાગે છે કે બહુ જ ઝડપથી એની લૂંટનો ખજાનો ખલાસ થવાનો. વાંધો નહીં. હું પણ ડિટેક્ટિવ ફિક્સ છું. એને છોડીશ નહીં. લંડનની કોર્ટમાં એને સજા કરાવીશ ત્યારે જ મને જંપ વળશે. એને પકડવા જહન્નમમાં જવું પડે તો ત્યાં પણ હું જઈશ.'

પોતાની મુસાફરીને સમયસર પાર પાડવા માટે ફોગ જે રીતે મોકળા મનથી પાઉન્ડ ખરચી રહ્યા હતા, તે રીતે અંતે એની પાસે કાંઈ જ બચવાનું ન હતું એમ ફિક્સને લાગતું હતું. લંડનથી નીકળ્યા બાદ ટિકિટભાડા વગેરેમાં, તથા 'મોંગોલિયા' સ્ટીમરના એન્જિનિયરને બક્ષિસ આપવામાં, હાથી ખરીદવામાં તથા છેલ્લે જામીન મેળવવા માટે ફોગે ભરેલી રકમનો સરવાળો પાંચ હજારથી ઉપર થાય તેમ હતું. ફોગના આ પ્રકારના વૈભવી ખર્ચ માટે દુ:ખી થવાનું ફિક્સ માટે બીજું કારણ હતું. બૅન્ક લૂંટારા પાસેથી વસૂલ થઈ શકતી રકમના અમુક ટકા રકમનું વધારાનું બોનસ આપવા બૅન્કે જાહેરાત કરી હતી.

આ લૂંટારો આ રીતે બધી જ રકમ જો વેડફી નાંખે, તો એની પાસે વસૂલ કરવા માટે કંઈ બાકી રહેવાનું ન હતું. ડિટેક્ટિવ માટે એ ખોટનો ધંધો બને તેમ હતું.

૧૫

ડિટેક્ટિવની મૂંઝવણ

બ્રિન્ડીસી બંદરથી મુંબઈ સુધી ‘મોંગોલિયા’ સ્ટીમરમાં મુસાફરી કર્યા બાદ હવે સ્ટીમર ‘રંગૂન’માં મુસાફરી કરવાની હતી. કોલકાતાથી સિંગાપુર થઈને હોંગકોંગ જવા માટે પેનન્સ્યુલર એન્ડ ઓરિએન્ટલ કંપનીની માલિકીની ‘રંગૂન’ સ્ટીમરમાં ફોગે જવાનું હતું. એક હજાર સાતસો ને સિત્તેર ટનની ‘રંગૂન’ને ચલાવવા માટે ચારસો હોર્સપાવર શક્તિનું એન્જિન હતું. વધારામાં સઢની સગવડ પણ હતી, એની ઝડપ પણ ‘મોંગોલિયા જેટલી જ હતી. પરંતુ મુસાફરો માટે તેના જેવી વૈભવી સગવડોનો અહીં અભાવ હતો. ઔડા માટે સારામાં સારી સગવડવાળી કૅબિનની ટિકિટ લેવા ફોગની ઇચ્છા હતી, પરંતુ ‘રંગૂન’માં એવી વૈભવી કૅબિન હતી જ નહીં. ઔડાને તો જાન બચી લાખો પાયા જેવી સ્થિતિ હતી. ફોગ અને પાસપટર્યુને કારણે મોતને હાથતાળી દઈ શકી હતી. એને કોઈ વધારાની સગવડની અપેક્ષા હતી જ નહીં.

પોતાને સળગતી ચિતા ઉપરથી બચાવનાર આ બંને માણસોને તેણે બરાબર ઓળખી લીધા હતા. બંને નખશીખ સજ્જન હતા. એના માન અને મર્યાદા તથા સગવડ-અગવડ બાબત બંને જણા પૂરેપૂરું ધ્યાન રાખતા હતા. બંને પ્રત્યે પોતાની કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરવાની એક પણ તક તે એળે જવા દેતી નહીં. કોઈ ને કોઈ બહાને ફોગની સાથે વાતો કરવા પ્રયાસ કરતી. એનાથી જરાય પ્રભાવિત થયા વિના ફોગનું એના પ્રત્યેનું વર્તન મર્યાદાસભર અને ઠંડું જ રહેતું. ઉષ્મા, ઉમળકો, આસક્તિ કે આત્મીયતાના ભાવો એમાં પ્રદર્શિત થતા ન હતા. આમ છતાં ઔડાની ઝીણામાં ઝીણી આવશ્યકતાઓનો ખ્યાલ કરી, તે માટે જરૂરી સૂચના પાસપટર્યુને તેઓ આપતા હતા. દરરોજ ચોક્કસ સમયે નિશ્ચિત મિનિટો માટે તેઓ ઔડાને મળવા આવતા. પોતાની વાતો ઔડાને સંભળાવવામાં નહીં, પરંતુ તેની વાતો સાંભળવામાં જ એ સમય પસાર થતો. એને માટે ઔડા ખૂબસૂરત યુવાન સ્ત્રી નહીં, પણ એક વ્યક્તિ હતી. ઔડાને એમને માટે ભારોભાર માન હોવા છતાં તે આ માણસને સમજી શકતી ન હતી.

ફોગના આ પ્રકારના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ એનો સેવક પાસપટર્યુ એકદમ વાચાળ અને સરળ દિલનો માણસ હતો. પોતાના માલિકના સ્વભાવમાં રહેલી અનેક વિચિત્રતાઓ પ્રસંગોપાત તે ઔડાને જણાવતો. ફોગની આ મુસાફરી કેવા સંજોગોમાં શરૂ થઈ, તથા અત્યાર સુધીની મુસાફરીમાં એમને થયેલા અનુભવો વિસ્તારપૂર્વક અને રસમય શૈલીમાં ઔડા સમક્ષ રજૂ કરતો. ઔડા માટે એ માણસ માત્ર નોકર ન હતો, પરંતુ જાનના જોખમે ચિતાની આગમાંથી બચાવનાર એક મિત્ર હતો. ઔડાનું સ્વજન હતો, તે એની વાતો પ્રેમથી સાંભળતી. પાસપટર્યુ પણ પોતે એક નોકર હતો, એ સ્થિતિનો ખ્યાલ રાખીને ઔડા સાથે વિવેક જાળવીને વાતો કરતો. માલિકનું ઔડા સાથેનું સાવ ઠંડું અને ઔપચારિક વર્તન એને ગમતું ન હતું. ફોગ એક પુરુષ હતા. છતાં ઔડા સાથેના વહેવારમાં પોતાનો પુરુષભાવ તેણે સાવ ઓગાળી નાંખ્યો હોય તે રીતે નિરપેક્ષભાવે વર્તતા. માણસ તરીકે

પૂરેપૂરા સજ્જન હોવા છતાં, ઔડા જેવી સ્ત્રીની બાબતમાં એને તે અમાનુષી કે અમાનવીય લાગતા.

ઔડા પોતે પણ એક સૌજન્યશીલ સ્ત્રી હતી. પારસી મહાવતે એના સંબંધમાં જણાવેલી તમામ હકીકતો અક્ષરશ: સાચી હતી હિંદુસ્તાનમાં અનેક જાતિ, જ્ઞાતિ અને ધર્મના લોકોનો વસવાટ હતો. એ સૌમાં આ પારસી લોકો સૌથી વધુ ભણેલા અને પ્રગતિશીલ ગણાતા. એમની સંખ્યા અલ્પ પ્રમાણમાં હતી. છતાં ધંધા-ઉદ્યોગોમાં એઓ સૌથી આગળ હતા. ખાસ કરીને કપાસ અને રૂના ધંધામાં તેઓ સમૃદ્ધ બન્યા હતા. એમના પૈકીના એક ઉદ્યોગપતિ સર જમશેદજી જીજીભાઈને બ્રિટિશ સરકારે સર બૅરોનેટનો ખિતાબ આપી, સામ્રાજ્યના સૌથી મોટા સન્માનને પાત્ર ગણ્યા હતા. ઔડાનું કુટુંબ એમનું સંબંધી હતું. એ કુટુંબના નજીકના એક સગા જીજીભાઈ હોંગકોંગમાં મોટા વેપારી હતા એની ઔડાને ખબર હતી. જોકે એમના ઘરમાં આશ્રય મળશે કે નહીં, તેનો ઔડાને ચોક્કસ ખ્યાલ ન હતો. પરંતુ ફોગે એને આશ્વાસન આપ્યું કે જીજીભાઈના ઘરમાં ચોક્કસપણે એને આશ્રય અને સલામતી મળી રહેશે.

હોંગકોંગમાં પોતાને છોડીને ફોગ ઝડપથી પોતાની મુસાફરીમાં આગળ વધવાના હતા, એ સાંભળીને ઔડાના હૃદયમાં કોઈક અકથ્ય વેદનાની વેણ ઊપડી. નિર્લેપ ભાવે પોતાને આશ્વાસન આપનાર પોતાના જીવનદાતાને ફાટી ફાટી આંખે એ જોઈ જ રહેતી. એની આંખોમાં અગાધ ઊંડાણ હતું. હિમાલયમાં આવેલા માન સરોવરના પાણી જેવી એમાં નિર્મળતા હતી. એવા પાણીની ધોધ એ આંખોમાંથી બહાર ધસી આવવા જાણે ઉછાળા મારતો હતો. પ્રયત્ન કરીને ઔડા એને તો રોકી રાખતી, છતાં એવી સ્થિતિમાં એ આંખો ભીની થઈ જતી. અનાયાસ ઊંડો નિશ્વાસ નીકળી પડતો. શરીર અને મનની આટલી નીકટતા પછી પણ આ સામે ઊભેલા પુરુષ ખરેખર માનવી હતો કે કેમ તેની એને શંકા જાગી. સામાન્યમાં સામાન્ય માણસના શરીરમાં પણ ધબકતું હૃદય હોય છે, જેમાંથી મૃદુભાવોના તરંગો સદાય ઊઠતા રહેતા હોય છે. એવા કોઈ પણ પ્રકારના સ્પંદનોનો અહીં અભાવ હતો. ફોગની પાંસળીઓ વચ્ચે એવું કોઈ ધબકતું હૃદય ભગવાને મૂક્યું જ નહીં હોય એમ લાગતું. ફોગે એક પુરુષની નજરે એ તગતગતી આંખોમાં જોયું હોત, તો સ્ત્રી સહજ અનેક ભાવો એ વાંચી શક્યા હોત. પરંતુ ફિલિયાસ ફોગ જેનું નામ! એનો ચહેરો હમેશાં નિર્લેપ જ રહેતો. એના ઉપરના અકળ ભાવોને ઔડા ઉકેલી શકે તેમ ન હતું.

કોલકાતાથી શરૂ થયેલી દરિયાઈ મુસાફરી માટે શરૂના દિવસોમાં હવામાન બધી રીતે અનુકૂળ રહ્યું. કોઈ જ તકલીફ વિના ‘રંગૂન’ની સફર બંગાળના ઉપસાગરમાં દક્ષિણ તરફ આગળ ધપતી રહી. આંદામાન ટાપુઓની નજીકમાં થઈને એણે સહેજ પૂર્વ દિશામાં વળાંક લીધો. ટાપુ ઉપરના ડુંગરાઓની હારમાળા તૂતક ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાતી હતી. એમાંના કેટલાક ડુંગરોની ઊંચાઈ સાડાચાર હજાર ફૂટ જેટલી હતી. ટાપુ ઉપરના આદિવાસીઓ માટે કહેવાતું હતું કે તેઓ માનવભક્ષી હતા. જોકે એ માન્યતા ખોટી હતી, એમ પણ અનુભવને આધારે કેટલાકનો મત હતો. એ તો જે હોય તે ટાપુ ઉપર જઈને એના પારખાં કરવાનો કોઈની પાસે સમય પણ ન હતો. તેમ જ કાંઠાના ભાગમાં કોઈ આદિવાસી જોવામાં આવ્યો પણ ન હતો. ટાપુનો વનશ્રી વૈભવ અદ્વિતીય હતો. કાંઠા લગોલગ આવેલા ઊંચા ખડકોની બખોલોમાં રહેતા પક્ષીઓનાં ટોળાં આકાશમાં ચકરાવો લેતાં હતાં. ટાપુ ઉપરના શહેરમાં આવેલી વૈભવી કેલેશિયમ હોટલનાં ભોજન ટેબલો ઉપર આ પક્ષીના બનેલાં સ્વાદિષ્ટ ભોજનોની ભારે માંગ રહેતી, આવા ખુશનુમા વાતાવરણ વચ્ચે સ્ટીમર એકધારી ઝડપી ગતિથી મલક્કાની સામુદ્રધુનીમાં પૂર્વ દિશામાં આગળ ધપતી

રહી. ડિટેક્ટિવ ફિક્સે વિચારપૂર્વક ગોઠવેલી બાજી ઊંધી વળી ગઈ. બૅન્કલૂંટના સંભવિત આરોપીને કોર્ટકચેરીના ચક્કરમાં ફસાવવા એણે કરેલી મહેનત માથે પડી. હિંદુ મંદિરને અપવિત્ર કરવાના ગુના માટે કોલકાતાની કોર્ટે ફોગને એક અઠવાડિયાની કેદની સજા કરી હતી. એટલા સમયમાં બૅન્કલૂંટના ગુના સંબંધમાં તેની ધરપકડ માટેનું વૉરંટ એના હાથમાં ચોક્કસ આવી જશે એવી ફિક્સને ખાતરી હતી. પરંતુ સજા થવા છતાં અપીલને બહાને જામીન ઉપર છૂટવાના અધિકારનો ઉપયોગ કરીને ફોગે સજાના અમલમાં ઠરાવ પાડ્યો. ફિક્સને એ વાતનું દુ:ખ હતું કે એ ચાલાક લૂંટારો એને હાથતાળી આપીને એની નજર સામે જાહેરમાં હિંદુસ્તાનનો કિનારો છોડી રહ્યો હતો. બે હજાર પાઉન્ડની રકમ જામીન માટે કોર્ટમાં જમા કરાવી હતી. તે પણ લૂંટારાએ જતી કરી હતી, એ જોઈને ફિક્સ છક્કડ ખાઈ ગયો. છતાં ધીરજ અને સ્વસ્થતા ગુમાવ્યા વિના એણે નવો વ્યૂહ અપનાવ્યો. કોલકાતાથી ઉપડેલી સ્ટીમર સિંગાપુર થઈને સીધી હોંગકોંગ જવાની હતી. એ બંને સ્થળો બ્રિટિશ રાજની હકૂમતનાં સંસ્થાનો હતાં. લંડનથી આવનારું વૉરંટ જો હોંગકોંગમાં એને મળી જાય તોપણ આરોપીની ધરપકડ થઈ શકે તેમ હતું. સ્ટીમર ઊપડવાને થોડો સમય બાકી હતો. તેનો લાભ લઈ ફિક્સે તરત જ કોલકાતાના પોલીસ સ્ટેશનનો સંપર્ક કર્યો. લંડન કે મુંબઈથી ફિલિયાસ ફોગ નામના બૅન્ક લૂંટારુની ધરપકડ માટેનું વૉરંટ આવે, તો તરત જ ટેલિગ્રાફથી તેને હોંગકોંગ પોલીસ સ્ટેશને રવાના કરવા ફિક્સે સૂચના આપી.

ઝડપ કરીને પોતે પણ 'રંગૂન' સ્ટીમરનો યાત્રી બની ગયો.

મુસાફરી દરમ્યાન ફોગના સેવક પાસપટર્યુનો સંપર્ક કરવો કે નહીં, તે બાબતમાં ડિટેક્ટિવના મનમાં દ્વિધા હતી. જહાજી કંપનીના એજન્ટ તરીકે પોતે મુંબઈ સુધી જ જઈ રહ્યો હતો એવી વાત પાસપટર્યુને તેણે જણાવી હતી. ત્યાંથી આગળ કોલકાતા અને હવે હોંગકોંગ સુધીની આગળની મુસાફરી ચાલુ રાખવા માટે પાસપટર્યુ સમક્ષ કેવો ખુલાસો કરવો તે નક્કી કરી શકતો ન હતો. પોતાના મિશન માટે પાસપટર્યુને શંકા ઊભી થાય અને એ વાત તે તેના માલિકને જણાવે, તો પોતાની મહેનત અને દોડધામ નિષ્ફળ જાય તેમ હતું. એ જાણતો હતો, કે પાસપટર્યુ એની ટેવ પ્રમાણે મોટેભાગે બહાર ડેક ઉપર જ આંટા મારતો હશે. ડેક ઉપર પોતે પણ બહાર નીકળે તો એ નોકર સાથે મુલાકાત ચોક્કસપણે થવાની જ હતી. એવી સ્થિતિ ટાળવા શરૂના દિવસોમાં ફિક્સ પોતાની કૅબિનમાં જ પુરાઈ રહ્યો. બદલાયેલા સંજોગોમાં પાસપટર્યુ સાથે કેવી રીતે પનારો પાડવો તે માટે એણે મગજ ઘસ્યું. સિંગાપુરમાં કોલસા તથા પાણી લેવા માટે સ્ટીમર થોડા કલાકો જ રોકાવાની હતી. એટલા સમયમાં ગંભીર પ્રકારની કોઈ કામગીરી માટે અવકાશ ન હતો. જે કાંઈ થઈ શકે તે હોંગકોંગ પહોંચ્યા પછી જ કરી શકાય તેમ હતું. એવી તક માટે એ છેલ્લું સ્થળ હતું, કેમકે ત્યાંથી આગળ જાપાન તથા અમેરિકા જેવા સ્વતંત્ર દેશોમાંથી પસાર થવાનું હતું. બ્રિટિશ પોલીસનું વૉરંટ ત્યાં ઉપયોગી બની શકે તેમ ન હતું. બૅન્કલૂંટના માલ સાથે આરોપી એ દેશોમાં જ છુપાઈ જાય એવી પણ શક્યતા હતી. એમ થાય તો ત્યાંની સરકારો સાથે એક્સ્ટ્રાડીશન — પ્રત્યાર્પણની ગૂંચવાડાભરી લાંબી કાર્યવાહી કરવી પડે તેમ હતું.

હોંગકોંગમાં જ ફોગની ધરપકડ કરવા ડિટેક્ટિવે કમર કસી. એ માટે ફોગની તમામ ગતિવિધિઓથી માહિતગાર રહેવાનું ખૂબ જ જરૂરી હતું. ફોગની પ્રવૃત્તિ અને વિચારો સંબંધી માહિતી તો એના નોકર પાસેથી જ મળી શકે તેમ હતું. ડિટેક્ટિવને લાગ્યું કે એ હેતુ માટે પાસપટર્યુ સાથેનો જૂનો સંબંધ ફરીથી શરૂ કરવો જોઈએ. સરળ અને ભોળા સ્વભાવના પાસપટર્યુ પાસેથી માહિતી કઢાવવાનું ફિક્સ માટે જરાય મુશ્કેલ ન હતું. બૅન્કની લૂંટમાં સેવકની કોઈ જ પ્રકારની સામેલગીરી ન હતી. એની ખાતરી ફિક્સને અગાઉ થઈ

જ હતી. એ જ સ્થિતિનો ઉપયોગ થઈ શકે તેમ હતું. માલિકે જ બૅન્કલૂંટનું ગુનાહિત કૃત્ય કર્યું હતું, અને નોકર જો એને પકડવામાં સહકાર નહીં આપે તો તેને માટે મોટી તકલીફ થઈ શકે એવું નોકરના મનમાં ઠસાવવાનું ફિક્સે નક્કી કર્યું. નિર્દોષ હોવા છતાં ગુનામાં ખોટી રીતની સંડોવણી થઈ શકે એવી બીકે નોકર સહકાર આપવા તૈયાર થશે, એવી એની ગણતરી હતી.

પોતાના એ હેતુ માટે પાસપટર્યુને માહિતગાર કરવામાં જોખમ પણ હતું. માલિક સંબંધી માહિતી ડિટેક્ટિવને આપવાને બદલે એ માણસ આ મિશનની માહિતી ફોગને આપે, તો પોતાનું મિશન ફિક્સે સમેટી જ લેવું પડે. લાંબી વિચારણાને અંતે એણે નક્કી કર્યું કે હાલ તરત એવું જોખમ લેવાનું માંડી વાળવું અને ફોગના એ નોકરને વિશ્વાસમાં લેવા બીજા ઉપાય શોધવા મગજ ઘસવું. તેમાં જો એ સફળ ન થાય, તો છેલ્લા ઉપાય તરીકે એની સમક્ષ બૅન્કલૂંટ સંબંધી વાત કરવાનું નક્કી કર્યું.

ફોગની સાથે મુસાફરી કરી રહેલી સ્ત્રી અંગે જો માહિતી મળે, તો તેનો પણ કંઈક રીતે પોતાના હેતુ માટે ઉપયોગ થઈ શકે, એવી શક્યતા પણ એણે વિચારી. એવી માહિતી મેળવવા માટે પણ પાસપટર્યુ જ મદદરૂપ થઈ શકે તેમ હતું. મુંબઈના સ્ટેશનેથી ગાડી ઊપડી, ત્યાં સુધી એ સ્ત્રી સાથે ન હતી તેની ફિક્સને ખાતરી હતી. એનો અર્થ એ થાય કે ત્યાંથી કોલકાતા સુધીની મુસાફરીમાં જ તેનો ભેટો થયો હોવો જોઈએ. એ સ્ત્રી કોણ હતી? પરણેલી હતી કે કેમ? ફોગ સાથે એને કેવી રીતે સંબંધ થયો? વગેરે અનેક પ્રશ્નો હતા. એના જવાબ જો એ મેળવી શકે, તો તેમાંથી ફોગને અટકાવવાનો કોઈ ઉપાય મળવાની ફિક્સને આશા બંધાઈ.

હોંગકોંગ પહોંચ્યા પછી ફોગ ત્યાં રોકાવાનો હતો કે પછી બંદર ઉપરથી સીધો જ જાપાન જતી સ્ટીમરમાં બેસવાનો હતો, તેનો એને અંદાજ આવતો ન હતો. એક વાહન ઉપરથી બીજા વાહન ઉપર ઠેકડા મારીને ઝડપથી આગળ વધતા રહેવાની ફોગની ખાસિયતોનો ફિક્સને ખ્યાલ આવી ગયો હતો. એ પ્રમાણે 'રંગૂન' સ્ટીમરમાંથી ઊતરીને તે સીધો જ જાપાન જતી સ્ટીમરમાં ચડવાનો હોય તો પોતાનાથી કાંઈ જ થઈ શકાશે નહીં, એ વિચારથી એ અકળાતો હતો. બાર દિવસની લાંબી મુસાફરીથી કંટાળેલા ફોગ હોંગકોંગના બંદર ઉપર લટાર મારવા નીકળે, અને એ વખતે પોતાના હાથમાં વોરંટ આવી જાય તો આરોપીની ધરપકડ થઈ શકે એવું પણ એ વિચારતો રહ્યો. એની પૂર્વ તૈયારી તરીકે હોંગકોંગની પોલીસને ફોગ અંગેની માહિતી મોકલવાનું અને બંદર ઉપર જ પોલીસનો બંદોબસ્ત તૈયાર રાખવા જણાવવાની જરૂર હતી. એ કામ સિંગાપુર બંદરે સ્ટીમર કોલસા તથા પાણી માટે ઊભી રહે ત્યારે થઈ શકે તેમ હતું.

ત્રીસમી ઑક્ટોબરનો દિવસ હતો. સિંગાપુર હવે એક દિવસ જેટલું જ છેટું હતું. એક જ સ્ટીમરના મુસાફર હોવા છતાં અત્યાર સુધી ડિટેક્ટિવ ફિક્સે ફોગના આ ભોળિયા નોકરને મળવાનું ટાળ્યું હતું. પરંતુ એમની સાથેની સ્ત્રી અંગે માહિતી મેળવવા ફિક્સે સામે ચાલીને પાસપટર્યુને મળવાની તક શોધવા માંડી. દિવસ દરમ્યાન એ માણસ ડેક ઉપર જ રહેતો હતો તેની ફિક્સને જાણકારી હતી. સવારમાં જ પોતે ડેક ઉપર આવ્યો. જોયું કે સ્ટીમરનો કઠેરો પકડીને પાસપટર્યુ દરિયાના ઊછળતા મોજાંને જોઈ રહ્યો હતો. એની નજીક પહોંચી ગયો અને પોતાનો હાથ તેના ખભા ઉપર મૂક્યો. જૂના મિત્રને અચાનક જ જોયો હોય તેવો ડોળ કર્યો. આશ્ચર્ય પામ્યો હોય તે રીતે બોલ્યો:

'અરે મિસ્ટર પાસપટર્યુ! તું અહીં ક્યાંથી?'

'ફિક્સ મહાશય! તમે પણ અમારી સાથે આ સ્ટીમર ઉપર જ છો?' ફિક્સની

અહીંની હાજરી સેવક માટે ખરેખર આશ્ચર્ય જન્માવે તેવી હતી. તમે તો મુંબઈમાં અમારાથી છૂટા પડી ગયા હતા. ત્યાંથી આટલે દૂર અહીં આ સ્ટીમર ઉપર તમે ક્યાંથી? શું તમે પણ હોંગકોંગને માર્ગે છો? અમારી સાથે પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરવાનો વિચાર તો નથી ને?'

'ના ભાઈ ના! હું તો અહીં હોંગકોગ સુધી જ છું. હોંગકોંગમાં કંપનીનું અચાનક કામ નીકળ્યું. એ માટે મારે દોડવું પડ્યું છે. અહીં થોડું રોકાણ થાય તેમ છે. આગળ ક્યાં જવું તે હજી નક્કી નથી.'

પાસપર્ટ્યુ માટે સ્ટીમર ઉપર ફિક્સની આ રીતની હાજરી સાવ અણધારી હતી. તાત્કાલિક તો તે મૂંઝાઈ ગયો, પરંતુ ઝડપથી સ્વસ્થ થયો. આ રીતે અજ્ઞાત રહીને મુસાફરીમાં સાથે થવા માટે ફિક્સ પાસે કારણ માંગ્યું.

'તમે આ સ્ટીમર ઉપર જ હતા, તો આટલા બધા દિવસ ભેટો કેમ ન થયો?'

'દરિયાલાલની મહેરબાની! બીજું શું હોય? તબિયત બગડી હતી. બંગાળના ઉપસાગર સાથે મારે અરબી સાગર જેટલું લહેણું નથી. શું કરે છે તારા માલિક મિસ્ટર ફોગ?'

'તેઓ આ દરિયાઈ મુસાફરીની મોજ માણે છે. અહીં બીજું કરવાનું પણ શું હોય? ખાવું પીવું અને કૅબિનની બારીમાંથી દરિયાને જોવો. તબિયત પણ સારી ચાલે છે. જ્યાં હોય ત્યાં, એમનું જીવન તો ઘડિયાળના કાંટાની સાથે જ નિયમિત ચાલતું હોય છે. તમને એક ખાસ વાત જણાવું. અમારી સાથે હવે એક સ્ત્રી મુસાફર પણ છે.'

'સ્ત્રી મુસાફર? અને તે પણ તમારી સાથે? મુંબઈ સુધી તો તમે બંને એકલા જ હતા. એકાએક એવી સ્ત્રી તમારી સાથે કેવી રીતે થઈ?' જાણતો જ ન હોય તે રીતે દેખાડો કરતો ફિક્સ બોલ્યો.

કોઈ સાંભળનારના અભાવને કારણે અત્યાર સુધી ઔડાની વાત પાસપર્ટ્યુના મનમાં જ ઘોળાઈ રહી હતી, એ વાતોને બહાર નીકળવાનું બહાનું મળી ગયું. મુંબઈના બંદરમાંથી બહાર નીકળીને ડિટેક્ટિવ ફિક્સ એનાથી છૂટો પડ્યો, ત્યાર બાદ અહીં 'રંગૂન' સ્ટીમર ઉપર તેઓ પહેલી જ વાર મળતા હતા. વચ્ચેના સમય ગાળામાં બનેલા નાના મોટા તમામ બનાવો ભોળાભાવે એણે વર્ણવવા માંડ્યા. મલબારહીલના મંદિરમાં પૂજારીઓ સાથે થયેલી ધાંધલની વાત એણે માલિકને રેલગાડીના ડબ્બા પાસે જ કરી હતી. નજીકની કૅબિનના ખૂણાની આડશમાં ઊભેલા ફિક્સે તે વાત સાંભળી હતી. પરંતુ ત્યાર બાદ ખોલ્બી ગામેથી કરેલી હાથીની ખરીદી પિલાજીના મંદિર પાસે બનેલી સતીવાળી ઘટના, ઔડાને બચાવવાનું એણે કરેલું પરાક્રમ તથા કોલકાતાની કોર્ટમાં ચાલેલો કેસ અને સજાની બધી જ વાતો સરસ રીતે એ વર્ણવી ગયો.

'તારો આ માલિક એ સ્ત્રીને યુરોપ લઈ જવાનો છે કે શું?'

'હોય કાંઈ? યુરોપ તો નહીં, પરંતુ હોંગકોંગમાં એ સ્ત્રીના કોઈ સગા રહે છે. તેને ત્યાં એને પહોંચાડવાની છે. ત્યાર બાદ અમે છુટ્ટા.'

ડિટેક્ટિવને આ બધી વાતોમાં રસ ન હતો. ફોગ એ કામ માટે હોંગકોગમાં કેટલું રોકાવાનો હતો, તે જાણવા એ આતુર હતો. એણે જ્યારે જાણ્યું કે પેલી સ્ત્રીને હોંગકોંગમાં સલામત સ્થાને મૂકીને તરત જ એ લોકો આગળની મુસાફરી માટે નીકળવાના હતા, ત્યારે એને નિરાશા થઈ. સ્ત્રી સંબંધી વાતમાંથી ફોગને રોકી શકાય એવો કોઈ મુદ્દો એ શોધી શક્યો નહીં. તો હવે શું?

ફોગ અહીં હોંગકોંગથી તરત જ જાપાન જતી સ્ટીમરમાં જવાનો હોય, તો એટલા

ટૂંકા સમયમાં પોતે કાંઈ પણ પગલાં ભરી શકશે નહીં એવું લાગતાં ફિક્સને વિમાસણ થઈ, ‘એટલા થોડા સમયમાં તો કાંઈ થઈ શકે નહીં. વોરંટ હાથમાં આવે નહીં ત્યાં સુધી એને પકડી શકાય નહીં. અને બે-ચાર કલાકમાં વોરંટ મળી જાય એવી કોઈ શક્યતા નથી.’ વિચારમાં ડૂબેલા ફિક્સના હોઠ ફફડ્યા. છતાં સામે ઊભેલા પાસપર્ટ્યુને પોતાના પ્લાન બાબત શંકા ન જાય તેની કાળજી લેવી જરૂરી હતી. તરત જ મનને વાળી લીધું.

‘તારી ઇચ્છા કાંઈક પીવાની હોય તો રેસ્ટોરાંમાં જઈએ?’

હતાશા ખંખેરી નાંખવા ફિક્સને દારૂ યાદ આવ્યો. ફોગના આ ભોળિયા સેવક સાથે ઘરોબો વધારવાનો એ એક ઉપાય હતો.

‘પ્રેમથી. અહીં ‘રંગુન’ સ્ટીમરના ડેક ઉપર મિત્રો તરીકે મળતા હોઈએ ત્યારે મદિરાપાનમાં ભાગીદારી ચોક્કસપણે આવકાર્ય બની શકે.’

૧૬
શંકાની સોય

'રંગુન' સ્ટીમર ઉપર ડિટેક્ટિવ ફિક્સ અને પાસપટર્યુ વચ્ચેની મૈત્રી ફરીથી સજીવન થઈ. બીજા દિવસે તૂતક ઉપર ફરીથી મળ્યા. ફિક્સને બહુ બોલ બોલ કરવાનું ગમતું નહીં, છતાં અત્યારે તેને ગરજ હતી. ફોગના ભાવિ કાર્યક્રમ સંબંધમાં વધુ ને વધુ માહિતી કઢાવવામાં તેને રસ હતો. કોઈ ને કોઈ બહાને સેવક સાથે તેણે વાતો કરવા માંડી. ઉત્તેજિત થયેલો પાસપટર્યુ જરૂર કરતાં પણ વધુ બોલબોલ કરવા લાગ્યો. એનાથી વિરુદ્ધ પ્રકૃતિના ફોગ મોટે ભાગે પોતાની કૅબિનમાં જ રહેવાનું પસંદ કરતા. દરરોજ નિશ્ચિત સમયે ગણતરીની મિનિટો માટે તેઓ ઔડાને મળી લેતા બાકીનો સમય પોતાની પ્રિય એવી પત્તાંની રમતમાં ગાળતા. બહાર નીકળી તૂતક ઉપર લટાર મારવાનું એમને પસંદ ન હતું. પાસપટર્યુ ભોળિયો હતો, પરંતુ મૂર્ખ કે બુદ્ધુ ન હતો. સ્ટીમર 'મોંગોલિયા'ની મુસાફરી દરમ્યાન ફિક્સે એને જણાવ્યું હતું, કે તેની મુસાફરી મુંબઈ સુધીની હતી. તેને બદલે એ માણસ કોલકાતાથી પણ આગળ હોંગકોંગ જવાના માર્ગે આ સ્ટીમરમાં અચાનક ફૂટી નીકળ્યો હતો. એને શંકા ગઈ કે ચોક્કસપણે એ માણસ એમનો પીછો કરી રહ્યો હતો. એ માટે એનો હેતુ શું હતો તેનો ખ્યાલ આવતો ન હતો. ફિક્સે અહીં આ સ્ટીમર ઉપર હમણાં જ એને જણાવ્યું કે તેની મુસાફરી હોંગકોંગ સુધીની હતી. ફિક્સની અત્યાર સુધીની વાત અને વર્તણૂકના અનુભવને આધારે સેવકને ખાતરી થઈ કે એ માણસ હોંગકોંગથી આગળ પણ ફોગની પાછળ પાછળ પગલાં ભરવાનો હતો.

છેક સૂએઝ બંદરથી ફોગનો પીછો કરતા રહેવા પાછળનું કારણ સેવકના મનમાં સ્પષ્ટ થતું ન હતું. મગજને કસવા છતાં એ અનુમાન કરી શકતો ન હતો. ફોગને લંડન બૅન્કની લૂંટનો આરોપી સમજીને તેની ધરપકડ કરવા માટે ફિક્સ એ રીતનો પીછો કરી રહ્યો હતો, એવો વિચાર તો સેવકને આવે એમ હતું જ નહીં. બૅન્કલૂંટની એ ઘટના સાથે ફોગનું નામ જોડાયું હોવાની, અને લંડનના સટ્ટા બજારમાં એને કારણે ઊથલપાથલ થઈ રહી હતી એ બાબતની એને ખબર જ ન હતી. એ રીતે ફોગનો પીછો કરતા રહેવા માટે એના મનમાં એક વિચાર આવ્યો, જે સત્ય હકીકતની નજીક હતો. સેવકને લાગ્યું કે એ માણસ કોઈકના વતી ફોગ ઉપર જાસૂસી કરી રહ્યો હતો. એવી જાસૂસી રિફોર્મ ક્લબમાંના ફોગના મિત્રો તરફથી થતી હોવાનું એણે અનુમાન કર્યું. એ મિત્રોએ જ એંશી દિવસમાં પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરવાની શરત માટે ફોગને ઉશ્કેર્યા હતા. ફોગે એ પડકાર ઝીલી લીધો હતો. ફોગ જો એ શરત પ્રમાણેની મુસાફરી પૂરી કરે તો એ મિત્રોએ વીસ હજાર પાઉન્ડની રકમ હારવી પડે તેમ હતું. ફોગ જેવો અકડુ અને આરામપ્રિય માણસ એ રીતે પ્રદક્ષિણા કરી શકે તે માટે તેમને શંકા હશે. જોરદાર શરૂઆત પછી ફોગ એવી મુસાફરી અડધેથી જ છોડીને સમય પહેલાં ક્લબમાં હાજર થઈ શરતની રકમની માગણી કરે એમ તેમને લાગતું હોય એમ બની શકે. ફોગ એ શરત પ્રમાણે મુસાફરી કરતો હતો કે નહીં, તે જોવા જાણવા માટે જ મિત્રોએ આ જાસૂસને મોકલ્યો હોવાની શંકા પાસપટર્યુના

મગજમાં દૃઢ થઈ. ફિક્સની દોડાદોડી સંબંધમાં પોતાને શંકા થઈ અને તેનો ખુલાસો પણ પોતે જ શોધી કાઢ્યો, તે બદલ સેવક મનોમન પોતાની બુદ્ધિશક્તિની પ્રશંસા કરવા લાગ્યો. એ સાથે એ નારાજ પણ થયો. ફોગ જેવા સજ્જન માણસ માટે એના મિત્રો જ આવી શંકા કરે એ સ્થિતિ એને અયોગ્ય લાગી. એને પોતાને તો ફોગમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. ફોગને પક્ષે કોઈ રીતનું છળકપટ એને દેખાતું ન હતું. આ મુસાફરી નિશ્ચિત સમયમાં ફોગ પૂરી કરવાના જ હતા એવી આ સેવકને ખાતરી હતી. એ સ્થિતિમાં એના મિત્રો વીસ હજાર પાઉન્ડની રકમ તો હારવાના જ હતા વધુમાં આ જાસૂસનો ખરચ પણ તેમને માથે પડવાનો હતો, એમ માની એણે આશ્વાસન મેળવ્યું.

ફિક્સની આ પ્રકારની ગતિવિધિ સંબંધમાં ફોગ સાવ અંધારામાં જ હતા. એમને પોતાની શંકા જણાવવી કે નહીં, તે બાબત એમનો સેવક નક્કી કરી શકતો ન હતો. રિફોર્મ ક્લબના પોતાના જ મિત્રો આ રીતે પોતાનો અવિશ્વાસ કરે, અને તે માટે પોતાની પાછળ જાસૂસી કરાવે એવી વાત જાણી ફોગ માનસિક રીતે અસ્વસ્થ બની જાય, એવો ડર પાસપટર્યુને લાગ્યો. સમયબદ્ધ રીતે ચાલી રહેલી આ કાંટોકાંટની દોડમાં એને કારણે વિઘ્ન ઊભું થવાની શક્યતા દેખાઈ. એ વાત હાલ તુરત ફોગને નહીં કરવામાં જ એને ડહાપણ દેખાયું. એમની પાછળ જાસૂસી થઈ રહી હોવાની માહિતી માલિકને એ નહીં આપે, છતાં ફિક્સ પાસેથી એ સંબંધમાં ખુલાસો મેળવવાનું પાસપટર્યુને જરૂરી લાગ્યું.

ત્રીસમી ઑક્ટોબર ને બુધવારનો દિવસ હતો. સ્ટીમર ‘રંગૂન’ પૂર્વ તરફ આગળ વધી મલાક્કાની સામુદ્રધુનીમાં પ્રવેશી. બે ભૂખંડો વચ્ચેની એ સાગરપટ્ટી પૂર્વમાં પ્રશાંત મહાસાગર તથા ચીની સાગર અને પશ્ચિમ તરફ હિંદ મહાસાગરને જોડતી હતી. ઉત્તર દિશામાં દક્ષિણપૂર્વ એશિયાના દેશો હતા અને દક્ષિણે સુમાત્રાનો ટાપુ હતો. જંગલોથી છવાયેલો ઉત્તર બાજુનો કિનારો સ્ટીમરમાંથી જોઈ શકાતો હતો. દિવસના મોટા ભાગમાં પાસપટર્યુ તૂતકના કઠેરા પાસે ઊભો રહી કાંઠા ઉપરના એ વનશ્રી વૈભવને જોઈ રહેતો. બીજે દિવસે સાંજે ચાર વાગ્યે સિંગાપુરની બંદરની જેટ્ટી નજીક આવતાં સ્ટીમરનું લંગર ઉતારવામાં આવ્યું. સમયના હિસાબની ડાયરીમાં ફોગે નોંધ કરી કે સ્ટીમર એના નિશ્ચિત સમય કરતાં અડધો દિવસ વહેલી આવી હતી. ઘણા દિવસથી સ્ટીમર ઉપર પુરાઈને અકળાઈ ઊઠેલા મુસાફરો પગ છૂટા કરવા જેટ્ટી ઉપર ઊતરવા લાગ્યા. ઔડાએ પણ બહાર નીકળવાની ઇચ્છા બતાવી. તરત જ ફોગે એનો અમલ કર્યો. ઔડાને લઈને સ્ટીમરની સીડી ઊતરીને જેટ્ટી ઉપર આવી ગયા.

ફોગના દરેક પગલામાં ડિટેક્ટિવ ફિક્સને આગળ ઉપરની કોઈ ચાલ હોવાની સતત ગંધ આવ્યા કરતી. ફોગનું પગલું સૂંઘતો સલામત અંતર રાખીને એ પીછો કરવા લાગ્યો. પાસપટર્યુને ડિટેક્ટિવની આ વર્તણૂક બાલિશ લાગી. રમૂજ પણ થઈ. ફિક્સનાં દરેક પગલાંમાં એને જાસૂસીની ગંધ આવતી હતી.

શહેર તરીકે સિંગાપુર જોકે આકર્ષક સ્થળ હતું, પરંતુ એની નજીકમાં કોઈ ઊંચી ડુંગરમાળા કે વનરાજીનો અભાવ હતો. શહેરના મુખ્ય રસ્તા ઉપર ન્યુ હોલેન્ડથી આયાત થયેલા ઘોડા જોડેલી ગાડીઓની ભરમાર હતી. ફોગે પણ એવી એક સિગરામ ભાડે કરી. ઔડાને લઈને શહેરમાં તથા બહારના વિસ્તારોમાં ફરવા માંડ્યું. શહેર બહારના રસ્તાની બંને બાજુ તાડવૃક્ષોનાં ઝુંડ હતાં. લવંગ, પીપર તથા જાયફળના પાકથી લચી રહેલી વાડીઓ જોઈ. દૂરના જંગલમાં વાઘ પણ જોવા મળે એવી માહિતી ગાડીવાને આપી. ફોગને વાઘમાં એવો ઊંડો રસ ન હતો, તેમજ એટલો સમય પણ ન હતો. રસ્તાની બંને બાજુની ઝાડીમાં કૂદાકૂદ કરતાં વાંદરાંને જોઈને બંનેએ સંતોષ માન્યો.

એ દરમ્યાન પાસપટર્યુ પણ પોતાની રીતે શહેર જોવા નીકળ્યો. વિષુવવૃત્તના ગરમ પ્રદેશમાં આવેલું સિંગાપુર એની રસઝરતી કેરીઓ માટે જાણીતું હતું. અહીંની શ્રેષ્ઠ ગણાતી કેરીની ખરીદ કરી, સ્ટીમર ઉપર આવી માલિક તથા ઔડાની તે રાહ જોવા લાગ્યો. હિંદુસ્તાનની વતની એવી ઔડા માટે કેરીની નવાઈ ન હતી, પરંતુ જાનને જોખમે સળગતી ચિતા ઉપરથી પોતાને બચાવનાર પાસપટર્યુ ખાસ યાદ કરીને પોતાને માટે કેરી લઈ આવ્યો, તેથી તે રાજી રાજી થઈ ગઈ.

બપોરે ૧૧ વાગ્યે લંગર ઉઠાવી સ્ટીમરે આગળની ખેપ શરૂ કરી. હોંગકોંગનો આગલો મુકામ અહીંથી તેરસો માઈલ દૂર હતો. ત્યાં પહોંચવામાં છ દિવસની જરૂર હતી. છઠ્ઠી નવેમ્બરે હોંગકોંગથી આગળ જાપાનના યોકોહામા બંદરે જવા માટે સ્ટીમર મળે તેમ હતું. તે પહેલાં ફોગ હોંગકોંગ પહોંચી જવા આતુર હતા. સિંગાપુર પહોંચવામાં અડધા દિવસની બચત થઈ હતી. હવે પછીની મુસાફરીમાં વિઘ્ન ન આવે તો તેઓ થોડા વહેલા હોંગકોંગ પહોંચી જશે એવી ફોગને ખાતરી હતી.

અત્યાર સુધી ચાલેલી દરિયાઈ મુસાફરીમાં હવામાન ખૂબ જ અનુકૂળ હતું, પરંતુ બીજા દિવસથી એની રૂખ બદલાઈ. પવન જોરથી ફૂંકાવા લાગ્યો. મોજાં વધુ ને વધુ ઊંચે ઊછળવાની શરૂઆત થઈ. સ્ટીમર નાનું રમકડું હોય તેમ એના ઉપર ઊછળવા લાગી, પરંતુ આ પવન દક્ષિણ-પશ્ચિમ દિશામાંથી વાતો હતો. પાછળથી લાગતા એના ધક્કાને કારણે સ્ટીમર વધુ ઝડપથી ઉત્તર-પૂર્વમાં ધકેલાવા લાગી. એનો લાભ લેવા કૅપ્ટને સ્ટીમરના સઢ ખુલ્લા મુકાવ્યા. એન્જિન તથા સઢની બેવડી વ્યવસ્થાને કારણે અનામ તથા ચીનના કાંઠા નજીક થઈને સ્ટીમર વધુ ઝડપે આગળ વધી. પવનના સૂસવાટાને કારણે ભાગ્યે જ કોઈ મુસાફર તૂતક ઉપર આવવાનું સાહસ કરે તેમ હતું. સૌ પોતપોતાની કૅબિનમાં પુરાઈ ગયા. મોટાભાગના મુસાફરોને દરિયાઈ માંદગીની અસર હતી. પરંતુ ફોગ ઉપર એની કોઈ અસર જણાતી ન હતી. પોતાની અસલ અદાથી તેઓ બારીના કાચમાંથી પ્રકૃતિના તાંડવને જોઈ રહ્યા.

પાસપટર્યુ આ તોફાનના સંભવિત પરિણામના વિચારથી બેચેન હતો. તોફાનના વિઘ્નને કારણે હોંગકોંગ પહોંચવામાં એને વિલંબ થવાની શક્યતા દેખાઈ. તે અકળાતો હતો. કૅપ્ટનને, એના એન્જિનિયરને, જહાજના સૌ કર્મચારીઓને તથા ખૂદ સ્ટીમરને મનોમન ગાળો દેવા લાગ્યો. જાપાન જતી સ્ટીમરનું કનેક્શન ચૂક્યા તો આગળનું આખું ટાઇમટેબલ ખોરવાઈ જાય તેમ હતું. માલિક વીસ હજાર પાઉન્ડની શરત હારી જાય. એના રૂમમાં ચાલુ રહી ગયેલા ગૅસ બર્નરનું બીલ પણ સાથે મોટું થાય તેમ હતું. ગુસ્સો ઠાલવવા માટેના કોઈક સ્થળની એને તલાશ હતી. ત્યાં જ સામે ફિક્સ ભટકાઈ પડ્યો. જે રીતે એ માણસ છેક સૂએઝના બંદરથી સાથે ને સાથે મુસાફરી કરી રહ્યો હતો, તે ઉપરથી પાસપટર્યુને હવે શંકા પડી હતી, કે તે પીછો કરી રહ્યો હતો. છતાં ફિક્સને સ્પષ્ટ રીતે કહેતાં એ ખચકાતો હતો એવો મોકો ફિક્સે જ સામે ચાલીને આપ્યો. એને જોતાં જ તે બોલ્યો:

'આ તોફાનને કારણે તારા માલિકની મુસાફરીમાં વિલંબ થાય તેવું દેખાય છે. હોંગકોંગ પહોંચવાની તમને લોકોને બહુ જ ઉતાવળ છે?'

'એવું જ છે. જેમ બને તેમ જલદીથી અમારે હોંગકોંગ પહોંચવું છે. પણ શું થાય? આ કમબખ્ત વાવાઝોડું!'

'તું શું માને છે? જાપાન જતી સ્ટીમરમાં જવું એટલું બધું જરૂરી છે? બીજી સ્ટીમર થોડા જ દિવસમાં મળવાની જ છે.'

'એમાં કોઈ જ શંકા નથી.'

'પાસપટર્યુ! તું ખરેખર માને છે કે તારા માલિકની આ દોડાદોડી પૃથ્વીની ફરતે પ્રદક્ષિણા કરવા માટે છે? તને એની વાતમાં વિશ્વાસ છે?'

'મારા માનવા કે નહીં માનવાનો અહીં સવાલ જ નથી. એણે શરત જીતવાની છે તેટલું હું જાણું છું.'

'પરંતુ હું એમ માનતો નથી. મને એની પાછળ જુદું જ કારણ જણાય છે.'

'તમે કોઈક રીતના દાવપેચ રમતા હોય તેવું મને લાગે છે, મિસ્ટર ફિક્સ. તમારા વર્તનમાં લુચ્ચાઈ અને કપટ હોવાની મને ગંધ આવે છે.'

ભોળા દેખાતા પાસપટર્યુને મોંએથી પહેલી જ વાર આવા કડક શબ્દો સાંભળી ફિક્સ મૂંઝવણમાં પડ્યો. એને લાગ્યું કે ફોગની પાછળ પાછળ જવાના પોતાના હેતુની તેના આ નોકરને ખબર પડી ગઈ હતી. પોતાને માટે એ નોકરના મનમાં શંકા કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ તેનો અંદાજ મેળવવા એ પોતાનું મગજ કસવા લાગ્યો. વધુ વાત કરવાને બદલે તરત જ એ પોતાની કૅબિનમાં પહોંચી ગયો. ત્યારબાદના દિવસે પણ ડેક ઉપર ફિક્સ સાથે ફરીથી મુલાકાત થઈ, ત્યારે પણ પાસપટર્યુએ વ્યંગાત્મક શબ્દોમાં જ વાત શરૂ કરી.

'મને લાગે છે કે હોંગકોંગથી આગળની અમારી મુસાફરીમાં તમારી કંપનીનો લાભ અમને નહીં જ મળે.'

'કેમ? એવું તને શા ઉપરથી લાગ્યું? આગળની મુસાફરી અંગે મેં કાંઈ વિચાર્યું જ નથી.'

'આહા! કેવું વિચિત્ર!! તમે તો આ પી. એન્ડ ઓ. જહાજી કંપનીના એજન્ટ છો એવું જણાવતા હતા. તમારી મુસાફરી ફક્ત મુંબઈ સુધીની જ છે એવું પણ તમે મન કહ્યું હતું. મુંબઈથી આગળ ચીન સુધી તમે આવી જ ગયા છે, તો હવે અમેરિકા બહુ દૂર નથી. ત્યાંથી એક જ કૂદકામાં તો આપણે ઇંગ્લૅન્ડ પહોંચી જઈશું. કેમ બરાબરને? લાગે છે કે આ કંપનીના માણસ તરીકે તમારે માટે ક્યાંય પણ રોકાઈ જવાનું મુશ્કેલ હશે?'

ફિક્સ માટે આ અણધાર્યો બીજો હુમલો હતો. પોતાની સાથે આ રીતે વાત કરનાર નોકરની હેસિયત અને વાતમાં રહેલું ઊંડાણ માપવા તે એની સામે તાકીને જોઈ રહ્યો. બોલતી વખતે પાસપટર્યુ ગંભીર હતો, પરંતુ ફિક્સને પોતાના તરફ તાકી રહેલો જોઈને હસવા લાગ્યો. ફિક્સની મજાક ઉડાવતો હોય તે રીતે બોલ્યો:

'ફિક્સ મહાશય! તમારી આ કામગીરીમાં તમને સારી કમાણી થવાની હોય તેમ લાગે છે.'

'તારા પ્રશ્નનો જવાબ હા અને ના બંને છે.' નોકરના આ પ્રકારના વ્યંગાત્મક પ્રહારથી મૂંઝાઈ ગયેલા ફિક્સે સ્વસ્થતા મેળવી અસ્પષ્ટ જવાબ આપ્યો, 'આવાં કામમાં નસીબ સારું પણ હોય અને ખરાબ પણ હોય. પરંતુ એક વાત સ્પષ્ટ કરીશ કે આ મુસાફરી હું મારા પોતાના ખરચે નથી કરતો.'

'તેની તો મને ખાતરી જ હતી કે તમે કોઈ બીજી વ્યક્તિ માટે, તેના હિસાબે અને જોખમે આ મુસાફરી કરી રહ્યા છો.'

નોકરના આ સ્પષ્ટ આક્ષેપનો કેવી રીતે સામનો કરવો તે ફિક્સને સૂઝ્યું નહીં. વળી પાછી એણે પીછેહઠ કરી. કાંઈ પણ જવાબ આપ્યા વિના જ પોતાની કૅબિન તરફ ચાલી ગયો. એને સમજાઈ ગયું કે પોતાની રમત ખુલ્લી પડી ગઈ હતી. વાતને કેવી રીતે વાળી લેવી, અને આ નોકરનો વિશ્વાસ ફરીથી કેવી રીતે સંપાદન કરવો તે બાબત એ વિચારતો

રહ્યો. ફોગ સાથે એને સીધી તો કોઈ મુલાકાત થઈ ન હતી, છતાં તેના ઉપર એની બાજનજર રહેતી હતી. એણે જોયું કે ફોગનો જીવન વહેવાર રાબેતા મુજબ જ ચાલી રહ્યો હતો. એ ઉપરથી ડિટેક્ટિવે અનુમાન કર્યું કે નોકરને ભલે શંકા ગઈ હોય. તેણે હજી સુધી પોતાની શંકાની વાત માલિકને જણાવી ન હતી. ફોગની પ્રવૃત્તિ અને ભાવિ ચાલ અંગેની માહિતી મેળવવાનો એકમાત્ર આધાર એનો નોકર હતો. તેને જ જો શંકા પડી હોય તો પોતાના મિશનની સફળતા માટે એ સ્થિતિ સારી ન ગણાય. વધુ શંકા કરીને તે મળવાનું જ બંધ કરે, અથવા સંબંધ જ કાપી નાંખે તો શું થાય?

ફોગની સામે જે કાંઈ કાર્યવાહી કરવી હોય તે માટે આ હોંગકોંગ છેલ્લું જ સ્થળ હતું. બ્રિટિશ કોલોની તરીકે હોંગકોંગમાં જ એને બધી સગવડ મળી શકે તેમ હતું. પરંતુ એ માટે જરૂરી હતું કે ફોગને અહીં વધુ રોકાવાની ફરજ પડે. જાપાન કે અમેરિકા પહોંચ્યા બાદ પોતાની સાથેના લૂંટના નાણાં સાથે તે ત્યાં જ કોઈક સ્થળે સ્થાયી થાય એવી શક્યતા હતી. ત્યાર બાદ તો કોઈ પણ રીતે એની સામે કેસ ચલાવી શકાવાનો ન હતો. ફિક્સને એક વિચાર વધુ ઉપયોગી જણાયો. ફોગના નોકરને ફોગે કરેલા સંભવિત ગુના અંગે સંપૂર્ણપણે માહિતગાર કરવો. સાથે એ પણ જણાવવું કે એવા ગુનેગારની સાથે મુસાફરી કરતા રહેવામાં એ પણ ભાગીદાર હતો, એવા અનુમાન ઉપર પોલીસ આવી શકે. એવી સ્થિતિ નોકર માટે ખરી મુશ્કેલી થઈ શકે. કોર્ટમાં એને પણ સજા થઈ શકે એવી બીક બતાવી. નોકરને તેના માલિકથી જો અલગ કરી શકાય, તો પોતાનું કામ સરળ બને એમ ફિક્સને લાગ્યું. એ ઉપાયમાં કેટલું જોખમ હતું તેનો પણ એણે વિચાર કર્યો.

ફિક્સ અને પાસપર્ટ્યુ વચ્ચે ચાલી રહેલી આ ગરબડનો ખ્યાલ ફોગને આવે એવી શક્યા જ ન હતી. એ તો પોતાની રીતે પૃથ્વીની ફરતે પ્રદક્ષિણા કરતા ઉપગ્રહની જેમ જ પોતાના કાર્યક્રમ પ્રમાણે આગળ ને આગળ વધી રહ્યા હતા. એના બંને સાથીદારો એના સંબંધમાં ખરેખર શું વિચારતાં હશે, તે વિચારવાનું એના સ્વભાવમાં જ ન હતું. એઓ બંને ફોગ જેવા ઉપગ્રહના પેટા ઉપગ્રહ હોય તે રીતે એની સાથે ઘસડાઈ રહ્યાં હતાં. એ બંનેને કોઈ અગવડ ન પડે એની કાળજી તેઓ રાખતા હતા, પરંતુ એથી વિશેષ કાંઈ જ નહીં. ઔડા જેવી સુંદર યુવાન સ્ત્રીની મોહિનીની કોઈ જ અસર ફોગનાં વાણી અને વર્તન ઉપર દેખાતી ન હતી. પાસપર્ટ્યુને એનું ભારે આશ્ચર્ય થતું.

માલિક તથા ઔડા એકબીજાની સાવ નજીક હતાં, છતાં અતિ દૂર હોય તેવો એમની વચ્ચેનો વહેવાર હતો. માલિકની ઉદાર અને સચિંત માવજતને પરિણામે ઔડા પોતાના ભયાનક ભૂતકાળને લગભગ ભૂલી ગઈ હતી. પરંતુ ફોગ એનો જીવનદાતા હતો તે હકીકત તે ભૂલી શકાય તેવી ન હતી. તે ભૂલવા માંગતી પણ ન હતી. એની આંખોમાં ફોગ પ્રત્યેનો અહોભાવ તરવર્યા કરતો. એ માત્ર અહોભાવ ન હતો, કાંઈક વિશેષ ભાવ હતો. ફોગ પ્રત્યેના એના ઉષ્માસભર વહેવારમાં પાસપર્ટ્યુને કોઈક પ્રકારની અંગત લાગણીની સરવાણી દેખાઈ. પરંતુ ફોગ મહાશય એનાથી અસ્પર્શ્ય જ રહેતા હોય તેવું ચિત્ર ઊપસતું હતું. માલિકની હિંમત અને ઉદારતા માટે એના મનમાં ભારોભાર આદર હતો.

પરંતુ ઔડા પ્રત્યેના નિસ્પૃહ વહેવારથી એ નારાજ હતો. માલિક નિષ્ઠુર નહીં હોય તોપણ હૃદયહીન જરૂર લાગ્યા. એક સુંદર સ્ત્રી સાથેના સહવાસમાં પુરુષના મનમાં એક પ્રકારની પુરુષસહજ લાગણી જન્મતી હોય છે. પરંતુ માલિકના મન ઉપર ઔડાની હાજરીની કોઈ વિશેષ અસર થતી હોય તેવું પાસપર્ટ્યુને લાગતું ન હતું. એ પોતે રંગીન પ્રકૃતિનો માણસ હતો. ઔડા માટે એને ભારે આદરભાવ હતો. પોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે માલિક અને ઔડા વચ્ચેના મધુર સંબંધોના દિવાસ્વપ્નમાં એ રાચતો રહેતો.

હોંગકોંગ નજીક આવતું જતું હતું. હવામાન વિષમ બનવા માંડ્યું હતું. એની સાથે પાસપટર્યુની બેચેની પણ વધવા લાગી. સ્ટીમરની ઝડપ એને સાવ ધીમી લાગતી હતી. એટલી ઝડપને વધુ ધીમી કરે એવી કોઈ પણ સ્થિતિને તે સહન કરી શકે તેમ ન હતું. સતત ધસમસી રહેલા એન્જિનના રૂમ પાસેની રેલિંગ ઉપર વાંકો વળીને જોઈ રહ્યો. સેંકડો હોર્સપાવરની શક્તિવાળું એન્જિન પૂરી તાકાતથી સ્ટીમરને આગળ ધકેલતું હતું. તે જ વખતે બહાર દરિયામાં ઉપસેલા એક મોટા મોજાં ઉપર ઊંચી થયેલી સ્ટીમર આંચકા સાથે નીચે પછડાઈ. એણે તો રેલિંગ પકડી હતી એટલે બચી ગયો. પરંતુ એન્જિનરૂમમાંના કર્મચારીઓ એ આંચકા સાથે નીચે ફરસ ઉપર પછડાઈ પડ્યા.

'ખલાસ! ખેલ ખતમ!!' 'ગુસ્સાથી એ બરાડી ઊઠ્યો.

'મુસાફરી અહીં જ પૂરી થઈ ગઈ કે શું!?'

૧૭

ઝંઝાવાત

ધીમે ધીમે પવનનું જોર વધવા લાગ્યું. સાથે એની દિશા પણ બદલાઈ. દક્ષિણ પશ્ચિમેથી એટલે કે પાછળથી આવતા જોરદાર પવનનો ધક્કો સ્ટીમરને હોંગકોંગ તરફ ધકેલતો હતો. એનો લાભ લેવા સ્ટીમર ઉપરના તમામ સઢ ખુલ્લા કરાયા હતા. સ્ટીમ એન્જિન અને આ પવનને કારણે સ્ટીમર ધાર્યા કરતાં વધુ ઝડપે આગળ દોડતી હતી, પરંતુ હવે સ્થિતિ સાવ ઊંધી થઈ ગઈ. પવન ઉત્તર પશ્ચિમ તરફથી એટલે કે સામેથી ફૂંકાવા લાગ્યો સ્ટીમર ઊંધા પગે પાછળ ધકેલાય તેમ તો ન હતું. પરંતુ એની ગતિ સામે જબરજસ્ત અવરોધ ઊભો થયો. જોરદાર પવનની સાથે મોજાંઓ પણ વધુ ને વધુ ઊંચાં ઊછળવા લાગ્યાં, અને સ્ટીમરના તૂતક સાથે અથડાઈ રહ્યાં. નાનું રમકડું હોય તે રીતે સત્તરસો ટનની 'રંગૂન' સ્ટીમર એ મોજાંઓ ઉપર ઊછળવા લાગી. ઘડીમાં એ પહાડ જેવડાં મોજાંની ટોચ ઉપર હોય, તો બીજી જ પળે બે મોજાં વચ્ચેની ખાઈમાં ઊંડી ઊતરી જવા લાગી.

સ્ટીમરમાંના મોટાભાગના મુસાફરો માટે દરિયાઈ મુસાફરીનો આ પહેલો અનુભવ હતો. એમનાં મગજની સાથે પેટ પણ ઊંચાંનીચાં થવા લાગ્યાં. ત્રીજી નવેમ્બરે તો સ્ટીમર આ ઝંઝાવાતમાં પૂરેપૂરી સપડાઈ ગઈ. અનુકૂળ પવનનો લાભ લેવા અગાઉ ખોલવામાં આવેલા તમામ સઢ સંકેલી લેવા પડ્યા. સ્ટીમરના દરેક ભાગ સાથે સતત અથડાઈ રહેલા પવનથી સૂ સૂ અવાજ આવતા હતા. આખી સ્ટીમર હાલકડોલક થવા લાગી. સઢ સંકેલાતા સ્ટીમરની ગતિ સાવ ઘટી ગઈ. એવી સ્થિતિમાં કૅપ્ટને જાહેરાત કરી કે તોફાન એ રીતે ચાલુ રહ્યું, તો હોંગકોંગ પહોંચવામાં ચોવીસ કલાકનું મોડું થવાની શક્યતા હતી.

ફોગ મહાશય પોતાની કૅબિનની બારીમાંથી પ્રકૃતિના આ તાંડવને શાંતચિત્તે જોઈ રહ્યા. એમને લાગ્યું કે પવન અને મોજાં જાણે સ્ટીમરને આગળ વધતી રોકવા માટે જ સામેથી અથડાતાં હતાં. હોંગકોંગ પહોંચવામાં ચોવીસ કલાકનો વિલંબ થવાનો હોય, તો ત્યાંથી યોકોહામાં જતી સ્ટીમર માટે એ ઘણા મોડા પડે તેમ હતું. એ પછી તો શરત જીતવાની, તેમજ વીસ હજાર પાઉન્ડના ઇનામની રકમને લખી જ વાળવી પડે. આટલો મોટો દાવ જોખમમાં હોવા છતાં ફોગ સ્થિતપ્રજ્ઞ સ્થિતિમાં જ હતા. મોં ઉપર ઉચાટનાં કોઈ ચિહ્ન ન હતાં, કે ન હતો કોઈ ગુસ્સો. આ પ્રકારના વિઘ્નો પણ એંશી દિવસની એની ગણતરીમાં જ આવતાં હોય, તેવી નિરાંત સાથે તોફાની સાગરનાં રાક્ષસી મોજાંઓને જોતા રહ્યા. એમની આ શાંત મુખમુદ્રા જોઈને ઔડાને પણ આશ્ચર્ય થતું. પોતાને મોતના મોંમાંથી બચાવનાર આ નખશિખ સજ્જન માણસ હવે એને પોતાનો લાગવા માંડ્યો. એ માણસ ચોવીસ કલાકના વિલંબને કારણે શરત હારી જાય, તે સ્થિતિ ઔડા સ્વીકારી શકે તેમ ન હતું. પાસપટર્યુની અકળામણ પણ વધતી જતી હતી. અત્યાર સુધી બધું જ એના માલિક માટે સાનુકૂળ હતું. સ્ટીમર અને રેલગાડી એની ઇચ્છાને અનુરૂપ દોડતાં હતાં. વાયુ અને વરાળ એનાં ગુલામ હોય તે રીતે મુસાફરીનાં વાહનોને આગળ ધકેલતાં હતાં. હાથીની

સવારી કે ઔડાને બચાવવાની કામગીરીમાં એના પાસા પોબાર પડતા હતા. પરંતુ સ્થિતિ હવે પલટાઈ હતી. એ પોતે જ જાણે વીસ હજાર પાઉન્ડનું માતબર ઇનામ હારી જવાનો હોય તેટલો અજંપો અનુભવી રહ્યો. વધતા તોફાન સાથે એના મગજની ગરમીનો પારો પણ ઊંચે ચઢતો ગયો.

સ્ટીમર ઉપર માત્ર એક માણસ હતો, જે આ વધતા તોફાનથી ખુશ હતો. હોંગકોંગ પહોંચવામાં સ્ટીમરને ચોવીસ કલાકનો વિલંબ થાય, તેને એણે ઈશ્વરી સંકેત માન્યો. એ હતો ડિટેક્ટિવ ફિક્સ. કૅપ્ટને કરેલી જાહેરાત પ્રમાણે હોંગકોંગ પહોંચવામાં મોડું થાય તો બૅન્કલૂંટારો ફોગ યોકોહામા જતી સ્ટીમર ચોક્કસપણે ચૂકી જાય તેમ હતું. એવી સ્થિતિમાં હોંગકોંગમાં ત્રણ-ચાર દિવસ માટે તો એણે રોકાઈ જવું જ પડે એવી એની ગણતરી હતી. એ દરમ્યાન લંડનથી રવાના થયેલું ધરપકડ વોરંટ હોંગકોંગની પોલીસચોકીને મળી જવાનું હતું.

પોતાની તરફેણમાં ઊપસી રહેલી આ સ્થિતિથી ફિક્સ ખુશ હતો. પરંતુ એવી ખુશી ફોગના વફાદાર નોકર પાસપર્ટ્યુથી સહન થાય તેમ ન હતું. ફિક્સ અત્યાર સુધીમાં એને બરાબર ઓળખી ગયો હતો. એણે કલ્પના કરી કે આ ઝંઝાવાતને કારણે થતા વિલંબથી નોકર ખૂબ જ અકળાતો હશે, ગુસ્સામાં પણ હશે. એવી સ્થિતમાં મોં ઉપર સ્મિતના ભાવ સાથે તેની સામે જવામાં જોખમ હતું. ફિક્સના મિશન બાબત તેને શંકા હતી જ. તે વાત તેણે ફિક્સને જણાવી પણ હતી. ગુસ્સે ભરાયેલો પાસપર્ટ્યુ ફિક્સને જોતાં જ મુક્કાબાજી કરવા માંડે એવો ફિક્સને ડર હતો. ફિક્સે એ કારણે બહાર ડેક ઉપર નીકળવાનું માંડી વાળ્યું. આમ પણ એવા તોફાનમાં કૅબિનની બહાર નીકળવામાં જોખમ હતું.

ફિક્સની માન્યતા સાચી હતી. પાસપર્ટ્યુને કૅબિનમાં ચેન પડે તેમ ન હતું. હવા તોફાની હોવા છતાં, એ આખો વખત ડેક ઉપર જ કઠેરાના પાઈપને ઝાલીને ઊભો હતો. કૅપ્ટનને વારંવાર મળીને સ્ટીમર સમયસર હોંગકોંગ પહોંચવા બાબત પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યો. એ માટે જરૂર પડે તમામ પ્રકારની મદદ કરવાની પોતે તૈયારી બતાવી. એક સામાન્ય પ્રવાસીની આવી અધીરાઈ અને અકળામણથી સ્ટીમરના કર્મચારીઓને રમૂજ થતી હતી. એ લોકો તો આવાં તોફાનોથી ટેવાયેલા હતા. તેમને એની જરાય ચિંતા ન હતી. સ્ટીમરના હોંગકોંગ પહોંચવા બાબત એકના એક પ્રશ્નથી કંટાળેલા કૅપ્ટને આખરે બેરોમિટરમાં જાતે જ જોઈને ખાતરી કરવા એને જણાવી દીધું. વધુમાં સૂચના પણ આપી કે એમાં બતાવ્યા પ્રમાણે હવાનું દબાણ જ્યાં સુધી નીચું હશે, ત્યાં સુધી તોફાન ચાલુ જ રહેવાનું હતું. પાસપર્ટ્યુ સમસમી રહ્યો. બેરોમિટરના પારાને મરેલા ઉંદરની પૂંછડીની જેમ પકડીને ઊંચે ખેંચવાનું શક્ય હોત તો એણે જરૂર તેમ કર્યું હોત. તેને પકડીને હલાવવાથી કે બદદુવા વ્યક્ત કરવાથી હવામાનની સ્થિતિમાં કોઈ જ ફરક પડે તેમ ન હતો.

ચોથી નવેમ્બરનો દિવસ ઊગતા હવામાન હળવું બનવાનાં લક્ષણ જણાવા લાગ્યાં. પવનની દિશા પણ બદલાઈ. સ્ટીમરને પાછળથી ધક્કો લાગી શકે એ રીતે તે દક્ષિણ પશ્ચિમ દિશામાંથી વહેવા લાગ્યો. પવનનું જોર ઘટતાં દરિયો પણ નરમ પડ્યો. મોજાંની ઊંચાઈ અને વચ્ચેની ખીણની ઊંડાઈ પણ ઘટ્યાં. અનુકૂળ બનેલા પવનનો લાભ લેવા સઢને ફરીથી ખોલવામાં આવ્યા. બપોર સુધીમાં સ્ટીમર એની મહત્તમ ગતિથી દોડવા લાગી. તેમ છતાં અત્યાર સુધીમાં થયેલો વિલંબ ભરપાઈ થઈ શકે તેમ તો હતું જ નહીં, પાંચમી તારીખને બદલે આખરે ૬ઠ્ઠી જૂનની સવારે હોંગકોંગના જળવિસ્તારમાં સ્ટીમર રંગૂને પ્રવેશ કર્યો. બંદર ઉપર લાઈટના સિગ્નલ મોકલતાં થોડા જ સમયમાં બંદરનો પાઇલોટ પોતાની પાઇલોટનૌકામાં સ્ટીમર પાસે આવી પહોંચ્યો. તરત જ ‘રંગૂન’નું સુકાન

તેણે પોતાના હાથમાં લીધું. અનેક નાના ટાપુઓ અને અડધા ડૂબેલા ખડકો વચ્ચે થઈને કુશળતાપૂર્વક બંદર તરફ સ્ટીમરને હંકારવા માંડી. આખરે બંદરની એક જેટ્ટી ઉપર સ્ટીમરને લાવીને થોભાવી. નિશ્ચિત સમય કરતાં સ્ટીમર બરાબર બાર કલાક મોડી હતી.

જાપાન જતી સ્ટીમરને અહીંથી ઊપડવાનો સમય થયાને તો કલાકો થઈ ગયા હતા. તે સ્ટીમર ઊપડી ગઈ હતી, એવા અશુભ સમાચાર સાંભળવાની બીકે પાસપર્ટ્યુ મૂંગો જ રહ્યો. નકારાત્મક જવાબ સાંભળવા માનસિક રીતે એ તૈયાર જ ન હતો. કોઈ અકસ્માત થાય અને તે સ્ટીમર હજી ઊપડી નથી, અને તેઓ સમયસર તેના ઉપર સવાર થઈ શકશે એવા ભ્રમમાં રહેવાનું જ તેણે પસંદ કર્યું.

એનાથી વિરુદ્ધ એના માલિક ફિલિયાસ ફોગ સંપૂર્ણ રીતે સ્વસ્થ હતા. વીસ હજાર પાઉન્ડની હોડ વાળી શરત ગુમાવવાની માનસિક તૈયારી સાથે હળવાશથી એણે પાઈલોટને પૂછ્યું, 'યોકોહોમા-જાપાન તરફ જતી સ્ટીમર ઊપડી ગઈ કે હજી બંદરમાં જ ઊભી છે? તમને એની કાંઈ માહિતી છે?'

'એ સ્ટીમર આવતી કાલે સવારે ભરતી બાદ ઊપડશે.'

'આવતી કાલે? પરંતુ સમયપત્રક પ્રમાણે તો એ સ્ટીમર ગઈ કાલે જ અહીંથી ઊપડવાની હતી. હજી તે અહીં જ છે? શું નામ છે એનું?'

આ અણધાર્યા શુભ સમાચારથી ફોગને આનંદ થયો.

'એ સ્ટીમરનું નામ "કર્ણાટક" છે. એના બોઈલરમાં સમારકામ નીકળતાં એનું પ્રયાણ મોકુફ રખાયું હતું. હવે એ આવતી કાલે સવારે ઊપડશે.'

'ખૂબ ખૂબ આભાર તમારો.' આનંદદાયક સમાચાર આપવા બદલ પાઈલોટનો હૃદયપૂર્વક આભાર માની ફોગે પોતાની એ જ ગણતરીબદ્ધ હળવી ચાલે કૅબિનમાં પ્રવેશ કર્યો.

પાઇલોટ સાથે માલિકને થયેલી વાત નોકરે સાંભળી. માલિકની હાજરીમાં પોતાના રાજીપાને એણે માંડમાંડ કાબૂમાં રાખ્યો. પરંતુ તેના ગયા બાદ પાસપર્ટ્યુ પાઈલોટને ભેટી પડ્યો. અભિનંદન અને આભાર વ્યક્ત કરતાં બોલ્યો:

'પાઇલોટ મહાશય! આ સ્ટીમર ઉપરના તમામ માણસોમાં તમે સૌથી વધુ ઉમદા અને મહાન છો.' પોતાની આવી પ્રશંસા માટેનો સંદર્ભ પાઇલોટને સમજાય તેમ ન હતું. લાંબું વિચારવાની કે પૂછવાની તેને મોકળાશ કે જરૂરિયાત પણ ન હતી. તેનું ધ્યાન ઊંડી અને સાંકડી ચેનલની બંને બાજુએ કતારબંધ ઊભેલાં લાંબાં-ટૂંકાં યાનો વચ્ચે થઈને સ્ટીમરને ધક્કા સુધી દોરી જવામાં રોકાયેલું હતું. આખરે બપોરે ૧ વાગ્યે સ્ટીમર 'રંગૂન'નું લંગર એને માટેની જેટ્ટી પાસે ઉતારવામાં આવ્યું. નીચે ઊતરવાની સીડી મુકાઈ ગઈ. એ સાથે મુસાફરોએ નીચે ઊતરવાની શરૂઆત કરી.

ફોગની મુસાફરી માટે આ એક અણધારી રાહત હતી. બોઇલરમાં ખરાબી નીકળી ન હોત, તો હોંગકોંગનું બંદર છોડીને યોકોહામા જતી સ્ટીમર 'કર્ણાટક' ઘણે દૂર નીકળી ગઈ હોત. એ પછીની બીજી સ્ટીમર મેળવવા માટે એમણે ઘણા દિવસ હોંગકોંગમાં જ રોકાઈ જવું પડત. આમ બાર કલાકનો વિલંબ થયો હોવા છતાં બાકી રહેલી મુસાફરી ઉપર એની કોઈ અવળી અસર પડે તેમ ન હતું. લંડનથી મુસાફરી શરૂ કર્યાને પાંત્રીસ દિવસ થયા હતા. તેમાં ફક્ત બાર કલાકનો જ વિલંબ થયો હતો. આગળ યોકોહામાથી સાનફ્રાન્સિસ્કો સુધીની પ્રશાંત મહાસાગર પાર કરવાની મુસાફરી બાવીસ દિવસ ચાલવાની હતી. તેમાં આ વિલંબ સરભર થઈ જશે એવી ફોગને ખાતરી હતી.

સ્ટીમર કર્ણાટક બીજા દિવસે મળસ્કે પાંચ વાગ્યે ઊપડવાની જાહેરાત થઈ.

હોંગકોંગમાંનું કામ આટોપવા માટે ફોગ પાસે સોળ કલાકની મોકળાશ હતી. તેમાં સૌથી મોટું અને અગત્યનું કામ ઔડાને એના ધનિક સગાને ત્યાં સલામત રીતે પહોંચાડવાનું હતું. બંદરની નજીક આવેલી સારી હોટલમાં ફોગે ઔડા માટે રૂમ બુક કરાવી. રૂમમાં તેને કોઈ અગવડ ન પડે તેની કાળજી રાખવા પાસપટર્યુને નજીક બોલાવી ખાસ સૂચના આપી. પોતે ઔડાના સગાને શોધવા માટે શહેરમાં જતા હતા, અને એ પરત આવે ત્યાં સુધી ઔડાની રૂમ પાસે જ તેણે હાજર રહેવાનું હતું. પળનો પણ વિલંબ કર્યા વિના ફોગ હોટલની બહાર નીકળી ગયા.

ઔડાના અહીંના સગાનું નામ જીજીભાઈ હતું. પોતાના એ ધનવાન સગા માટે ઔડાએ આપેલી માહિતી પ્રમાણે તે અહીંના બહુ જ મોટા વેપારી હતા. અહીંના સ્ટોક એક્ષચેન્જમાં એવા મોટા વેપારીને ઓળખનારા ઘણા બ્રોકરો હશે એવું ફોગે અનુમાન કર્યું. એનું અનુમાન સાચું હતું પરંતુ ત્યાંથી મળેલી માહિતી નિરાશાજનક હતી. એ પ્રમાણે જીજીભાઈ પોતાનો અહીંનો ધંધો સમેટીને બે વર્ષ પૂર્વે યુરોપના હોલેન્ડ દેશમાં જઈ વસ્યા હતા. એમનો ધંધો એ દેશના વેપારીઓ સાથે જ હતો. ત્યાંની ઓળખાણને કારણે એમણે નિવૃત્તિકાળ ત્યાં જ વિતાવવાનું પસંદ કર્યું હતું.

આ સમાચાર સાથે ફોગ હોટલરૂમમાં ઔડાને મળ્યા. કોઈ પણ ઔપચારિકતા વિના જ જીજીભાઈ અંગેની વિગતો ઔડાને જણાવી. એવા સમાચારથી હસવું કે રડવું તેની ઔડાને સમજ પડી નહીં. એક બાજુ ફોગ સાથેના વધતા સહવાસને કારણે ફોગ પ્રત્યે એના મનમાં કોઈ ગજબનો ભાવ બંધાયો હતો. એને છોડીને અહીં હોંગકોંગ જેવા સાવ અજાણ્યા સ્થળમાં રહેવાનું એને અકળાવનારું લાગતું હતું. વળી જીજીભાઈનું કુટુંબ એના કુટુંબનું દૂરનું સંબંધી હતું. તેની સાથે કદી મુલાકાત થઈ ન હતી. તે હોંગકોંગમાં રહીને વેપાર કરતા હતા એટલી જ માહિતી એની પાસે હતી. તેના કુટુંબમાં પોતાને સ્થાન મળશે કે નહીં તેની પણ એને ખબર ન હતી. તો બીજી બાજુ જાનના જોખમે પોતાને બચાવનાર ફોગની સાથે મુસાફરીમાં વધુ સમય રહીને તેની મુશ્કેલીમાં વધારો કરવા માગતી ન હતી. આવી દ્વિધાભરી સ્થિતિમાં લમણે હાથ દઈને ઔડા નીચું જોઈ રહી. ધીમેથી બોલી:

'હવે મારું શું થશે?'

'કાંઈ જ નહીં. તારા સવાલનો સીધો જવાબ મારી પાસે છે. તારે અમારી સાથે જ યુરોપ આવવાનું છે.'

'તમારી આ કટોકટની મુસાફરીમાં તમને વધુ સમય ભારરૂપ બનવાનું મને ગમતું નથી.' ઔડા ગમગીન ચહેરા સાથે બોલી.

'એવું કાંઈ છે જ નહીં. નથી તું અમને ભારરૂપ, કે નથી તારે કારણે અમને કોઈ વધારાની મુશ્કેલી.' ઔડા તરફ હળવાશથી જોઈને ફોગે તેને આશ્વાસન આપ્યું. તરત જ પાસપટર્યુને બોલાવ્યો.

'માલિક' કહેતો પાસપટર્યુ હાજર થયો.

'પાસપટર્યુ! અત્યારે જ બંદર ઉપર "કર્ણાટક" સ્ટીમરની ઑફિસે જા અને આપણે માટે ત્રણ કૅબિન રીઝર્વ કરાવી આવ.'

આ સુંદર સ્ત્રીની સંગત ઇંગ્લૅન્ડ સુધી સાથે જ રહેવાની હતી, એવું જાણી નોકરને બેહદ આનંદ થયો. ઔડા માટે એને ભારોભાર માનની લાગણી હતી. એણે જ તો સળગતી ચિતામાં કૂદકો મારી રાજાના વેશમાં ઔડાને બચાવી હતી.

આનંદની લાગણી છુપાવ્યા વિના જ એ હરખાતો હરખાતો સ્ટીમર કંપનીની ઑફિસે જવા રવાના થયો.

૧૮

સફળતાનો આભાસ

હોંગકોંગ બંદર ખરેખર સુંદર હતું. દક્ષિણપૂર્વ ચીનના દરિયાકાંઠાનો એ પ્રદેશ ગણાય. એ વિભાગની સૌથી મોટી નદી કેન્ટોન હતી. એના મુખ પાસેના એક નાના ટાપુ ઉપર બ્રિટિશરોએ એ શહેર વસાવ્યું હતું. ચીન સાથે બ્રિટિશરોનું વરસો સુધી લંબાયેલું અફીણ યુદ્ધ ચાલ્યું હતું. યુદ્ધને અંતે નાનકિંગમાં ચીની સમ્રાટ સાથે સમજૂતી થઈ હતી. એને આધારે ૧૮૪૨માં એ ટાપુ બ્રિટનને મળ્યો હતો. દક્ષિણ ચીનાઈ સાગરના પ્રવેશદ્વાર પાસે જ આવેલા આ ટાપુનું ભૌગોલિક, વેપારી તેમજ રાજકીય મહત્ત્વ ચતુર અંગેજો સમજી ગયા હતા.

કેન્ટોન નદીને ઉત્તરને કાંઠે સાઠ માઈલના અંતરે પોર્ટુગીઝોનું સંસ્થાન મકાઓ હતું. બંને સંસ્થાનો અને તેના યુરોપ સ્થિત શાસકો વચ્ચે કાતિલ આર્થિક હરીફાઈની સાથે રાજકીય કશમકશ પણ ચાલતી હતી. હોંગકોંગનું આદર્શ કહી શકાય તેવું ઊંડું બંદર અને ચીનની મુખ્ય ભૂમિ સાથે જોડતા માર્ગોની સગવડને કારણે હોંગકોંગે બહુ જ થોડા સમયમાં મકાઓને આર્થિક બાબતોમાં મહાત કર્યું. ચીનનાં ઉત્પાદનોની નિકાસ માટે હોંગકોંગે એક આદર્શ બંદર તરીકેનું સ્થાન મેળવી લીધું. એક સુવિકસિત અને સમૃદ્ધ બંદર તરીકે હોંગકોંગમાં બધી જ સગવડો મળતી હતી. બંદર ઉપર વ્યવસ્થિત રીતે બંધાયેલી જેટ્ટીઓ, તેની સાવ નજીકમાં આવેલી હૉસ્પિટલો, ખ્રિસ્તી દેવળો, સરકારી કચેરીઓ, હોટેલો, બાર રૂમો ઉપરાંત સુંદર રીતે બંધાયેલા શહેરને કારણે ઇંગ્લૅન્ડનાં કેન્ટ અથવા સરે જેવાં સ્થળોની યાદ આવે તેમ હતું. ઔડા પણ ઇંગ્લૅન્ડ સુધીની મુસાફરીમાં સાથે જ આવવાની હતી, તે જાણી રાજીરાજી થઈ ગયેલો પાસપટર્યુ 'કર્ણાટક' સ્ટીમર કંપનીની ઑફિસે જવા નીકળ્યો. એને કોઈ જ ઉતાવળ ન હતી. સામ્રાજ્યની મહારાણી વિક્ટોરિયાના નામથી ઓળખાતા બંદર વિસ્તારમાં જવાને બદલે હોંગકોંગની સુઆયોજિત શેરીઓમાં તે લટાર મારવા નીકળ્યો. રસ્તાઓ ઉપર અવરજવર કરતા દેશીવિદેશી લોકો ઉપરથી આ સ્થળના આંતરરાષ્ટ્રિય મહત્ત્વનો ખ્યાલ આવે તેમ હતું. ચીનની તળભૂમિનો જ ભાગ હોવાથી અહીં ચીનાઓની સંખ્યા અધિકતમ હોય તે સ્વાભાવિક હતું. એ ઉપરાંત અહીં જાપાનીઓ તથા યુરોપવાસીઓ પણ મોટી સંખ્યામાં હતા. મુંબઈ, કોલકાતા અને સિંગાપુરની જેમ અહીં પણ એને ઠેરઠેર અંગ્રેજોની સર્વોપરિતાનાં જ દર્શન થયાં. વિક્ટોરિયા બંદરમાં અનેક દેશોનાં નાનાંમોટાં જહાજો ચેનલની બંને બાજુએ વ્યવસ્થિત રીતે લાંગરેલાં હતાં, પાણીના હળવા તરંગો ઉપર એ સૌ ડોલી રહ્યાં હતાં. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના પ્રતીક જેવા યુનિયન જેક ફરકાવતાં યાનોની સંખ્યા અધિક હતી. વેપારી જહાજો ઉપરાંત યુદ્ધના હેતુ માટેના વિવિધ પ્રકારના જળપોત પણ એમાં હતાં. મોટી ટેંકર નૌકાઓ ઉપરાંત ફૂલો અને શાકભાજીથી લદાયેલી નાની નૌકાઓ પણ અસંખ્ય હતી.

શેરીઓ અને બજારોમાં ફરતા લોકોમાં પીળાં વસ્ત્રો પહેરેલાં અનેક વયસ્ક ચીનાઓ પાસપટર્યુના જોવામાં આવ્યા. માત્ર વૃદ્ધોને જ એ પહેરવેશમાં જોઈ એને

આશ્ચર્ય થયું. ઘણા દિવસની વધેલી દાઢી સાફ કરાવવા હજામની દુકાનની એણે મુલાકાત લીધી. ત્યાં પૂછપરછમાં માહિતી મળી કે પીળા રંગનાં વસ્ત્રો કેવળ શાહી કુટુંબનાં માણસો જ પહેરી શકતાં. એના સામાન્ય વપરાશ ઉપર પ્રતિબંધ હતો. પરંતુ વૃદ્ધોને એમાં અપવાદ ગણવામાં આવતા. બહારના માણસોને રમૂજ થાય એવા આ પહેરવેશ પાછળનું કારણ જાણવા પાસપર્ટુએ પ્રયાસ કર્યો, પરંતુ કોઈ. ખુલાસો મળ્યો નહીં.

'કર્ણાટક' સ્ટીમર લાંગરી હતી, તે ધક્કા પાસે જ એણે પેલા ડિટેક્ટિવ ફિક્સને જોયો. પડી ગયેલા મોં સાથે ધક્કા ઉપર એ આમતેમ આંટા મારતો હતો. મુંબઈ અને કોલકાતામાં એણે વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવેલી બાજી ધૂળમાં મળી ગઈ હતી. સિંગાપુરના સાવ ટૂંકા રોકાણ દરમ્યાન કોઈ પણ પ્રકારની કાનૂની કાર્યવાહી કરવાનું શક્ય ન હતું. હોંગકોંગની આ બ્રિટિશ કોલોનીમાં એ માટેની છેલ્લી તક હતી. દરિયાઈ તોફાન દરમ્યાન કૅપ્ટને જ્યારે જાહેર કર્યું કે સ્ટીમરને બાર કલાકનું મોડું થશે, ત્યારે એને લાગ્યું કે અત્યાર સુધી લૂંટારુની તરફેણમાં રહેલી બાજી હવે એને માટે અનુકૂળ બની રહી હતી. એમની સ્ટીમર અહીંના બારામાં આવે, તે અગાઉ યોકોહામા જતી સ્ટીમર ઊપડી ચૂકી હશે. પરંતુ બંદરના પાઇલોટે ફોગને આપેલી માહિતી પ્રમાણે યોકોહામાવાળી સ્ટીમરનું પ્રયાણ વિલંબમાં હતું. એ સમાચાર તો હોંગકોંગના બંદરે 'રંગૂન'નું લંગર નંખાયા બાદ જ એને મળ્યા. બાજુની જ જેટ્ટી ઉપર ઊભેલી 'કર્ણાટક' સ્ટીમરને જોઈને એણે કપાળ કૂટ્યું. ચોવીસ કલાક મોડી ઊપડનારી એ સ્ટીમરમાં ફોગ અને તેનો રસાલો હવે સમયની ખોટ વિના જ જાપાન પહોંચી શકે તેમ હતું. બીજા દિવસે સવારે એ સ્ટીમર ઊપડે ત્યાં સુધીમાં રાત્રી દરમ્યાન ધરપકડ વોરંટ અહીંની પોલીસચોકીને મળી જાય એ શક્ય ન હતું. બૅન્કનો લૂંટારો એક વાર હોંગકોંગના બંદરની બહાર નીકળે, ત્યાર બાદ જાપાન અને અમેરિકામાં ફિક્સ કાંઈ જ કરી શકે તેમ ન હતું. અમેરિકા બહુ મોટો દેશ હતો. બૅન્કલૂંટના નાણાં સાથે ફોગ એમાં ગમે ત્યાં અદૃશ્ય થાય તેવી શક્યતા ઘણી મોટી હતી. પોતાની મહેનત માથે પડી હોવાનું લાગતાં એ ધૂંધવાઈ રહ્યો.

હવે ખુશ થવાનો વારો નોકર પાસપર્ટુનો હતો. સસ્મિત ચહેરા સાથે એણે ફિક્સનું અભિવાદન કર્યું. બોલ્યો:

'અરે ફિક્સ સાહેબ! તમે? અમારી જેમ તમે પણ અમેરિકા પહોંચવાનું નક્કી કર્યું હોય તેમ લાગે છે.'

'હા ભાઈ! એવું જ છે.' દાંત કચકચાવતાં ફિક્સે જવાબ આપ્યો.

'સરસ' મનોમન ખુશ થતાં પાસપર્ટુએ ટોણો માર્યો, 'મને હતું જ કે આ ઐતિહાસિક સફરમાં અમારાથી જુદા થઈ જવાનું તમારાથી વિચારી શકાશે જ નહીં. તો ચાલો, મારી જેમ તમે પણ સ્ટીમરમાં તમારે માટે કૅબિન રીઝર્વ કરાવી લો.'

બંને જણા સ્ટીમર કંપનીની ઑફિસમાં પહોંચ્યા. ત્રણ વત્તા એક એમ કુલ ચાર કૅબિનો માટેની ટિકિટો એમના હાથમાં મુકાઈ. ટિકિટ આપનાર ક્લાર્કે એને સ્પષ્ટ સૂચના આપી, કે સ્ટીમરમાં બોઇલરનું કામ ધાર્યા કરતાં ઘણું વહેલું પૂરું થઈ ગયું હતું. એ કામ લાંબું ચાલશે એવી ગણતરીથી બીજા દિવસની સવારે તે ઊપડશે એવી જાહેરાત થઈ હતી. પરંતુ હવે તે આજે સાંજે જ ઊપડવાની હતી. સમાચાર ફિક્સ માટે આઘાતજનક હતા. એની રહીસહી આશા પણ નષ્ટ થઈ. જ્યારે પાસપર્ટુએ ક્લાર્કની જાહેરાતને સહર્ષ વધાવી.

'બહુ જ સારા સમાચાર છે. મારા માલિક માટે પણ એ સૌથી વધુ આવકાર્ય બનશે. એમની હોટલે પહોંચી જઈ વહેલી તકે એમને જણાવી દેવું પડશે. એ તો આવતી

કાલે સવારે સ્ટીમર ઊપડવાની છે એવું જ જાણે છે.'

અણધારી રીતે પરિસ્થિતિએ વિપરીત વળાંક લીધો હતો, છતાં ડિટેક્ટિવ હાર સ્વીકારવા તૈયાર ન હતો. મનોમન એ સ્પષ્ટ બની ગયો કે માલિકના કારનામાં સંબંધી હકીકત એના નોકરને જણાવવાનો યોગ્ય સમય આ જ ગણી શકાય. માલિકની હેસિયત જાણ્યા બાદ એનો નોકર કેવા પ્રતિભાવ આપે, તેના ઉપર એની આગળની ચાલનો આધાર રહેવાનો હતો. સીધી સમજાવટથી માને નહીં તો શામ, દામ કે દંડનો સહારો લેવાની એણે તૈયારી કરી. સ્ટીમર વહેલી ઊપડવાના સમાચાર ફોગને ન પહોંચે, તો તે આવતી કાલે સવારે જ ધક્કા ઉપર પહોંચવાનો હતો. એ માટે તેના આ નોકરને કોઈપણ રીતે હોટલ ઉપર પહોંચી જતો અટકાવવાની જરૂર હતી.

ઘણા દિવસના સહવાસ દરમ્યાન નોકરની એક નબળાઈ ફિક્સે જાણી લીધી હતી. આગ્રહ કરીને એને ધક્કા નજીકના દારૂના પીઠામાં ખેંચી ગયો.

દારૂ અને માદક દ્રવ્યોનો એ અડ્ડો હતો. એમાં પ્રવેશતાં જ સામે એક મોટો ખંડ હતો. સારી રીતે શણગારવામાં આવેલા એ ખંડના છેડે થોડી ઊંચાઈએ સામૂહિક પથારી હતી. અનેક માણસો અસ્તવ્યસ્ત દશામાં એની ઉપર પડ્યા હતા, દારૂ અને માદક પીણાના ઘેનમાં હોય કે પછી ભરનિદ્રામાં હોય તેમ લાગતું હતું. ખંડમાં રાખવામાં આવેલાં ટેબલો ફરતે ત્રીસ-પાંત્રીસ માણસો દારૂ પી રહ્યા હતા. હોંગકોંગના આ મુક્ત બંદરે દેશવિદેશના જાતજાતના દારૂ સહજ રીતે મેળવી શકાય તેમ હતું. દારૂ સાથે અહીં અફીણના બંધાણીઓ માટે પણ ખાસ વ્યવસ્થા હતી. માટીની લાલ ચૂંગીઓમાં તમાકુ સાથે અફીણની ચૂસકી લેવાની પણ અહીં સગવડ હતી. એનાથી ઘેને ઘેરાયેલા ઘણા ગ્રાહકો ટેબલ પાસે જ ઢળી પડતા. પીઠાના વેઇટરો માટે આ રોજિંદી ઘટના હતી. ઢળી પડેલા એવા ગ્રાહકોને સન્માનપૂર્વક ઊંચકીને પેલી સામૂહિક શૈયાને શરણે ધરી દેવામાં આવતા.

ફિક્સ અને એણે બનાવેલ મિત્ર પાસપટર્યુ દારૂખાનામાં ચાલી રહેલો આ ખેલ રસપૂર્વક જોઈ રહ્યા. અંગ્રેજ વેપારીઓએ જ આ દેશના લોકોને અફીણના રવાડે ચડાવ્યા હતા. શરૂમાં તેમણે ચીનના લોકોને મફતના ભાવે અફીણ આપી તેમને બંધાણી બનાવ્યા હતા ત્યારબાદ એવા બંધાણીઓ પાસે અંગ્રેજો મનમાની ઊંચી કિંમત વસૂલ કરતા. શરૂમાં ધનવાન લોકો જ પોતાની ઉપાધિઓ ભૂલવા માટે એનો ઉપયોગ કરતા પરંતુ ધીમે ધીમે ગરીબ મજૂરો પણ એનો શિકાર બનવા લાગ્યા. કહેવાતું હતું કે અંગ્રેજ વેપારીઓ હોંગકોંગના આ બંદર મારફતે ચૌદ લાખ રતલ જેટલું અફીણ આયાત કરતા હતા. પોતાની પ્રજાને પાયમાલ કરી રહેલા એ વેપાર ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવા ચીનના શહેનશાહે અનેક વાર પ્રયાસ કર્યા હતા. એના અનુસંધાનમાં જ અંગ્રેજો સાથે અફીણ યુદ્ધ ખેલાયું હતું. જોકે ચીનના સમ્રાટનું નબળું શાસન એવું યુદ્ધ જીતી શકે તેવી શક્યતા જ ન હતી.

પાસપટર્યુને ખ્યાલ હતો, કે એના ખીસામાં દારૂ પીવા જેટલા પૈસા ન હતા. એણે આનાકાની પણ કરી, પરંતુ મિત્ર માનેલા ફિક્સના આગ્રહ સામે એણે નમતું જોખ્યું.

હમણાં તો તે જ બીલ ચૂકવવાનો હતો. ભવિષ્યમાં તક મળે ત્યારે તે ચૂકવવાની એણે મનમાં ગાંઠ વાળી. ખૂણામાં આવેલા ટેબલ પાસે બંનેએ બેઠક લીધી. ફિક્સે દારૂની બે બોટલ મંગાવી. પાસપટર્યુ ઝડપથી ખાલી કરવા લાગ્યો. શિકારી શિકારની ઘડીભરની રમત જુએ, તેમ ફિક્સ પણ પાસપટર્યુની છાકટાગીરીને રસપૂર્વક જોતો રહ્યો.

એના મગજ ઉપર કડક દારૂની અસર ચડવા લાગી. ફિક્સ એની સાથે વાત કરતો જ રહ્યો. પોતે પણ 'કર્ણાટક' સ્ટીમરમાં જ આગળ વધવાનો હતો તે પ્રથમ જણાવ્યું. ફિક્સ એમનો પીછો કરી રહ્યો હતો એવો વહેમ તો પાસપટર્યુને હતો જ. છતાં દારૂની

અસર નીચે તેણે ખુશી વ્યક્ત કરી. બંને બોટલ ખાલી થતાં એ ઊભો થવા લાગ્યો. હજી એનામાં ભાન હતું. સ્ટીમર સાંજે જ ઊપડવાની હતી, તે સમાચાર માલિકને વહેલી તકે જણાવવાની જરૂર હતી એવી પ્રબળ લાગણી મનમાં ઘોળાતી હતી. ફિક્સે તરત જ એનો હાથ પકડી લીધો. આગ્રહ કરીને ખુરશીમાં બેસાડી દીધો. ધીમેથી બોલ્યો:

'મિત્ર, મારે તને અગત્યની માહિતી આપવાની છે.'

'માહિતી? અને તે મને આપવાની? કેવી માહિતી?' પાસપટર્યુ લથડાતે અવાજે બોલ્યો. બોટલમાં રહેલો થોડો દારૂ પેટમાં ઉતારતાં આગળ ચલાવ્યું, 'એ વાત હું પછી સાંભળીશ. અત્યારે હું ઉતાવળમાં છું.'

'અરે ભાઈ ઉતાવળ તો મને પણ છે, પરંતુ આ ખૂબ જ અગત્યની બાબત છે, અને તે તારા માલિક સંબંધમાં જ છે.' માલિક સંબંધી કોઈ વાત હતી એટલે મગજ થોડું સતેજ બન્યું. ખુરશી ઉપર બેઠાં બેઠાં જ બોલ્યો.

'શું વાત છે મારા માલિક બાબત?'

'હું ખરેખર કોણ છું? અને કયા હેતુથી તમારી સાથે આવી રહ્યો છું? તેનું તું અનુમાન કરી શકે છે?'

'જાણું છું. તમે જાસૂસ છો.'

'એટલું જાણે છે તો હવે પૂરેપૂરી વાત જાણી લે.'

'તમારા બધા જ પ્લાનની મને ખબર છે. મને લાગે છે કે તમને અમારી પાછળ મોકલીને એ લોકોએ પૈસા પાણીમાં નાખ્યા છે.'

'તારી વાત ઉપરથી લાગે છે કે એમાં કેટલી મોટી રકમ સંડોવાયેલી છે, તેનો તને ખ્યાલ જ નથી.'

'હું બરાબર જ જાણું છું. વીસ હજાર પાઉન્ડની રકમ એમાં હોડ ઉપર મુકાયેલી છે.'

'કેવી નાદાન જેવી વાત કરે છે? તો સાચી હકીકત સાંભળી લે. અહીં વીસ હજાર નહીં પરંતુ પંચાવન હજાર પાઉન્ડની વાત છે.'

'શું વાત કરો છો તમે? પંચાવન હજાર પાઉન્ડની વાત! એવી રજૂઆત નહીં માનવા માટેનું એ વધારાનું એક કારણ છે.' 'ફિક્સ મહાશય.' કાંઈક સખ્તાઈથી અને ઉતાવળથી પાસપટર્યુ બોલી ગયો, અને ત્યાંથી જવા માટે ખુરશીમાં અડધો ઊભો થઈ ગયો.

'થોડો વિશ્વાસ રાખ મારી વાતમાં, મિસ્ટર પાસપટર્યુ. પંચાવન હજાર પાઉન્ડની રકમ અહીં સંડોવાઈ છે. એ રકમ જો તારા માલિક પાસેથી મેળવી શકાય તો મને બૅન્ક ઑફ ઇંગ્લૅન્ડ તરફથી બે હજાર પાઉન્ડનું ઇનામ મળે તેમ છે. તું જો એ કામમાં મને મદદ કરે તો તેમાંથી પાંચસો પાઉન્ડ હું તને આપીશ.' આ પ્રલોભનની નોકર ઉપર શું અસર પડી શકે તેની અંદાજ મેળવવા ડિટેક્ટિવ તેના મોં તરફ તાકી રહ્યો.

'મદદ! શાની મદદ? શું બન્યું છે? મારે કેવી રીતે મદદ કરવાની છે?' દારૂનું ઘેન વધતું હતું, છતાં પાસપટર્યુ પોતાના માલિકની બાબતમાં રજૂ થયેલી વાતથી સતર્ક બની ગયો.

'તારા માલિક ફોગને ત્રણેક દિવસ અહીં હોંગકોંગમાં વધુ રોકી શકાય તે માટે તારે મદદ કરવાની છે.'

'તમે શું કહેવા માંગો છો તે મારી સમજમાં આવતું નથી. પેલી રિફોર્મ ક્લબના સભ્યોએ મારા માલિક પાછળ જાસૂસી કરવા મોકલ્યા, એટલાથી તેમને સંતોષ નથી

થયો? કે હવે માલિક હારી જાય તે માટે વિઘ્નો ઊભાં કરે છે?'

'એમાં રિફોર્મ ક્લબના સભ્યો વચ્ચે ક્યાં આવ્યા? મારી વાતમાં તને સમજ પડી લાગતી નથી. તું કહે જોઈએ, કે હું કોણ છું?' નોકરના મોંમાંથી નીકળેલી આ જુદા જ પ્રકારની વાતથી ડિટેક્ટિવ પળભર માટે વિમાસણમાં પડ્યો. વાતને યોગ્ય માર્ગે વાળવા એણે ફરીથી પ્રશ્ન પૂછ્યો.

'તમને હવે હું બરાબર ઓળખી ગયો છું. માલિકની રિફોર્મ ક્લબના પેલા પાંચ સભ્યોના તમે જાસૂસ છો. શરત જીતીને મારા માલિક એઓના વીસ હજાર પાઉન્ડ જીતી લે, તેમાં ભંગાણ પાડવા તમને મોકલ્યા છે. તમારું અસલી રૂપ થોડા સમય પહેલાં જ મને સમજાઈ ગયું છે. ભગવાનનો પાડ માનો કે માલિક સમક્ષ મેં હજી તમારી આ જાસૂસીની વાત કરી નથી.' કડક દારૂની અસર નીચે લથડતી જીભે પાસપર્ટ્યુ પોતાનો ઉકળાટ ઠાલવવા લાગ્યો.

ફિક્સને હવે ખાતરી થઈ ગઈ કે ફોગના ગુનાહિત કૃત્યમાં એના નોકરની કોઈ જ સામેલગીરી ન હતી. એ સ્થિતિનો કઈ રીતે ઉપયોગ કરવો તે માટે એણે મગજ કસવા માંડ્યું. મનમાં એક ઝબકારો થયો. માલિકે કરેલા ગુના માટે તેને તો સજા થવાની જ હતી. પરંતુ એનો નોકર જો માલિકનો ગુનો ખુલ્લો કરવામાં મદદ ન કરે, તો એને પણ સજા થવાની શક્યતા હતી એવી વાત નોકરના ગળે ઉતારી શકાય તો મદદ કરવા તૈયાર થઈ શકે. ગુનાથી સાવ અજ્ઞાત હોવા છતાં પોતાને પણ સાથે સજા થાય એવી સ્થિતિ નોકર સ્વીકારશે નહીં, અને પોતાને એવી સજામાંથી બચાવવા માટે સહકાર આપવા તે તૈયાર થાય એવો ફિક્સને વિશ્વાસ હતો.

બૅન્કલૂંટના બનાવમાં ફોગ માટેની શંકાથી નોકરને માહિતગાર કરવાનું એ માટે જરૂરી હતું. આ છેલ્લી જ તક હતી. થોડા જ કલાક બાદ ઊપડનારી સ્ટીમરમાં ફોગ પોતાનું સ્થાન લઈ લે, ત્યાર બાદ તો એણે પોતાના મિશનનું નાહી જ નાંખવું પડે તેમ હતું.

સ્ટીમર વહેલી એટલે કે સાંજે જ ઊપડનાર હતી, તે સમાચાર માલિકને પહોંચાડતાં નોકરને કોઈ પણ રીતે રોકવાનું જરૂરી હતું. સીધી રીતે માને તો સારું, નહીં તો બીજો રસ્તો પણ ફિક્સે વિચારી લીધો. એણે સ્પષ્ટતા કરવા માંડી.

'જો સાંભળ. તું માને છે એ રીતનો હું જાસૂસ નથી. હું પોલીસ ડિટેક્ટિવ છું. લંડનની પોલીસ કચેરીએ મને તારા માલિકની પાછળ મોકલ્યો છે. જોઈ લે, આ મારું ઓળખપત્ર છે.' ફિક્સના ફોટા સાથેનું ઓળખપત્ર જોતાં જ પાસપર્ટ્યુનું મોં ખુલ્લું થઈ ગયું.

'તો હવે સાંભળ. એંશી દિવસમાં પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરવાની શરત તો તારા માલિકે કરેલી બનાવટનું એક મહોરું જ છે. પોતે નિર્દોષ છે, એમ બતાવવા રિફોર્મ ક્લબના સભ્યોને એણે શીશામાં ઉતાર્યા હતા.'

'એવું કરવાની એને શું જરૂર પડી?'

'તારા માલિકે કરેલા ગુનાની વિગત પણ તું હવે જાણી લે. અઠ્ઠાવીસમી સપ્ટેમ્બરના રોજ બૅન્ક ઑફ ઇંગ્લૅન્ડની શાખામાંથી પંચાવન હજાર પાઉન્ડની રકમ ચોરાઈ હતી. એવી લૂંટ કરનારા આરોપીનું વર્ણન બરાબર તારા માલિકને મળતું આવે છે.'

'કેવી બેહૂદી વાત કરો છો, મિસ્ટર ફિક્સ? ગુસ્સામાં ટેબલ ઉપર જોરથી મુક્કો પછાડીને પાસપર્ટ્યુએ બરાડા પાડ્યો. 'મારા માલિક પ્રામણિક અને ઉમદા પ્રકૃતિના સજ્જન છે સમજ્યા.'

'તારા માલિકના અસલી ચહેરાની તને કેવી રીતે ખબર પડી શકે? ફોગે આ

મુસાફરી શરૂ કરી તે જ દિવસે તું એને ત્યાં નોકરીએ રહ્યો હતો. ધડમાથા વિનાનું બહાનું બનાવીને એ માણસે આવી મુસાફરી શરૂ કરી છે, અને સાથે તને પણ ઘસડી રહ્યો છે. હજારો પાઉન્ડની કડકડતી નોટો એમાં સાથે રાખવાની શું જરૂર છે? પંચાવન હજાર પાઉન્ડ જેવી મોટી રકમની લૂંટના આરોપીનું, આ વર્ણન તું વાંચી લે. તને પણ ખ્યાલ આવશે કે એ બરાબર તારા માલિક સાથે બંધ બેસે છે. આ બધું જાણ્યા પછી પણ તારો માલિક પ્રામાણિક અને સજ્જન છે, એવું ગાણું તું ચાલુ રાખવા માંગે છે?'

'જરૂર. આટલા ટૂંકા સમયમાં પણ મારા માલિકને મેં બરાબર ઓળખી લીધા છે. તમે આપેલું વર્ણન છેતરામણું છે. એને આધારે મારા સજ્જન અને પ્રામાણિક માલિક ઉપર બૅન્કલૂંટના ગુનાનું આળ ચડાવી શકાય નહીં.'

'તો હવે તું બરાબર સાંભળી લે. જે રીતના પુરાવા તારા માલિક સામે મળી રહ્યા છે, તેને આધારે એણે કરેલા ગુનાના છાંટા તારી ઉપર પણ ઊડી શકે તેમ છે. તારા માલિકને આ ગુનામાં મદદગારી કરવા માટે તું પણ જેલમાં જઈ શકે છે.'

ડિટેક્ટિવની આ ધમકીની કાંઈક અસર થઈ હોય તેમ પાસપટર્યુ ઘડીભર વિચારમાં પડી ગયો. પોતાના માલિક જેવા પરગજુ માણસની સામે બૅન્કલૂંટના આરોપની વાત એને ગળે ઊતરતી ન હતી. વિચારોના વમળમાં એ ઊંડો ઊતરી ગયો. કાંઈક નરમ પડ્યો હોય તે રીતે બોલ્યો:

'આ બાબતમાં તમે મારી પાસે કેવા પ્રકારની મદદની આશા રાખો છો?'

'સાંભળ. અત્યાર સુધી હું તારા માલિકનો પીછો કરતો રહ્યો છું. લંડનથી એના નામના વોરંટની હું રાહ જોઉં છું. વોરંટ મારા હાથમાં આવે કે તરત જ એના હાથમાં બેડી પહેરાવી દઈશ. એ પછી તો જે રીતે આપણે અહીં સુધી આવ્યા છીએ, તે જ રસ્તે હું એને લંડન ભેગો કરી દઈશ. એવું વોરંટ અહીં હોંગકોંગના પોલીસમથકે મને મળે તે રીતે મોકલવા મેં તારસંદેશો મોકલી દીધો છે. એકબે દિવસમાં એ ચોક્કસ આવી જશે. એટલા સમય માટે તારો માલિક અહીં રોકાઈ જાય તે જરૂરી છે. એમાં તારી મદદની જરૂર છે. બૅન્કના ગુનેગારને પકડવા માટે બૅન્કે બે હજાર પાઉન્ડનું ઇનામ જાહેર કર્યું હતું. એમાંથી અડધી રકમ હું તને આપીશ.'

'ના ભાઈ ના.' એક સહપ્રવાસીના સ્વાંગમાં પીછો કરી રહેલા આ જાસૂસના અસલી ચહેરાનો પાસપટર્યુને હવે ખ્યાલ આવી ગયો, 'કદી નહીં, મારા માલિક વિરુદ્ધની કોઈ પણ કારવાઈમાં હું તમને મદદ કરીશ નહીં, સમજ્યા.' ગુસ્સાથી ધ્રૂજતો તે ઊભો થવા લાગ્યો. દારૂની અસર હવે એના મગજ ઉપર પૂરેપૂરી છવાઈ ગઈ હતી. ઘેનમાં જ એ લવારે ચડી ગયો.

'મિસ્ટર ડિટેક્ટિવ! તારો આરોપ ખોટો છે. હું એ માણસનો નોકર છું. મેં એની પ્રમાણિકતા અને ઉદારતા અનુભવી છે. હું એને કદાપી દગો દઈશ નહીં. પાંચસો કે હજાર પાઉન્ડ તો શું? આખી દુનિયાનું સોનું તું મને આપે તોપણ મારા માલિક વિરુદ્ધ તને મદદ કરીશ નહીં. હું જે ગામ અને દેશમાં પેદા થયો છું, ત્યાંની માટી અને ખોરાકમાં બેવફા બનવાનું કોઈ તત્ત્વ હોતું જ નથી.'

"તો તું મને મદદ નહીં કરે, એમ જ ને?'

'એક નહીં પરંતુ સત્તરવાર નહીં.'

'ભલે! જેવી તારી મરજી. પરંતુ છૂટા પડતાં પહેલાં મિત્ર ભાવે દારૂના બે પેગ પી લઈએ.'

'ભલે.' વધુ દારૂ પીવાના ફિક્સના આગ્રહને એ અવગણી શક્યો નહીં.

ફિક્સ જાતે જ કાઉન્ટર ઉપર જઈને કડક દારૂ ભરેલી બે પ્યાલી લઈ આવ્યો. ઘેનથી ઘેરાયેલા એના મગજમાં ડિટેક્ટિવના આગ્રહ પાછળનું કારણ સમજવાની શક્તિ રહી ન હતી. ફિક્સ પોતાના હાથમાંની પ્યાલીનું શું કરે છે, તેમ જ એને આપેલી પ્યાલીમાં તેણે શું ભેળવ્યું હતું, તેની પરવા કર્યા વિના જ પોતાના હાથમાંની પ્યાલી ગટગટવી ગયો. તરત જ એનું માથું ટેબલ ઉપર ઢળી પડ્યું.

ફિક્સે સ્મિત સાથે બીલ ચૂકવ્યું. મનોમન ગણગણી રહ્યો, ‘સ્ટીમર કર્ણાટક સાંજે પાંચ વાગ્યે ઊપડશે જરૂર, પણ ફોગને લીધા વિના.’ છેલ્લે છેલ્લે પણ એની યુક્તિ સફળ થઈ તેના સંતોષ સાથે એણે ચાલવા માંડ્યું.

બેભાન પાસપટર્યુ ત્યાં જ પડેલો રહ્યો.

૧૯
નિષ્ફળ દાવ

બીજા દિવસે સવારે ઊપડનારી 'કર્ણાટક' સ્ટીમરની ટિકિટ લેવા ગયેલા પાસપટર્યુના ભોળપણનો ડિટેક્ટિવ ફિક્સે બરાબરનો ગેરલાભ ઉઠાવ્યો. સ્ટીમર બીજા દિવસે નહીં, પરંતુ આજે સાંજે જ એટલે કે બાર કલાક વહેલી ઊપડવાની હતી, એની સ્પષ્ટ સૂચના ક્લાર્કે પાસપટર્યુને આપી હતી. એ માહિતી ફોગને તાકીદે પહોંચાડવાની જરૂર હતી, પરંતુ ફિક્સની કુટિલ નીતિનો ભોગ બનીને એ શરાબઘરમાં જ બેભાન બની ગયો. એને ત્યાં જ રહેવા દઈને સફળતાના સંતોષ સાથે ફિક્સે ચાલતી પકડી. એનું હવેનું કામ ફોગ અને તેની સ્ત્રી મિત્રને શોધવાનું હતું.

હોટલરૂમમાં આરામ કરી રહેલા ફોગ એવા જ ભ્રમમાં હતા કે સ્ટીમર બીજા દિવસની સવારે ઊપડનાર હતી. પોતે એકલો હોત, તો બધો જ સમય હોટલરૂમની લોબીમાં આરામખુરશીમાં પડીને એણે પસાર કર્યો હતો. પરંતુ ઔડાએ હોંગકોંગ શહેર જોવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. હવે પછી જાપાન થઈને એમણે પ્રશાંત મહાસાગરની લાંબી સફર ખેડવાની હતી. એ દરમ્યાન જરૂર પડે એવી રોજિંદા વપરાશની ચીજવસ્તુઓ ખરીદવાની હતી. પોતાની સાથે મુસાફરી કરી રહેલી રાજકારણીની સગવડ-અગવડનો પણ એણે ખ્યાલ રાખવાનો હતો. સ્ત્રીઓ માટેની ખાસ જરૂરિયાતની વસ્તુઓ પણ તાત્કાલિક મેળવવી પડે તેમ હતું.

ફોગની ઉદારતાથી ઔડા મૂંઝાતી હતી. ફોગ એને આશ્વાસન આપતા હતા કે એ માટે થતો ખર્ચ પણ સમગ્ર મુસાફરીના ખર્ચનો એક ભાગ જ હતો.

ભાડેનું વાહન કરી બંને બજારમાં નીકળ્યાં. અહીંના સુંદર બજારને જોવામાં ઔડાને રસ પડ્યો. સ્થિતપ્રજ્ઞ ફોગ માટે બજાર, બંદર કે હોટલનો રૂમ, બધું જ સરખું હતું. મોડી સાંજે થાકીને લોથપોથ થઈ બંને રૂમ ઉપર આવ્યાં. વૈભવી ભોજનાલયમાં ઉત્તમ કહી શકાય તેવું ભોજન લીધું. રાત પડતાં જ અંગ્રેજી શિષ્ટાચાર પ્રમાણે 'શુભરાત્રી' કહીને ઔડા પોતાના રૂમમાં નિવૃત્ત થઈ.

બીજા દિવસે સવારમાં ઊપડનારી સ્ટીમરની ટિકિટ ખરીદવા ગયેલા નોકરે પરત આવીને કામ થયાનું જણાવ્યું ન હતું. તેની તપાસ કરવાનું ફોગને જરૂરી પણ ન લાગ્યું. સ્ટીમર તો આવતી કાલે બપોરના સમયે ઊપડવાની હતી. નોકર કદાચ મોડી આવ્યો હશે, એમ માની તેને આરામમાં ખલેલ પાડવાનું ફોગને યોગ્ય ન લાગ્યું

સવારે જાગ્યા બાદની એની જરૂરિયાતો માટે નોકરને બોલાવવા ફોગે તેના રૂમનો સંપર્ક કર્યો. કોઈ જવાબ ન મળતાં તેને કુતુહલ થયું. એ માટે હાંફળાફાંફળા બનવાનું એના સ્વભાવમાં જ ન હતું. સમય થતાં જ ઔડાને લઈને સામાન સાથે નીકળવાની તૈયારી કરી. પાલખીગાડી લઈ આવવા હોટલના માણસને સૂચના આપી.

સવારે આઠથી સાડાનવ દરમ્યાન દરિયામાં ભરતી રહેવાની હતી. એમાં ઓટની શરૂઆત સાથે જ 'કર્ણાટક'ની યાત્રા શરૂ થવાની એની ગણતરી હતી. અડધા કલાકમાં જ

બંને જણા બંદરની જેટ્ટી ઉપર પહોંચી ગયાં. અહીં સ્ટીમર તથા સેવક એની રાહ જોતા ઊભાં હશે એવી અપેક્ષા હતી. પરંતુ એના આશ્ચર્ય વચ્ચે બેમાંથી એકેય ત્યાં હાજર ન હતું. તપાસ કરતાં ખબર પડી કે સ્ટીમર તો આગલા દિવસે સાંજે જ યોકોહોમા જવા રવાના થઈ હતી. મોં ઉપર ઉચાટનો ભાવ બતાવ્યા વિના સાહજિકતાથી ઔડાને જણાવ્યું.

'લાગે છે કે કોઈક આકસ્મિક ઘટના બની હોવી જોઈએ. ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. આગળ વધવા કોઈક ઉપાય મળી રહેશે.'

એ બંનેથી અજ્ઞાત રીતે એક વ્યક્તિ એમનો પીછો કરી રહી હતી. એ હતો ડિટેક્ટિવ ફિક્સ. બંનેને ગંભીર બનીને વાતો કરતાં જોયાં. જાણે કાંઈ જ જાણતો ન હોય તેમ ઠાવકો બનીને સામે આવીને ઊભો રહ્યો. બંનેનું અભિવાદન કર્યું. અજાણભાવે નમ્રતાથી પૂછ્યું:

'માફ કરશો, પરંતુ તમે પણ સ્ટીમર "કર્ણાટક" ચૂકી ગયા હોય તેમ લાગો છો. એ તો ગઈ કાલે જ ઊપડી ગઈ હતી. હું પણ તમારી જેમ જ તે ચૂકી ગયો છું. હવે શું કરીશું?'

'એવું જ છે. પરંતુ ચિંતા નહીં. મારી ચિંતા મારા નોકર માટે છે. આ સમયે તે અહીં હાજર હોવાની મારી અપેક્ષા હતી.'

'હું તેને સારી રીતે ઓળખું છું. તે અત્યારે અહીં નથી તેથી મને આશ્ચર્ય થાય છે.'

દારૂ અને અફીણથી નોકરને બેભાન કરવાની એની યુક્તિ સફળ થઈ હતી. એની ખુશી અત્યારે વ્યક્ત કરી શકે તેમ ન હતું. નોકર અત્યારે ક્યાં હશે તેનું ફિક્સને મન મહત્ત્વ ન હતું. સ્ટીમર ચૂકી ગયા બાદ ફોગને થોડા દિવસ અહીં વધુ રોકાવું પડે તેની ફિક્સને ખાતરી હતી. એટલા સમયમાં ફોગની ધરપકડનું વોરંટ હાથમાં આવવાનું જ હતું. બે હજાર પાઉન્ડનું ઇનામ એના હાથમાં આવી જ ગયું હોય તેમ તે પોરસાવા લાગ્યો.

ફોગ કરતાં ઔડા વધુ ચિંતાતુર હતી. જીવના જોખમે સળગતી ચિતામાં કૂદી પડી, પોતાને બચાવનાર પાસપટર્યુને તે ભૂલી શકે તેમ ન હતું. સાવ અજાણી ભૂમિમાં, ખાલી ખીસાં સાથે એ માણસ શું કરશે? એવી ચિંતાથી તે બેચેન હતી. એનું નામ આ અજાણ્યા માણસના મોંમાંથી બહાર આવતાં જ ઔડાએ પ્રશ્નોની ઝડી વરસાવી.

'ખરેખર તમે એને ઓળખો છો? અત્યારે એ ક્યાં હશે? ગઈ કાલે બપોર બાદ ટિકિટ ખરીદવા નીકળ્યો હતો, ત્યારથી એના કાંઈ જ સમાચાર નથી. અમે સમયસર આવી જઈશું એવું વિચારીને સ્ટીમરમાં તે ચઢી ગયો હશે એમ મને લાગે છે. એમ હોય તો તેની તપાસ યોકોહામામાં જ કરવી પડે.

'મુસાફરોને કોઈ પણ જાતની પૂર્વસૂચના આપ્યા વિના સ્ટીમરને આ રીતે હંકારી જવાનું કૃત્ય કેટલે અંશે વાજબી ગણાય? આપણા જેવા કેટલાય મુસાફરો એને કારણે મુશ્કેલીમાં મુકાયા હશે. એમાં જવાનું મારે માટે અત્યંત જરૂરી હતું.' અંદરથી રાજીરાજી થઈ જવાનો ભાવ છુપાવીને અફસોસ કરતાં ફિક્સે જણાવ્યું. છતાં એનો એ આનંદ ઝાઝો સમય ટકી શક્યો નહીં. હોંગકોંગના આ મોટા બંદરના પાણીમાં જાતજાતનાં જળયાનો ડોલી રહ્યાં હતાં. તે તરફ જોઈને ફોગે જણાવ્યું.

'પાણીમાં હારબંધ ગોઠવાઈ રહેલાં આ જહાજો પૈકીનું એકાદ જરૂરથી આપણને ઉપયોગી બની શકે.' ફોગના આ શબ્દોમાં આગળની મુસાફરી ગમે તે ભોગે પણ ચાલુ રાખવાનો નિર્ધાર સ્પષ્ટ દેખાતો હતો.

ફોગના આ શબ્દો સાંભળી ડિટેક્ટિવના પેટમાં તેલ રેડાયું. આ છેલ્લી જ તક હતી.

અહીંથી આગળ એના અભિયાનનું ભાવિ અનિશ્ચિત બની જતું હતું. થોડું જોખમ લઈને પણ એણે બરાબરની બાજી ગોઠવી હતી. એમાં સફળતાની એને પૂરેપૂરી ખાતરી હતી. કોલકાતાની કોર્ટમાં હાથમાં આવેલી બાજી છેલ્લી ઘડીએ સરી ગઈ હતી. તેવી જ સ્થિતિ અહીં પણ બની રહેવાની એને બીક લાગી. ત્યાંની કોર્ટે ફોગને કેદની સજા કરી હતી. પરંતુ બે હજાર પાઉન્ડ જેવી મોટી રકમના જામીન ઉપર ફોગને છોડવાનો કોર્ટે હુકમ કર્યો. કડકડતી નોટોથી એ રકમ ચૂકવીને અપીલ કરવાને નામે ફોગે તાત્કાલિક મુક્તિ મેળવી હતી. ફિક્સને ખાતરી થઈ ગઈ કે પોતાની મુસાફરીમાં ગમે તે રીતે આગળ વધવા ફોગ પાણીની જેમ પૈસા વેરવા તૈયાર હતો.

અહીં પણ 'કર્ણાટક' સ્ટીમર ગઈ તો ભલે ગઈ. એવું જ બીજું જહાજ ભાડે લેવામાં ફોગ નાણાંની ચિંતા કરે તેમ ન હતો.

ઔડાનો હાથ પકડીને ફોગે બંદરની વિશાળ લાંબી જેટ્ટી ઉપર ચાલવા માંડ્યું. ફિક્સે તો મન્યું હતું કે 'કર્ણાટક' ઊપડી ગયાના સમાચારથી ફોગને આઘાત લાગશે. આગળ વધવાનો વિચાર છોડી દેશે, પરંતુ સ્તબ્ધ બની જવાનો હવે એનો વારો હતો. અફસોસ સાથે એ જોઈ રહ્યો કે નોકર ગુમ થયો હતો, સ્ટીમર ચૂકી ગયો હતો અને શરત હારી જવાની સ્થિતિ ઊભી થઈ હતી, છતાં ફોગનાં વાણી અને વર્તનમાં કોઈ જ અસર જણાતી ન હતી. સઘળા આઘાતો વિસારે પાડીને ફોગે આગળની મુસાફરી માટે યાન શોધવા ઉપર ધ્યાન લગાવ્યું. એમાં એ કેટલો સફળ થશે અને આગળ શું કરશે, તે જોવા ફિક્સે એની પાછળ સલામત અંતરે ચાલવા માંડ્યું.

ત્રણેક કલાકની રઝળપટ્ટી અને પૂછપરછને અંતે એક માણસે સામે આવીને પૂછ્યું:

'આપ સાહેબ લાંબા અંતરે જવા માટે જહાજની તપાસ કરો છો એવું મેં સાંભળ્યું છે.'

'હા જી. મારે જાપાનના યોકોહામા બંદરે વહેલી તકે પહોંચી જવું જરૂરી છે. ત્યાં સુધી અમને લઈ જાય એવું કોઈ જહાજ છે તમારી પાસે?'

'મારી પાઇલોટ બોટ નંબર ૪૩ આ બંદરની સૌથી તેજ અને શ્રેષ્ઠ નૌકા ગણાય છે, પરંતુ એટલે દૂર સુધી એમાં જવાનું શક્ય નથી. એવી શી તાકીદ છે ત્યાં જવાની?'

'ત્યાં પહોંચીને મારે સાનફ્રાન્સિસ્કો જતી સ્ટીમર પકડવાની છે. મારે સ્ટીમર 'કર્ણાટક'માં જવાનું હતું, પરંતુ તે હું ચૂકી ગયો છું. મારે યોકોહામા પહોંચીને અમેરિકાની સ્ટીમર પકડવાની હતી. એ માટે મારે ચૌદમી તારીખ પહેલાં ત્યાં પહોંચવાનું જરૂરી છે.

'એટલું દૂરનું અંતર! અને તે પણ આટલી નાની પાઇલોટ બોટમાં? ના સાહેબ ના! નાનકડા પ્રવાસ માટે એ ઠીક છે, પરંતુ દરિયાપાર કહી શકાય તેવા યોકોહામા સુધી પહોંચવાનું એનું ગજું નહીં.'

'તો સાંભળ. તને રોજના સો પાઉન્ડનું ભાડું ચૂકવવા હું તૈયાર છું. સમયસર ત્યાં પહોંચી શકાય, તો વધારાના બસો પાઉન્ડ ઇનામના. બોલ છે તૈયારી તારી?'

'આપ સાહેબ મજાક તો નથી કરી રહ્યાને?'

ભાડા તથા ઇનામ માટે આવી છૂટા હાથની લહાણીથી બોટનો માલિક વિચારમાં પડી ગયો. યોકોહામા સુધીની ભરદરિયાની જોખમી મુસાફરીની સામે અધધ થઈ જવાય તેવી કમાણીનો પ્રસ્તાવ હતો. લાભ અને જોખમ વચ્ચે માલિક ઝોલાં ખાવા લાગ્યો. ડિટેક્ટિવ પણ આવી ઉદારતાથી છક્કડ ખાઈ ગયો. એને તો દક્ષિણ ચીનના દરિયામાં પોતાની મહેનત અને નસીબ ડૂબતાં જણાયાં. એ જ વખતે ફોગે ઔડા તરફ જોઈને સાહજિક રીતે પૂછ્યું:

'નાની નૌકામાં દિવસો સુધી ચાલનારી મુસાફરીનો તને ડર લાગે તેમ તો નથી ને? સાથે આવવામાં વાંધો નથીને?'

'તમે મારી સાથે હોય, પછી મારે ડરવાનું હોય જ નહીં.' પાઇલોટ આ લાંબી મુસાફરીનું જોખમ અને મળતરના લેખાંજોખાં કરવા લાગ્યો. વિચાર કર્યા બાદ ફોગની નજીક આવ્યો. એના તરફ જોઈને ફોગે પૂછ્યું:

'શું વિચાર કર્યો મારા પ્રસ્તાવ ઉપર?'

'જુઓ સાહેબ, યોકોહામા બંદર અહીંથી એક હજાર છસોને સાઠ માઈલ દૂર છે. ઉત્તરચીનનો તોફાની દરિયો ત્યાં જવા માટે ઓળંગવો પડે. એની સામે મારી આ પાઈલોટ બોટ માત્ર વીસ ટનની છે. મારા માણસો તથા બોટને હું બહુ મોટા જોખમમાં મૂકવા માંગતો નથી.'

'ના ના, યોકોહામા અહીંથી માત્ર એક હજાર છસો માઈલ જેટલું જ છે.'

'એ બધું સરખું જ કહેવાય, સાહેબ! છતાં બીજી રીતે વિચારી શકાય.' પાઇલોટની આનાકાનીથી ડિટેક્ટિવના મનમાં ફરીથી આશા જાગી, પરંતુ ફોગ આસાનીથી વાતનો પીછો છોડે તેમ ન હતું.

'જલદી બોલો, છે બીજો કોઈ માર્ગ?'

'હા જી. જાપાનના પૂર્વ કાંઠે આવેલા યોકોહામા સુધી લાંબા થવા કરતાં, છેક દક્ષિણની અણી ઉપર આવેલા નાગાસાકી જવાનું વધુ અનુકૂળ રહેશે અને તેનાથી પણ વધુ અનુકૂળ ઉત્તર ચીનના કિનારે આવેલું શાંઘહાઈ બંદર છે. એમાં મધદરિયાનું કોઈ જોખમ નથી. વળી દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ જતા દરિયાઈ પ્રવાહો અને પવનનો લાભ પણ ત્યાં જવા માટે મળતો હોય છે.'

'અરે ભાઈ, તારી વાત સાચી હશે. પરંતુ મારે તો પેસિફિક મહાસાગર ઓળંગી અમેરિકાના પશ્ચિમકાંઠે આવેલા સાનફ્રાન્સિસ્કો જવા માટેની સ્ટીમરમાં નીકળવાનું છે. નાગાસાકી કે શાંઘહાઈ જઈને શું કરું?'

'તમે મને વાત તો પૂરી કરવા દો. સાન ફ્રાન્સિસ્કો જતી સ્ટીમર યોકોહામા કે નાગાસાકીથી નથી ઊપડતી. એ તો શાંઘહાઈથી ઊપડે છે.'

'એ બાબતની તને પાકી માહિતી છે?'

'એમાં ભૂલ થવાનો સંભવ જ નથી. શાંઘહાઈથી ઊપડીને એ સ્ટીમર નાગાસાકી જાય છે. ત્યાંથી યોકોહામા થઈને સાન ફ્રન્સિસ્કો જાય છે. શાંઘહાઈ પહોંચવા માટે ચીનના કાંઠે કાંઠે ઉત્તરમાં જવાનું છે. એ અંતર ફક્ત આઠસો માઈલનું જ છે. એ માર્ગે ખુલ્લા દરિયાનું કોઈ ખાસ જોખમ નથી. કાંઠાના જળવાયુ પ્રવાહો પણ ઉત્તરગામી છે. તેનો વધારાનો લાભ પણ આપણને મળી શકે.'

'એ સ્ટીમર શાંઘહાઈથી ક્યારે ઊપડે છે?'

'અગિયારમી તારીખે સાંજે સાત વાગે ઊપડવાનો સમય છે. ત્યાં પહોંચવા માટે આપણી પાસે ચાર દિવસનો એટલે કે છન્નું કલાકનો સમય છે. દરિયો શાંત હોય અને જળવાયુનો પ્રવાહ સતત અનુકૂળ રહે, તો આઠસો માઈલનું અંતર એટલા સમયમાં આસાનીથી કાપી શકીશું.

'આપણે અહીંથી વહેલામાં વહેલા ક્યારે નીકળી શકીએ?'

'એક જ કલાકમાં. મારી નૌકામાં બળતણ, પાણી, ખોરાક તથા જરૂરી ચીજવસ્તુઓ લઈએ તેટલી જ વાર.'

'માનું છું કે આપણી વચ્ચેની મેં કહેલી શરત તને માન્ય છે.'

'હા સાહેબ, હું આ પાઇલોટ બોટનો માલિક છું. મારું નામ જ્હોન બિન્સ્બી છે. મારી આ લાડલીનું નામ 'ટાંકડોર છે.' બળતણ વગેરેની ખરીદી માટે તને એડવાન્સ રકમની જરૂર પડશે?'

'તમને જો અગવડ ન હોય તો થોડી રકમ આપો તો સારું.'

'આ બસો પાઉન્ડની રકમ રાખો. છૂટા પડતાં પહેલાં આપણે હિસાબ સમજી લઈશું.' પાછળ ઊભેલા ફિક્સ તરફ જોઈને ફોગે શિષ્ટાચાર બતાવ્યો, 'તમારી ઇચ્છા હોય તો તમે પણ અમારી સાથે જોડાઈ શકો છો.'

'હું તમને એ માટે વિનંતિ કરવાનો જ હતો.'

'વાંધો નહીં. આપણે અડધા કલાકમાં જ પાઇલોટ બોટમાં બેસી જઈશું.'

'પણ આપણા પાસપર્ટ્યુનું શું?' ઔડાએ તરત જ પૂછ્યું, 'આ અજાણ્યા દેશમાં એને આ રીતે છોડીને જવાનું મને યોગ્ય લાગતું નથી.' એ જ માણસે સળગતી ચિતામાં ઝંપલાવી એને બચાવી હતી. એને માટે ઔડાને અપાર સ્નેહ હતો. તેની ગેરહાજરીથી એ ખૂબ જ ચિંતિત હતી.

'એને શોધવા માટે જે શક્ય હોય તે બધું જ હું કરીશ. તું નાહકની ચિંતા કરીશ નહીં. હાલમાં એ ક્યાં છે તે જાણ્યા વિના અહીં રોકાઈ જવાનો અર્થ નથી. તે સ્ટીમરમાં બેસી ગયો હશે એમ મને લાગે છે. આપણે હવે ત્યાં પહોંચ્યા બાદ જ એની તપાસ કરી શકીશું.

ગંભીર બનીને ઔડાને આશ્વાસન આપ્યું.

ફિલિયાસ ફોગની આ પ્રકારની અવિરત દોડથી હતાશ થઈને ડિટેક્ટિવ ફિક્સ સાવ ઢીલોઢફ બની ગયો. એનો છેલ્લો દાવ પણ આ રીતે વિફળ બન્યો. હવે ઇંગ્લૅન્ડ પહોંચ્યા પહેલાં એ કાંઈ જ કરી શકે તેમ ન હતું. એણે માની લીધેલો આ બૅન્ક લૂંટારો બૅન્કમાંથી લૂંટેલા હજારો પાઉન્ડ વેડફી નાખે, તે અગાઉ વહેલામાં વહેલી તકે તેની સાથે ઇંગ્લૅન્ડ પહોંચી જવામાં એને ડહાપણ લાગ્યું. તરત જ બોટમાં એણે જગ્યા લીધી. જ્યારે ફોગ અને ઔડા બંદર નજીકની પોલીસચોકીમાં પહોંચી ગયાં. પોતાનો નોકર નામે પાસપર્ટ્યુ અહીં બંદર વિસ્તારમાંથી ગુમ થયો હોવાની ફરિયાદ લખાવી. તેને શોધવા માટે તથા જરૂર પડે એ માટે ખર્ચ કરવા થોડા પાઉન્ડ કચેરીમાં જમા કરાવ્યા. પાલખીગાડી ભાડે કરી બંને સીધાં હોટેલ ઉપર ગયાં. તેનું બીલ ચૂકવી, સામાન લઈને એ જ ગાડીમાં બંદર ઉપર આવ્યાં.

પાઈલોટ બોટ નં. ૪૩ જેટ્ટી સાથે બંધાઈને પાણી ઉપર ડોલી રહી હતી. બળતણ, પાણી તથા ખાદ્યસામગ્રી વગેરે એમાં ઠાલવવાનું જોરશોરથી ચાલતું હતું. ત્રણે મુસાફરો તથા બોટના માલિક અને કર્મચારીઓએ તેમાં સ્થાન લીધું. કેવળ બંદરના પરિઘમાં જ ફરજ બજાવતી "ટાંકડોર' પાઇલોટ બોટ માત્ર વીસ ટનની નાની નૌકા હતી. મહાકાય સ્ટીમરોમાં હોય તેવી મોકળાશ એમાં શક્ય ન હતી. છતાં એનો માલિક કૅપ્ટન જ્હોન બિન્સ્બી શોખીન માણસ હતો. ટાંકેડેરમાં સજાવટ પણ ઘણી સારી કરાવી હતી. એના બંને કૂવાસ્તંભ પાછળની બાજુએ ઢળતા હતા. એને અનુરૂપ સઢની વ્યવસ્થા હતી. હવા ગતિશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે નૌકા એ કારણે પ્રતિકૂળ પવનમાં પણ આગળ વધવા સક્ષમ હતી. બંદરની અન્ય નૌકાઓ વચ્ચે દર વરસે યોજાતી સ્પર્ધામાં એના ઘણા કીર્તિમાન નોંધાયા હતા. એના સંચાલન માટે માલિક ઉપરાંત ચાર મદદનીશો હતા. આ તમામ માણસો અનુભવી અને સશક્ત હતા.

ફોગ અને ઔડા માટેની કૅબિનો નાની હતી, છતાં તેની સજાવટ અને સગવડો સારી

હતી. લાકડાના પાર્ટીશન સાથે જ સાંકડી શૈયા જડાયેલી હતી. અંગત વસ્તુઓ રાખવા નાનાંમોટાં ખાનાં હતાં. વચ્ચે ટિપાઈ જેવું નાનું ટેબલ હતું. સંકડાશ છતાં સ્વચ્છતા પણ હતી. તૂતક ઉપર ઊભેલા ફિક્સને જોઈને એણે તેનું અભિવાદન કર્યું. સાથે બોલ્યા:

'દિલગીર છું કે તમારે માટે વધુ સારી સગવડ થઈ શકી નથી.'

'વાંધો નહીં આપણું ધ્યેય વહેલી તકે શાંઘહાઈ પહોંચવાનું છે.' એણે દેખાવ પૂરતો વિવેક કર્યો છતાં મનોમન વિચારી રહ્યો કે, લૂંટારો ચાલાક છે, સાથે ઉદાર પણ છે.

પ્રયાણની પૂર્વતૈયારી રૂપે એના તમામ સઢ ખોલવામાં આવ્યા. સામ્રાજ્યનો ધ્વજ યુનિયન જેક પણ કૂવાથંભ ઉપર ચડાવવામાં આવ્યો. દક્ષિણ ચીન તરફથી ફૂંકાઈ રહેલા હળવા પવન સઢમાં ભરાતાં એમાં જાણે જીવનનો સંચાર થયો. બરાબર ત્રણ વાગતાં લંગર ઉઠાવવામાં આવ્યું. કૅપ્ટને સુકાનને યોગ્ય દિશામાં ઘુમાવ્યું અને ધીરેથી નૌકાનું પ્રયાણ શરૂ થયું.

પાસપટર્યુ હજી પણ ક્યાંક હોય અને નજરે ચડી જાય એવી આશાથી ફોગ અને ઔડા તૂતક ઉપર ઊભા રહી જેટ્ટી તરફ દૂરદૂર નજર ખેંચી રહ્યાં. તેમની પાછળ ઊભેલો ડિટેક્ટિવ પણ કાંઈક ઉચાટ સાથે એ તરફ જોઈ રહ્યો હતો. છેલ્લી ઘડીએ પણ એ માણસ નજરે ચડી જાય, તો પોતાનાં ગુનાહિત કૃત્યનો ભાંડો ફૂટી જાય તેવી એને બીક હતી. પાસપટર્યુ ક્યાંય દેખાયો નહીં. ઔડાએ અફસોસ સાથે વિશ્વાસ મૂક્યો. ડિટેક્ટિવે રાહતનો દમ લીધો.

'ટાંકડેર' ધીમે ધીમે ગૌરવવંતી ગતિ સાથે ઊંડા જળમાર્ગની બંને બાજુએ લાંગરેલાં જહાજોની વચ્ચે થઈને માર્ગ કરતી બંદરની બહાર જવા લાગી. બંદરની બહાર નીકળતાં જ કૅપ્ટને તેનું સુકાન પૂર્વને બદલે ઉત્તર દિશામાં વાળી લીધું.

૨૦

ટગબોટ 'ટાંકડેર'

યોકોહામા સુધીની મધદરિયાની યાત્રાની સરખામણીમાં શાંઘહાઈ સુધીની મુસાફરીમાં જોખમ ઘણું ઓછું હતું. છતાં જ્હોન બિન્સ્બીની લાડલી 'ટાંકડેર' માત્ર વીસ ટનનું રમકડું જ કહી શકાય તેમ હતું. એ ઉપરાંત વર્ષનો આ સમયગાળો એના વિષમ હવામાન માટે નામચીન હતો. બોટમાંના મુસાફરો તથા ચાલકો બોટની આ મર્યાદાથી માહિતગાર હતા, છતાં એવું જોખમ લેવામાં દરેકને પોતાનો સ્વાર્થ હતો. માલિકને એણે નહીં કલ્પેલું ભાડું તથા ઇનામની લાલચ હતી. ફોગને શરત જીતવા માટે એ સિવાય છૂટકો ન હતો. તો ડિટેક્ટિવ ફિક્સ બૅન્ક રોબરને પકડવા જહન્નમાં જવા પણ તૈયાર હતો.

પવન જોરદાર અને અનુકૂળ દિશાનો હતો. તમામ સઢ ખુલ્લા હતા. દક્ષિણ ચીનના કિનારાથી સલામત અંતર રાખીને 'ટાંકડેર' જળકૂકડીની જેમ ઉત્તર દિશામાં પાણી ઉપર સરકતી હતી. કૅપ્ટને ફોગને સધિયારો આપ્યો, કે યોકોહામા માટેની સ્ટીમર ઊપડે તે પહેલાં જ આસાનીથી શાંઘહાઈ પહોંચી શકાશે, અને તે માટે જરૂરી તમામ પ્રયત્નો એ કરી છૂટશે. સ્વસ્થ ચિત્તે સ્ટીમરનો કઠેરો પકડીને ફોગ ઊભા હતા. એની નજર ઝડપથી પાછળ ધસી રહેલાં પાણી ઉપર ખોડાયેલી હતી. શૂન્યમનસ્ક બનીને ઔડા પાછળની બેન્ચ ઉપર બેઠી હતી. સાંજનો સમય થતાં સૂરજ પશ્ચિમે ચીનની ભૂમિ ઉપર આથમવાની તૈયારીમાં હતો. થોડી જ વારમાં પ્રકૃતિનાં રૌદ્રરમ્ય સ્વરૂપો રાત્રીના અંધારામાં ઓગળી જવાની તૈયારીમાં હતાં. શુક્લ પક્ષનો અર્ધ ચંદ્રમા માથા ઉપર જ હતો, છતાં એનો ધૂંધળો પ્રકાશ અહીંની કરાલ રાત્રીના અંધારાં ઉલેચી શકે તેમ ન હતું.

દક્ષિણ ચીનનો આ દરિયાકાંઠો નાના પ્રકારનાં જળયાનો માટેનો ધોરી માર્ગ હતો. એના ઉપર એમની અવરજવર રાતદિવસ ચાલુ જ રહેતી. રાત્રીના કાળા અંધારામાં એવાં યાનો સામસામા અથડાઈ પડવાના બનાવો સતત બનતા. એવા અકસ્માત ટાળવા દરેક યાનના મોરા ઉપર રાત્રીના સમયે બત્તી સળગેલી રાખવાની જરૂર હતી. સૂસવાટા મારતા પવનની સામે પણ હોલવાય નહીં, એવી બત્તી કૅપ્ટન બિન્સ્બીએ સળગાવી. ફોગની ઉદારતાને કારણે જ ડિટેક્ટિવ ફિક્સને આ મુસાફરીમાં સ્થાન મળ્યું હતું. એવા દરિયાવ દિલના માણસની સામે પોતે કાવતરું કરી રહ્યો હોવાનો અપરાધભાવ કાંઈક અંશે એને સતાવતો હતો. ફોગની સામે નજર મેળવવાનું પણ એને ભારે લાગતું. જોકે એવી લાગણીને કારણે ફોગનો પીછો છોડી દેવાનો કે એની ધરપકડની વાતને ભૂલી જવાનો વિચાર પણ એના મગજમાં આવે તેમ ન હતું. એ ચોક્કસપણે માનતો હતો કે ફોગ જાપાનમાં રોકાઈ જવાનું પસંદ નહીં જ કરે. પોતાની સાથેના લૂંટનાં નાણાં સાથે અમેરિકા જેવા વિશાળ દેશમાં અજ્ઞાત બની છુપાઈ જવાનું એને માટે ઘણું સહેલું હતું. પૂર્વપશ્ચિમ ત્રણ હજાર માઈલ લાંબા અને ઉત્તરદક્ષિણ બે હજાર માઈલ પહોળા એ દેશમાં એને પૂરેપૂરી સલામતી મળે તેમ હતું. ત્યાં એ ચોક્કસ કયા સ્થળે રહેવાનો હતો, તે જાણવામાં ફિક્સને રસ હતો. એવી જાણકારી હોય, તો પાછળથી એક્સટ્રાડીશન એટલે કે

પ્રત્યાર્પણની કાયદા મુજબની વિધિ કરી એની ધરપકડ કરાવવાની માનસિક તૈયારી એણે કરવા માંડી.

પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણાને બહાને આ રીતે અમેરિકા પહોંચવાનો લાંબો માર્ગ પકડવા પાછળ ફોગની ગણતરીપૂર્વકની ચાલ હતી, એવી માન્યતાને કારણે જ ફિક્સ ઝનૂનપૂર્વક પીછો કરતો હતો. રિફોર્મ ક્લબના સભ્યો સાથેની શરતની વાતને એ ગણતરીપૂર્વકની ચાલ માનવા લાગ્યો. એ બહાને યુરોપ અને એશિયાના દેશોમાં થઈને જવામાં બૅન્કલૂંટમાં એની સંડોવણીની વાત વિસારે પડશે, એવી ફોગની ગણતરી હોવાનો વહેમ ફિક્સના મનમાં દૃઢ બની ગયો. જ્યારે સામે પક્ષે ફોગ પોતાના આ મહેમાનની કુટિલતાથી સાવ અજાણ હતા. પોતાની ધૂનમાં એ તો મુસાફરીમાં આગળ વધી રહ્યા હતા. એના તરફનો ભદ્ર વહેવાર પણ ફિક્સની માન્યતાને ચળાવી શકે તેમ ન હતું. એને ખાતરી હતી, કે એક વાર પોતાની અસલી ઓળખ આ ચાલાક બૅન્ક લૂંટારુ સમક્ષ ખુલ્લી થાય, તો પોતાની મહેનત નિરર્થક બને તેમ હતું. પોતાની એવી અસલિયતની જાણકારી માત્ર ફોગના નોકરને જ હતી. તે જ્યાં સુધી સાથે ન હતો, ત્યાં સુધી જ પોતાનું મિશન સલામત હતું.

પાસપર્ટુની ગેરહાજરી એ રીતે ડિટેક્ટિવ માટે બહુ જ મોટી રાહતરૂપ હતી. તો નોકરના આ રીતના ગુમ થવાથી ફોગને વિમાસણ થતી હતી. ઔડા માટે તો એ માણસ નોકર નહીં, પણ તારણહાર હતો. એના મનમાંથી એની છબી હટતી જ ન હતી. ફોગને લાગતું હતું કે ચોક્કસપણે ક્યાંક ભૂલ થઈ હોવી જોઈએ. પરંતુ હાલ તરત તેને શોધવાનું શક્ય જ ન હતું. હવે તો જે કાંઈ થઈ શકે તે યોકોહામાના બંદરે પહોંચ્યા પછી જ કરવાનું હતું. પોતાના કારનામાને કારણે નોકર હોંગકોંગ બંદરે ફસાઈ ગયો હતો, અને ખાલી ખીસ્સાં સાથે આગળની મુસાફરી તેને માટે શક્ય ન હતી, એમ માનતો ફિક્સ મનોમન રાજી થતો હતો.

રાત્રીના દશ વાગ્યાનો સમય થયો. પવનનું જોર વધવા લાગ્યું. 'ટાંકડેર' હાલકડોલક થવા લાગી. એવી સ્થિતિથી ટેવાયેલા માલિક તથા નાવિકો માટે આ સ્થિતિ દરિયાઈ મુસાફરીનો ભાગ જ હતી. કાંઠા ઉપરના કોઈ નાના બંદરે આશ્રય લેવાને બદલે એ જ ઝડપે મુસાફરી ચાલુ રાખવાનું એમણે નક્કી કર્યું. પવન વધુ તેજીલો અને ઠંડો બનતાં, ફોગ અને ઔડા નીચેના ભંડકિયાની નાની કૅબિનોમાં પહોંચી ગયાં. 'ટાંકડેર' એક પાઈલોટ બોટ હતી. એ કારણે મુસાફરોની સુવિધા માટેની ખાસ કોઈ સગવડ એમાં હોવાની શક્યતા જ ન હતી. મદદનીશ નાવિકો માટેની લઘુતમ સગવડવાળી જગ્યા જ ફોગ અને ઔડા માટે ફાળવવામાં આવી. 'ટાંકડેર'ને કેવળ પવનને ભરોસે છોડવામાં ભારે જોખમ હતું. માલિક તથા કર્મચારીઓએ વારાફરતી જાગીને સુકાન સંભાળતાં રહેવું પડે તેમ હતું.

આઠમી નવેમ્બરની સવાર થઈ. રાત્રી દરમ્યાન ટાંકડેરે સો માઈલનું અંતર વટાવી દીધું. દિવસ દરમ્યાન હવામાન અનુકૂળ હતું. એ કારણે કલાકના નવ માઈલની મહત્તમ ઝડપ જળવાઈ રહી. કાંઠાથી પાંચેક માઈલના સલામત અંતરે રહીને એ જ ઝડપે તે આગળ ધપતી રહી.

પોતાના આ ઉદાર મુસાફર યુગલના ખોરાકપાણી બાબત કૅપ્ટન ખાસ કાળજી રાખતો. ફિક્સ ખંચકાટ અનુભવતો હતો. પોતે યજમાનની વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યો હતો, છતાં તેને હિસાબે અને જોખમે આ સગવડો ભોગવતો હતો. એ બાબતનો એને રંજ હતો. છતાં એની પાસે અન્ય વિકલ્પ પણ ન હતો, બપોરનું ભોજન પતાવ્યા બાદ એણે ફોગને ધીમેથી જણાવ્યું:

'મહાશય, તમે મને તમારી આ બોટ ઉપર મુસાફરી કરવાની અનુકૂળતા કરી આપી,

તે માટે હું તમારો અત્યંત આભારી છું. પરંતુ મને માફ કરશો, કે તમારા જેટલી ઉદારતાથી મારાથી નાણાં ખરચી શકાય તેમ નથી. આવો વૈભવ મને પરવડે તેમ નથી. છતાં તમે કહો તે રીતે મારા હિસાબની રકમ હું આપને જરૂરથી ચૂકવી શકીશ.' પોતે જેને બૅન્કરોબર માનતો હતો, તેને માનથી બોલાવતાં એની જીભ થોથવાતી હતી.

'એવી કોઈ જરૂર નથી. તમે ન આવ્યા હોત તોપણ મારે તો આ ખર્ચ કરવાનો જ હતો. ખર્ચમાં ભાગ આપવાની વાત કરશો જ નહીં. આ મુસાફરી માટે ખર્ચનું જે આયોજન મેં કર્યું હતું, તેની મર્યાદામાં જ ખરચ થઈ રહ્યો છે.'

ફોગના આ શબ્દોથી ફિક્સની શંકા વધુ ઘેરી બની. વધુ બોલવાની એને જરૂર ન લાગી. મૂંગા રહીને મુસાફરી કરતા રહેવામાં જ ડહાપણ જોયું.

પાઈલોટ બોટ 'ટાંકડેર' એકધારી ગતિથી નિર્વિઘ્ને ઉત્તરમાં ધસતી રહી. હવામાન સાનુકૂળ હતું. કૅપ્ટન જ્હોન એ કારણે ખૂબ જ ઉત્સાહમાં હતો. ફોગ તરફથી કોઈ અધિરાઈ બતાવાતી ન હોવા છતાં, તે વારંવાર સધિયારો આપતો હતો કે શાંઘહાઈથી સ્ટીમર ઊપડે તે પહેલાં જ તેઓ ત્યાં પહોંચી જશે. મોટું ઇનામ મળવાની લાલચથી બોટના અન્ય નાવિકો પણ તનતોડ મહેનત કરતા હતા. સતત મુસાફરીને કારણે ઢીલા બનતા નટબોલ્ટને ઝડપથી મજબૂત કરી દેતા હતા. સઢનાં બંધનો સતત ખેંચાયેલાં રહે તેના ઉપર તેમની નજર કરતી જ રહેતી હતી. કોઈને પણ ઠપકો આપવાની જરૂર પડતી ન હતી. હોંગકોંગના બંદરમાં દર વરસે યોજાતી રોયલ યાટ સ્પર્ધામાં ભાગ લઈ રહ્યા હોય, તે રીતે જ 'ટાંકડેર'નું સંચાલન થઈ રહ્યું.

સાંજ સુધીના રેકર્ડ પ્રમાણે તેમણે કુલ બસો વીસ માઈલનો પંથ કાપ્યો. લંડનથી નીકળ્યા બાદ પહેલી જ વાર આગળનું વાહન ચૂકી જવાનો પ્રસંગ બન્યો હતો. સમયપત્રક પહેલી જ વાર ખોરવાયું હતું, છતાં ઠંડી નિર્ણય શક્તિથી ફોગે એમાંથી રસ્તો કાઢ્યો. એને પણ આશા બંધાઈ કે સાનફ્રાન્સિસ્કો જતી સ્ટીમર યોકોહામાથી નહીં, શાંઘહાઈથી જ જરૂર પકડી શકાશે.

સફરની બીજી રાત શરૂ થઈ. ચીનના કાંઠાથી પૂર્વમાં આવેલા ફોર્માસાના ટાપુઓને અલગ કરતી ફો-કીન (Fo-Kien) ની ખાડીમાં રાત્રીની શરૂઆતના કલાકોમાં જ ટાંકડેરે પ્રવેશ કર્યો. પશ્ચિમે તળભૂમિ ચીન અને પૂર્વમાં ફોર્માસા ટાપુ વચ્ચેની આ ખાડી માત્ર સો માઈલ જેટલી જ પહોળી હશે. પરંતુ બંને ભૂભાગો ઉપરથી સામસામે વહેતા હવાના પ્રવાહોને કારણે અહીં હવા તોફાની બનવાની શક્યતા વધુ હતી. થયું પણ એવું જ. હવાના ઘમસાણ સાથે દરિયો તોફાની બનવા લાગ્યો. 'ટાંકડેર'ને સમતલ રાખી સીધા માર્ગે લઈ જવામાં કૅપ્ટનને મહેનત પડવા લાગી. હવાના જોરદાર વિંઝણામાં બહાર તૂતક ઉપર ઊભા રહેવાનું મુશ્કેલ બની ગયું. આખી રાત એ સ્થિતિ ચાલુ રહી. સવાર પડતાં સુધીમાં તો એણે જોરદાર વંટોળિયાનું સ્વરૂપ લઈ લીધું. કૅબિનમાં રાખવામાં આવેલા બેરોમીટરનો પારો ઝડપથી ઊતરચડ કરવા લાગ્યો. આખો દિવસ આવું તોફાન ચાલુ રહ્યું. રક્તરંજિત ધુમ્મસના આવરણમાં સૂરજ જાણે ઊગ્યા વિના જ આથમી ગયો.

કેપ્ટન જ્હોન બિન્સ્બી અને તેના મદદનીશ નાવિકો નૌકાને યોગ્ય દિશામાં રાખવા સખંત મથામણ કરતા હતા. છેવટે એમને લાગ્યું કે હવે વધુ આગળ વધવામાં ડૂબવાંનુ જોખમ હતું. કેપ્ટને ફોગને પૂછ્યું:

'મહાશય, આપને વાંધો ન હોય તો કાંઈક પૂછવા માગું છું.'

'ભલે.' ફોગને ખ્યાલ આવી ગયો કે તોફાનમાં જોખમ લેવાને બદલે કાંઠા નજીકના સલામત સ્થળે 'ટાંકડેર'ને થોભાવવાનું કહેવા આવ્યો હતો.

'લાગે છે આપણે બહુ જ મોટા તોફાન તરફ ધસી રહ્યા છીએ.' કૅપ્ટન સલામ કરીને ઊભો રહ્યો.

'આવી રહેલો આ તોફાની પવન ઉત્તર તરફથી આવે છે કે દક્ષિણ તરફથી?' ફોગે સ્વસ્થતાથી પૂછ્યું.

'દક્ષિણ તરફથી આવે છે.'

'આ એક સારું લક્ષણ છે. જોરદાર તોફાની પવન એ રીતે આપણી નૌકાને પાછળથી આવી આગળ ઉત્તર તરફ ધકેલતો હોય, તો આપણે એનો લાભ લેવો જ જોઈએ. આપણે વધુ ઝડપથી આગળ જઈ શકીશું એવું મારું માનવું છે.'

'આપનામાં હિંમત હોય અને સાથે એવી માન્યતા હોય તો મારે કાંઈ જ કહેવાનું નથી.' ફોગની આવી ઠંડી મક્કમતા જોઈ કેપ્ટન જ્હોન ઠંડો થઈ ગયો. છતાં આવી કપરી સ્થિતિથી પરિચિત કૅપ્ટને સાવચેતીનાં પગલાં લેવાની શરૂઆત કરી. મજબૂત કાપડના એક ત્રિકોણાકાર સઢને ફરકતો રાખી, બાકીના તમામને સંકેલી લીધા.

કૂવાસ્થંભોને નમાવી દેવાયા. અને બધા જ નાવિકોને આગળ તૂતકના ભાગમાં બોલાવી લીધા. પાછળથી આવી રહેલા તોફાનના ધક્કાની સૌ બેચેનીથી રાહ જોવા લાગ્યા. તોફાનની ગંભીરતાને ધ્યાનમાં લઈ ત્રણે મુસાફરોને ભંડકિયાની તેમની કૅબિનોમાં પહોંચી જવા કૅપ્ટને વિનંતિ કરી. જોકે ત્યાંની સંકડાશ અને ગૂંગળાવનારી હવાને કારણે ત્રણેએ તૂતક ઉપર જ રહેવાનું પસંદ કર્યું.

એવી દ્વિધાભરી સ્થિતિનો આખરે અંત આવ્યો. હવા અને વરસાદનું તોફાન પૂરી તાકાત સાથે નાનકડી નૌકા ઉપર ત્રાટક્યું. પાછળથી આવેલા તેજીલા ધક્કાથી, કોઈ હળવું પીછું હવામાં ઊડે તે રીતે નૌકા પાણી ઉપર ઊડવા લાગી. એ સમયની એની ગતિ, રેલમાર્ગના એન્જિનની ગતિ કરતાં ચાર ઘણી વધુ હોવાનું ફોગે અનુમાન કર્યું. દિવસભર સૂસવાટા મારતો પવન ફૂંકાતો રહ્યો. અનરાધાર વરસાદ વરસતો રહ્યો. ચારેકોર ક્ષિતિજ સુધી ફેલાયેલા સાગરમાં નાની રમકડાં જેવી 'ટાંકડેર' રાક્ષસી મોજાંઓની ખૂંધ ઉપર ચડીને ઊંચે ઊઠતી અને બીજી જ પળે બે મોજાં વચ્ચેની કંદરામાં અદૃશ્ય બની જતી. પછડાટ બાદ નૌકા ફરીથી ઊંચે આવશે જ નહીં, એવી સ્થિતિ એના યાત્રીઓ વારંવાર અનુભવી રહ્યા. છતાં કૅપ્ટન જ્હોનની કુનેહ અને હિંમતથી એવી સ્થિતિ નિવારી શકાતી હતી.

ફોગ સ્વસ્થ ચિત્તે, કઠેરાને મજબૂત રીતે પકડીને ઊભા હતા. આવા તોફાનનો સામનો પણ એને માટે આ મુસાફરીના અભિયાનમાં ગણતરીપૂર્વકનું જોખમ હતું. એની પાછળની બેંચને મજબૂત રીતે પકડીને ઔડા બેઠી હતી. ફોગની વારંવારની વિનંતિ છતાં તે ત્યાંથી ચસકવા તૈયાર ન હતી. પોતાના તારણહારની હિંમતને તે મનોમન બિરદાવતી રહી. પ્રકૃતિના આ વિકરાળ સ્વરૂપ સામે અડીખમ રહેલ પુરુષને એ અહોભાવથી જોઈ રહી. ફોગમાં એને એક ઉમદા પુરુષના દર્શન થતાં હતાં. એવા બહાદુર માણસની જીવનસંગિની બનવાનું એ મનોમન સ્વપ્ન જોઈ રહી. આવી જોખમભરી અને અગવડોથી ભરપૂર સ્થિતિથી ડિટેક્ટિવ અકળાતો હતો. મિશન હોંગકોંગ નિષ્ફળ જવાની સ્થિતિ એને અસહ્ય લાગતી હતી. ફોગની પાછળ ઘસડાવા સિવાય એની પાસે અન્ય કોઈ વિકલ્પ પણ ન હતો.

નૌકાને પાછળથી ધક્કો દેતા આ દખણાદા વાયરા મોડી સાંજ સુધી વિંઝાતા રહ્યા. એને કારણે તીરની જેમ એ ઉત્તરમાં આગળ ધપતી હતી પરંતુ ત્રીજા દિવસની રાત્રીના અંધારાં ઊતરવાની સાથે જ એમાં પલટો આવ્યો. કિનારાના વળાંકની સાથે સ્થિતિ હવે ઊંધી થઈ. ઉત્તરપશ્ચિમ તરફથી ફૂંકાઈ રહેલો પવન હવે નૌકાની સામેથી આવતો હતો.

આમ પવનની દિશા એકાએક બદલાવાને કારણે શરૂમાં તો 'ટાંકડેર' ગોળફરતી ચકરાવે ચઢી. અંધારું ઘેરું બનવા લાગ્યું, સાથે પવનની ગતિ પણ વધુ તેજ બનતી ગઈ. કૅપ્ટનની ચિંતા વધવા લાગી. 'ટાંકડેર' એના ખલાસીઓ, તથા ત્રણે મુસાફરોનું ભાવિ એને જોખમમાં લાગ્યું. એના સહાયકો સાથે એણે ચર્ચા કરી. ત્યાર બાદ દબાતે પગલે ફોગની નજીક આવ્યો. ધીમેથી રજૂઆત કરી:

'મહાશય, મને લાગે છે કે થોડા સમય માટે પણ કાંઠા નજીકના કોઈક સ્થળે આપણે અટકવું જોઈએ.'

'ઘણું જ સરસ. પરંતુ એવું કયું સ્થળ સલામત ગણાય તેમ છે?'

'આપના ધ્યાનમાં એવું કોઈ સ્થળ હશે ને? આપનું સૂચન મને ગમશે.' નર્વસ બનીને કૅપ્ટને ફોગ પાસે જ બોલાવવાનું યોગ્ય માન્યું.

'હા, મારા ધ્યાનમાં છે એવું એક સ્થળ.' સ્વસ્થતાથી ફોગ બોલ્યા.

'અને તે?' નજીકના કાંઠાના સ્થળનું સૂચન થશે, એવી અપેક્ષાથી કૅપ્ટન તેના તરફ ઉત્કંઠાથી જોઈ રહ્યો.

'એવું સ્થળ છે, શાંઘહાઈ.' સહજ પણ ખચકાયા વિના ફોગે જવાબ આપ્યો. એ શું કહેવા માંગતા હતા તેનો કૅપ્ટનને એકદમ ખ્યાલ આવ્યો નહીં. સ્થિતિની ગંભીરતાથી ગભરાઈને ક્યાંક રોકાઈ જવા ફોગ સંમતિ આપશે એવી આશા તેણે રાખી હતી. તોફાની દરિયામાં અંધારામાં અટવાતી નૌકનો આ મુસાફર જરાય રઘવાટ વિના આવો જવાબ આપશે એવી તેણે કલ્પના પણ કરી ન હતી. પોતે પણ જાનના જોખમ અને મબલખ ઇનામની વચ્ચે અસ્પષ્ટ હતો. ફોગના વચનનો મર્મ ધીરે રહીને એને સમજાયો. પળભર ખસિયાણો પડી ગયો, પરંતુ વાતને તરત વાળી લીધી.

'હા જી. આપની વાત સાચી હશે. શાંઘહાઈ જ યોગ્ય સ્થળ ગણાય.'

વિરુદ્ધ દિશામાંથી વાતા પવનને કારણે 'ટાંકડેર'ની ઝડપ સાવ ધીમી પડી ગઈ. સાંકડી કૅબિનની દીવાલ સાથે અથડાઈ પડતી ઔડાને બચાવવા ફોગે બે વાર મદદે આવવું પડ્યું. તકલીફ થાક અને ભય હોવા છતાં ઔડાને આ માણસમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. મડદાલ રાજાના શબ સાથે ચિતા ઉપર મરવા કરતાં, આ બહાદુર માણસની સોડમાં રહીને મોત સામે ઝઝૂમવામાં એ કોઈ અપૂર્વ આનંદની લાગણી અનુભવી રહી.

એવી સ્થિતિમાં સવાર પડી. પવનનું જોર તો ઘટ્યું નહીં પરંતુ કાંઠાના વળાંકને કારણે એની દિશા પૂર્વવત બની ગઈ. 'ટાંકડોર'ને એનો ધક્કો પાછળથી લાગતાં ગતિમાં વધારો થયો. રાત્રી દરમ્યાન બહાર કાંઈ જ દેખાતું ન હતું. હવે વહેલી સવારના ઝાંખા પ્રકાશમાં પશ્ચિમમાં ચીનની તળભૂમિ દેખાવા લાગી. પૂર્વ ઉત્તર તેમજ દક્ષિણમાં ક્ષિતિજ સુધી અફાટ સાગર પથરાયેલો હતો. એમાં એક પણ જળયાન દેખાતું ન હતું. 'ટાંકડેર' સાવ એકલી અટૂલી હતી.

બપોર સુધીમાં પવન નબળો પડ્યો. મોજાં પણ હળવાં બન્યાં. થાકીને તૂટી જવાની અણિ ઉપર આવેલા મુસાફરો અને નાવિકોએ રાહતનો દમ લીધો. છેલ્લું ભોજન ક્યારે લીધું હતું તે પણ કોઈને યાદ ન હતું. ઊભાં ઊભાં જ સૌએ પેટપૂજા કરી. મોટી ઘાત ટળી હોવાનો અહેસાસ થતાં સૌએ હળવાશ અનુભવી. એ પછીનો આખો દિવસ હવામાન હળવું રહ્યું. તોફાનને પગલે ઉતારી લેવાયેલા તમામ સઢ ફરીથી ખુલ્લા કરાયા. સાગરની સાથે નૌકા પણ ડાહીડમરી બની ગઈ. રાતભર શાંઘહાઈની દિશામાં દોડતી રહી. પોતાની ગણતરીને આધારે કૅપ્ટને જણાવ્યું કે શાંઘહાઈ હવે માત્ર સો માઈલ દૂર હતું. ત્યાં પહોંચવા માટે હજી પણ બાર કલાકનો સમય જરૂરી હતો. તોફાનને કારણે તેઓ દશેક

કલાક મોડા પડ્યા હતા. યોકોહામા જતી સ્ટીમર પકડવા માટે તેમણે આજે સાંજે જ શાંઘહાઈ પહોંચી જવું જરૂરી હતું. ફોગની મુસાફરીનું ભાવિ ત્રાજવે તોળાવા લાગ્યું. સમયની સામે તેઓ હોડમાં ઊતર્યા હતા.

તોફાનનો ઓથાર ઊતરતાં સૌ રાહત અનુભવી રહ્યાં. ભયંકર તોફાન સામે ધ્રૂજી રહેલી 'ટાંકડેર' પણ માતાની છાતી ઉપર રમી રહેલા બાળકની જેમ સરળતાથી દોડવા લાગી. બપોર સુધીમાં પંચાવન માઈલ કાપી નાંખ્યા. હજી પિસ્તાળીસ માઈલ બાકી હતા. શાંઘહાઈથી સ્ટીમર ઊપડવાને હવે માત્ર છ કલાકનો સમય બાકી હતો. 'ટાંકડેર' માટે એટલા સમયમાં ત્યાં પહોંચવાનું અશક્ય હતું. ગમે તેટલી ઉતાવળ કરો, તોપણ થોડો ફાસલો તો રહેવાનો જ હતો.

સાંજના છ વાગ્યા. કૅપ્ટનના જણાવ્યા પ્રમાણે હવે માત્ર દશ માઈલનું અંતર બાકી હતું. શાંઘહાઈનું બંદર એ જ નામની નદીમાં બાર માઈલ જેટલું અંદરના ભાગમાં હતું. ત્યાં પહોંચવામાં હજી એકાદ કલાક જાય તેમ હતું. કેપ્ટન હવે અકળાવા લાગ્યો. કાંઠે આવેલું વહાણ એને ડૂબતું લાગ્યું. માત્ર એક જ કલાક માટે મોટું ઇનામ ગુમાવવું પડે તેમ હતું. એણે ફોગની સામે જોયું. સ્થિતપ્રજ્ઞ દશામાં તેઓ શાંઘહાઈની દિશામાં નજર સ્થિર રાખીને ઊભા હતા. કૅપ્ટનના બસો પાઉન્ડની સામે એના તો વીસ હજાર પાઉન્ડ જોખમમાં હતા.

બરાબર એ જ વખતે ઉત્તરની ક્ષિતિજ ઉપર કાળા ધુમાડાનો ગોટો આકાશ તરફ ઊઠતો દેખાયો. સૌને સમજાઈ ગયું કે એ કોઈ સ્ટીમરના ભૂંગળામાંથી નીકળતો ધુમાડો હતો. સૌના શ્વાસ અધ્ધર થઈ ગયા. વધુ નજીક જતા તોતિંગ અમેરિકન સ્ટીમર હોવાનું સ્પષ્ટ બન્યું. શાંઘહાઈ નદીના મુખમાંથી નીકળીને પૂર્વમાં પ્રશાંત મહાસાગર તરફ તે આગળ વધી રહી હતી. જાપાનના નાગાસાકી થઈને યોકોહામા જનારી સ્ટીમર જ હતી, એની સૌને ખાતરી થઈ ગઈ.

'ઝડપ વધારો. સ્ટીમરની બરાબર પડખે આવો તે રીતે હંકારો. હજી પણ તક છે.' કેપ્ટન જહોન બિન્સ્બી બરાડી ઊઠ્યો. એના આદેશમાં હતાશા હતી. અકળામણ હતી. એણે મેળવવા ધારેલી સફળતા એને હાથતાળી આપી રહી હતી. 'આપણી હાજરીનો એને સંકેત આપો. ધડાકો કરો, ઊંચે આકાશમાં જઈને ચમકારો કરે તેવો સેલ્વો છોડો.' ફોગે સ્વસ્થ રહીને સૂચના આપી.

'ટાંકડેર'ના આગળના ભાગમાં પિત્તળની નાની તોપ હતી. ધુમ્મસ દરમ્યાન નજીક આવી રહેલા જળયાનોને ચેતવણી આપવા તેનો ઉપયોગ થતો. ધડાકો કરવા માટેનો દારૂગોળો તથા જામગરી એમાં તૈયાર જ રાખવામાં આવતાં. જામગરી સળગાવવા કેપ્ટન જાતે જ એ તરફ ધસી ગયો. એ સાથે ફોગે બીજું સૂચન કર્યું.

'હોંગકોંગ બંદરનો વાવટો પણ અડધી કાઠીએ ઊંચે ચડાવો.'

તરત જ ધ્વજને ઊંચે ચડાવવામાં આવ્યો. અડધી કાઠી સુધી ચડાવીને થાંભલા પાસે દોરીથી મજબૂત રીતે બાંધી દેવામાં આવ્યો. અડધી કાઠીએ ફરકતો ધ્વજ કોઈ તકલીફ કે આકસ્મિક ઘટનાના સંકેત માટે હતો. અહીં સૌને આશા હતી કે ધ્વજ તથા ધડાકાને કારણે સ્ટીમરના ચાલકોનું આ તરફ ધ્યાન દોરાય.

તોપના ધડાકાનો અવાજ ખુલ્લા દરિયા પર દૂર દૂર સુધી ફેલાઈ ગયો. એના ધુમાડાના ગોટા પણ ઊંચે ચડવા લાગ્યા. સ્પષ્ટ રીતનો એ એક જુગાર હતો. તે જીતવાની ફોગ માટે આ છેલ્લી જ તક હતી.

૨૧

ઊગતા સૂરજના દેશમાં

સ્ટીમર 'કર્ણાટક' સાતમી નવેમ્બરે સાંજે સાડા છ વાગ્યે હોંગકોંગ બંદરેથી જાપાનના યોકોહામ જવા નીકળી હતી. યંત્રશક્તિથી ચાલતી આ મહાકાય સ્ટીમરનાં ભંડકિયાં માલસામાનથી પૂરેપૂરાં ભરાયેલાં હતાં. મુસાફરો માટેની ટિકિટો પણ વેચાઈ ગઈ હતી. એમાંની બે કૅબિનોની ટિકિટો વેચાઈ હતી, પરંતુ તેમાં એ મુસાફરોની હાજરી જણાતી ન હતી. એ મુસાફરો હતા, ફિલિયાસ ફોગ અને તેની સ્ત્રી સાથી ઔડા.

નિર્વિઘ્ન મુસાફરીના બીજા દિવસની સવાર થઈ. ખાલી કૅબિનોની બાજુની કૅબિનનો યાત્રી ઊંઘમાંથી ઊઠીને આંખો ચોળતો બહાર આવ્યો. કપડાં લઘરવઘર હતાં. વાળ વિખરાયેલા હતા. પગ લથડતા હતા. એવી સ્થિતિમાં પહોળા પગે તેણે ડગલાં ભરવા માંડ્યાં. અસ્થિર મગજ અને ડોલતું યાન — તૂતકની રેલિંગ સુધી તે જેમતેમ પહોંચી શક્યો. ત્યાં મુકાયેલા બાંકડા ઉપર ઢગલો થઈને બેસી પડ્યો. પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરવા નીકળેલા ફિલિયાસ ફોગનો એ વફાદાર નોકર જીન પાસપટર્યુ હતો. પોતે અત્યારે ક્યાં હતો તેની જ એને ખબર ન હતી. એ વિમાસણમાં હતો.

તૂતક ઉપરની ખુલ્લી હવામાં એનું મગજ ધીમેધીમે કાર્યરત થવા લાગ્યું. ગઈકાલે ક્યાં હતો અને આજે અહીં આ સ્ટીમર ઉપર કેવી રીતે આવી પહોંચ્યો, તેનો ક્યાસ કાઢવાનો તે પ્રયાસ કરવા લાગ્યો. સ્મૃતિ ધીમેથી સતેજ બની. યોકોહામા જતી સ્ટીમરની ટિકિટો ખરીદવા એના માલિકે એને મોકલ્યો હતો. સ્ટીમરની ઑફિસમાં જઈ પોતે ત્રણ ટિકિટો ખરીદી હોવાનું પણ યાદ આવ્યું. એ સાથે જ પેલા કપટી જાસૂસ ફિક્સનો ચહેરો નજર સામે તરી આવ્યો. પોતે તો એને મિત્ર માનતો હતો. પોતાને આગ્રહ કરીને બંદર નજીકના દારૂના અડ્ડા ઉપર એ માણસ એને દારૂ પીવા લઈ ગયો હતો, તે પણ યાદ આવ્યું. ત્યાં દારૂ પણ પીવડાવ્યો સાથે તેણે પોતાની અસલી ઓળખ આપી હતી. એને શંકા તો પડી જ હતી, કે રિફોર્મ ક્લબના પોતાના માલિકના મિત્રોનો તે જાસૂસ હતો. પરંતુ તે માણસે જણાવ્યું હતું, કે ફિલિયાસ ફોગે બૅન્ક ઑફ ઇંગ્લૅન્ડમાંથી પંચાવન હજાર પાઉન્ડની ચોરી કરી હતી. એવા આરોપીની ધરપકડ કરવામાં એ ડિટેક્ટિવે પોતાનો સહકાર માગ્યો હતો તે પણ યાદ આવ્યું. પોતાના માલિક સામેના એવા બેહુદા આક્ષેપ માનવાનો ઇન્કાર કરી એની ધરપકડ કરવામાં સહકાર આપવા પોતે સ્પષ્ટ ના પાડી હતી, ત્યાં સુધીની બધી જ વાતો એને યાદ આવી. ત્યાર બાદ શું થયું તેનો એને કાંઈ જ ખ્યાલ આવતો ન હતો. છતાં એને સમજાઈ ગયું કે ફોગની અવિરામ ચાલી રહેલી મુસાફરીમાં વિઘ્ન નાખવા દારૂના છેલ્લા પ્યાલામાં તેણે અફીણ જેવું કોઈ માદક દ્રવ્ય પીવડાવ્યું હોવું જોઈએ. સ્ટીમર વહેલી ઊપડવાની હતી, તે માહિતી માલિકને પહોંચી જ નહીં. સમયસર બંદરે પહોંચ્યા ન હોવાને કારણે તેઓ હોંગકોંગમાં જ ફસાઈ પડ્યાં હોવાની એને ખાતરી થઈ ગઈ. એ દરમ્યાન માલિકની ધરપકડ માટે લંડનથી ટેલિગ્રાફિક વૉરંટ આવી ગયું હોય, તો ફિક્સે તેની ધરપકડ પણ કરી હશે, એવી કલ્પના કરીને બે હાથ વચ્ચે માથું પકડીને એ

ક્યાંય સુધી અફસોસ કરતો બેઠો રહ્યો.

બાર રેસ્ટોરામાં દારૂ અને અફીણનું સેવન કરી બેભાન બની જનારાઓની બારના કર્મચારીઓને નવાઈ ન હતી. ટેબલ ઉપર માથું નાંખીને ઊંઘી રહેલા આ અજાણ્યા માણસને પણ કર્મચારીઓએ ઊંચકીને સહશૈયામાં પધરાવ્યો હતો. ત્રણેક કલાક ત્યાં રહ્યા બાદ ઘેનની અસર ઘટતાં એને 'કર્ણાટક' સ્ટીમર યાદ આવી. પોતે તથા માલિકે તેમાં જવાનું હતું તેની ઝાંખી થઈ. એવી ઘેનભરી અવસ્થામાં જ એ ઊભો થયો અને લથડતા પગે બહાર આવ્યો. પડતો આખડતો નજીકની જેટ્ટી પાસે જ સ્ટીમર 'કર્ણાટક' લાંગરી હતી ત્યાં આવી ગયો. આંતરમનની કાંઈક દોરવણીથી સ્ટીમરનાં પગથિયાં ચડી ગયો, છેલ્લું, પગથિયું ચડ્યા બાદ સ્ટીમરના ભાગમાં એનું શરીર ઝૂકી ગયું. ત્યાંના કર્મચારીઓએ એના ખીસામાંથી મળેલી ટિકિટોને આધારે એની કૅબિનમાં એને સૂવડાવ્યો. ત્યાર બાદ તરત જ યોકોહામા તરફ સ્ટીમરની મુસાફરી શરૂ થઈ.

બીજા દિવસની મોડી સવારે એના મગજ ઉપરથી ઘેનની અસર ઊતરતાં જાગીને એ પોતાની કૅબિનની બહાર નીકળ્યો. પોતે ક્યાં હતો, અને અહીં કેવી રીતે આવ્યો તેનો એને કાંઈ જ ખ્યાલ ન હતો. પરંતુ તુતક ઉપરની તાજી હવા ફેફસામાં ભરાતાં થોડી તાજગી આવી. પોતાની સ્થિતિ બાબત વિચાર કરતાં ડિટેક્ટિવ ફિક્સ ઉપર આવીને એ અટકી ગયો.

પોતાના ઉદાર દિલના નખશીખ સજ્જન એવા માલિક સામે ધડમાથા વિનાનો આરોપ લગાવી, તેની ધરપકડ કરવા માટે પોતાનો સાથ માંગનાર એ ડિટેક્ટિવને પાસપર્ટુએ મનોમન ખૂબ ગાળો દીધી. આ પળે તે જો સામે મળી જાય, તો તેનાં જડબાં તોડી નાંખવાનું ઝનૂન એનામાં આવી ગયું. તેનું હવે પછી શું કરવું, તે અંગે પણ વિચારવા લાગ્યો. એક સહપ્રવાસી તરીકે સાથે ને સાથે પ્રવાસ કરી રહેલો એ માણસ બૅન્ક લૂંટના આરોપ સંબંધમાં ફોગની ધરપકડ કરવા કાવતરાં કરી રહ્યો હતો. એ વાત માલિકને જણાવવી કે નહીં, તે બાબત એ નક્કી કરી શકતો ન હતો. જણાવવું તો ક્યારે તે પણ પ્રશ્ન હતો. અત્યારે જ જણાવવું કે ઇંગ્લૅન્ડની ધરતી ઉપર પગ મૂકે ત્યારે, એ બે પૈકી કયો સમય યોગ્ય રહેશે તે એણે નક્કી કરવાનું હતું.

ફિક્સની અસલિયત અત્યારે જ ખુલ્લી કરવામાં માલિકના મન ઉપર એની વિપરીત અસર પડી શકે એમ તેને લાગ્યું. પોતાને માથે બૅન્ક લૂંટના વાહિયાત આરોપની વાત સાંભળી માલિક અસ્વસ્થ બની જાય, અને રઘવાટમાં એવું કોઈ પગલું ભરી બેસે, જેને કારણે મુસાફરીમાં વિઘ્ન ઊભું થાય એવી શક્યતા એને દેખાઈ. તાત્કાલિક એ વાતથી તેઓ અજાણ જ રહે અને ઇંગ્લૅન્ડ પહોંચી સમયસર રિફોર્મ ક્લબમાં પહોંચી શરત જીતી તે ત્યારે જ એને જણાવવાનું ઠીક રહેશે એમ નક્કી કર્યું. એને બૅન્ક લૂંટારો માનીને એ ડિટેક્ટિવે પણ એને પકડવાની ધૂનમાં પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી નાંખી, એ સાંભળી માલિક કેવા ખડખડાટ હસી પડશે, તેનું ચિત્ર એ મનોમન જોઈ રહ્યો.

અત્યાર સુધી માલિકે એને બોલાવ્યો ન હતો, તેથી એને આશ્ચર્ય થયું. એણે માન્યું કે મોડી સવારે તેઓ બંને તુતક ઉપર લટાર મારવા નીકળ્યાં હશે. તેમને મળવાની અપેક્ષાથી સ્ટીમર ઉપર એણે વારંવાર ચક્કર લગાવ્યાં. કોઈ પરિચિત ચહેરો એના જોવામાં આવ્યો નહીં. આખરે થાકીને એણે સ્ટીમરના કર્મચારીને ફોગ અને ઔડા સંબંધમાં પૂછપરછ શરૂ કરી. એવા નામની કોઈ વ્યક્તિ સ્ટીમર ઉપર હોવા બાબતમાં કર્મચારીએ પોતાની અજ્ઞાનતા વ્યક્ત કરી. નામને બદલે હવે એણે બંનેના પહેરવેશ અને દેખાવનો સંદર્ભ આપીને પૂછ્યું:

'માફ કરશો, પણ વ્યવસ્થિત કપડામાં સજ્જ એવા એ સદ્ગૃહસ્થની સાથે એક યુવાન સ્ત્રી પણ છે. તમે એમને ક્યાંય જોયાં છે?'

'ના સાહેબ ના. સ્ટીમરમાં એવી કોઈ યુવાન સ્ત્રી મેં જોઈ નથી.' એને જવાબ મળ્યો.

કર્મચારીની સૂચનાથી તે મુસાફરોની યાદી પણ વાંચી ગયો. સ્ટીમર ઉપર પ્રવેશ લેનારા મુસાફરોની એ યાદીમાં એવાં કોઈ નામ એના વાંચવામાં આવ્યા નહીં. જો અત્યારે સ્ટીમરમાં ન હોય તો બંને ક્યાં હશે? સ્ટીમર ચૂકી ગયાં હશે? કે પછી પોતે કોઈ બીજી સ્ટીમરમાં ભૂલથી ચડી ગયો હશે? એ સંબંધમાં પણ પૂછતાછ કરી.

'આપણે જઈ રહ્યા છીએ તે સ્ટીમર "કર્ણાટક" જ છે?'

'કેમ એવું પૂછો છો? તમને કાંઈ શંકા છે?'

'એ અત્યારે જાપાનના યોકોહામ બંદર તરફ જઈ રહી છે?'

'હાજી.'

સ્ટીમર ઉપર બંને ગેરહાજર હતાં. હવે એને ચિંતા થવા લાગી. આવું કઈ રીતે બન્યું, તે સમજવા એણે મગજને સતેજ બનાવ્યું. એને યાદ આવ્યું કે વહેલી સવારે ઊપડનારી આ સ્ટીમર તો લગભગ બાર કલાક વહેલી એટલે કે એ જ દિવસ સાંજે જ ઊપડવાની હતી. એ બાબતની સ્પષ્ટ સૂચના બુકિંગ ક્લાર્કે એને આપી હતી. એ માહિતી તાકીદે એણે માલિકને પહોંચાડવાની હતી. એ માટે હોટલ તરફ જવાની પોતે તૈયારી પણ કરી હતી. ત્યાં જ પેલો ડિટેક્ટિવ ફિક્સ એને ભેટી ગયો હતો. એને આગ્રહ કરીને દારૂના બારમાં લઈ ગયો હતો. તેણે તો પોતાનો ઇરાદો સ્પષ્ટ કર્યો હતો. તેમાં સહકાર આપવાનો પોતે સ્પષ્ટ રીતે ઇન્કાર કર્યો હતો. છૂટા પડતાં પહેલાં મિત્રભાવે દારૂની છેલ્લી પ્યાલી પીને જવાનો તેણે ખાસ આગ્રહ કર્યો હતો. તે પોતે જ કાઉન્ટર પાસે જઈને દારૂની પ્યાલી લઈ આવ્યો હતો. એમાંનો દારૂ પોતે પીધો હોવાનું એને યાદ આવ્યું.

માલિકની ગેરહાજરીનું કારણ એના મનમાં સ્પષ્ટ થયું. ડિટેક્ટિવ ફિક્સ કોઈ પણ રીતે માલિકને હોંગકોંગમાં જ થોડા દિવસ ફસાયેલો રાખવા માગતો હતો. પેલું વૉરંટ આવે કે તરત તેના આધારે ધરપકડ કરીને માલિકને આગળ વધતા અટકાવી પાછા લઈ જવાનો તેનો ઇરાદો હતો. સ્ટીમર વહેલી ઊપડવાના સમાચાર માલિકને મળે જ નહીં તેમ તે ઇચ્છતો હતો. અને થયું પણ એમ જ. પોતાની દારૂની લતનો ફિક્સે પૂરેપૂરો ગેરલાભ ઉઠાવ્યો. દારૂ સાથે અફીણ કે બીજું કોઈ માદક દ્રવ્ય પાઈને બારમાં જ પોતાને બેભાન બનાવી દીધો. સ્ટીમર વહેલી ઊપડવાના સમાચાર માલિકને પહોંચ્યા જ નહીં. બીજા દિવસે સવારે બંદર ઉપર તેઓ ઔડાને લઈને આવ્યા હશે ત્યારે તો સ્ટીમર મધદરિયે પહોંચી ગઈ હશે. પોતાની મૂર્ખામીને કારણે માલિક સ્ટીમર ચૂકી ગયા, અને સાથે વીસ હજાર પાઉન્ડની શરત પણ ગુમાવી ચૂક્યા હતા.

અફસોસ અને ગુસ્સાની તીવ્ર લાગણી હોવા છતાં સમસમીને બેસી રહેવા સિવાય એની પાસે કોઈ ઉપાય ન હતો. હોંગકોંગ પાછા જઈ શકાય તેમ પણ ન હતું. સ્ટીમર તો એકધારી ગતિથી યોકોહામાની દિશામાં ધસી રહી હતી. ત્યાં પહોંચ્યા પછીની સ્થિતિની કલ્પના એને સતાવતી હતી. માલિક તો હોંગકોંગમાં જ હતા. યોકોહામામાં તેની તપાસ નિરર્થક હતી. એના પોતાનાં ખિસ્સાં પણ ખાલીખમ હતાં. ત્યાં પહોંચવામાં હજી ચાર-પાંચ દિવસ બાકી હતા. ત્યાં સુધી ખાવાપીવા કે રહેવાની કોઈ ચિંતા ન હતી. એ બધું સ્ટીમરમાં જ આપવામાં આવતું હતું. માલિક તથા યોકોહામાની ચિંતા બાજુએ હડસેલી એણે ભોજનગૃહની વાટ પકડી.

માલિક અને ઔડા માટે ખર્ચાયેલાં નાણાં પણ જાણે એણે જ વસૂલ કરવાનાં હોય, તે રીતે ભોજનની વાનગીઓ અકરાંતિયાની જેમ એણે પેટમાં ઉતારવા માંડી.

એ સુખનો પણ આખરે અંત આવ્યો. ૧૩મી તારીખે સ્ટીમર 'કર્ણાટક' યોકોહામાના બંદરમાં દાખલ થઈ. અમેરિકા તથા પૂર્વ એશિયાના દેશો વચ્ચેના દરિયાઈ વહેવાર માટે એ સૌથી મોટું અને અગત્યનું મથક હતું. બંને ખંડો વચ્ચે માલસામાન મુસાફરો, ટપાલ વગેરે માટેનાં સામાન્ય કે ખાસ જળયાનો અહીં થઈને જ આવજા કરતાં. જાપાનના પૂર્વ કાંઠે આવેલા યેડો નામના અખાતનું એ ઘણું ઊંડું અને સગવડવાળું બંદર ગણાતું. જાપાનના સમ્રાટ મિકાડો અહીં જ રહેતા હતા. જાપાનની બીજી રાજધાની હોય તેટલું મહત્ત્વ એ કારણે એને મળતું હતું. અનેક દેશોના વાવટા લહેરાવતાં સેંકડો જળયાનો વચ્ચે થઈને આગળ ધપતું 'કર્ણાટક' આખરે કસ્ટમહાઉસ નજીકની જેટ્ટી પાસે આવી પહોંચ્યું. તરત જ એનું લંગર ઉતારવામાં આવ્યું.

જેટ્ટી સાથે જોડાયેલી સીડી ઊતરીને લઘરવઘર દશામાં ભયભીત ચહેરા સાથે પાટપટર્યુ બંદરની બહાર નીકળ્યો. ઊગતા સૂર્યની આ ભૂમિમાં કોઈ પરિચિત ચહેરો સામે મળી જાય એવી શક્યતા જ ન હતી. દેશદેશના વેપારીઓની દોડાદોડી વચ્ચે એ સાવ એકલો હતો. પાસે કોઈ સામાન ન હતો. નાણાં પણ ન હતાં. ચિત્તભ્રમ સ્થિતિમાં બહાર તો આવ્યો, પરંતુ પછી શું? ક્યાં જવું? શું ખાવું? કોને મળવું? મનમાં કાંઈ જ ખ્યાલ ન હતો. કોઈ ચમત્કાર થાય અને માલિક સામા મળી જાય એવી અપેક્ષાથી પગ લઈ જાય, તે દિશામાં એણે ચાલવા માંડ્યું.

એની સામે જ યુરોપિયન વેપારીઓનો રહેણાંક વિસ્તાર હતો. પોતાના માલિક તથા ઔડાની તપાસ સંબંધમાં એને એક વિચાર સ્ફુર્યો. અહીંની બ્રિટિશ કે ફ્રેન્ચ એલચી કચેરીનો સંપર્ક કરવો. એમના તરફથી મદદ તો ચોક્કસ મળી શકે, પરંતુ એમ કરવા જતાં એનું પોતાનું ભોપાળું છતું થાય એમ હતું. એવી હાસ્યાસ્પદ સ્થિતિમાં મુકાવાની એની જરાયે ઇચ્છા ન રહી. એ ઉપાય છેલ્લે અજમાવવાનું નક્કી કરી કોઈ બીજો વિકલ્પ શોધવા એણે વિચાર્યું.

યુરોપિયન વિસ્તારની બાજુમાં ધનાઢ્ય જાપાની વેપારીઓના વસવાટવાળો ભાગ હતો. દરિયાની દેવી 'બેન્ટન'ના નામથી એ ઓળખાતો હતો. 'બેન્ટન દેવીની દયા ઉપર એમના જીવનનો આધાર હતો, એવી અહીંના લોકોને શ્રદ્ધા હતી. દરેક ઘરમાં એ દેવીની પૂજા થતી. અહીંની સ્વચ્છતા તથા પ્રાકૃતિક સૌંદર્યનો સુમેળ જોવાનું પાસપટર્યુને ખૂબ જ ગમ્યું. રસ્તાની બંને બાજુએ ફર અને ચીડનાં વૃક્ષોની હારમાળા, વાંસ અને વેલાનાં ઝૂંડથી ઢંકાયેલા રળિયામણા પુલો, વૃક્ષોથી ઘેરાયેલાં બૌદ્ધ મંદિરો તથા વિહારો, તેમજ કોન્ફ્યુસિયસનાં ધાર્મિક સ્થળોની સુંદરતાને માણવામાં ઘડીભર પોતાની તકલીફોને પણ તે ભૂલી ગયો. એ સૌમાં પણ ગુલાબના બગીચાઓ સાથે એમાં વિહરતી બાલિકાઓના ગુલાબી ગાલ એને ખૂબ જ ગમ્યા.

આગળની શેરીમાં સાધુઓનું એક સરઘસ એની નજીક થઈને પસાર થયું. આગળ ચાલતા સાધુઓ મોટા ઢોલ ઉપર જોરજોરથી દાંડિયા પીટતા હતા. જાતજાતનાં નાનાં વાજિંત્રો જુદા જુદા પ્રકારનાં અવાજ કરતાં હતાં. સરઘસની સાથે પોલીસ તથા કસ્ટમ્સના અધિકારીઓ ચાલતા હતા. રંગબેરંગી લાખના બુટ્ટા જડેલી હેટ પહેરેલા અને ભેટે તલવાર બાંધેલા સૈનિકો પણ સાથે હતા. સમ્રાટ મિકાડોના અંગરક્ષકોની ટુકડી સૌથી આગળ હતી. સુશોભિત રેશમી ગણવેશને કારણે સૌમાં એ અલગ તરી આવતી હતી. સંરક્ષણ સેવાના અધિકારીઓનું અહીં જાપાનની પ્રજામાં ભારે માન હતું. સામાન્ય લોકો એમની સાથે

છૂટથી હળીભળી શકતા હતા. એથી વિપરિત ચીનમાં આવા અધિકારોઓ પ્રત્યે પ્રજામાં તિરસ્કાર દેખાતો.

પોતાના માલિકનો અચાનક ભેટો થઈ જાય, તેવી આશાથી પાસપટર્યુ કલાકો સુધી શેરીઓમાં ઘૂમતો રહ્યો. ત્યાંની હોટલો અને ભોજનગૃહોમાં પણ જઈ આવ્યો. ‘સાકી’ નામે ઓળખાતા ચોખાના દારૂની મઘમઘતી વાસ એના નાકમાં વસી ગઈ. ખાસ સજાવટ કરેલાં ધૂમ્રપાનગૃહોની અહીં ભરમાર હતી. એમાં નિરાંતે બેસીને ધૂમ્રપાન કરતા ગ્રાહકો જોયા. ખાસ પ્રકારના તમાકુના ધુમાડાની હરીભરી સુગંધ વાતાવરણ મહેકાવી રહી હતી. એને હોંગકોંગના બારમાંની અફીણમિશ્રિત ધુમાડાની યાદ આવી ગઈ. એવા માદક દ્રવ્યોની અહીં તો કોઈને માહિતી પણ ન હતી.

ચોક્કસ ક્યાં જવું તેનું કોઈ જ ચિત્ર એના મનમાં ન હતું. માલિકની ચિંતાને મનમાં સંઘરીને એ ચાલતો જ રહ્યો. એના પગ ત્યાં અટક્યા જ્યાં શહેરની બહાર ડાંગરનાં ખેતરો પથરાયેલાં હતાં. હળવા પવનમાં લહેરાતી લીલી ડાંગર તથા શેઢા ઉપરનાં વાંસના ઝૂંડ જોઈને એ ખુશ થઈ ગયો. બાજુમાં ફળાઉ વૃક્ષોની વાડીઓ હતી. તેમાં પ્રવેશવામાં પાસપટર્યુને ડર લાગ્યો. પક્ષીઓથી પાકને બચાવવા ખેડૂતોએ ઠેકઠેકાણે ચાડિયા ઊભા કર્યા હતા. પરંતુ હવે એની સ્થિતિ પણ ચાડિયા જેવી થઈ ગઈ હતી. સ્ટીમરમાંથી ઊતરતાં અગાઉ છેલ્લો નાસ્તો એણે અકરાંતિયાની જેમ કર્યો હતો. તે વખતે લાગતું હતું કે લાંબો સમય ખોરાકની જરૂર નહીં પડે. ત્યારથી શરૂ થયેલો રઝળપાટ કલાકો સુધી ચાલુ રહ્યો હતો. હવે પગ દુખતા હતા. પેટમાં કુરકુરિયાં બોલતાં હતાં. કાંઈક તો ખાવું જ પડે તેમ હતું. રસ્તાની બાજુના એક છોડ ઉપર જાંબલી રંગના મોટાં ફૂલો હતાં. એક ફૂલ તોડીને એણે મોંમાં મૂક્યું. પણ એનો કડવો સ્વાદ અને દુર્ગંધ ત્રાસદાયક લાગ્યા. તરત જ મોંમાંથી થૂંકી નાંખવા પડ્યાં. બંદર તરફ પાછા વળતાં, ખાટકીઓની દુકાનો જોઈ. અહીં ખેતી અને ઘરવપરાશના ઉપયોગી તેમજ દૂધાળાં ઢોરની કતલ સામે પ્રતિબંધ હતો. માછલી, હરણ કે ભૂંડ જેવા કોઈ પણ પ્રાણીનું માંસ અત્યારે એને ફાવે તેમ હતું પરંતુ રાત પડતાં બધી જ દુકાનો ખાલી થઈ ગઈ હતી. પેટપૂજા બીજા દિવસની સવાર સુધી મોકુફ રાખ્યા વિના છૂટકો ન હતો.

રાત્રીનો અંધકાર ફેલાઈ ગયો. રસ્તા ઉપરની બત્તીઓના ઝાંખા પ્રકાશમાં માર્ગ શોધતો વળી પાછો બંદર વિસ્તારમાં આવી ગયો. નીરવ શાંતિ હતી. સલામતી માટે રાત્રે ફરતા સંત્રીઓના ભારેખમ બૂટના માત્ર અવાજ સંભળાતા હતા.

૨૨

જગન્નાથપુરીનો રથ

દિવસભરની રઝળપાટથી થાકેલા અને સાવ ભૂખ્યા પાસપટર્યુએ મોડી રાત્રે આખરે બંદરની જેટ્ટીના એક ખૂણામાં આશ્રય લીધો. ઊંઘને આમંત્રણ આપવાની જરૂર જ ન હતી. જાગ્યો ત્યારે સૂરજ ઘણો ઊંચે ચડી ગયો હતો. વહેલી તકે પેટમાં કાંઈક નાંખવાની જરૂર હતી. ખીસાં ખાલી હતાં. વેચી શકાય એવી કીમતી વસ્તુઓમાં એની પાસે માત્ર જૂની ઘડિયાળ હતી. એના પૂર્વજ તરફથી વારસામાં મળેલી એ ઘડિયાળ એને જીવથી પણ વધુ વહાલી હતી. હજી પણ એમાં લંડનનો જ સમય જાળવી રાખ્યો હતો. એનાથી જુદો સમય બતાવતાં દુનિયાનાં તમામ ઘડિયાળો એને મન ખોટાં હતાં. પેટનો ખાડો પૂરવા માટે એને વેચવાનો વિચાર પણ આવે તેમ ન હતું.

એણે ભૂખ્યા રહેવાનું જ પસંદ કર્યું. સારી રીતે ગીતો ગાવાની એની શક્તિ માટે એને ઊંચો અભિપ્રાય હતો. ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજી ભાષાનાં અનેક ગીતો એને કંઠસ્થ હતાં. એણે સાંભળ્યું હતું કે જાપાનીઓ ઝાંઝ, કરતાલ, કાંસાં, ખંજરી, ઢોલક તથા નગારખાનાં જેવા વાદ્યો સાંભળવાના ભારે શોખીન હતા. એવા વાદ્યપ્રેમી કોઈ જાપાનીને પોતાનાં ગીતો ગમી જાય, અને ખુશ થઈને સમ્રાટ મિકાડોની છાપવાળા થોડા સિક્કા એને આપે તો એને રાહત થાય તેમ હતું. પરંતુ સવારના સમયે લોકો જ્યારે કામધંધા માટે દોડતાં હોય, ત્યારે આ વિદેશીના મોંએ એની ભાષામાં ગવાયેલાં ગીતો સાંભળવા કોણ નવરું હોય!

પોતાની કલાના પ્રદર્શનનો એ પ્રયોગ એણે આખરે બંધ કરવો પડ્યો. દરમ્યાન પોતાનો ઇંગ્લિશ પહેરવેશ જોઈને એને લાગ્યું કે શેરીમાંના ગાયક માટે એ બહુ કીમતી પોષાક ગણાય. અહીંના લોકોમાં ભળી જઈ શકાય તેવા સામાન્ય કપડાં હોય તો જ કાંઈક કામ મળી શકે, પરંતુ એ માટે નાણાં ક્યાંથી શોધવા? એની જૂની ઘડિયાળ, એના વડીલોએ આપેલી વિરાસત હતી, પરંતુ એણે પહેરલાં કપડાં માટે એવું ન હતું. એને વેચીને થોડાં નાણાં મેળવીને જૂના જાપાની કપડાં તથા કાંઈક ખાવાનું મેળવી શકાય તેમ હતું. લાંબી તપાસને અંતે જૂનાં કપડાંની લેવેચ કરતા દુકાનદાર પાસે એ પહોંચી ગયો. નવાં નવાં ઇંગ્લિશ કપડાંને બદલે જૂનાં જાપાની કપડાં, ટોપી તથા થોડા સિક્કા મેળવવા ભાગ્યશાળી બન્યો. સિક્કાની ચમક સાથે એની આંખોમાં પણ ચમક આવી. દુકાનમાં જ એ જાપાની બની ગયો. નજીકના સસ્તા નાસ્તા ઘરમાં જઈને પેટપૂજા કરી. પેટ ઉપર હાથ ફેરવી સંતોષનો ઓડકાર ખાઈ શકાય તેવું મનભાવન ભોજન તો ન હતું, છતાં મન મનાવ્યું. ભૂખે ભૂંડું ભાવે, અને ઊંઘ ઉકરડે આવે જેવી કહેવત એને સાવ સાચી લાગી.

પેટમાં પુરવઠો ઠલવાતાં એનું મગજ હવે ભવિષ્યનો વિચાર કરવા શક્તિમાન બન્યું. થોડા કલાક પછી એ જ પેટ ફરી ખાલી થવાનું હતું. વિનિમયથી હમણાં જ મેળવેલાં કપડાં ફરીથી વેચી એનાથી વધુ જૂનાં કપડાં મેળવવાનું હવે શક્ય બનવાનું ન હતું. માલિકની શોધમાં વહેલી તકે સાનફ્રાન્સિસ્કો પહોંચી જવાની જરૂર હતી. અહીંના બંદરેથી કોઈ જહાજ અમેરિકા જવાનું હોય, અને તેમાં કાંઈ કામ મળે તો જ એ શક્ય બને તેમ હતું.

મેલાં અને લઘરવઘર જાપાની કપડાં પહેરેલા આ માણસનો કોણ વિશ્વાસ કરે તે પણ પ્રશ્ન હતો. વળી લાંબા અંતરની સ્ટીમરોમાં તો કાયમી ધોરણના રસોઇયા તથા નોકર હોવાના જ. છતાં કોઈ ચમત્કાર બની શકે એવી આશાથી ફરીથી બંદર તરફ પગ ઉપાડ્યા. એ જ વખતે સર્કસના વિદુષક જેવો માણસ જાપાની તથા અંગ્રેજીમાં લખાણવાળું પાટિયું ઊંચકીને એની નજીકમાં થઈને પસાર થતો એણે જોયો. મોટા અવાજ સાથે એ માણસ જાપાની ભાષામાં કાંઈક જાહેરાત કરતો હતો. કુતૂહલવશ બનીને પાટિયા ઉપરનું અંગ્રેજી લખાણ એણે વાંચ્યું.

'જાપાની અંગકસરત મંડળી'

માલિક: ઓનરેબલ વિલિયમ બટુલકર.

અમેરિકા જવા પહેલાંનો આજનો છેલ્લો ખેલ જોવા પધારો.

આજનું ખાસ આકર્ષણ: અમારા કલાકાર અને કસરતબાજ ટીનગાઉ દેવે મહિનાઓની મહેનત બાદ તૈયાર કરેલી ખાસ આઇટેમ:

લાંબા નાકધારી વિદૂષકોનો અદ્ભુત ખેલ — જગન્નાથના રથનો પિરામિડ.

'જરૂર જુઓ... જરૂર જુઓ... જરૂર જુઓ.'

પાસપટર્યુના મગજમાં ચમકારો થયો. આજનો છેલ્લો ખેલ પતાવીને ઓનરેબલ વિલિયમ બટુલકરની મંડળી અમેરિકા જવાની! અત્યાર સુધીના બદનસીબ આડેથી પાંદડું હઠતું દેખાયું. ઠામ, દામ અને અમેરિકન ધામ ત્રણે મળવાની આશા જાગી. વિદૂષકની પાછળ ચાલતા રહેવાની જ જરૂર હતી. ફરી પાછો એ પેલા જાપાની વિસ્તારમાં આવી ગયો. વધુ અંદરના ભાગમાં એક ચોગાનમાં પ્રવેશદ્વાર ઉપર મોટું બોર્ડ લટકતું જોયું. 'જાદુગરની કંપની' એવું લખાણ એણે વાંચ્યું. ટિકિટો વેચવા માટેની કૅબિનો ભડક રંગોથી રંગવામાં આવી હતી. કોઈ પણ ઔપચારિકતા વિના દરવાજામાં થઈને અંદર ગયો. સામે જ એક માણસ ઊભો હતો. એને બટુલકર બાબત પૂછ્યું.

એ જ માણસ ઓનરેબલ વિલિયમ બટુલકર હતો. આ મંડળીનો એ માલિક હતો. એનો દેખાવ જોઈને અમેરિકામાં ૧૮૭૧માં સૌ પ્રથમ સર્કસ શરૂ કરનાર ફિનિયાસ ટેઈલર બર્નામ એને યાદ આવ્યો. તેનું વર્ણન પાસપટર્યુએ વાંચ્યું હતું. આ બટુલકર બરાબર તેના જેવો જ દેખાતો હતો. જાપાની વેશધારી પાસપટર્યુએ એને સીધો જ સવાલ કર્યો:

'આપને ત્યાં કોઈ નોકરની જરૂર છે?'

'નોકર? અહીં નોકરની શું જરૂર? મારી પાસેના આ બે મજબૂત, વફાદાર, અને હરહમેશ સેવા કરવા તૈયાર એવા આ મારા બે નોકર જોયા?' બોલીને તેણે પોતાના ભરાવદાર રુવાંટીવાળા સ્નાયુબદ્ધ હાથ ઊંચા કર્યા.

'અરે રે! મારી છેલ્લી આશા પણ પાણીમાં ગઈ.' પાસપટર્યુએ લાંબો નિસાસો નાંખ્યો. 'મને તો તમારી મંડળીમાં કામ કરતાં કરતાં અમેરિકા જવાની અને એ દેશ જોવાની આશા હતી. હશે જેવું મારું નસીબ!'

'અરે! બોલી ઉપરથી તું જાપાની નથી લાગતો.' જાપાની કપડાંને કારણે એને સ્થાનિક જાપાની માની બટુલકર એ અજાણ્યા માણસને મહત્ત્વ આપવા ઉત્સુક ન હતો. 'તું અમેરિકન છે તો આ કપડાં કેમ પહેર્યાં છે?'

'શું થાય? સંજોગો એવા હોય તો બધુંય કરવું પડે.'

'એ સાચું છે. અંગ્રેજી બોલવાના તારા લહેકા ઉપરથી લાગે છે કે તું ફ્રાન્સનો રહેવાસી છે.'

'હા જી. ફ્રાન્સના પેરીસ શહેરનો હું વતની છું.

'ફ્રેન્ચમેનો જાતજાતના ચેનચાળા કરવા માટે જાણીતા છે. તને એવા કાંઈ ખેલ આવડે છે?'

પોતાના દેશવાસીઓ માટે કાંઈક હલકો અભિપ્રાય ધરાવવા માટે પાસપર્ટ્યુને આ અમેરિકન ઉપર ગુસ્સો આવ્યો છતાં એને નોકરીની ગરજ હતી. ઠાવકું મોં રાખી એણે સામે હળવો ટોણો માર્યો:

'સાચી વાત છે. તમે ધારો છો તેવા વિચિત્ર હાવભાવ કરવા માટે અમે ફ્રેન્ચો જાણીતા છીએ. પરંતુ અમેરિકનો જે રીતે બીજાઓને હલકા ગણીને મહેણાંટોણાં મારતા હોય છે, તેટલી હદે જાય તેવા નહીં.'

'ઠીક છે, ઠીક છે.' અજાણ્યા ફ્રેન્ચમેનના આવા આકરા સ્વદેશપ્રેમી પ્રતિભાવથી બટુલકરને આંચકો લાગ્યો. તરત જ વાતને વાળી લીધી. આ બિનજાપાની માણસને મદદરૂપ થવામાં એનું પણ હિત હતું.

'જો ભાઈ, મારે નોકરની જરૂર નથી. પરંતુ મારો એક વિદૂષક છેલ્લી ઘડીએ મારી મંડળી છોડી ગયો છે. એને બદલે તને નોકરી આપી શકું. મને ખ્યાલ છે કે ફ્રાન્સના સર્કસવાળાઓ વિદેશીઓને વિદૂષક તરીકે રજૂ કરે છે. તો અહીં જાપાન અને અમેરિકામાં તને એક ફ્રેન્ચમેનને હું વિદુષક તરીકે રજૂ કરીશ. બોલ કરવું છે એ કામ? મારે તારા જેવા મજબૂત શરીરવાળા વિદૂષકની જ જરૂર છે.'

'હા જી. હું તૈયાર છું. પરંતુ તમારી નોકરી સ્વીકારું તે પહેલાં મને ભરપેટ ભોજન મળે તેવી મારી શરત છે.'

'તું ગીતો ગાઈ શકે છે?'

'હા જી' પેરીસની શેરીઓમાં અગાઉ એ મોટેથી ગીતો ગાતો એ અનુભવને યાદ કરીને હા પાડી.

'પરંતુ અહીં તો શીર્ષાસનની સ્થિતિમાં ઊંધા થઈને ગીત ગાવાનું છે, અને તે પણ ઊંચા થયેલા ડાબા પગ ઉપર ભમરડો ફરતો હોય, અને જમણા પગ ઉપર ધારદાર તલવાર ટેકવાઈ હોય તેવી સ્થિતિમાં. થઈ શકશે તારાથી એ રીતે?'

'માનું છું કે હું તે કરી શકીશ.' બાળપણમાં એણે કરેલાં એવાં નખરાં કામમાં આવશે એમ પાસપર્ટ્યુને લાગ્યું. એની ઇચ્છા ફળી. આ કામ કાંઈ મોભ્ભાદાર તો ન હતું. પરંતુ એ રીતે પણ સાન ફ્રાન્સિસ્કો પહોંચી શકાતું હોય તો એને વાંધો ન હતો.

વિલિયમ બટુલકરે જેની ધમાકેદાર જાહેરાત કરાવી હતી, તે ખેલ બપોરે ત્રણ વાગ્યે શરૂ થવાનો હતો. એના એકાદ કલાક આગળથી દરવાજા પાસે જાપાનીઝ ઓરકેસ્ટ્રા મોટા અવાજ સાથે શરૂ થયું. નવા જ આવેલા વિદૂષક માટે એને સોંપાયેલ કામનો અભ્યાસ કરવાનો સમય જ ન હતો. થોડા સમયમાં મુખ્ય મુખ્ય બાબત જણાવવામાં આવી. બાકીનું કામ સાથેના માણસો કરે તે મુજબ કરતા રહેવાની સૂચના મળી. આજના શોમાં જગન્નાથના મંદિરના આકારના માનવ પિરામિડની આઇટેમ મુખ્ય હતી. હિંદુસ્તાનમાં જગન્નાથપુરીના મંદિરમાં દર વરસે કાઢવામાં આવતી રથયાત્રાનો ખ્યાલ કાંઈક કઢંગી રીતે અહીં ચરિતાર્થ કરવાનો હતો. ટીનગાઉ દેવ નામના મુખ્ય કસરતબાજે આ ખાસ આઇટેમ તૈયાર કરાવી હતી. એમાં મોં ઉપર લાંબા નાક બાંધેલા પચાસ જેટલા વિદૂષકોએ એકબીજા ઉપર અમુક અંતરે ચત્તા સૂઈને આ પિરામિડ બનાવવાનો હતો. એમાં સૌથી નીચે સૂતેલા વિદુષકે પોતાના હાથ ઊંચા રાખી ઉપર સૂતેલા માણસનો ભાર ઝીલી અધ્ધર પકડી રાખવાનો હતો. નીચેનાએ બાંધેલા લાંબા નાકની અણી ઉપર બીજી હરોળના માણસનું માથું ટેકવી રાખવાનું હતું. બીજી હરોળ ઉપર ત્રીજી હરોળના માણસોને

ટેકવવાના હતા, અને તેની ઉપર ચોથી હરોળના ઉંચકાવાના હતા. ઉપરની તમામ હરોળના માણસોનો ભાર સાવ નીચે સૂતેલા સશક્ત વિદૂષકોએ પોતાના ઊંચા હાથ તથા લાંબા નાક ઉપર ઓર્કેસ્ટ્રાના તાલ સાથે ઊંચકી રાખવાનો હતો. પાસપટર્યુએ સાવ નીચેના અન્ય પઠ્ઠાઓ સાથે એવી કપરી કામગીરી બજાવવાની હતી. કંપનીનો જાપાન ખાતેનો આ છેલ્લો જ શો હતો. તેમાં જગન્નાથ રથના પિરામિડની જાહેરાતે કુતૂહલ જગાડ્યું હતું. એ કારણે પ્રેક્ષકોનો ભારે ધસારો હતો. આખું થિયેટર દેશવિદેશના પ્રેક્ષકોથી ખીચોખીચ ભરાઈ ગયું હતું. ક્ષમતા કરતાં પણ વધુ લોકોને ટિકિટો વેચવામાં આવી હતી. વચ્ચેના પેસેજમાં તથા બાજુના કોરિડોરમાં પણ લોકોએ બેઠક જમાવી હતી.

ખેલ શરૂ થવાનો ઘંટ વાગતા જ સ્ટેજ ઉપરનું ઓરકેસ્ટ્રા શરૂ થયું. અંગકસરતની જાતજાતની આઇટમો રજૂ થવા લાગી. સમતુલા જાળવવાની આઇટેમોમાં જાપાનીઝ કલાકારો શ્રેષ્ઠ જણાયા. પ્રેક્ષકો વારંવાર તાળીઓના ગડગડાટથી એમને વધાવવા લાગ્યા. શોની છેલ્લી સ્ટાર આઈટેમ રજૂ થવાની જાહેરાત થઈ. પ્રેક્ષકો શાંત બનીને કુતૂહલથી સ્ટેજ તરફ નજર દોડાવવા લાગ્યા. જુદાજુદા આકારનાં પાંચેક ફૂટ લાંબા નાકવાળા પચાસ જેટલા વિદુષકો મધ્યયુગીન કપડાં પહેરીને સ્ટેજ ઉપર હાજર થયા. ઓરકેસ્ટ્રાના તાલ સાથે જ શિસ્તબદ્ધ રીતે તેમણે પિરામિડ બનાવવાનું શરૂ કર્યું. પાસપટર્યુ સહિતના થોડાઓ નીચે સૂઈ ગયા. એમના ઊંચા હાથ અને નાક ઉપર બીજી હરોળના કલાકારો ગોઠવાયા. આયોજન પ્રમાણે તેની ઉપર ત્રીજી હરોળના માણસોએ સ્થાન લીધું. તેના ઉપર ચોથી તેમજ પાંચમી હરોળ ગોઠવાતાં જ જગન્નાથના રથનો આકાર બન્યો. એ સૌનાં લાંબાં નાક વાંસના બનેલાં હતાં. શ્વાસ લઈ શકાય તે રીતે નાકને ખુલ્લું રાખી તેના પર રંગબેરંગી રીબનથી વીટેલાં એ લાંબા નાકને મજબૂત રીતે બાંધવામાં આવ્યાં હતાં. ઉપર સૂતેલા માણસનું માથું નીચેના માણસના આવા નાક ઉપર ટેકવાયેલું રહેતું.

આ રીતે રચાયેલા આ પિરામિડની આકૃતિ સૌને પસંદ પડી. વારંવાર તાળી તથા વ્હીસલોના અવાજ થવા લાગ્યા. ઓરકેસ્ટ્રાના વાજિંત્રો પણ જોરશોરથી વાગી રહ્યાં. પ્રેક્ષકોના મનોરંજન માટે આ પિરામિડ થોડા વધુ સમય માટે ચાલુ રાખવાનો હતો. પરંતુ એ પૂર્વે જ સૌથી નીચે સૂઈને ઉપરના માંચડાનું વજન ઊંચકી રહેલા સશક્ત માણસો પૈકીના એકનું ધ્યાન એક ખૂણામાં બેઠેલા પ્રેક્ષકો તરફ ગયું. ત્યાંનું દૃશ્ય જોઈને એ ભૂલી ગયો કે જગન્નાથના રથનો આખો માંચડો એના બે હાથ ઉપર ટેકવાયો હતો. એકદમ ઊભા થવા એણે પ્રયાસ કર્યો. એની આ હલચલને લીધે ઉપર રહેલા માણસો સમતુલન ગુમાવી બેઠા, અને પત્તાના મહેલની જેમ બધી જ હરોળો નીચે આવી ગઈ. એમાં સૌથી નીચે દબાયેલા પૈકીમાં પેલો માણસ પણ હતો. એ પાસપટર્યુ હતો. પોતાના લાંબા નાક સાથે મુશ્કેલીથી એ બહાર નીકળી શક્યો અને સૌના આશ્ચર્ય વચ્ચે પ્રેક્ષાગારના ખૂણામાં બેઠેલા એક પ્રેક્ષકયુગલ પાસે પહોંચી તેના પગમાં આળોટવા લાગ્યો.

'માલિક! મારા માલિક હું અહીં જ છું. મને માફ કરો.'

'અરે! આ તો જીન પાસપટર્યુ!! તું અહીં ક્યાંથી?'

એ પ્રેક્ષક હતા ફિલિયાસ ફોગ અને એની બાજુમાં જ ઔડા બેઠી હતી.

'હા માલિક, હું આપનો નોકર પાસપટર્યુ જ છું, અહીં આ કસરતમંડળીમાં વિદૂષકના વેશમાં.' વિદૂષકનો વેશ અને લાંબા નાકવાળા પાસપટર્યુને એકદમ ઓળખવામાં બંનેને તકલીફ રહી.

'સારું થયું કે તું મળી ગયો. તો હવે આપણે ઝડપ કરવી પડશે. આપણી સ્ટીમર થોડા સમયમાં જ ઊપડવાની છે. જલદી કરો.' ફોગ અને ઔડા તરત જ એમના નોકરને

લઈને બહાર કોરિડોરમાં નીકળ્યાં.

સ્ટેજ ઉપર અચાનક તૂટી પડેલા પિરામિડથી લોકોને વધારાનું મનોરંજન મળ્યું. તેમણે તો એમ જ માન્યું હતું કે જગન્નાથના રથનું વિસર્જન એ રીતે જ કરવાનું હશે. પરંતુ એને લીધે ઘણા કલાકારોને શારીરિક ઈજાઓ થઈ. મંડળીનો માલિક ઓનરેબલ વિલિયમ બટુલકર આથી ખૂબ જ ગુસ્સે ભરાયો. નવા રાખેલા વિદૂષકને સ્ટેજ છોડીને અજાણ્યા સાથે બહાર જતો જોઈને એ પાછળ દોડ્યો. પાસપટર્યુને પાછળથી પકડીને ઊભો રાખ્યો. ગુસ્સા સાથે મોટા અવાજે બોલવા લાગ્યો. પોતાને થયેલી નુકસાની ભરપાઈ કરવા તાકીદ કરી. એની સાથે ઝઘડો કરીને સમય બગાડવાનું ફોગને પરવડે તેમ ન હતું. એણે માંગેલી રકમની નોટો તેના હાથમાં પકડાવીને ત્રણે જણા થિયેટર છોડીને બહાર દોડ્યાં.

સ્ટીમર સાડા છ વાગ્યે ઊપડવાની હતી. વચ્ચે હજી થોડો સમય બાકી હતો. માર્ગમાં આવતી તૈયાર કપડાંની દુકાનમાં ઝડપથી પાસપટર્યુનાં કપડાં બદલાવ્યાં. વળી પાછો એ ઈંગ્લિશમેન બની ગયો. અમેરિકા જતી સ્ટીમરમાં છેલ્લી ઘડીએ ત્રણેએ પ્રવેશ લીધો.

૨૩

‘જનરલ ગ્રાન્ટ’ સ્ટીમર

પાઈલોટ બોટ ‘ટાંકડેર’ શાંઘહાઈ પહોંચે, તે પહેલાં જ નાગાસાકી અને યોકોહામા જતી સ્ટીમર ત્યાંથી ઊપડી ચૂકી હતી. સ્ટીમર નદીના પ્રવાહમાંથી ઉત્તરચીનના ખુલ્લા દરિયામાં પ્રવેશ કરી રહી હતી. બરાબર એ વખતે ટાંકડેરના કપ્તાને એને જોઈ. સ્ટીમરના કમ્તાનનું ધ્યાન એના તરફ ખેંચવા, ફોગની સૂચનાથી તોપનો ધડાકો કરવામાં આવ્યો તથા યુનિયન જેકને અડધી કાઠીએ ફરકાવવામાં આવ્યો. નદીના મુખની બહાર સાગરને ખોળે ઊછળતી ‘ટાંકડેર’ તરફ એને લીધે જ કપ્તાનનું ધ્યાન ખેંચાયું. અડધી કાઠીએ ધ્વજને ફરકતો જોતાં એને ખ્યાલ આવ્યો કે નૌકામાં કંઈક મુશ્કેલી હતી. સ્ટીમરને એ તરફ વાળવામાં આવી. સાગરસરિતાના સંગમના સ્થળે જ મહાકાય સ્ટીમર સાથે નાની નૌકાનો સંગમ થયો. બોટ નજીક આવતાં જ સ્ટીમર ઉપરથી દોરડાંની સીડી ઉતારવામાં આવી. ઔડા અને ફિક્સને પ્રથમ ઉપર ચડાવીને ફોગે પોતે સ્ટીમરમાં સ્થાન લીધું. એ અગાઉ ‘ટાંકડેર’ના કપ્તાન જહોન બિન્સ્બી સાથે ફોગે હિસાબ સમજી લીધો હતો. નક્કી કરેલી બક્ષિસની રકમ કરતાં પણ વધુ રકમ આપીને તેને ખુશ કરી દીધો હતો. તરત જ જાપાન તરફની મુસાફરી શરૂ થઈ. કોઈ પણ જાતના વિઘ્ન વિના ૧૪મી નવેમ્બરની સવારે ફોગ અને ઔડાએ જાપાનની ધરતી ઉપર પગ મૂક્યો. યોકોહામા બંદરની બીજી જેટ્ટી ઉપર લાંગરેલી ‘કર્ણાટક’ સ્ટીમરમાં ફોગે પોતાના નોકર સંબંધમાં તપાસ કરી. જવાબ મંળ્યો કે જીન પાસપટર્યુ નામના એક ફ્રેન્ચ મુસાફરે હોંગકોંગથી એમાં મુસાફરી કરી હતી, અને સ્ટીમર અહીં આવતાં જ બહાર નીકળ્યો હતો. પાસપટર્યુના સમાચાર સાંભળી ઔડા રાજી રાજી થઈ ગઈ. ફોગને માથેથી પણ ભાર હળવો થયો.

નોકર અહીં ઊતર્યો હોવાનું જાણ્યા બાદ, હવે તેને શોધવાનું કામ કરવાનું હતું. સાન ફ્રાન્સિસ્કો જતી સ્ટીમર સાંજે સાડા છ વાગ્યે ઊપડવાની હતી. એ પહેલાં જ એને શોધવાનું જરૂરી હતું. સૌ પ્રથમ ફોગે અહીંની બ્રિટિશ અને ફ્રેન્ચ કોન્સ્યુલેટોની ઑફિસમાં તપાસ કરી પરંતુ એ નામના કોઈ માણસે ત્યાં પોતાની હાજરી નોંધાવી હોય તેવી વિગત રેકર્ડમાંથી મળી નહીં. યોકોહામાની શેરીઓમાં બંનેએ રખડપટ્ટી શરૂ કરી. બંને આખરે કંટાળ્યાં, થાકયાં પણ હતાં. છેલ્લે જાપાની વેપારીઓના વિસ્તારમાં આવ્યાં. સદ્ભાગ્ય ગણો કે ચમત્કાર, પણ બંનેની નજર વિલિયમ બટુલકરની કસરતબાજોની જાદુઈ મંડળીના સાઈનબોર્ડ તરફ ગઈ. બપોરનો શો ચાલુ થઈ ગયો હતો. થોડું વિષયાંતર થાય અને આરામ પણ મળે એ હેતુથી ટિકિટ લઈને બંને થિયેટરમાં ઘૂસ્યાં. એક બાજુના ખૂણામાં આગળની બેઠક લીધી. શો પૂરો થવા આવ્યો, ત્યારે જગન્નાથ રથના પિરામિડની આઈટેમ શરૂ થઈ. ફોગને પણ રસ પડ્યો. ઓરકેસ્ટ્રાના તાલ સાથે પિરામિડની રચના તો થઈ, પરંતુ અચાનક પત્તાંના મહેલની જેમ એ તૂટી પડ્યો. એમના આશ્ચર્ય વચ્ચે એમાંનો એક વિદૂષક દોડતો દોડતો આવીને ફોગના પગમાં પડી આળોટવા લાગ્યો.

વિદૂષકનો વિચિત્ર પહેરવેશ અને પાંચ ફૂટ લાંબા નાક સાથેના એ માણસને

ઓળખવામાં કોઈની પણ ભૂલ થાય એમ હતું. પાસપર્ટયુએ પોતાની ઓળખાણ આપી, ત્યારે જ ફોગ અને ઔડાને ખ્યાલ આવ્યો. સ્ટીમર સાડા છ વાગ્યે ઊપડવાની હતી. ઝડપી વાહન લઈને બંદરે પહોંચવાની તાકીદ હતી. સરકસ મંડળીના માલિક બટુલકર સાથેનો ઝઘડો પણ એ જ કારણે ઝડપથી પતાવ્યો. હોંગકોંગથી શાંઘહાઈ થઈને યોકોહામા સુધીની દિલધડક મુસાફરીની વાત ઔડાએ પાસપર્ટયુને ટૂંકમાં જણાવી. બેશરમ ડિટેક્ટિવ ફિક્સને ઓળખ્યા વિના માલિકે તેને અહીં સુધી આવવામાં મદદ કરી, એ વાત જાણી એને ભારે અફસોસ થયો. ગુસ્સો પણ આવ્યો. છતાં લંડન પહોંચે ત્યાં સુધી ફિક્સ અંગે મૌન જાળવવાનું એણે નક્કી કર્યું હતું. પોતે જ વધુ પડતો દારૂ પીને બેભાન બન્યો હતો એવી રજૂઆત કરી. એની વાત કોઈ પણ જાતના પ્રતિભાવ વિના બંનેએ સાંભળી. એનું લાંબું નાક તથા વિદૂષકનાં કપડાંથી એને છૂટકારો અપાવ્યો.

યોકોહામાથી વાયા પ્રશાંત મહાસાગર સાનફ્રાન્સિસ્કો જનારી એ ‘જનરલ ગ્રાન્ટ’ સ્ટીમર અમેરિકન કંપનીની માલિકીની હતી. ૧૮૬૫ દરમિયાન અમેરિકાનાં ઉત્તરનાં રાજ્યો અને દક્ષિણનાં રાજયો વચ્ચે હબસીઓની ગુલામીનાં પ્રશ્ને આંતરવિગ્રહ થયો હતો. તેમાં જનરલ યુલિસિસ ગ્રાન્ટની ઉત્તરની સેનાએ દક્ષિણના રાજયોની સેનાને પરાજ્ય આપ્યો હતો. ત્યારબાદ ૧૮૬૯ની ચૂંટણીમાં જનરલ ગ્રાન્ટ અમેરિકાના ૧૮મા પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાયા હતા. એનું બહુમાન કરવા માટે અઢી હજાર ટનની આ સ્ટીમર સાથે એમનું નામ જોડવામાં આવ્યું. એના ત્રણ કૂવાસ્તંભો સાથે યોગ્ય રીતે જોડવામાં આવેલા સઢને લીધે જહાજને વધારાની ગતિ મળતી હતી. કલાકના બાર માઈલની ઝડપે જઈ શકતી ‘જનરલ ગ્રાન્ટ’ સૌથી ઝડપી સ્ટીમર ગણાતી. એટલી એકધારી ઝડપ સાથે એકવીસ દિવસમાં સાનફ્રાન્સિસ્કો પહોંચવાની હતી. બીજી ડિસેમ્બરે ત્યાંથી ન્યુ યૉર્ક માટે ઊપડતી રેલગાડીમાં નિર્વિઘ્ને મુસાફરી થાય તો ૧૧મી ડિસેમ્બરે અમેરિકાના પૂર્વ કાંઠે પહોંચવાની ફોગની ગણતરી હતી.

આગળ આટલાંટિક મહાસાગરમાં પણ એ જ રીતે મુસાફરી ચાલુ રહે, તો ૨૧મી ડિસેમ્બર પહેલાં જ તેઓ સેવિલ રૉના સાત નંબરના નિવાસમાં પ્રવેશ કરી શકે તેમ હતું. એ પ્રમાણે ૨૧મીની સાંજે નિર્ધારિત સમયે રિફોર્મ ક્લબના એ પાંચે મિત્રો સમક્ષ હાજર થવામાં ફોગને કોઈ જ તકલીફ પડે તેમ ન હતું.

સ્ટીમર ઉપર ભાતીગર મુસાફરોનો ઝમેલો હતો. અમેરિકન કંપનીની સ્ટીમરમાં અમેરિકનો તો હોય જ. એ ઉપરાંત એમાં અંગ્રેજો હતા. કેલિફોર્નિયા જનારા કુલીઓ હતા. હિંદુસ્તાનમાં ફરજ બજાવ્યા બાદ લાંબી રજા લઈ દુનિયાના પ્રવાસે નીકળેલા અંગ્રેજ અધિકારીઓ હતા. શરૂના એકબે દિવસ સૌએ નવીનતા અનુભવી. ત્યારબાદ દરેક માટે એ રોજિંદું જીવન બની ગયું. સૌ હળવા બન્યાં હતાં. પરંતુ ફોગ મહાશય માટે એવું કહેવાય નહીં. હાડમારી હોય કે હળવાશ હોય ગંભીર અને ઓછાબોલા તરીકે એ સૌથી અતડા જ રહેવાનું પસંદ કરતા. ડેક પાસે આરામખુરશી નંખાવી દરિયાનાં હિલોળાં લેતાં પાણી તરફ જોઈ રહેતા. ઔડા પણ બુંદેલખંડના ગૂંગળાવનારા માહોલથી હજારો માઈલ દૂર આવી ચૂકી હતી. ત્યાંનો દુ:ખદ ભૂતકાળ ફોગના સહવાસને કારણે વિસારે પડ્યો. એની જિંદગી બચાવનાર ફોગ માટે શરૂઆતમાં આભારવશતાનો ભાવ હતો. એમાં હવે પરિવર્તન આવ્યું હતું. ધીર, ગંભીર અને પરિપક્વ હોવા ઉપરાંત ઉદાર અને હિંમતવાન ફોગમાં એને પૂર્ણ પુરુષનાં દર્શન થયાં. પોતે યુવાન હતી, સુંદર હતી, છતાં ફોગે એના પ્રત્યે કોઈ પણ રીતનો અનુચિત ભાવ બતાવ્યો ન હતો. એવા આ પુરુષને પામવાનું જ હવે એના મનમાં ચિંતન ચાલતું. ફોગની જીવનસંગિની હોય, તે રીતે જ આ મુસાફરીના

આયોજનમાં એ રસ લેતી થઈ. એમાં રુકાવટની સંભાવના માત્રથી એ અકળાવા લાગી. ફોગની હાજરીમાં એ આત્મીયતા અનુભવવા લાગી, છતાં મીતભાષી ફોગ સાથે વાતો કરવાની એને ફાવટ આવતી નહીં. જ્યારે બીજી બાજુ પાસપટર્યુ નોકર હોવા છતાં હળવો અને વાચાળ હતો. બંને એકબીજા સાથે છૂટથી વાતો કરતાં. વાતના કેન્દ્રમાં મોટેભાગે ફોગ જ હોય. માલિક પ્રત્યે ઔડાનો વધતો અનુરાગ નોકરથી અજાણ ન રહ્યો. ક્ષુલ્લક બનાવો પણ ફોગના પ્રવાસમાં અડચણ ઊભી કરશે એવી આશંકાથી ઔડા બેચેન બની જતી. પાસપટર્યુ એને હિંમત તથા આશ્વાસન આપતો. એ કહેતો કે હિંદુસ્તાન, ચીન અને જાપાન જેવા પૂર્વ તરફના દેશોમાં થઈને પસાર થવામાં જ ખરી મુશ્કેલી હતી. એની સરખામણીમાં હવે પછીની મુસાફરી સરળ અને સલામત હતી. પ્રશાંત મહાસાગર સરળતાથી ઓળંગ્યા બાદ હવે સાનફ્રાન્સિસ્કોથી ન્યુ યૉર્ક સુધીની રેલગાડીની મુસાફરી પણ આસાન જ બનવાની હતી. ત્યાંથી માત્ર એક કૂદકો આગળ, અને સીધાં તેઓ લંડનના નિવાસસ્થાને પહોંચવાના હતાં. આ ભોળા માણસની હળવી વાતોથી ઔડાને રાહત મળતી.

યોકોહામા છોડ્યાના નવ દિવસ બાદ ફોગે બરાબર અડધી દુનિયાની સફર પૂરી કરી. ૨૩મી નવેમ્બરના રોજ સ્ટીમર 'જનરલ ગ્રાન્ટે', ૧૮૦° રેખાંશને પાર કરી. લંડન નજીકના ગ્રીનવીચમાં થઈને ઉત્તરધ્રુવથી દક્ષિણ ધ્રુવ સુધીની શૂન્ય ડિગ્રી રેખાંશે રેખા પસાર થતી હતી. ફોગની મુસાફરી ત્યાંથી જ શરૂ થઈ હતી. ૧૮૦° રેખાંશ ઓળંગતા તેની અડધી મુસાફરી રેખાંશની ગણતરી પ્રમાણે પૂરી થઈ ગણાય. એમાં ફોગના બાવન દિવસો વપરાઈ ગયા હતા. એ હિસાબે શરતના એંશી દિવસોમાંથી માત્ર અઠ્ઠાવીસ દિવસોમાં જ બાકીની મુસાફરી એણે પૂરી કરવાની હતી. રેખાંશની ગણતરી પ્રમાણે લંડનથી અહીં સુધીમાં તેમણે અડધું અંતર પૂરું કર્યું ગણાય પરંતુ તે માટે બેતૃતિયાંશ જેટલા દિવસો વપરાયા હતા. મુસાફરીના પૂર્વઆયોજન પ્રમાણે ગણતાં કુલ અંતરના બેતૃતિયાંશનું અંતર એમણે કાપ્યું હતું. લંડન શહેર ૫૨° ઉત્તર અક્ષાંશ ઉપર આવ્યું હતું. ત્યાંથી સીધી લીટીએ પૂર્વમાં જવાને બદલે મૂળ પ્લાન પ્રમાણે ફોગે દક્ષિણપૂર્વમાં ઈટાલીના બ્રિન્ડીસી બંદરે થઈને વધુ દક્ષિણે સૂએઝ પહોંચવાનું હતું. સૂએઝ બંદરે વધુ દક્ષિણે ૩૦° ડિગ્રી અક્ષાંશ ઉપર હતું. ત્યાંથી ૧૮° અક્ષાંશ ઉપર આવેલા મુંબઈ માટે તેણે વધુ દક્ષિણમાં ઊતરવું પડ્યું હતું. જ્યારે સિંગાપુર તો વિષુવવૃત્તની નજીક માત્ર ૨° ડિગ્રી ઉત્તર અક્ષાંશ ઉપર હતું. ત્યાંથી લગભગ સીધી ઉત્તરની યોકોહામા સુધીની મુસાફરીમાં ફોગ વળી પાછા ૩૫° ઉત્તર અક્ષાંશ સુધી આવી ગયા હતા. સાન ફ્રાન્સિસ્કો અને ત્યારબાદનું ન્યુ યૉર્ક એ જ અક્ષાંશની સમાંતરે પૂર્વમાં આવતાં હતાં. એમાં એમણે લગભગ સીધી લીટીમાં જ પૂર્વમાં આગળ વધવાનું હતું. લંડનથી આ ૧૮૦° રેખાંશ સુધીનું સીધું અંતર માત્ર બાર હજાર માઈલ હતું. પરંતુ છેક દક્ષિણમાં વિષુવવૃત્ત સુધીના લાંબા માર્ગે જવું પડ્યું હોવાથી ફોગે સત્તર હજાર પાંચસો માઈલની મુસાફરી કરી હતી.

૨૩મી નવેમ્બરે પાસપટર્યુને આનંદ થાય એવી સુખદ ઘટના બની. લંડનથી મુસાફરી શરૂ કર્યા બાદ તમામ સ્થળોના સમય સાથે એની પુરાણી ઘડિયાળના સમયને મેળ પડતો ન હતો. અહીં ૧૮૦° રેખાંશ ઉપર પહેલી જ વાર સ્ટીમરની ક્રોનોમીટર તરીકે ઓળખાતી ઘડિયાળના સમય સાથે એની ઘડિયાળ બાર વાગ્યાનો સમય બતાવતી હતી. માત્ર અડધો દિવસના બાર કલાક પ્રમાણેના આંકાવાળી ઘડિયાળ હોવાથી પાસપટર્યુને એવો વહેમ થયો હતો. એની સામે ઈટાલીની ઘડિયાળો જેવું ૨૪ કલાકના આંકાવાળું ઘડિયાળ હોત, તો એને સમજાયું હોત કે એનું ઘડિયાળ બાર કલાક પાછળ ચાલતું હતું. પરંતુ એની ઘડિયાળ જ સાચો સમય બતાવતી હતી એવો એને દૃઢ વિશ્વાસ હતો.

આ સમય દરમિયાન ડિટેક્ટિવ ફિક્સ મહાશય શું કરતા હતા? એનું પ્રારબ્ધ એનાથી બે ડગલાં પાછળ ચાલી રહ્યું હતું. એણે શોધેલા કહેવાતા બૅન્કલૂંટારુની ધરપકડ કરવા માટેનું વોરંટ મુંબઈની પોલીસ ઑફિસે મોકલવા લંડન ઑફિસને સૂચના આપી હતી. પરંતુ ફોગનો તાત્કાલિક પીછો કરવાની જરૂર પડતાં, એણે કોલકાતા દોડવું પડ્યું હતું. એવું વોરંટ પાછળથી મુંબઈ ઑફિસે આવે તો ટેલિગ્રાફથી કોલકાતા રવાના કરવાની એણે સૂચના આપી હતી. પરંતુ વોરંટ ત્યાં એના હાથમાં આવે તે અગાઉ ફોગવાળી સ્ટીમરમાં એણે સિંગાપુર થઈને હોંગકોંગ જવું પડ્યું. હોંગકોગ સુધી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની હકૂમત હતી. ત્યાં જો એ વોરંટ એના હાથમાં આવે તો તેને આધારે આરોપીની ધરપકડ કરી શકાય તેમ હતું. કોલકાતાની કોર્ટનો કારસો ફોગે અજાણતાં જ નિષ્ફળ બનાવ્યો હતો. હોંગકોંગમાં એને રોકી રાખવા માટે ડિટેક્ટિવ ગુનાહિત કૃત્ય કરવા સુધી ગયો હતો. એ વોરંટ હોંગકોંગની પોલીસચોકીમાં આવી ગયું હતું. પરંતુ એ તો ફોગનાં પગલાં સૂંઘતો, પીછો કરવામાં વ્યસ્ત હતો. એનાં એ રોકાણને કારણે પોલીસ ઑફિસ એનો સંપર્ક કરી શકી નહીં. ઑફિસે એ વોરંટપત્ર બજવણી માટે છેલ્લી ઘડીએ ‘કર્ણાટક’ સ્ટીમરના કૅપ્ટનને મોકલ્યો હતો. એ સ્ટીમર બ્રિટિશ કંપનીની માલિકીની હતી. એના ઉપર બ્રિટિશ સરકારની જ હકૂમત ગણાય. જો ફિક્સ અને ફોગ એ સ્ટીમરમાં હોત, તો એમાં જ એ વોરંટને આધારે ફોગની ધરપકડ કરી શકાઈ હોત. પરંતુ ફોગને હોંગકોંગમાં જ ફસાવી રાખવા એણે અમલમાં મૂકેલા કાવતરામાં એ પોતે જ ફસાયો. ‘કર્ણાટક’ વહેલી ઊપડવાના સમાચાર ફોગને મળ્યા જ નહીં. ફોગ એ સ્ટીમર ચૂકી જાય એ સ્વાભાવિક હતું. પરંતુ એ પોતે પણ એમાં બેઠો નહીં. જેને ખાતર આ બધું એણે કર્યું, તે વોરંટ એને હાથતાળી દઈને યોકોહામા પહોંચી ગયું. ત્યાંથી કોન્સ્યુલેટ કચેરીમાંથી એ પત્ર એને આપવામાં આવ્યો ત્યારે એણે કપાળ કૂટ્યું. હવે પછી જાપાન અને અમેરિકાની હકૂમતમાં તો એનો અમલ થઈ શકે તેમ ન હતું.

ક્ષણિક હતાશા બાદ કળ વળતાં એણે મનોમન સમાધાન શોધ્યું. અમેરિકન હકૂમતમાં ભલે એ વોરંટનો અમલ કરાવી ન શકે, પરંતુ એ જ વોરંટને આધારે લંડનમાં ફોગની ધરપકડ નક્કી જ હતી. પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણાના પોતાના નાટકથી લંડનની પોલીસ ગેરમાર્ગે દોરવાઈ હશે, અને તેણે બીજી દિશામાં એ ગુનાની તપાસ કરી હશે, એવી માન્યતાને આધારે ફોગ નિશ્ચિતપણે હવે લંડન તરફ જ જશે એવું એણે અનુમાન બાંધ્યું. ફિક્સને અત્યાર સુધી લાગતું હતું કે એનો આરોપી બૅન્કલૂંટના નાણાં છૂટે હાથે લૂંટાવતો હતો, અને લંડન પહોંચે ત્યાં સુધીમાં ભાગ્યે જ થોડી રકમ બચવાની હતી. ઇનામની રકમ પણ તેના પ્રમાણમાં નહીં જેવી જ રહેવાની હોવાનો ફિક્સને ભય હતો.

પરંતુ સ્વસ્થ ચિત્તે હિસાબ માંડતાં જણાયું કે પંચાવન હજાર પાઉન્ડની રકમ ઘણી મોટી રકમ હતી. આ મુસાફરીમાં વધુમાં વધુ દસેક હજારની રકમ વેડફાવાની શક્યતા હતી. હજી પણ ઘણી મોટી રકમ તે બૅન્કને હવાલે કરી શકે તેમ હતું.

ઇનામની મોટી રકમ માટે હજી પણ તક હતી એવું લાગતાં એનો ઉત્સાહ વધ્યો. વોરંટપત્રને સલામત રીતે સંતાડીને એણે પણ ‘જનરલ ગ્રાન્ટ’ સ્ટીમરની ટિકિટ કઢાવી. સ્ટીમરમાં ફોગ અને ઔડાને એણે તરત ઓળખ્યાં. હવે એમની સાથે જોડાયેલા પાસપર્ટ્યુને જોઈ એના શરીરમાંથી લખલખું પસાર થઈ ગયું. તેને ડર લાગ્યો. પોતે તેનો ગુનેગાર હતો, અને પોતાની સરખામણીમાં તેની અનેકગણી શારીરિક તાકાતનો પણ ફિક્સને ખ્યાલ હતો. ફોગની હાજરીમાં જ જો એ નોકર સામે આવી જાય, તો હોંગકોંગની ઘટનાનો ભાંડો ફૂટે એમ હતું. તાત્કાલિક એ નોકરથી દૂર રહેવામાં જ ફિક્સે

ડહાપણ જોયું. થોડો સમય તો એ પોતાની કૅબિનમાં પુરાયેલો રહ્યો.

'જનરલ ગ્રાન્ટ'ની નાની દુનિયામાં વધુ સમય સુધી એ રીતે અજ્ઞાત રહેવાનું ફિક્સ માટે શક્ય ન હતું. સાંજના સમય દરમિયાન એ સ્થિતિ સામે આવીને જ ઊભી. ડેકના પાછળના ભાગમાં અચાનક જ બંને સામસામે આવી ગયા. પાસપટર્યુ પોતાનો ગુસ્સો કાબૂમાં રાખી શક્યો નહીં. એક હાથે ફિક્સની ગળચી પકડી, અને બીજા હાથે મુક્કાઓની પ્રસાદી આપવાની શરૂઆત કરી જ દીધી. ફિક્સ સામો પ્રતિકાર કરી શકે તેમ ન હતું. સામનો કરવામાં કે બૂમો પાડવામાં એની બાજી બગડે તેમ હતું. ગડદાપાટુનો માર સહી લેવામાં જ એને ડહાપણ દેખાયું. એના ઠંડા પ્રતિકારનું એણે ધારેલું પરિણામ આવ્યું. પાસપટર્યુ આખરે થાક્યો. એનો ગુસ્સો હળવો થયો. મુક્કાના મારથી ઊઠેલાં ઢીમા ઉપર હાથ ફેરવતાં ફિક્સ ઠાવકાઈથી બોલ્યો:

'સંતોષ થયો ને? મારી ધારણા હતી કે તું આમ જ કરશે'.

'આ તો શરૂઆત છે. હવે પછી તારું શું કરવું તે હું નક્કી કરીશ '

'તો હવે મારી વાત પણ સાંભળી લે.'

'તારી વાત? અને તે હું સાંભળું? હોંગકોંગ બંદરના અનુભવ પછી હજી પણ હું તારો વિશ્વાસ કરીશ, એમ તું માને છે?'

'મને ખબર છે કે તું મારો વિશ્વાસ નહીં જ કરે. પરંતુ હું જે કહેવા માગું છું તે તારા માલિકના હિતમાં છે. અત્યાર સુધી એને હું મારો શિકાર ગણતો હતો, પરંતુ હવે એ સ્થિતિ રહી નથી.'

'કેટલું સરસ! તો મારા માલિક નિર્દોષ છે એવી તને ખાતરી થઈ ખરું ને? પણ મારે તારી વાત ઉપર વિશ્વાસ કેવી રીતે રાખવો?' ડિટેક્ટિવની ઠાવકી રજૂઆતથી પાસપટર્યુને આશ્ચર્ય થયું. કોઈ નવા કાવતરાની ગંધ પણ આવી.

'ના, ના, એવું નથી. મારી વાત શાંતિથી સાંભળ. જાહેરમાં આ રીતે તમાશો કરવાની જરૂર નથી. મારી શંકા હજી છે જ કે જેન્ટલમેન જેવા દેખાતા તારા માલિક બૅન્કલૂંટના આરોપી છે. તેઓ જ્યાં સુધી બ્રિટિશ હકૂમતમાં હતાં, ત્યાં સુધીમાં લંડન પોલીસના વોરંટના આધારે એની ધરપકડના તમામ પ્રયાસ મેં કર્યા. હવે જ્યારે તે વિદેશી ધરતી ઉપર છે, ત્યારે એને અટકાવવામાં મને કંઈ જ લાભ નથી. હું એનો પીછો જરૂર કરીશ, પરંતુ એને રોકવા માટે નહીં. હું ઇચ્છું છું કે અમેરિકામાં સંતાઈ જવાને બદલે હવે એ સીધો સ્વદેશ પહોંચે. એમાં હું એને જરૂરથી મદદ કરીશ. એની સામેનો આરોપ લંડન કોર્ટ નક્કી કરશે. ત્યાં એ નિર્દોષ જાહેર થાય તો તારા જેટલો આનંદ મને પણ થશે. હવે સમજ પડી તને? તો હવેથી હું તારો મિત્ર છું એમ જ ગણવાનું.'

'તું અને મારો મિત્ર! કદી નહીં. લંડન સુધી ભલે સાથે પ્રવાસ કરીશું. મારા માલિક કોર્ટમાં નિર્દોષ જાહેર થવાના જ છે. કોર્ટના ચુકાદાની બીજી જ ઘડીએ હું તારો ટોટો પીસી નાખીશ તે યાદ રાખજે.'

'વાંધો નહીં.' ફિક્સને આરોપ પુરવાર થવા બાબત ગળા સુધીની ખાતરી હતી.

પોતપોતાનું મંતવ્ય સાચું હોવાની બંનેને ખાતરી હતી. એથી જ બંનેએ લંડન આવે ત્યાં સુધીની યુદ્ધ મોકૂફી સ્વીકારી.

બરાબર ૧૧ દિવસની એકધારી મુસાફરી કરીને 'જનરલ ગ્રાન્ટ' સ્ટીમર સાન ફ્રાન્સિસ્કોના પ્રવેશદ્વાર સમાન ગોલ્ડન ગેઈટ બ્રિજ પાસેથી પસાર થઈ, અને બંદરની ફ્લોટિંગ જેટ્ટી પાસે ઊભી રહી. ભરતી અને ઓટનાં પાણી સાથે ઊંચે અને નીચે જતી આ જેટ્ટીની રચના અદ્‌ભુત ગણાતી હતી.

અહીં સુધીની મુસાફરીમાં ફોગને સમયની ન કોઈ બચત થઈ કે ન કંઈ નુકસાન.

૨૪

સાનફ્રાન્સિસ્કોની સહેલગાહ

ત્રીજી ડિસેમ્બરનો દિવસ ઊગ્યો. નિશ્ચિત સમય પ્રમાણે સવારે સાત વાગ્યે ફોગે તેના સાથીઓ સાથે અમેરિકાની ધરતી ઉપર પગ મૂક્યો. અમેરિકાના પશ્ચિમ કાંઠાના આ મહાબંદરની જેટ્ટીઓ દેશવિદેશનાં જાતજાતનાં નાનાં મોટાં જળયાનોથી હકડેઠઠ હતી. અહીંથી સેક્રામેન્ટો તથા અન્ય નદીઓનાં આંતરિક જળમાર્ગે મુસાફરો તથા માલનું વહન કરતી બહુમાળી ફેરી બોટો હતી. સાથે મેક્સિકો, ચીલી, પેરૂ, બ્રાઝીલ, તથા યુરોપ અને એશિયા પેસિફિકના દેશોનાં મોટાં માલવાહક જહાજો પણ ઊભાં હતાં.

નવી દુનિયાની ધરતી ઉપર પગ મૂકવાની ખુશાલી વ્યક્ત કરવા પાસપર્ટ્યુએ લાકડાંની બનેલી એ જેટ ઉપર કૂદકો લગાવ્યો. પાણીમાં કોહી ગયેલા એક પાટિયા ઉપર જોરથી પગ પડતાં તે તૂટ્યું. ત્યાં પડેલા કાણામાં તેનું અડધું શરીર નીચે પાણી સુધી સરકી ગયું. અડધું ઉપર લટકતું રહ્યું. ત્યાં હાજર અન્ય મુસાફરોને મફતમાં મનોરંજન મળ્યું. આખરે ફોગ અને ઔડાએ એનો હાથ પકડીને બહાર કાઢ્યો. આનંદની ચિચિયારીને બદલે પાસપર્ટ્યુ ઉઝરડાના કળતરથી સિસકારા બોલાવતો રહ્યો. જેટ્ટી ઉપર ખોરાકની શોધમાં ટોળે વળેલાં દરિયાઈ પક્ષીઓ પાસપર્ટ્યુના આ ધમાકાના મોટા અવાજથી પાંખો ફફડાવતાં એક સામટાં ઊડીને માથા ઉપર ચકરાવા લેવા લાગ્યાં.

રેલવે સ્ટેશને જઈ ફોગે ન્યુ યૉર્ક જતી રેલગાડીના સમયની તપાસ કરી. દેશને પૂર્વ છેડે ત્રણ હજાર માઈલ દૂર આવેલા ન્યુ યૉર્ક માટેની ગાડી સાંજે છ વાગે ઊપડવાની હતી. સાનફ્રાન્સિસ્કો નગરમાં ફરવા એમની પાસે પૂરતો સમય હતો. સિગરામ ભાડે કર્યો. ફોગ અને ઔડા પાછળની આરામદાયક બેઠકોમાં ગોઠવાયાં. પાસપર્ટ્યુએ આગળ ગાડીવાન સાથેની ઊંચી બેઠક ઉપર જમાવ્યું. આ શહેર અંગે ૨૫ વર્ષ અગાઉની સ્થિતિનો હેવાલ એના વાંચવામાં આવ્યો હતો. કેલિફોર્નિયામાં સોનાની ખાણની શોધ થયા પછી યુરોપ અને ચીનના માફિયા સરદારોએ અહીં અડ્ડા જમાવ્યા હતા. લૂંટારાઓ, ખૂનીઓ તથા ગુનેગારોનો અહીં ભારે ત્રાસ હતો. એક હાથમાં રિવૉલ્વર અને બીજામાં બોવી નામનું ખંજર એમની ઓળખ હતી. સામાન્ય પ્રજા ગુંડાઓના ભયના ઓથાર નીચે જીવતી હતી. પચ્ચીસ વર્ષ પછીના હાલના નવીન અવતાર પામેલા સાનફ્રાન્સિસ્કો નગરને પાસપર્ટ્યુ મુગ્ધ બનીને જોઈ રહ્યો. દુનિયાભરના દેશો સાથેના વેપારનું આ શહેર બહુ મોટું કેન્દ્ર હતું. પદયાત્રીઓ માટેના અલગ વોકવે સાથેના સ્વચ્છ અને સુંદર રાજમાર્ગો, તથા તેના ઉપર જાતજાતનાં, નાનામોટાં વાહનોની ભરમાર જોઈ એને અપાર આનંદ થયો. અંદરના ભાગોમાં પણ એવા પહોળા રસ્તાઓની બંને બાજુએ નીચી બાંધણીનાં મકાનોની હારમાળા, ગોથીક શૈલીનાં સ્થાપત્યવાળાં ગિરિજાઘરો, વિશાળ જેટ્ટીઓ અને તે સાથે બંધાયેલા તોતિંગ માલગોદામો જોઈને એ ખૂબ જ પ્રભાવિત થયો. અમેરિકાનાં પ્રજાજનો ઉપરાંત મુક્ત રીતે હરતાફરતા વિદેશીઓને પણ એ જોઈ રહ્યો. એવા વિદેશીઓમાં યુરોપિયનો અને ચીનાઓ ઉપરાંત હિંદુસ્તાની મૂળના લોકો પણ હતા. શહેરની મધ્યમાં

આવેલા સિટી હૉલ ફરતે થઈને એમનો સિગરામ કાટખૂણે કપાતા રસ્તાઓ ઉપર દોડતો રહ્યો.

મોન્ટગોમરી સ્ટ્રીટ અહીંનો મુખ્ય માર્ગ હતો. લંડનની રિજન્સી સ્ટ્રીટ, પેરીસનો બુલેવર્ડ-ડી-ઈટાલિયન કે ન્યુ યૉર્કના બ્રોડવેના જેવી જ સમૃદ્ધિ મોન્ટગોમરી સ્ટ્રીટમાં પણ હતી. એની બંને બાજુના વિશાળ સ્ટોર્સમાં દુનિયાભરમાંથી આયાત થયેલો શ્રેષ્ઠ માલસામાન વેચાતો હતો. કાચની મોટી દીવાલોની પાછળ એ માલ પ્રદર્શિત થયો હતો. શહેરની ફરતે એમણે બહુ મોટું ચક્કર લગાવ્યું. છેવટે અહીંની વૈભવી હોટલ ઈન્ટરનેશનલના રેસ્ટોરામાં ભોજન માટે બેઠક લીધી. ભોજન સંબંધી સેવા આપનાર તમામ સેવકો કાળા નીગ્રો હતા. એના ભોંયતળિયાના ભાગમાં રાખવામાં આવેલા માંસમચ્છી, બિસ્કિટ તથા અન્ય વસ્તુઓ હોટલમાં રહેનારાઓને વિનામૂલ્યે આપવામાં આવતા હતા. જોકે મદિરાપાન અને વૈભવી ભોજન માટે કિંમત ચૂકવવી પડતી. ફોગ અને ઔડાને શ્રેષ્ઠ અને સમૃદ્ધ ભોજન પીરસવામાં આવ્યું.

રેલગાડીની મુસાફરી શરૂ કરતાં પહેલાં પાસપોર્ટ ઉપર બ્રિટિશ કોન્સ્યુલેટના સિક્કા મરાવવાની વિધિ કરવાની હતી. એ માટે ઔડાને લઈને ફોગ બહાર નીકળ્યા. તે જ વખતે બહારથી આવી રહેલો પાસપટર્યુ સામે જ મળ્યો. રેલગાડીની મુસાફરી અંગે એને માહિતી મળી હતી કે નેવાડા રાજ્યના વેરાન વિસ્તારોમાં ત્યાંના આદિવાસી રેડ ઇન્ડિયનોના અવારનવાર હુમલા થતા હતા. એની સામે સ્વરક્ષણ માટે રાઇફલ. પિસ્તોલ તથા દારૂગોળા સાથે રાખવાની એને ભલામણ થઈ હતી. તેણે ફોગની પરવાનગી માગી. ફોગને સ્વરક્ષણ માટે હથિયારોની ખરીદીમાં રસ ન હતો, છતાં ઠીક લાગે તેમ કરવા સંમતિ આપી.

હોટલની બહાર નીકળતાં રસ્તામાં પેલા ફિક્સ સાથે ભેટો થયો. ફોગ સાથેની સામાન્ય વાતચીતમાંથી મળેલી માહિતી તેને માટે મહત્ત્વની હતી. સાંજે છ વાગ્યે અહીંથી ન્યુ યૉર્ક જતી રેલગાડીમાં ફોગની મુસાફરી આગળ વધવાની હતી, તે જાણી ફિક્સને ખાતરી થઈ ગઈ કે એનો શિકાર યોગ્ય દિશામાં જઈ રહ્યો હતો. ફોગના નોકર સાથે સમજૂતી થયા બાદ હવે એના તરફથી કોઈ ડર ન હતો. ફોગની સાથે જવા તેણે પરવાનગી માગી. સરળ હૃદયના ફોગને એમાં વાંધો લેવાનું જરૂરી લાગ્યું નહીં. બ્રિટિશ કોન્સ્યુલેટની ઑફિસ તરફ જવા એમણે મોન્ટગોમરી સ્ટ્રીટમાં થઈને જવાનું હતું. એમણે જોયું કે એ પહોળો માર્ગ પણ એ વખતે માણસો અને વાહનોથી ઊભરાતો હતો. બંને બાજુનાં મકાનોની બારીઓ તથા અગાશીમાં ઊભાં રહીને લોકો રસ્તા ઉપરનો કોઈક તમાશો જોઈ રહ્યાં હતાં.

ફોગની બાજુમાં થઈને એક સરઘસ પસાર થયું. એમાંના માણસોના હાથમાં કોઈ રાજકીય પક્ષના હોય તેવા ધ્વજ હતા તથા કોઈક નેતાનાં નામ લખેલાં પાટિયાં હતાં. એ સાથે મોટેથી નારા લગાવતા હતા.

‘કેમરફીલ્ડનો જય હો’ બરાબર એ જ વખતે સામી બાજુથી ‘મેન્ડીબોયનો જય હો’ના નારાનો પ્રતિઘોષ સંભળાયો. મેન્ડીબોયના સમર્થકોના હાથમાં પણ બેનરો તથા પક્ષના ધ્વજ હતા.

‘આપણે આ વિવાદથી દૂર રહીએ તો સારું.’ ફિક્સે જણાવ્યું, ‘બંને પક્ષે નારાઓની ગરમી વધી રહી છે. ગમે તે ઘડીએ એમની વચ્ચે દંગલ થઈ શકે છે.’

‘મને પણ એમ જ લાગે છે. મારામારી ગમે તેની વચ્ચે હોય, પણ મુક્કા તો આપણે જ વેઠવા પડે. એમના વિવાદમાં ફસાવાનો આપણી પાસે સમય પણ નથી.’

ટોળાંથી દૂર રહેવાની ઇચ્છા છતાં એમાંથી સલામત રીતે બહાર નીકળી શકાય તેવી

સ્થિતિ ન હતી. મોન્ટગોમરી સ્ટ્રીટની બાજુના ખુલ્લા ચોગાનમાં બાંધેલા ઊંચા સ્ટેજ તરફ તેઓ પણ ટોળાં ભેગા ધકેલાતા ગયા. ફોગને લાગ્યું કે કોઈક હોદ્દાની ચૂંટણી માટે સૌ ભેગા થયા હતા. ઉમેદવારોના સમર્થકો સામસામા વાદ અને પ્રતિવાદ કરતા હતા. શરૂની ઉત્તેજનાનું સ્થાન ધીમેધીમે ઉશ્કેરાટે લીધું. સમર્થકો સામસામે પોકારો કરવા લાગ્યા. એમાંથી ધક્કામુક્કીના દાવ શરૂ થયા. અંતે ધ્વજ અને બેનરોની લાકડીથી પ્રહારો થવા માંડ્યા. એ દરમિયાન કોઈની પિસ્તોલમાંથી હવામાં ગોળીબારનો અવાજ સંભળાયો.

‘ભાગો અહીંથી.’ ફિક્સને પરસેવો છૂટવા માંડ્યો. માંડમાંડ હાથમાં આવેલો એનો આરોપી વહેલી તકે લંડન ભેગો થાય તેમાં જ એને રસ હતો. આ ધમાલમાં બેમાંથી એકને પણ ઈજા થાય તો હાથમાં આવેલી બાજી બગડે તેવી સ્થિતિ હતી. ટોળામાંથી બહાર નીકળવાનાં ત્રણે જણાં ફાંફાં મારવા લાગ્યાં. એક સ્ત્રી તરીકે ઔડાને કોઈએ તકલીફ આપી નહીં. પરંતુ ફોગ અને ફિક્સ ઝઘડતાં જૂથોની વચ્ચે આવી ગયા. એ લોકો કોના ટેકેદાર હતા, અને કોના વિરોધીઓ હતા, તે જાણ્યાં વિના જ એમનાં ઉપર મુક્કાઓ વરસવા લાગ્યા. એમનાં કપડાં પકડીને ખેંચાખેંચ થવા લાગી બંનેનાં કપડાં ફાટી ગયાં. તોફાની બનેલા ટોળામાંથી લાલ દાઢીવાળા એક પઠ્ઠાએ ઇંગ્લિશમેન જેવા દેખાતા ફોગ ઉપર પૂરી તાકાતથી મુક્કાનો પ્રહાર કર્યો. ફોગના માથા ઉપર એ હથોડો ઝીંકાય તે જ વખતે ફિક્સનું માથું વચ્ચે આવી ગયું. ફિક્સના માથા ઉપરની હેટને કચડતો એ પ્રહાર માથામાં વાગ્યો. તરત જ ત્યાં મોટું ઢીમણું ઊઠ્યું. એનું માથું ચકરચકર ફરવા લાગ્યું. એ નીચે ઢળી પડે તે પહેલાં ફોગે તેને પકડી લીધો. પેલા પઠ્ઠા તરફ જોઈને ફોગે બરાડો પાડ્યો:

‘નાલાયક! જંગલી! અમેરિકન લાગે છે.’

પેલાએ પણ આ ઇંગ્લિશ જેન્ટલમેનને એવા જ શબ્દોથી નવાજ્યા, ‘અને તું અંગ્રેજ લાગે છે. તને હું જોઈ લઈશ.’

‘હું તૈયાર જ છું. તું કહે તે સમયે અને સ્થળે.’ પોતાની પ્રકૃતિથી સાવ વિરુદ્ધ જઈને ફોગે સામે પડકાર ફેંક્યો.

‘શું નામ છે તારું? પઠ્ઠાએ તિરસ્કારથી પૂછ્યું.

‘ફોગ. મારું નામ ફિલિયાસ ફોગ છે. તારું પણ કાંઈ નામ હશે ને?’

‘કર્નલ સ્ટેમ્પ પ્રોક્ટર નામ છે મારું. બહુ જલદીથી હું તારી ખબર લઈશ.’ એટલું બોલીને પોતાના ટેકેદારો સાથે તેણે ચાલતી પકડી. ધીમે ધીમે બંને ઉમેદવારોના ટેકેદારો વિખરાવા લાગ્યા. પેલા પઠ્ઠાનો મુક્કો ઝીલી લેવા માટે ફોગે ફિક્સનો આભાર માન્યો. પરંતુ ફિક્સ એ સ્વીકારવાના મૂડમાં ન હતો. બંનેનાં ફાટેલાં લઘરવખર કપડાં તરફ જોઈને બોલ્યો.

‘આભારની કાંઈ જ જરૂર નથી. વહેલી તકે આપણે તૈયાર કપડાંની દુકાન શોધવી પડશે.’

ફોક્સને આ ફાટેલાં કપડાંનો કાંઈ જ ખ્યાલ ન હતો. નજીકના સ્ટોરમાં જઈને નવાં કપડાં ખરીદ્યાં. એકાદ કલાકના રોકાણ બાદ બધું જ કામ પતાવીને ત્રણે હોટેલ આવી ગયાં. દરવાજા પાસે જ પાસપટર્યુ એમની રાહ જોતો ઊભો હતો. એના હાથમાં અડધો ડઝન જેટલી પિસ્તોલો તથા તે માટેની ગોળીઓ હતી. માલિકની સાથે જ આવેલા ફિક્સને જોઈને એનાં ભવાં ઊંચાં ચડી ગયાં. અગાઉ એણે મારેલા મુક્કાના મારથી ફિક્સનું મોં સૂઝી ગયું હતું, તે એને યાદ આવ્યું. કાંઈક શંકાથી એણે ફિક્સની સામે જવા પગલાં ઉપાડ્યાં. ત્યાં જ ઔડા વચ્ચે પડી. ફોગને બચાવવા માટે પેલા પઠ્ઠાનો મુક્કાનો માર એ માણસે પોતાના માથા ઉપર ઝીલી લીધો હોવાની વાત ટૂંકમાં જણાવી. પાસપટર્યુને પણ

અગાઉ ફિક્સ સાથે થયેલી સમજૂતી યાદ આવી. એ મુજબ ફિક્સ હવે દુશ્મન નહીં, પરંતુ સાથી હતો.

સાંજનું ભોજન ઝડપથી પતાવી સૌ રેલવે સ્ટેશને પહોંચી ગયાં. મોન્ટગોમરી સ્ટ્રીટમાં બનેલી ઘટનાથી ફોગ કંઈક અસ્વસ્થ હતા. એ અંગે આગળ શું કરવું તે અંગે કાંઈક વિચારી શકાય, તે માટે વધુ માહિતીની જરૂર હતી.

'આ કર્નલ પ્રોક્ટર અગાઉ ક્યારેક તમારા જોવામાં આવ્યો હતો?' ફોગે નવા સાથી બનેલા ફિક્સને પૂછ્યું.

'ના જી. હું એને ઓળખતો જ નથી.'

'એ ભલે હમણાં જોવાનો નહીં મળે. પરંતુ એને હું જરૂરથી શોધીશ. જરૂર પડે તો એ માટે ખાસ અહીં આવીને પણ. એ નાલાયકની ગુસ્તાખીને ભૂલી જવાનું મારા માટે મુશ્કેલ છે.' ફિક્સે માત્ર સ્મિત કર્યું. એ સમજી ગયો કે એક અંગ્રેજ ભલે પોતાના દેશમાં કોઈ સાથે ટંટાફિસાદમાં પડવાનું પસંદ ન કરે, પરંતુ વિદેશની ધરતી ઉપર એનું અપમાન થાય, ત્યારે દ્વંદ્વ કરવામાં પાછી પાની નહીં જ કરે.

ફોગ સહિતના ચારે મુસાફરોએ ડબ્બામાં પોતાની બેઠક લીધી. ગાડી ઊપડવાને થોડી જ મિનિટો બાકી હતી, ત્યારે ફોગે સામાન ઉપાડનાર કુલીને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. પૂછ્યું, 'શહેરમાં આજે બપોર બાદ તોફાન થયું હતું?'

ના સાહેબ. તોફાન તો નહીં, પણ બે પક્ષના કાર્યકરો વચ્ચે ચૂંટણી સંબંધમાં વિવાદ હતો.'

'શું એ ચૂંટણી લશ્કરના કોઈ ઉચ્ચ અધિકારી માટે હતી?'

'ના જી. એ મતદાન જસ્ટીસ ઑફ પીસના સ્થાન માટે હતું.' ફોગે મોં કટાણું કર્યું. 'જસ્ટીસ ઑફ પીસ - એટલે કે શાંતિ સ્થાપવા માટેના ન્યાયાધીશની ચૂંટણી અને તે માટે આવું દંગલ!!

પાછું જોયા વિના ફોગ પોતાની બેઠકમાં ગોઠવાયા. વ્હીસલ સાથે ગાડી ચાલુ થઈ. એક જ મિનિટમાં પ્લૅટફૉર્મ છોડીને રેલગાડી પૂર્વને પંથે પડી.

૨૫

મરુભૂમિની મહારાણીઓ

'મહાસાગરથી મહાસાગર રેલમાર્ગ'ના નામે ઓળખાતો આ માર્ગ અમેરિકાના પશ્ચિમકાંઠાના સાનફ્રાન્સિસ્કોથી શરૂ થઈ પૂર્વકાંઠાના મહાનગર ન્યુ યૉર્કને જોડવા માટે બાંધવામાં આવ્યો હતો. ત્રણ હજાર સાતસો અડસઠ માઈલની એની લંબાઈ હતી. એનો પ્રથમ તબક્કો સાનફ્રાન્સિસ્કોથી શરૂ થઈ ઉટાહ રાજ્યના સોલ્ટલેઈક સિટી નજીકના ઓગડેન સ્ટેશને પૂરો થતો હતો. એ ભાગ સેન્ટ્રલ પેસિફિક રેલવેના નામે ઓળખાયો હતો. ત્યાંથી આગળ પૂર્વમાં નેબ્રાસ્કા રાજ્યના ઓમાહા નગર સુધીનો બીજો તબક્કો યુનિયન પેસિફિક રેલમાર્ગના નામે જાણીતો હતો. ઓમાહાથી આગળ ઈલિનોય રાજ્યના મહાનગર શિકાગો થઈને આ માર્ગ છેક પૂર્વ છેડે ન્યુ યૉર્ક પહોંચે છે. ઓમાહા શહેર રેલમાર્ગની મધ્યમાં આવેલું અને સૌથી મોટું જંક્શન બન્યું હતું.

નેવાડા રાજ્યમાં આ માર્ગ રેતીના રણપ્રદેશમાં તથા ડુંગરાળ પ્રદેશમાં થઈને પસાર થાય છે. જ્યારે ઉટાહ અને નેબ્રાસ્કાની ધરતી ઘાસિયાંની સપાટ જમીન છે. આ રણભૂમિ તથા વેરાન પ્રદેશોમાં થઈને જતી રેલગાડીઓ ઉપર ત્યાં વસતા આદિવાસી રેડ ઇન્ડિયન લોકો તરફથી વારંવાર હુમલા થતા હતા. એ ઉપરાંત બિશનના નામે ઓળખાતી જંગલી ભેંસોનો આ માર્ગ ઉપર ભારે ઉપદ્રવ રહેતો. મોટું માથું અને લાલ આંખોવાળી આ ભેંસો ભયંકર દેખાતી. વાઘ કે સિંહ એનો શિકાર કરતાં પણ ડરે તેમ હતું. ભેંસને મહિષી પણ કહેવામાં આવે છે. મહિષીનો બીજો અર્થ મહારાણી કે પટરાણી છે. એની આડે આવવાની કોઈ હિંમત કરી શકતું નહીં.

સેન્ટ્રલ પેસિફિક રેલમાર્ગના પૂર્વના છેડાનું છેલ્લું સ્ટેશન ઓગડેન હતું. એની નજીકના સોલ્ટ લેઈક સિટીમાં ઈસાઈ ધર્મના મોર્મન સંપ્રદાયનું વડું મથક સ્થાપવામાં આવ્યું હતું. ઈસા મસિહ પછી થયેલા અનેક સંતોને પણ મોર્મનો પેગંબર માનતા આવેલા. જોકે એમાં સૌથી નજીકના અને છેલ્લા સંતનું મહાત્મ્ય વધુ ગણાતું. એક કરતાં વધુ પત્નીઓ કરવાની એના અનુયાયીઓને છૂટ હતી. બહુપત્નીત્વ પ્રથા આ સંપ્રદાયનું મુખ્ય લક્ષણ હતું. એ સગવડને કારણે જ એનો વિસ્તાર સતત વધતો રહ્યો હતો.

પ્રશાંત મહાસાગરથી પૂર્વમાં આટલાંટિક મહાસાગરને જોડતા આ રેલમાર્ગનું આયોજન થયું, ત્યારે શરૂઆતમાં દક્ષિણનાં રાજ્યો તરફથી આ માર્ગને વધુ દક્ષિણમાં લઈ જવા ભારે દબાણ થયું હતું. આખરે પ્રથમ તૈયાર થયેલા પ્લાન પ્રમાણે જ ૪૦° ઉત્તર અક્ષાંશને લગભગ સમાંતર રહે, એ રીતે ૧૮૬૨માં એનું બાંધકામ પૂરું થયું હતું. કહેવાતું હતું કે રેલમાર્ગના કેન્દ્રિય સ્થળ તરીકે ઓમાહાની પસંદગી તે સમયના રાષ્ટ્રપ્રમુખ અબ્રાહમ લિંકને કરી હતી. દેશના પશ્ચિમ અને પૂર્વ છેડેના આ મહત્ત્વના રેલમાર્ગનું બાંધકામ મંજૂરી મળતાં જ જોરશોરથી શરૂ થયું હતું. સેંકડો એન્જિનિયરો તથા હજારો મજૂરો એમાં કામે લાગ્યા હતા. રોજના દોઢ માઈલના હિસાબે એનું બાંધકામ થયું હતું. આગલા દિવસે તૈયાર થયેલા રેલમાર્ગ ઉપરથી બીજા દિવસે ભારેખમ વેગનોમાં રેલના

પાટા વગેરે સામાન વહી લાવવામાં આવતો. માર્ગ ઉપર આવેલાં મોટાં શહેરોને એમની ઉત્તરના કે દક્ષિણનાં મોટાં શહેરો સાથે જોડતા રેલમાર્ગોનું બાંધકામ પણ સાથે સાથે જ શરૂ થયું હતું.

સાનફ્રાન્સિસ્કો નજીકના ઓકલેન્ડ સ્ટેશનેથી શરૂ થતી રેલગાડી, શરૂમાં ઉત્તરમાં ૧૨૦ માઈલ દૂરના સેક્રામેન્ટો શહેર સુધી જાય છે. ત્યાંથી આગળ પૂર્વ દિશામાં સિયેરા નેવાડાના ડુંગરાળ તથા રણ જેવા વેરાન પ્રદેશમાં થઈને રીનો પહોંચે છે. આગળ વધીને યુટાહ રાજ્યમાં સોલ્ટ લેઈક સરોવરને પૂર્વ કાંઠે આવેલા ઓગડેન સ્ટેશનને જોડે છે.

એના પૂર્વ છેડે આવેલા ન્યુ યૉર્ક પહોંચતા રેલગાડીને સાત દિવસ લાગે તેમ હતું. ફોગની ગણતરી પ્રમાણે એમને લઈ જતી ગાડી ૧૧મી ડિસેમ્બરે ન્યુ યૉર્ક પહોંચવાની હતી. ત્યાંથી એ જ દિવસે મળનારી સ્ટીમરમાં આટલાંટિક ઓળંગી એકાદ દિવસ વહેલા લંડન પહોંચવાનો એનો ખ્યાલ હતો.

અનેક દિવસો સુધી ચાલનારી આ લાંબી મુસાફરી માટેની ગાડીમાં મુસાફરો માટે અનેક પ્રકારની સુવિધાઓ હતી. આઠ પૈડાં ઉપર દોડતો દરેક ડબ્બો મોટા લાંબા ખંડ જેવો હતો. દરેક ડબ્બા એકબીજા સાથે વચ્ચેના કોરિડોરથી જોડાયેલા હતા. એ કારણે ગાડીના છેલ્લા ડબ્બાથી પહેલા ડબ્બા સુધીમાં મુક્ત રીતે આવજા થઈ શકે તેમ હતું. ડબ્બામાં બંને બાજુએ આરામદાયક બેઠકોની હાર હતી. દિવસ દરમિયાન બેસવા માટે કાટખૂણે રહેતી એ બેઠકો રાત્રે આઠ વાગ્યા પછી પાછળ ઢાળી દેવામાં આવતી. રાત્રી - આરામ માટે તે સરસ મજાની શૈયા બની જતી. એમાં સૂતેલા મુસાફરોની મર્યાદા જળવાય તે માટે ઉપરથી લટકતા પડદાની પણ વ્યવસ્થા હતી. બેઠક માટેના આ ડબ્બાઓ ઉપરાંત વધારાની સુવિધા માટે તેમાં રેસ્ટોરાં, ખુલ્લી બાલ્કનીવાળી લોંજકાર, ધ્રૂમપાન માટે તેમજ ન્યુઝપેપર તથા પુસ્તકો માટે અલગ વ્યવસ્થા હતી. ચાલુ ગાડીએ મુસાફરો નાટક, સંગીત અથવા નૃત્યના જલસાની મઝા માણી શકે તે માટે એક ડબ્બામાં થિયેટર રાખવાની પણ રેલવેતંત્રે વિચારણા કરી હતી. થોડા જ સમયમાં એ સગવડ પણ મળવાની મુસાફરોને આશા હતી. ચાલુ ગાડીએ ઠંડાં પીણાં, ખાવાની ચીજો તથા સિગારેટ વેચનારા ફેરિયાઓની સતત આવનજાવન રહેતી. જોકે બપોર અને રાત્રીના ભોજન માટે સૌએ ડાઈનિંગ કારમાં જ જવાનું હતું.

ડિસેમ્બર મહિનામાં અહીં શિયાળો હોય છે. ઓકલેન્ડ સ્ટેશનેથી ગાડી ઊપડી ત્યારથી જ ઠંડીની અસર લાગતી હતી. બરફ પડવાની પણ શક્યતા હતી. સેક્રામેન્ટો શહેર સુધીનો વિસ્તાર ગીચ વસ્તીવાળો ભાગ હતો. નજીક નજીકનાં ઘણાં સ્ટેશનોએ ગાડી થોભીને આગળ વધતી હતી. એ કારણે એની ઝડપ કલાકનાં માંડ પચીસ માઈલની હતી. ગાડી ઊપડી ત્યારે મુસાફરોની હલચલ, વાતચીત તેમજ કોલાહલ હતો. પરંતુ એકાદ કલાકમાં જ બધું શાંત થઈ ગયું. આઠ વાગ્યા બાદ પરિચારિકાઓએ આવીને બેઠકોની શૈયા બનાવી દીધી. સૌ મુસાફરો નિંદ્રાધીન થવાની વેતરણમાં પડ્યા. પાસપર્ટ્યુની બેઠક અને શૈયા ડિટેક્ટિવ ફિક્સની બાજુમાં જ હતી. હોંગકોંગની ઘટના બાદ ફિક્સની અસલિયત એ જાણી ગયો હતો. ત્યારથી બંને વચ્ચેના સંબંધો સાવ ઠંડા બની ગયા હતા. નાનું બહાનું મળે તો પણ પાસપર્ટ્યુ મુક્કાબાજી કરવા માંડે એટલો તે ગુસ્સામાં હતો.

ઓકલેન્ડથી સાંજે છ વાગ્યે ઊપડેલી ગાડી છ કલાકની મુસાફરી બાદ સેક્રામેન્ટો વટાવીને આગળ દોડતી થઈ. મોટાભાગના મુસાફરો ઊંઘમાં હતાં અને બહાર અંધારું હતું. કેલિફોર્નિયા જેવા સમૃદ્ધ રાજ્યના પાટનગરની અનોખી બાંધણી એ કારણે કોઈ માણી શકે તેમ ન હતું. રાત્રી દરમિયાન હળવી બરફવર્ષા શરૂ થઈ. ત્યાંથી આગળનાં રોકલીન,

ઓઉબર્ન તથા કોલફેક્સ જેવાં મોટાં સ્ટેશનોએ થોભતી ગાડી સિયેરા નેવાડાના ડુંગરાળ પ્રદેશમાં દાખલ થઈ. સવારે સાત વાગ્યે આગળનું સ્ટેશન સિસ્કો વટાવ્યું. રાત્રે શયનખંડ બનેલો ડબ્બો વળી પાછો બેઠકખંડ બન્યો. નિંદ્રામુક્ત મુસાફરો નવી તાજગી અનુભવવા લાગ્યા. દિવસના પ્રકાશમાં બારીના કાચમાંથી બંને તરફના ડુંગરાઓનું સૌંદર્ય સૌ માણી રહ્યા. ડુંગરાના ઢોળાવો ચડતી અને નીચે ખીણોમાં ઊતરતી ગાડી સર્પાકારે આગળ વધી રહી. ડુંગરાળ માર્ગ હોવા છતાં એમાં ભાગ્યે જ પુલ કે બુગદાં જોવામાં આવતાં. માર્ગ એ કારણે વધુ લાંબો બન્યો હતો, છતાં એનો ઢોળાવ દર માઈલે દોઢસો ફૂટથી ઓછો રાખવામાં સફળતા મળી હતી. ઢોળાવ એ રીતે સપ્રમાણ હોવાને લીધે સલામતીનું ધોરણ પણ જળવાયું હતું. એન્જિનની પહોળી ઊંચી ચીમનીમાંથી ખનીજ કોલસાના ધુમાડા સાથે સળગતી કોલસી ઠંડી હવામાં ઊંચે ઊડતી હતી. રેલમાર્ગ ઓળંગતા જંગલી પ્રાણીઓને ભગાડવા માટે એમાંનો ઘંટ અવારનવાર વગાડવો પડતો.

નેવાડાની કાર્સન ખીણમાં થઈને પૂર્વમાં આગળ ધપતી ગાડી બપોર થતાં રીનો શહેરના સ્ટેશને આવીને ઊભી. ભોજન માટે અહીં વીસ મિનિટનો વિરામ હતો. રીનોથી આગળ પૂર્વમાં હંબોલ્ટ નદીને સમાંતરે ગાડી એ જ નામના ઉચ્ચપ્રદેશમાં પ્રવેશી. નેવાડાની હદ ઓળંગીને ગાડી હવે ઉટાહ રાજ્યમાં દાખલ થઈ. ભરપેટ ભોજન બાદ પર્વતીય પ્રદેશનું સૌંદર્ય માણવા માટે મોટાભાગના મુસાફરો લોંજકારના ખુલ્લા છાપરાં ઉપર ગોઠવાયા. આરામદાયી બેઠકોવાળા એ ખુલ્લા ડબ્બામાંથી ડુંગરમાળાનાં નજીકનાં તથા દૂરનાં શિખરો [unclear] તેની ઉપર ઉગેલાં લીલાંછમ જંગલોને સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાતાં હતાં. નજીકની ખીણોમાં વહેતાં, ઊછળતાં, કૂદતાં ઝરણાં જોવાની સૌને મઝા પડી. વચ્ચે વચ્ચે આવતા સપાટ પ્રદેશના ઘાસિયાંઓમાં હજારો જંગલી ભેંસોનાં ટોળાં દેખાતાં હતાં. ફોગે વાંચ્યું હતું કે આ ભેંસોનું માઈલો લાંબું ટોળું ધીમી ગતિએ ચાલતું હોય, ત્યારે ગાડીને પણ અટકાવી દેવી પડતી.

જંગલી ભેંસોના ટોળાંની એવી વાંચેલી વાર્તાની વાસ્તવિકતા ફોગની ગાડી સામે જ આવી ગઈ. બપોરના સમય દરમિયાન દસથી બાર હજાર ભેંસોનું એક જબરજસ્ત ટોળું મંથર ગતિથી ધીમેધીમે રેલના પાટા ઓળંગી રહ્યું હતું. સમયસૂચકતા વાપરી ગાડીના ડ્રાઇવરે ગાડીને ધીમી કરી એન્જિનની આગળ ખાસ એ જ હેતુથી રાખવામાં આવતાં એનીમલ ગાર્ડને આમતેમ હલાવી નજીકમાં આવતી ભેંસોને દૂર ભગાડવા પ્રયાસ કર્યો. એનાથી ગભરાયા વિના જંગલની એ મહારાણીઓ શાંતિથી પોતાની આગવી ચાલથી રેલના પાટા ઓળંગતી રહી. શરૂમાં એનીમલગાર્ડના દંડાથી એકબે ભેંસોને હળવી ઈજા થઈ. એનાથી ચમકીને તેમણે કર્કશ અવાજથી ભાંભરવા માંડ્યું. પરંતુ બાકીનાં ટોળાં ઉપર એની કાંઈ જ અસર ન હતી. પોતાના અનુભવને આધારે ડ્રાઇવરે આખરે ગાડીને થંભાવી દીધી. મારકણી મહિષીઓનું એ ટોળું નચિંત રીતે રેલમાર્ગને ઓળંગતું રહ્યું. એ પૈકીની છેલ્લી ભેંસ પાટા ઓળંગી જાય ત્યાં સુધી ડ્રાઇવરે રાહ જોવાની હતી. ડબ્બામાંથી બહાર નીકળવાની કોઈ મુસાફર હિંમત કરે તેમ ન હતું. ડબ્બાની બારી પાછળની સલામત જગ્યાએ બેસીને મુસાફરોએ અવિરત વહી રહેલા કાળા પ્રવાહને જોઈ રહ્યા. એનો અંત આવે તેની સૌ વાટ જોવા લાગ્યા.

ગાડીમાં બેઠેલા મુસાફરો પૈકીમાં ફિલિયાસ ફોગને ખરેખર વધુ ચિંતા થાય તેમ હતું. કલાક કરતાં પણ વધુ સમયથી ધીમેધીમે ઉત્તરથી દક્ષિણમાં જઈ રહેલાં આ ટોળાંને પોતાના ડબ્બાની બારીમાંથી અનિમેષ નજરે એ જોઈ રહ્યા. ટોળું ઉત્તરની ક્ષિતિજમાંથી નીકળીને દક્ષિણની ક્ષિતિજમાં ઓગળી રહ્યું હતું. એનો અંત જ દેખાતો ન હતો. ફોગ

શાંત બેઠા હતા, જ્યારે પાસપટર્યુ અકળાતો હતો,

'કેવો છે આ દેશ? ભેંસોનું આ ટોળું પણ કલાકો સુધી આ ગાડીને અટકાવી રાખે એ સ્થિતિ અસહ્ય છે. એંશી દિવસના હિસાબમાં મારા માલિકે આ કાળી મહારાણીઓના ત્રાસને ધ્યાનમાં લીધો હશે કે કેમ? આ એન્જિન પણ કેવું છે? જાતે કાળું હોવા છતાં કાળી ભેંસોથી હાર માને છે?'

મુસાફરોની આવી લાગણી છતાં ડ્રાઇવર કોઈ પણ જાતનું જોખમ લેવા તૈયાર ન હતો. અહીંના રોકાણમાં ગયેલા સમયને પાછળથી સરભર કરી લેવામાં જ એને ડહાપણ દેખાયું.

ત્રણ કલાકની લાંબી પ્રતીક્ષા બાદ આખરે ટોળાની છેલ્લી ભેંસ રેલમાર્ગ ઓળંગી બીજી બાજુએ ગઈ. તે વખતે ટોળાંનો આગળનો ભાગ ક્ષિતિજ પાછળ અદૃશ્ય બન્યો હતો. ગુસ્સાથી ધુમાડાના ગોટેગોટા ઓકી રહેલા એના સમરંગી એન્જિન તરફ જોવાની પણ એણે તસ્દી લીધી નહીં.

સૌએ હાશ અનુભવી. ખુશ થયેલા ડ્રાઇવરે વ્હીસલ વગાડી. સૌના આનંદના પોકારો વચ્ચે પૂર્વના માર્ગે દોડવા લાગી.

૨૬

મોર્મનોનું મહાપુરાણ

પાંચમી ડિસેમ્બરની રાત્રી દરમિયાન ફોગને લઈને જતી ગાડી દક્ષિણ પૂર્વ દિશામાં વધુ પચાસ માઈલ આગળ વધી. સોલ્ટ લેઈક સરોવર એ દિશામાં હજી એટલું જ દૂર હતું. સવારે નવ વાગ્યે ગાડી એલ્કો નામના અંતરિયાળ સ્ટેશને ઊભી રહી. ડબ્બામાંના એકધારા બંધિયાર વાતાવરણથી પાસપટર્યુ કંટાળ્યો હતો. ખુલ્લી હવામાં શ્વાસ લેવા પ્લૅટફૉર્મ પર ઊતરીને લટાર મારવા લાગ્યો. એ વખતે વિચિત્ર દેખાવવાળો એક માણસ પ્લૅટફૉર્મમાં દાખલ થયો.

મોટી મૂછો અને સશક્ત શરીર સાથે એની ઊંચાઈને લીધે પાસપટર્યુનું ધ્યાન એના તરફ ખેંચાયું. માથા ઉપરની હેટથી માંડીને તમામ કપડાં કાળા રંગનાં હતાં. કોઈ ધર્મ કે તેના સંપ્રદાયનો સાધક કે ગુરુ હોવાનું પાસપટર્યુએ અનુમાન કર્યું. છેલ્લા ડબ્બાનું બારણું ખોલી એ માણસ તેમાં દાખલ થયો. વચ્ચેના કોરિડોરમાં થઈને ધીમેધીમે તે આગળના ડબ્બાઓમાં જવા લાગ્યો. પાસપટર્યુને કુતૂહલ થયું. એ પણ પેલા માણસની પ્રવૃત્તિની નોંધ લેતો તેની પાછળ પાછળ ચાલતો રહ્યો. એણે જોયું કે એ માણસ આગળના દરેક ડબ્બામાં અનુકૂળ જગ્યાએ હાથના લખાણવાળાં કાગળ ચીપકાવતો હતો. લખાણ માટે કુતૂહલ થતાં ઊભા રહીને પાસપટર્યુએ તે વાંચ્યું. એમાં લખ્યા પ્રમાણે મોર્મન સંપ્રદાયના ઉચ્ચ પદાધિકારી એલ્ડર વિલિયમ હીચ આ ગાડીમાં મુસાફરી કરતા હતા. ગાડીમાં મુસાફરી કરી રહેલા મુમુક્ષુઓને મોર્મનપંથના મહામૂલ્ય જ્ઞાનનો લાભ આપવા માટે બપોરે ૧૧થી ૧૨ વાગ્યાના સમય દરમિયાન ડબ્બા નં. ૧૧૭માં તેઓ વ્યાખ્યાન આપનાર હતા. એમના 'ચર્ચ ઑફ ધી લેટર ડે સેઈન્ટ્સ'ના અગાઉ થઈ ગયેલા મહાન સંતોની જ્ઞાનવાણી તથા તેમના ચમત્કારયુક્ત અનુભવોનો લોકોને લાભ આપવાના હતા.

પાસપટર્યુને હમણાં કાંઈ જ કામકાજ ન હતું. ફોગ અને ઔડા સાથે બિનજરૂરી ગપ્પાં મારી શકાય તેમ ન હતું. ડિટેક્ટિવ ફિક્સ સાથે અબોલા હતા.

મોર્મન ગુરુના વ્યાખ્યાનમાં કંઈક જ્ઞાન કે કાંઈક મનોરંજન મળી રહેશે એવી આશાથી ત્યાં જવાનું નક્કી કર્યું. મોર્મન પંથના અનુયાયીઓને અનેક પત્નીઓ કરવાની છૂટ હતી, એટલું જ તે જાણતો હતો. એના ઉપદેશ કે અગાઉના સંતો સંબંધમાં તેને કોઈ પણ જાણકારી ન હતી.

સો જેટલા મુસાફરોને લઈને જતી ગાડીમાં વ્યાખ્યાનના સમાચાર ઝડપથી પ્રસરી ગયા. બરાબર ૧૧ વાગ્યે ડબ્બા નં. ૧૧૭માં ત્રીસ જેટલા મુસાફરો હાજર થયા. પાસપટર્યુએ સૌથી આગળની બેઠક લીધી.

સમય થતાં એલ્ડર વિલિયમ હીચ શ્રોતાઓ સમક્ષ હાજર થયો. કોઈ પણ પૂર્વભૂમિકા બાંધ્યા વિના જ એણે મોટા અવાજે બોલવાની શરૂઆત કરી. કોઈએ એના સંપ્રદાય માટે આડુંતેડું બોલીને એને ઉશ્કેર્યો હોય, તે રીતે એણે અમેરિકન સરકાર તથા વિરોધીઓ સામે શાબ્દિક પ્રહાર શરૂ કરી દીધા.

'ધ્યાનથી સાંભળી લો, તમે સૌ, મોર્મન ધર્મનાં આદિગુરુ જૉ સ્મિથ એક શહીદ હતા. એમના ભાઈ હીરમ પણ શહીદ હતા. આજની આ અત્યાચારી અમેરિકન સરકાર અત્યારના આપણા મહાન ગુરુ બ્રિગ્હામ યંગને પણ શહીદ બનાવીને જ જંપશે. પંથના સૌ અનુયાયીઓને ખાતરી છે કે આ સરકાર અને વિરોધીઓ એવી સ્થિતિનું જ નિર્માણ કરશે.'

ઉશ્કેરાટભર્યાં વિધાનો છતાં વિલિયમ હિચનો ચહેરો સાવ ઠંડો જણાતો હતો. એના પંથ સંબંધમાં એણે જે વાતો જણાવી, તે ઉપરથી પાસપટર્યુને લાગ્યું કે એવી ઉગ્ર વાણી માટે એની પાસે પૂરતું કારણ હતું.

પોતાના પંથના એણે વર્ણવેલા ઇતિહાસ પ્રમાણે એ પંથનાં મૂળિયાં બાઇબલના સમયના ઈઝરાયેલ અને ઈજીપ્તમાં હતાં. પુરાણા બિબ્લીકલ યુગના સમયના એમના આદિ પુરુષ યોસેફે માનવસમાજ, જીવન તથા ધર્મ અંગે નવા વિચારો આપ્યા હતા. પોતાની એ વિચારસરણીનો સંપૂર્ણ હવાલો તેણે પોતાના પુત્ર મોર્મનને સોંપ્યો હતો. પિતાની એ ફિલસૂફીના પાયા ઉપર આ પુત્રે મોર્મન ધર્મની સ્થાપના કરી હતી. એણે તૈયાર કરાવેલો આદિ ગ્રંથમાં પિતા યોસેફના ઉપદેશને ઈશ્વરી વાણી તરીકે સમાવવામાં આવ્યા હતા. ત્યારબાદ સદીઓ સુધી આ ઉપદેશ પ્રભુ ઈશુએ પ્રબોધેલા ઈસાઈ ધર્મના પંથ તરીકે ચાલુ રહ્યો. ઈઝરાયેલમાં એના અસંખ્ય અનુયાયીઓ હતા. યુરોપમાં પણ એનો ફેલાવો થયો. એ પૈકીના ઘણાં નવી દુનિયા બનેલ અમેરિકામાં સ્થળાંતર કરીને આવ્યા. એમાંના મોટાભાગના ખેડૂતો હતા. અમેરિકાના પૂર્વકાંઠાના વર્મોન્ટ વિસ્તારમાં સ્થાયી થયેલા યોસેફ સ્મીથ નામના એક ખેડૂતે ૧૮૨૫માં મોર્મનોના આદિ ગ્રંથનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કર્યું.

આદિગ્રંથ ઈજીપ્તની ભાષામાં લખાયો હતો. ભાષાંતર થયેલા આ ગ્રંથ પ્રમાણે વર્મોન્ટનાં જંગલોમાં આ યોસેફ સ્મીથને ઈશ્વરના દૂતનો સાક્ષાત્કાર થયો હતો. એ સમયે આખું જંગલ દૈવી પ્રકાશથી ઝળહળી ઊઠ્યું હતું. ઈજીપ્તમાં પેપીરસ નામના છોડના રસમાંથી બનેલી ખાસ સહીથી લખાયેલો અસલ ગ્રંથ એ દેવદૂતે જ યોસેફ સ્મીથને આપ્યો હતો. એના પુત્રે ત્યારબાદ એના બે ભાઈઓ તથા શ્રદ્ધાળુઓ સાથે મળીને 'ચર્ચ ઑફ ધી લેટર ડે સેઈન્ટ્સ'ની સ્થાપના કરી. અમેરિકા ઉપરાંત યુરોપમાં આ પંથના સેંકડો અનુયાયીઓ હતા. ઓહાયો રાજ્યમાં કર્કલેન્ડ નામનું નગર વસાવીને એમણે પોતાની શ્રદ્ધાને અનુરૂપ દેવળની સ્થાપના કરી.

કર્કલેન્ડના ચર્ચમાં રહીને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ કરવા સાથે આ ધર્મગુરુએ બૅન્કિંગનો ધંધો શરૂ કર્યો. પરંતુ દશ વર્ષ બાદ ૧૮૩૬માં એણે દેવાળું ફૂંક્યું. એ સમયે બૅન્કના લેણદારોએ એના મોં ઉપર ડામરનો કૂચડો ફેરવીને ભારે અવમાનના કરી હતી. બૅન્ક અંગેના વિવાદો વકરતાં ગુરુએ પોતાના ત્રણ હજાર અનુયાયીઓ સાથે કર્કલેન્ડ છોડી દીધું, અને મિઝુરી રાજ્યના ઈન્ડીપેન્ડન્સ નગરમાં પોતાનું હેડક્વાર્ટર્સ ખસેડ્યું. ઈસાઈ ધર્મના ઝનૂનીઓ તથા સરકાર તરફથી અહીં પણ એમની બહુપત્નીત્વપ્રથા તથા અન્ય સિદ્ધાંતોનો વિરોધ થયો. એમની હેરાનગતિ પણ થઈ. આથી થોડાં વરસો બાદ ઇલિનોય રાજ્યમાં સ્થળાંતર કર્યું અને ગૌવું નામનું નગર વસાવ્યું. ત્યાં નવેસરથી પોતાની દુનિયા વસાવી.

પોતાના અનુયાયીઓના ટેકાથી સ્મીથ એનો મેયર બન્યો. ત્યાંના ન્યાયાધીશ તરીકે પણ ચૂંટાયો. ધાર્મિક ઝનૂન સાથે રાજકીય પ્રવૃત્તિઓનો વિસ્તાર વધારવા માંડ્યો. એની પરાકાષ્ઠા ત્યારે આવી, જ્યારે ૧૮૪૩ના અરસામાં અમેરિકાના પ્રમુખની ચૂંટણીની પ્રક્રિયામાં એણે ઉમેદવારી જાહેર કરી. પોતે જ સ્થાપેલી સેનાનો એ કમાન્ડર બની ગયો. રાજ્યની સત્તા સાથે એ કારણે અથડામણ શરૂ થઈ. કાર્થેજ પાસેની એક લડાઈમાં એની

ધરપકડ કરવામાં આવી. જેલવાસ દરમિયાન બુકાનીધારી મારાઓએ આ ધર્મગુરુની હત્યા કરી.

પોતાના ગુરુ સ્મીથની એ રીતે જેલમાં થયેલી હત્યાને એના મુખ્ય અનુયાયી બ્રિગહામ યંગે શહીદી જાહેર કરી. પંથના પેગંબર તરીકે યંગે પોતાને જ પ્રસ્થાપિત કર્યો. નૌવુના મથકનો ત્યાગ કરીને એના હજારો અનુયાયીઓ સાથે એણે પશ્ચિમ તરફ પ્રયાણ કર્યું, અને સોલ્ટ લેઈક સરોવરના દક્ષિણ છેડે નવી વસાહત સ્થાપી. ન્યુ યૉર્ક અને ઈલિનોયથી કેલિફોર્નિયા તરફ સ્થળાંતર કરતા સાહસિક વસાહતીઓના માર્ગમાં એ સ્થળ આવતું હોવાથી, થોડા જ સમયમાં આ કોલોનીનો ભારે વિકાસ થયો. શરૂઆતમાં માત્ર એક સંપ્રદાયના અનુયાયીઓની કોલોનીને સ્થાને હવે તે સોલ્ટ લેઈક સિટી બની ગયું. બહુપત્નીત્વપ્રથાનું એમાં સમર્થન થતું હોવાથી સંપ્રદાયનો પણ વિસ્તાર વધ્યો.

મોર્મન સંપ્રદાયના આ ઇતિહાસ તથા એની ભૂગોળમાં સામે બેઠેલા શ્રોતાઓને કંઈ રસ પડ્યો નહીં. મોટાભાગના લોકો સભા છોડી ગયા. એનાથી જરાપણ ક્ષોભ પામ્યા વિના ધર્મગુરુ એલ્ડર વિલિયમ હીચે પોતાનું આગ ઝરતું વકતવ્ય ચાલું જ રાખ્યું.

‘સાંભળો તમે. આપણા મોર્મન ધર્મની લોકપ્રિયતા અને વધતા વિસ્તારને અમેરિકી કૉંગ્રેસે આ દેશની સરકાર સામેનો પડકાર ગણ્યો છે. નહીં તો શા માટે એના સૈનિકો આપણને આપણા સ્થાનમાંથી દૂર ધકેલવા દબાણ કરે? શા માટે અમારી સ્વતંત્રતા છીનવે? શા માટે પેગંબર બ્રિગહામ યંગ ઉપર અત્યાચાર ગુજારે? શું આપણે આ ત્રાસવાદને શરણે જઈ આપણા આદર્શો છોડી દઈશું? નહીં જ. કોઈ પણ સંજોગોમાં આપણે હાર સ્વીકારવાની નથી.’

ગુરુએ પોતાનું વકતવ્ય પૂરું કર્યું, ત્યારે માત્ર એક જ શ્રોતાજન એની સામે બેઠો હતો. એ હતો જીન પાસપટર્યુ. એના તરફ હળવી નજર સાથે જોઈને વિલિયમ હીચે પૂછ્યું:

‘આશા છે કે આપ મહાશય હવે પછીની આપણી નવી ભૂમિમાં નવેસરથી તંબુ ખોડનારાઓમાંના એક હશો.’

‘નહીં, કદી નહીં.’ મોટા અવાજ સાથે કરડાકીભર્યો જવાબ આપીને આ છેલ્લા શ્રોતાઓએ પણ ત્યાંથી ચાલતી પકડી.

બહુપત્નીત્વપ્રથાના પુરસ્કર્તા મોર્મનપંથના પારાયણ દરમિયાન ગાડીએ ઘણો લાંબો પંથ કાપી નાંખ્યો. બપોરે બે વાગે ગાડી સોલ્ટ લેઈક સિટીના ઓગડેન સ્ટેશને આવીને ઊભી રહી. સેન્ટ્રલ પેસિફિક રેઈલરોડ અહીં પૂરો થતો હતો. અહીંથી આગળ ઓમાહા સુધીની મુસાફરી યુનિયન પેસિફિક રેઈલ માર્ગે થવાની હતી. રેલવેના સમયપત્રક પ્રમાણે અહીંનો મુકામ છ કલાકનો હતો.

અહીંથી નજીક આવેલા સોલ્ટલેઈક સિટી તથા મોર્મનોના હાલના પેગંબર બ્રિગહામ યંગનું હેડકર્વાટર જોવા માટે ફોગ પાસે ઘણો સમય હતો. સિગરામ ભાડે કરીને સિટીના માર્ગો ઉપર દોડાવવા માંડ્યો. એક ધર્મગુરુએ વસાવ્યું હોવા છતાં એમાં અમેરિકાનાં અન્ય શહેરોથી એને વિશિષ્ટ કહી શકાય એવું કાંઈ જ એમણે જોયું નહીં. એના માર્ગો, મકાનો તથા જાહેર સ્થળો અન્ય શહેરો જેવાં જ હતાં. બધી જ રચના ચોરસ, સમચોરસ, ત્રિકોણ અને વર્તુળની પરિમિતિમાં હતી.

ત્રણ વગ્યના અરસામાં એમનો રસાલો અહીંની જોર્ડન નદીના કિનારે વોશેટની ડુંગરમાળાના ઉચ્ચ ભાગમાં પહોંચ્યો. વિશાળ સુંદર બગીચાની વચ્ચે મોર્મન પેગંબર બ્રિગહામ યંગનો ભવ્ય પ્રાસાદ હતો. બગીચાની બહારના ભાગમાં યાત્રાળુઓ માટેની

હોટલો તથા આનંદપ્રમોદનાં સ્થાનો હતાં. પુરુષોની સરખામણીમાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા વધુ હતી. બધા જ પુરુષોને વધુ પત્નીઓ હોય એવું પણ ન હતું. છતાં દરેકને એ માટેની સ્વતંત્રતા હતી. એક પત્નીવાળા પુરુષોને પરણવા પણ અનેક સ્ત્રીઓ તૈયાર હતી. એમની ધાર્મિક માન્યતા પ્રમાણે કુમારિકા સ્ત્રીને સ્વર્ગના સુખમાં પ્રવેશવાનો અધિકાર ન હતો.

એક જ પુરુષની પત્ની બની રહેતી આ સ્ત્રીઓને જોઈને પાસપટર્યુ ખિન્ન બની ગયો. તો સુંદર પત્નીઓથી ઘેરાયેલા તેમના પતિ માટે એને ઈર્ષ્યા થઈ, સાથે દયા પણ ઊપજી. અનેકોની વચ્ચે એક બની રહેવામાં તેઓ સુખી હતા કે દુ:ખી હતા, તે એ સમજી શકતો ન હતો. જીવતરની ભવાટવિમાં અનેક સ્ત્રીઓને રાજી રાખવા હવાતિયાં મારતા પુરુષનું દૃશ્ય એને બિહામણું લાગ્યું. એ પતિએ પોતાની અનેક પત્નીઓને એમની કલ્પનાના મોર્મન સ્વર્ગના દરવાજાની અંદર દોરી જવાની હતી. જ્યાં એ સ્વર્ગને શોભાવી રહેલા આદિ પેગંબર જૉ સ્મીથને હાથે તેઓ પરમપદને પામવાની હતી.

થાકીને પાસપર્ટયુએ પોતાનું મન તથા આંખોને આવાં વરવાં દૃશ્યોમાંથી ખેંચી લીધી. છતાં એને લાગ્યું કે સોલ્ટ લેઈક સિટીની આ મોર્મન નગરવધૂઓ એકી સાથે એના તરફ શંકાની નજરે જોઈ રહી હતી. સારું હતું કે એની આ ઊડતી મુલાકાત જ હતી. વધુ સમય માટે અહીં રહેવાનો એની પાસે સમય જ ન હતો.

સમય થતાં પાછા વળીને ઓગડન સ્ટેશનના પ્લૅટફૉર્મમાં ઊભેલી ગાડીમાં એમણે બેઠક લીધી. એન્જિનની વ્હીસલ સાથે ગાડી ચાલુ થઈ. બરાબર એ જ વખતે ‘ગાડી થોભાવો’ની બૂમો પાડતો એક માણસ હાંફતો હાંફતો પ્લૅટફૉર્મમાં દાખલ થયો, અને ચાલુ થયેલી ગાડીના ડબ્બા તરફ દોડતો દેખાયો.

કહેવત છે કે ટાઈમ અને ટાઈડ કોઈનાં રોકાયાં રોકાતા નથી. અહીં એમાં ટ્રેનનો ઉમેરો થયો. ટ્રેન અટકી નહીં. એની ઝડપ વધતી હતી. પાસપટર્યુ દરવાજો ખુલ્લો રાખીને ઊભો ઊભો એ માણસને દોડતો જોઈ રહ્યો. ખુલ્લો દરવાજો જોતાં જ એ માણસે કૂદકો માર્યો. ડબ્બામાં એક ખાલી બેઠકમાં ઢગલો થઈને બેસી ગયો. પૂછતાં જણાયું કે એ મોર્મન હતો. અહીંના મોર્મન સ્વર્ગમાંથી ભાગી છૂટવા મરણિયા બનેલા આ મહાશયને વીસેક પત્નીઓ હશે એવું પાસપટર્યુએ અનુમાન કર્યું. હળવે દિલે પૂછ્યું, ‘ભાઈ સાહેબ, કેટલી પત્ની છે તમારી?’

આકાશી સ્વર્ગ તરફ હાથ ઊંચો કરીને, ગભરાતો હોય તેમ પેલાએ જણાવ્યું, ‘માત્ર એક જ છે, પણ તોબા છું એ એકથી પણ.’

૨૭

તળભૂમિની રેલયાત્રા

છ કલાકના વિરામ બાદ રેલગાડીએ આખરે ઓગડેન સ્ટેશનનું પ્લૅટફૉર્મ છોડ્યું. પૂર્વ દિશામાં ઓમાહા તરફની દોડ શરૂ થઈ. ગ્રેટ સોલ્ટ લેઈક સરોવર તથા મોર્મનોનું મહાતીર્થ સોલ્ટ લેઈક સિટી પાછળ સરવા લાગ્યાં. એક કલાક બાદ ગાડી વેબર નદીના પુલ ઉપર થઈને મોટા અવાજ સાથે પસાર થઈ. સાનફ્રાન્સિસ્કો નગર નવસો માઈલ જેટલું પાછળ રહી ગયું.

અહીંથી શરૂ થતો હતો વોશેટ પર્વતમાળાનો ઉચ્ચ પ્રદેશ. કહેવાતું હતું કે અહીંથી રોકી માઉન્ટેન સુધીનો પ્રદેશ રેલમાર્ગ બાંધનાર ઇજનેરો માટે સૌથી વધુ કઠિન પુરવાર થયો હતો. રેલમાર્ગ બંધાવનાર કંપનીને સરકાર તરફથી દર માઈલે સોળ હજાર ડૉલર જેટલી સહાય આપવામાં આવતી હતી. પરંતુ આ વોશેટ પર્વતમાળામાં બાંધકામ માટે ત્રણગણા એટલે કે અડતાળીસ હજાર ડૉલર આપવામાં આવતા હતા. ઇજનેરોએ અહીંના બાંધકામ દરમિયાન પ્રકૃતિ અને પર્યાવરણની જાળવણી માટે ભારે જહેમત ઉઠાવી હતી. લાંબા બુગદાં અને ઊંચા પુલોનું નિર્માણ કરીને તેઓ આ માર્ગને ટૂંકો બનાવી શક્યા હોત. તેને બદલે કુદરતી સંપત્તિની જાળવણીના હેતુથી ડુંગરોની ફરતે ખુલ્લામાં અદ્ભુત ગોળાકાર માર્ગનું નિર્માણ કર્યું હતું. ઊંચા ડુંગરાઓ ઉપરના ચઢાણમાં તથા ઊંડી ખીણમાં ઊતરાણમાં એમણે સલામતીને વધારે મહત્ત્વ આપ્યું હતું. સેંકડો માઈલ પહોળી પર્વતમાળામાં એમણે માત્ર એક જ બોગદું બનાવવું પડ્યું હતું. પંદર હજાર ફૂટનું એટલે કે ત્રણ માઈલ લાંબું આ બોગદું એ સમયે એક કીર્તિમાન ગણાતું હતું.

ગાઢી વનરાજીથી છવાયેલા ડુંગરો અને ઊંડી ખીણોમાં વહેતાં ઝરણાંઓવાળો આ પ્રદેશ પ્રકૃતિસૌંદર્ય માટે બેમિસાલ હતો. જોકે અનંત લાગતો આ દુર્ગમ માર્ગ મુસાફરોની ધીરજની કસોટી કરે તેમ હતું. ગોળાકાર લાંબા માર્ગને કારણે થતા વિલંબથી પાસપર્ટ્યુ અકળાતો હતો. આ જોખમી માર્ગ ઉપર નાનામોટા અકસ્માતો રોજિંદી બાબત ગણાતી. જોકે ફોગને લઈને જતી આ ગાડીને હજી સુધી કોઈ અકસ્માત નડ્યો ન હતો. એવો કોઈ અકસ્માત થાય તો ગાડીની એકધારી ગતિમાં અવરોધ ઊભો થાય તેમ હતું. ડિટેક્ટિવ ફિક્સ એવી સંભવિત રુકાવટથી બેચેન હતો. એનું મગજ ગાડી કરતાં પણ વધુ તેજ ઝડપે દોડતું હતું. એવી કોઈ વિલંબકારી ઘટના બને, તે અગાઉ આ પ્રદેશની બહાર નીકળવા તેનું મન અધીરું બન્યું.

રાત્રે દશ વાગ્યે ફોર્ટ બ્રીજર સ્ટેશને ગાડી ઊભી રહી. બહાર કાજળઘેરું અંધારું અને ઠંડીનો માહોલ હતો. એવા વાતાવરણમાં પ્લૅટફૉર્મ ઉપર લટાર મારવા બહાર નીકળવાની કોઈ હિંમત કરે તેમ ન હતું. ફોર્ટ બ્રીજરથી વીસેક મિનિટની દોડ બાદ ગાડી વાયોમિંગ રાજ્યમાં દાખલ થઈ. રાતભર પૂર્વ દિશામાં એની દડમજલ નિર્વિઘ્ને ચાલુ જ રહી.

સાતમી ડિસેમ્બરની સવારે ગાડી ગ્રીન રીવર સ્ટેશને ઊભી રહી. રાતભર બરફવર્ષા

થઈ હતી. સવાર પડતાં જાગી ગયેલા મુસાફરોએ કાચની બારીમાંથી સર્વત્ર પથરાયેલી બરફની ચાદર જોઈ. ડબ્બામાં હૂંફાળું તાપમાન હતું. એવા સગવડભર્યા અને સલામત સ્થાનમાં બેઠાં બેઠાં મુસાફરો બહારના એ અદ્ભુત સૌંદર્યને માણી રહ્યા. વીસ હજાર પાઉન્ડની શરત જીતવા માટે આવી સીઝનમાં પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરવા નીકળનાર માલિકના ડહાપણ બાબત પાસપટર્યુને શંકા થવા લાગી. એ વિચારી રહ્યો કે શરત જીતવા માટે માલિકે વધુ અનુકૂળ ઋતુમાં નીકળવાની જરૂર હતી.

ઔડા પણ નિદ્રામુક્ત બનીને શાંત ચિત્તે બારી બહાર જોઈ રહી હતી. પરંતુ એની એ સ્વસ્થતામાં એકાએક ખળભળાટ મચી ગયો. ગ્રીન રીવર સ્ટેશનના પ્લૅટફૉર્મ ઉપર દોડાદોડી કરતાં કે લટાર મારતા મુસાફરોમાં એક પરિચિત ચહેરો એની નજરે પડ્યો. એ હતો કર્નલ સ્ટેમ્પ પ્રોક્ટર. સાનફ્રાન્સિસ્કો નગરના મોન્ટગોમરી માર્ગ ઉપરથી પસાર થતાં ફોગ અને ફિક્સને ભેટી ગયેલો એ માણસ હતો. ફોગનું માથું છૂંદી નાખવા એણે ઉગામેલો મુક્કો ફિક્સના માથા ઉપર પડ્યો હતો. બંનેનું અપમાન કરીને જોઈને લેવાની ધમકી આપી હતી. ભરાવદાર શરીર ઉપર મોટી મૂછોવાળા આ પડછંદ પઠ્ઠાને જોઈને ઔડાના શરીરમાં ભયનું લખલખું પસાર થઈ ગયું. પેલો એને જોઈ જાય અને ઓળખી લે તે પહેલાં એણે પોતાનું માથું બારીની અંદર ખેંચી લીધું અને ઝડપથી કાચની બારી બંધ કરી.

એવો માથાભારે માણસ પોતાને ઓળખે અને ફોગ સામે ફરીથી પડકાર ફેંકે તો એનું પરિણામ ખતરનાક આવે તેમ હતું.

દ્વંદ્વ માટે કર્નલે ફેંકેલો પડકાર ફોગે તે વખતે જ ઝીલી લીધો હતો. હવે એના અમલની ઘડી નજીક આવી હતી એમ ઔડાને લાગ્યું. એ સ્થિતિ ટાળવા માટે બંનેને એકબીજાની નજરથી દૂર રાખવાનો એક જ ઉપાય હતો. ફોગ નિદ્રાધીન હતા. એમાંથી ગમે ત્યારે જાગે તેમ હતું. એ દરમિયાન જાગી ગયેલા ફિક્સ અને પાસપટર્યુને તેણે પ્લૅટફૉર્મ ઉપરની કર્નલની હાજરીની વાત જણાવી. બંનેને આશ્ચર્ય થયું. આખલાની જેમ પ્લૅટફૉર્મ પર અહીંતહીં આંટા મારતા કર્નલને ફિક્સે પણ જોયો. એણે ઔડાને આશ્વાસન આપ્યું:

'તમે જરા પણ ચિંતા કરશો નહીં. ખરેખર તો એ માણસે મારું અપમાન કર્યું હતું. એના પોલાદી મુક્કાના મારથી મારું માથું ફૂટ્યું હતું. ફોગ સાથેનો હિસાબ ચૂકવે તે પહેલાં એણે મારો સામનો કરવો પડશે.'

ઔડાને ચિંતાતુર બનેલી જોઈને પાસપટર્યુએ એને ધીરજ આપી.

'માલિકને બદલે હું જ એ માણસને સંભાળી લઈશ. તમે મારી ઉપર ભરોસો રાખી શકો છો.'

'જુઓ મિસ્ટર ફિક્સ,' ઔડાએ પહેલી જ વાર ફિક્સને સંબોધન કર્યું. 'તમે સમજી લો કે કર્નલ આપણી જ ગાડીમાં મુસાફરી કરી રહ્યો છે. ફોગને એ માણસથી લાંબા સમય સુધી દૂર રાખવાનું સરળ નહીં હોય. પોતાને થયેલા અપમાનનો બદલો વાળવા ફરીથી અહીં આવવાનું ફોગે પેલાને વચન આપ્યું હતું. એ માટે ફોગ બીજા કોઈને આગળ કરવા કદી પણ તૈયાર નહીં થાય. એના આ આગ્રહ કે દુરાગ્રહનું પરિણામ ફોગના મોતમાં પણ આવી શકે. કોઈ રીતે બંનેને એકબીજાના સંપર્કમાં આવવાનું ટાળી શકાય તો જ એમની વચ્ચેનું દ્વંદ્વ ટાળી શકાય.'

'મને પણ એમ જ લાગે છે. બંનેની નજર મળે એટલે દ્વંદ્વ તો થશે જ. એમાં ફોગ જીતે તો પણ ઘાયલ થવાની શક્યતા તો રહેવાની જ. લંડન પહોંચવામાં એ કારણે વિલંબ જરૂર થાય.' ફિક્સને એના મિશનની ચિંતા હતી.

'હું માનું છું કે એવી સ્થિતિ લંડનની રિફોર્મ ક્લબના પેલા પાંચ મહાનુભાવોએ નક્કી કર્યા મુજબની જ હશે, ખરું ને?' મિત્રના સ્વાંગમાં સાથી બની બેઠેલા ડિટેક્ટિવને પાસપર્ટુએ ટોણો માર્યો. કાંઈ પણ જવાબ આપ્યા વિના ફિક્સ સમસમીને બેસી રહ્યો. ઔડાને સાચી વસ્તુનો ખ્યાલ આવે તેમ હતું જ નહીં. છતાં તેને કોઈ પ્રકારની શંકા ન આવે તે માટે પાસપર્ટુના ટોણાંને સહજભાવે લઈ વાતને વળાંક આપ્યો અને બોલ્યો, 'ચાર દિવસમાં આપણી ગાડી ન્યુ યૉર્ક પહોંચી જશે. આપણે આશા રાખીએ કે એવા તોફાની અને ઉદ્દંડ માણસ સાથે ફોગનો ભેટો નહીં થાય. આપણે કાંઈક કરવું જોઈએ કે જેમાં ફોગને બારી બહાર જોવાની જરૂર જ ન રહે.'

એ દરમિયાન ફોગ જાગી ગયા. ત્રણે સાથીદારોએ વાતો બંધ કરી. ફોગ અને ઔડા સાંભળે નહીં,તે રીતે પાસપર્ટુએ ફિક્સને ધીમેથી પૂછ્યું:

'શું તમે ખરેખર ફોગને માટે પેલા સાથે લડવા તૈયાર છો?'

'કેમ! તને કાંઈ શંકા છે?' ફિક્સે ધીમેથી વધુમાં કહ્યું.

'તારા માલિકને વહેલી તકે લંડન લઈ જવા હું બધું જ કરીશ. મારે એને જીવતો લઈ જવો છે.'

ડિટેક્ટિવની આ અવળવાણી સાંભળી પાસપર્ટુએ ભવાં ચઢાવી ખભા હલાવ્યા. પોતાના માલિકમાં હજી પણ એને પૂરો વિશ્વાસ હતો.

ફોગને ડબ્બામાં પોતાની બેઠકમાં જ કેવી રીતે રોકી રાખવો તે અંગે ત્રણે પોતપોતાની રીતે મગજ કસવા લાગ્યાં. પોતાની ધૂનમાં જ નિમગ્ન ફોગને ડબ્બાની બહારની દુનિયામાં કોઈ દિલચસ્પી હતી નહીં. નવો પ્રદેશ જોવાનું કુતૂહલ પણ ન હતું. ફિક્સને ખ્યાલ આવ્યો કે એ નિસ્પૃહી માણસને પત્તાંની રમતમાં ભારે રસ હતો. એને એ તરફ વાળવા એણે જુદી રીતે વાત શરૂ કરી:

'મિસ્ટર ફોગ, સમય કેટલો ધીમો અને કંટાળાજનક બની રહ્યો છે?'

'ધીમો છે, છતાં એ પસાર થઈ રહ્યો છે.'

'એ તો ઠીક છે. પરંતુ એવી કોઈ પ્રવૃત્તિ હોય કે જેમાં કલાકો વહી જાય અને છતાં ખબર જ ના રહે? મને લાગે છે કે પત્તાંની રમત એ માટે ઉપયોગી બની શકે.'

'એ રમત ગમે તો છે, પરંતુ અત્યારે આપણી પાસે નથી પાનાં કે નથી રમી શકે તેવો પાર્ટનર.' ફોગે શુષ્ક જવાબ આપ્યો.

'પાનાં તો કદાચ ગાડીના કેન્ટીન સ્ટોરમાં મળી શકે. ઔડા મેડમ જો તૈયાર થાય તો પાર્ટનર તો અહીં જ છે.'

'તમારી સાથે પત્તાની રમત રમતાં મને આનંદ થશે. હું ઇંગ્લૅન્ડમાં ભણી છું. એ દરમિયાન એ રમત હું શીખી હતી. આપણે ત્રણ રમી શકીશું. ડમી તરીકે પાસપર્ટુ પણ છે.'

'જેવી તમારી મરજી.' ફોગે સંમતિ આપી. એને માત્ર આ એક જ રમત ગમતી હતી. એ રમત ગમે ત્યાં અને ગમે તેવા સંજોગોમાં પણ રમી શકાય એવી એની માન્યતા હતી.

તરત જ પાસપર્ટુને કેન્ટીનમાં મોકલવામાં આવ્યો. રમત માટેની તમામ ચીજવસ્તુઓ થોડા સમયમાં હાજર થઈ. રમત શરૂ થતાં જ ફોગ એમાં પરોવાઈ ગયા. ત્રણે સાથીઓએ રાહત અનુભવી. બપોરે અગિયાર વાગ્યા. સમુદ્રની સપાટીથી સાત હજાર પાંચસો ચોવીસ ફૂટ ઊંચાઈના બ્રીજપાસ નામના ઘાટમાંથી ગાડી પસાર થઈ. રોકી માઉન્ટેન પર્વતમાળાનું સૌથી વધુ ઊંચાઈનું લારીમર શિખર આ વિસ્તારમાં હતું.

અહીંથી હવે પૂર્વનો ઢોળાવ શરૂ થવાનો હતો. અમેરિકાના પૂર્વે અને પશ્ચિમે આવેલા મહાસાગરોમાં વહેતા વરસાદી પાણીની વહેંચણી અહીંના ઢોળાવને આધારે થતી હોવાનું કહેવાતું હતું. ડુંગરોના પશ્ચિમ તરફના ઢોળાવ ઉપર પડતાં વરસાદ તથા બરફનું પાણી એ તરફની નદીઓ મારફતે પ્રશાંત મહાસાગરમાં વહી જાય છે. જ્યારે પૂર્વના ઢોળાવો ઉપરનું પાણી, નાની મોટી નદીઓ પૂર્વ તરફના મેક્સિકોના અખાતમાં વહેતી મિઝુરી નદીમાં ઠાલવે છે.

બ્રીજપાસની ઘાટી વટાવીને ગાડી પૂર્વ તરફ વધુ બસો માઈલની પહાડી મુસાફરી બાદ મેદાની પ્રદેશમાં પ્રવેશવાની હતી. ત્યાંથી આગળ નેબ્રાસ્કા રાજ્યના પાટનગર ઓમાહા છોડ્યા બાદ ગાડી આયોવા, ઇલિનોય, ઇન્ડિયાના, ઓહાયો તથા પેન્સીલવાનિયા રાજ્યોમાં થઈને ન્યુ યૉર્ક પહોંચવાની હતી. અનેક રાજ્યોમાંથી પસાર થતો આ રેલમાર્ગ મોટેભાગે સપાટ મેદાનોમાં બંધાયો હતો. બપોરના સાડાબારના અરસામાં ગાડીએ ફોર્ટ હેલીક સ્ટેશન પસાર કર્યું. આ ઉચ્ચ પ્રદેશનું એ છેલ્લું સ્ટેશન હતું. એ પછી ન્યુ યૉર્ક સુધી આ ગાડી સપાટ પ્રદેશમાં થઈને પસાર થવાની હતી. હવે એને માટે અકસ્માતનો ભય ન હતો. પરંતુ ઉત્તરમાંથી ફૂંકાતા પવનોને કારણે ઠંડી અને બરફનું જોર ભારે રહે તેમ ન હતું. બરફ પડી રહ્યો હતો. ચારે તરફનાં ખુલ્લાં મેદાનોમાં બરફની ધોળી ચાદર પથરાયેલી હતી. આ વેરાન પ્રદેશમાં કલાકોની અવિરામ દોડ બાદ માંડ એકાદ સ્ટેશન આવતું. એક પણ મુસાફર ચઢનાર કે ઊતરનાર ન હોય તોપણ કોલસા, પાણી તથા જરૂરી ચકાસણી માટે ગાડી ઊભી રાખવી પડતી. આવા નિર્જન વિસ્તારમાં પણ પ્રાણીઓ અને પક્ષીઓની હાજરી જણાતી. એન્જિનની વ્હીસલના અવાજથી ફફડીને ઊડી રહેલાં પક્ષીઓ આકાશમાં ચકરાવો લેતાં જોઈ શકાતાં.

બપોરે ભરપેટ ભોજન બાદ ઓડકાર ખાતાં ખાતાં ફોગે પત્તાંની રમત ફરીથી હાથમાં લીધી. બરાબર એ જ વખતે આંચકો ખાઈને ગાડી એકદમ ઊભી રહી ગઈ. થોડા મુસાફરો કુતૂહલથી બહાર નીકળી એકબીજાને પૂછવા લાગ્યા. ફોગનું માથું પત્તામાં જ નમેલું હતું. બહાર તપાસ કરવા પાસપર્ટ્યુને સૂચના આપી. બારીમાંથી ડોકું બહાર કાઢી તેણે આમતેમ નજર ઘુમાવી, થોડા માણસોને રેલમાર્ગના સીગ્નલમેન સાથે વાતો કરતા જોઈ એ પણ નીચે ઊતર્યો. એ માણસોના લીડર તરીકે પેલો કર્નલ સ્ટેમ્પ પ્રોક્ટર એ સીગ્નલમેન સાથે મોટેમોટેથી બોલી રહ્યો હતો. કર્નલની જોહુકમીભરી રજૂઆત સામે સીગ્નલમેન તેને સમજાવી રહ્યો હતો. એના જણાવ્યા પ્રમાણે ત્યાંથી થોડા માઈલ આગળ મેડીસીન બૉ નામનું સ્ટેશન હતું. ત્યાં પહોંચતાં પહેલાં એ જ નામની નાની પણ ઊંડી નદીનો પુલ ઓળંગવો પડે તેમ હતું. નદીના પાણીના જોરદાર પ્રવાહને કારણે એ પુલ સાવ જર્જરિત હતો અને ગમે ત્યારે તૂટી પડે તેમ હતું. એના કહેવા પ્રમાણે ઓમાહા સંદેશો મોકલીને બીજી ગાડી મંગાવવામાં આવી હતી. તે ગાડી પુલને સામે પાર ઊભી રહેવાની હતી. આ પાર ઊભેલી ગાડીના મુસાફરોએ પુલ ઉપર થઈ કે બીજેથી ચાલીને પેલે પાર પહોંચવાનું હતું. કર્નલે તેને પૂછ્યું:

'સામે પાર આવનારી ગાડી કેટલા સમયમાં આવી શકશે?'

'પાંચથી છ કલાક લાગી જશે.' પેલાએ જવાબ આપ્યો.

'ના ભાઈ ના! છ કલાક સુધી બરફમાં દટાઈને અમે મરવા માંગતા નથી. ગાડી તો જશે જ.' છ કલાકના વિલંબની વાત સાંભળી પાસપર્ટ્યુએ નિસાસો નાંખ્યો. એ રીતે મોડું થવાનું હોય તો ન્યુ યૉર્કથી ઇંગ્લૅન્ડ જતી સ્ટીમર તેઓ ચોક્કસ ચૂકી જ જાય. સીગ્નલમેને વધુમાં જણાવ્યું કે બરફ જામેલો હોવાને કારણે પુલ ઉપરથી સામે પાર જવામાં જોખમ

હતું. ઉપરવાસમાં દસેક માઈલ દૂરના એક અનુકૂળ સ્થળેથી સલામતીપૂર્વક નદી પાર કરી શકાય તેમ હતું.

આ વાત સાંભળીને કર્નલ ગુસ્સે ભરાયો. સામે ઊભેલા સીગ્નલમેન, સ્ટેશન માસ્તર તથા રેલવે કંપનીને ખૂબ ખૂબ ગાળો દીધી. સાથે ઊભેલા સૌ મુસાફરોએ પણ જોરદાર વિરોધ કર્યો. પત્તાંની રમતમાં ઔડા તથા ફિક્સ સાથે ફોગ વ્યસ્ત હતા, બહારની બોલચાલ તરફ સાવ બેધ્યાન હતા. ગાડી અહીં થોભવાનું કારણ જાણવા એણે નોકરને મોકલ્યો હતો. નોકર એવી માહિતી આપવા ડબ્બામાં ચડવાની તૈયારી જ કરતો હતો. તે વખતે ડ્રાઇવરે મુસાફરોના ગુસ્સાને શાંત કરવા જાહેરાત કરી.

'ભાઈઓ, આ મુશ્કેલી પાર કરવાનો એક રસ્તો મારી પાસે છે.'

'દશ માઈલનો ફેરાવો લઈ ચાલીને જવાનો?' ટોણો મારતો હોય તે રીતે કર્નલ ગુસ્સાથી બોલ્યો.

'ના જી. પુલ ઉપર થઈને ગાડીમાં બેઠાં બેઠાં જ.'

'પરંતુ સીગ્નલમેન કહે છે કે પુલ નબળો છે?'

'ગાડીને થોડા માઈલ પાછળ લઈ જવી પડશે. ત્યારબાદ પુરપાટ ઝડપે દોડાવીને આપણે પુલની પેલેપાર નીકળી જઈશું એવું મારું માનવું છે.'

'મૂર્ખ માણસ છે આ ડ્રાઇવર. તેજ ગતિથી દોડતી ગાડીના ધક્કાથી પુલ જરૂર તૂટવાનો. સાથે ગાડી અને આપણે સૌ પણ નદીના પાણીમાં મરી જઈશું.' પાસપટર્યુ ફફડી ઊઠ્યો. એની ચેતવણીને ધ્યાનમાં લેવા કોઈ જ તૈયાર ન હતું. જોખમનો વિચાર કર્યા વિના જ અન્ય મુસાફરોએ સંમતિ બતાવી. કર્નલ પણ ખુશ થઈ ગયો. અતિઝડપે દોડતું વાહન પુલ વિના પણ સામે પાર પહોંચી જાય એવી વાત એણે રસપૂર્વક જણાવી. પચાસ ટકા સફળતાની વાત ઉપરથી કેટલાક આશાવાદી અને વધુ ઉત્સાહી મુસાફરો નેવું ટકા સફળતાની વાત કરવા લાગ્યા. એક માત્ર પાસપટર્યુ જ વિરોધ કરતો રહ્યો. એણે એક વચલો ઉપાય પણ જણાવ્યો. એ પ્રમાણે મુસાફરો સાવધાનીપૂર્વક ધીમે ધીમે પુલ ઉપર થઈને જ ચાલીને સામે પાર જાય, અને ત્યારબાદ એવી ખાલી ગાડીને એનો ડ્રાઇવર સાવ ધીમી ગતિથી સામે પાર લઈ આવે. એમાં અકસ્માત ટાળી શકાય તેમ હતું. પરંતુ કર્લન પ્રોક્ટર અને તેના માણસોએ એનો હુરિયો બોલાવ્યો. મશ્કરી કરતો હોય તેમ કર્નલે પૂછ્યું:

'તને ડર લાગે છે?'

'ના જી. અહીં ડરવાનો સવાલ નથી. અહીંથી વહેલા જવાની સૌથી વધુ ઉતાવળ મને તથા મારા માલિકને છે. હું એક ફ્રેન્ચમેન છું. મર્દાનગીમાં તમે અમેરિકનો કરતાં અમે ફ્રેન્ચમેનો જરાય પાછળ નથી, સમજ્યા. અહીં સવાલ મર્દાનગીનો નથી. એવું સો ટકા જોખમ લેવાની હું જરૂર જોતો નથી.'

બધી ચર્ચાને સમેટીને ડ્રાઇવરે મુસાફરોને મોટેથી સૂચના આપી કે સૌ પોતપોતાના ડબ્બામાં બેસી જાય. પાસપટર્યુ માટે પણ ડબ્બામાં ચડવા સિવાય છૂટકો ન હતો.

સૌ મુસાફરો પોતપોતાના ડબ્બામાં ચડી ગયા. ડ્રાઇવરે વ્હીસલ વગાડી. ગાડીને પાછળની દિશામાં ઊંધી ચલાવવા માંડી. એકાદ માઈલ ગયા બાદ ગાડી ઊભી રાખી બીજી વ્હીસલ સાથે ગાડીએ આગળ દોડવાની શરૂઆત કરી. ધીમેધીમે ઝડપ વધવા લાગી. પુલની નજીક આવતાં સુધી તો ગાડી તીરની ઝડપે દોડતી થઈ ગઈ. સો માઈલ જેટલી એની ઝડપ થઈ હશે. એનાં પૈડાં જાણે પાટાથી અધ્ધર રહીને ઊડવા લાગ્યાં. સેકંડના વીસ ધક્કને હિસાબે પીસ્ટન ઘૂમતો રહ્યો અને એન્જિન સમેત ગાડીને આગળ ખેંચતો રહ્યો. પુલ ઉપર થઈને ગાડી ક્યારે પસાર થઈ ગઈ, તેનો મુસાફરોને ખ્યાલ સુધ્ધાં

આવ્યો નહીં. આ ઝડપને અટકાવીને ગાડીને નજીકના સ્ટેશને ઊભી રાખવાનું શક્ય ન હતું. સ્ટેશનથી પાંચ માઈલ આગળ જઈને એ ઊભી રહી. ત્યાંથી એને ધીમેધીમે ઊંધી દિશામાં ચલાવીને સ્ટેશને લાવી થોભાવવામાં આવી.

ગાડીનું વજન તથા તેની ઝડપનો બેવડો માર નબળો પુલ ઝીલી શકે તેમ ન હતું. ગાડીનો છેલ્લો ડબ્બો એ ઝડપ સાથે પુલની સામી બાજુએ પહોંચ્યો. એ સાથે આખો પુલ કડાકા સાથે પત્તાના મહેલની જેમ નદીના જોરદાર પ્રવાહમાં તૂટી પડ્યો.

૨૮
વિફળ દ્વંદ્વ

મેડીસીન બૉ નદીના નબળા પુલની શું દશા થઈ હશે તેની ચિંતા કર્યા વિના ફોગ વગેરેને લઈ જતી ગાડીનો ડ્રાઇવર એને પૂર્વમાં હંકારતો જ રહ્યો. સાંજ સુધીમાં ફોર્ટ સાઉન્ડર્સ તથા શેઈનની ઘાટી વટાવીને ગાડી વધુ આગળ ઈવાન્સની ઘાટી સુધી પહોંચી ગઈ. અહીંનો આ રેલમાર્ગ દરિયાની સપાટીથી આઠ હજાર એકાણું ફૂટ, એટલે કે દોઢ માઈલની ઊંચાઈએ હતો. ઈવાન્સની ઘાટી રેલમાર્ગનું સૌથી ઊંચું સ્થાન હતું. અહીંથી હવે પૂર્વ તરફના ઢાળે ધીમે ધીમે રેલમાર્ગ નીચે ઊતરવાનો હતો. થોડા સમયમાં સપાટ પ્રદેશ શરૂ થયા બાદ પૂર્વમાં છેક ન્યુ યૉર્ક સુધી એવો સમથળ માર્ગ જ હતો.

ઈવાન્સ ઘાટીના અંતે આવેલા સ્ટેશનેથી રેલમાર્ગનો એક ફાંટો દક્ષિણમાં સીધો ડેન્વર શહેર તરફ જતો હતો. કોલોરાડો રાજ્યનું એ પાટનગર હતું. શરૂમાં એનું ખાસ મહત્ત્વ ન હતું, પરંતુ એ વિસ્તારમાં સોનાચાંદી જેવી કિંમતી ધાતુઓની ખાણ મળી આવતાં એની વસ્તી વધીને ૫૦ હજાર જેટલી થઈ હતી.

સાનફ્રાન્સિસ્કોથી શરૂ થયેલી આ રેલગાડીએ ત્રણ રાત અને ત્રણ દિવસની સફર કરીને અહીં સુધીમાં એક હજાર ત્રણસો બ્યાંસી માઈલનો પંથ કાપ્યો હતો. ન્યુ યૉર્ક પહોંચવા માટે હજી ચાર દિવસ થાય તેમ હતું. એંશી દિવસમાં પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરવાના ટાઈમટેબલ પ્રમાણે ફોગ સમય અને દોડ બંનેમાં સાથે જ હતા. રાત્રી દરમિયાન કેમ્પ વોલ્બાશ સ્ટેશન વટાવીને ગાડી લૉજ પોલ નદીને સમાંતરે પૂર્વ તરફ દોડતી રહી. અમેરિકાના પશ્ચિમ મધ્યમાં આવેલા વાયોમિંગ તથા કોલોરાડો રાજ્યો એ નદીથી જુદાં પડે છે. બંને રાજ્યોની હદે આગળ વધીને ગાડી રાત્રે ૧૧ વાગ્યે સેજ વિક સ્ટેશન પાસે નેબ્રાસ્કા રાજ્યમાં પ્રવેશી. એ રાજ્યની મધ્યમાં થઈને વહેતી પ્લેટ નદીને કાંઠે વસેલા જુલ્સબર્ગ શહેરમાં દાખલ થઈ.

યુનિયન પેસિફિક રેલરોડ તરીકે ઓળખાતા આ રેલમાર્ગનું ઉદ્‌ઘાટન ૨૩મી ઑક્ટોબર, ૧૮૬૭ના રોજે એના મુખ્ય ઇજનેર જનરલ ડોજે કર્યું હતું. રેલવે કંપનીના ઉપપ્રમુખ થોમસ ડુરાં તથા અન્ય આમંત્રિત મહેમાનો બે શક્તિશાળી એન્જિનો જોડેલી નવ ડબ્બાની ખાસ ગાડીમાં ઉદ્‌ઘાટનવિધિમાં ભાગ લેવા અહીં પધાર્યા હતા. આ રેલમાર્ગ સંબંધી સમાચારોને પ્રગટ કરતું ખાસ સામાયિક ‘રેલવે પાયોનિયર’નું પહેલું પ્રકાશન ડબ્બામાં જ ગોઠવામાં આવેલા પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં છપાયું હતું. ઉદઘાટન બાદ એ ઐતિહાસિક પ્રસંગને રંગારંગ બનાવવા, આ વિસ્તારના મૂળનિવાસી રેડઇન્ડિયનોની સાયોક્સ તથા પોનીઝ ટોળીઓ વચ્ચેના યુદ્ધની પ્રતિકૃતિ રજૂ કરવામાં આવી હતી. સમગ્ર કાર્યક્રમને મહેમાનોએ તાળીઓના ગડગડાટથી વધાવી લીધો હતો. ઉદ્‌ઘાટન બાદ ઉચ્ચ પદાધિકારીઓ અને શુભેચ્છકોએ પોતાના વક્તવ્યોમાં આ રેલમાર્ગનાં અને સાથે આ પ્રદેશના ઊજળા ભાવિની શુભેચ્છા પાઠવી હતી. અહીંની મરુભૂમિમાં અનેક નગરો વસવાની સાથે આર્થિક પ્રગતિની અપેક્ષા વ્યક્ત કરવામાં આવી હતી.

ઐતિહાસિક બની ગયેલાં આવાં સ્થળોને પાછળ છોડતી ગાડી રાત્રી દરમિયાન પૂર્વમાં દોડતી જ રહી. આરામદાયક સીટ કમ શૈયામાં મુસાફરોએ રાત્રી વિતાવી. સવારે આઠ વાગે ફોર્ટ મેકફર્સન સ્ટેશને ગાડી ઊભી કરી. નેબ્રાસ્કા રાજ્યના છેક પૂર્વ છેડે આવેલું ઓમાહા અહીંથી હજી ત્રણસો સત્તાવન માઈલ દૂર હતું. અહીંની મુખ્ય ગણી શકાય તેવી પ્લેટ નદી તથા તેની એક શાખાના વળાંકો પ્રમાણે વળાંક લેતી ગાડી એ બંને નદીઓનાં સંગમ સ્થળે વસેલા નોર્થ પ્લેઈટ સ્ટેશને થોભી. આ બંને નદીઓનાં પાણી દક્ષિણમાં આગળ જઈ અમેરિકાની સૌથી મોટી નદી મિઝુરીમાં ઠલવાય છે. અનેક રાજ્યોમાં થઈને દક્ષિણમાં વહેતી મિઝુરી આખરે મિસિસિપી તરીકે મેક્સિકોના અખાતને મળે છે.

પ્રશાંત મહાસાગરની મુસાફરી દરમિયાન ફોગે પૃથ્વીના પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધને વહેંચી ૧૮૦° ડિગ્રી રેખાંશની રેખા પાર કરી હતી. સૌથી પૂર્વમાં વધુ આગળ વધતાં આ નોર્થપ્લેઈટ સ્ટેશને તેમણે ૧૦૧ અંશ રેખાંશ પસાર કર્યું. ફોગ, ફિક્સ અને ઔડા પત્તાની રમતમાં તલ્લીન હતાં. અવારનવાર ત્રણે જીતતાં હતાં, તો હારતાં પણ હતાં. એ કારણે કોઈ કંટાળતું ન હતું. એવી એક બાજીમાં ફોગ જીતવાની અણી ઉપર હતા, તે જ વખતે પાછળથી એક ભારેખમ અવાજ આવ્યો.

‘હું તો આવી રમતમાં અસલી હીરા જ દાવ પર લગાવવાનું પસંદ કરું.’ ત્રણેયએ ચમકીને અવાજની દિશામાં જોયું. સાનફ્રાન્સિસ્કોની મોન્ટગોમરી સ્ટ્રીટમાં ફોગ અને ફિક્સ સાથે અનુચિત વર્તન કરનાર એ કર્નલ પ્રોક્ટર હતો. બંને પ્રતિસ્પર્ધીઓએ એકબીજાને ઓળખી લીધા.

‘અરે, તું અહીં છે? નાની નાની રકમ દાવમાં લગાવનારો અંગ્રેજ!!’ લડાયક મિજાજમાં હોય તે રીતે કર્નલે તુચ્છકારભાવ પ્રદર્શિત કર્યો.

‘એમ ત્યારે, અસલી હીરાના દાવ સાથે જ રમવાનું તું પસંદ કરે છે એમ જ ને!’ શાંતિથી ચાલી રહેલી પોતાની રમતમાં આ રીતના અનધિકૃત વિક્ષેપ સામે ફોગે નારાજગી વ્યક્ત કરી.

‘હા, હા કેમ નહીં. એ જ સાચી રમત છે. તને તો એવી રમતની ગતાગમ નહીં જ હોય. હું તને બતાવીશ.’ ફોગની માનહાનિ કરવાના હેતુથી કર્નલ બેફામપણે બોલતો હતો.

‘એવું માનવાની જરૂર નથી. દરેક વ્યક્તિ પોતાની રીતે રમત રમી શકે છે.’ ફોગને આ અર્થહિન વિવાદમાં રસ ન હતો. વાતને ટાળવા તેણે હળવાશથી જવાબ આપ્યો.

‘જા જા હવે. તું શું સમજે આ રમતમાં. જ્હોન બુલની ઓલાદ?’ ફોગને ઉશ્કેરવા માટે કર્નલે સીધી લાત મારવાની જ બાકી રાખી.

અંગ્રેજ સદ્‌ગૃહસ્થો માટે એ એક અપમાનજનક શબ્દપ્રયોગ હતો. ફોગ હવે વધુ અપમાન સહન કરી શકે તેમ ન હતું. તે પોતાની બેઠક ઉપર ઊભા થઈ ગયા.તેઓ બંને વચ્ચેના સંભવિત દ્વંદ્વયુદ્ધની કલ્પના માત્રથી ઔડા ધ્રૂજી ઊઠી. પઠ્ઠા જેવા ઋક્ષ કર્નલ સામેથી ફોગને ખસેડવા તેનો હાથ પકડીને ખેંચવા લાગી. નજીકમાં જ ઊભેલો પાસપર્ટ્યુ આ ઉદ્દંડ અમેરિકનને તિરસ્કારથી જોઈ રહ્યો. પોતાની શારીરિક તાકાતમાં એને પૂરેપૂરો ભરોસો હતો. પોતાના માલિકનું આ રીતે અપમાન કરનાર અમેરિકનને તે માફ કરવા તૈયાર ન હતો. એના ઉપર છલાંગ લગાવીને હુમલો કરવાની અણી ઉપર હતો ત્યાં જ ડિટેક્ટિવ ફિક્સ વચમાં પડ્યો. એણે હાથ ઊંચો કરી પાસપર્ટ્યુને અટકાવ્યો. કર્નલ તરફ નજર ઘુમાવીને એણે બરાડો પાડ્યો.

‘નાલાયક, જવાબ તો મારે તને આપવાનો છે. તેં ઉગામેલો મુક્કો મારા માથા ઉપર ઠોકાયો હતો. એનો બદલો મારે વાળવાનો છે.’ પોતાના દેશવાસીઓ માટે વપરાયેલા

અપમાનજનક શબ્દોથી ફિક્સને પણ ગુસ્સો ચઢ્યો હતો.

'ફિક્સ મહાશય', 'ફિક્સનો લડાયક જુસ્સો જોઈને તરત જ ફોગ બોલી ઊઠ્યા, 'માફ કરશો, પણ સાનફ્રાન્સિસ્કોના મોન્ટગોમરી સ્ટ્રીટમાં તમારા માથા ઉપર થયેલો પ્રહાર હકીકતમાં મારા માટે હતો. એ મારુ પહેલીવારનું અપમાન હતું. અહીં મારે કોઈ ઝઘડો વહોરવો ન હતો તેથી વાતને વાળવા મેં પ્રયાસ કર્યો. પરંતુ લાગે છે કે હવે એ પોતાને માટે આફતને આમંત્રી રહ્યો છે. એનો યોગ્ય જવાબ તો મારે જ એને આપવાનો હોય.'

'બોલ, ક્યાં અને ક્યારે તારે મારો જવાબ માંગવો છે? એ માટેનું હથિયાર પણ તારી પસંદગીનું.'

બે યોદ્ધાઓ વચ્ચેના સશસ્ત્ર દ્વંદ્વ માટેનું આ ખુલ્લું આહ્‌વાન હતું. એ યુદ્ધનો અંત બેમાંથી એક સંપૂર્ણ રીતે ધરાશાયી થાય તેમાં જ આવવાનો હતો. આ સંભવિત પરિણામ પોતાને માટે ચિતા ઉપરના મોત કરતાં વધુ ખરાબ હોવાનો ઔડાને ખ્યાલ આવ્યો. ફોગને કઈ રીતે આ હોળીમાં કૂદકો મારતાં અટકાવો, તે એને માટે પ્રશ્ન થઈ પડ્યો. ફિક્સ અને પાસપટર્યુ પણ બંને યોદ્ધાઓના શાબ્દિક પ્રહારોની ગરમી અનુભવી રહ્યા. ફોગને ત્યાંથી દૂર ખસેડવા ત્રણેય પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. પરંતુ હવે ફોગ પેલાની ધૃષ્ટતાથી બરાબરના ગુસ્સે ભરાયા હતા. પોતાનાં માણસોને ઠંડી મક્કમતાથી દૂર હડસેલ્યાં. તરત જ ડબ્બાની બહાર નીકળી પ્લૅટફૉર્મ ઉપર આવી ગયા. મોં ઉપર વિજયસ્મિત ફરકાવતો કર્નલ પણ બહાર નીકળ્યો. પોતાના મોં ઉપર ઉશ્કેરાટ કે ઉચાટનો ભાવ લાવ્યા વિના ફોગે પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીને જણાવ્યું:

'જુઓ મહાશય, હું અહીં અમેરિકા તમારી કે કોઈની પણ સાથે લડવા આવ્યો નથી. છતાં તમને શોખ છે તો તે માટે પણ હું પૂરેપૂરી રીતે તૈયાર છું. પરંતુ અત્યારે વહેલામાં વહેલી તકે ઇંગ્લૅન્ડ પહોંચવાની મને તાકીદ છે. એમાં થોડો પણ વિલંબ થાય તો મને ભારે નુકસાન થાય તેમ છે.' ફોગે વિનંતી કરી જોઈ. કર્નલ પલળે તેમ ન હતું. તે પોતાની આસૂરી તાકાત બતાવવાનો મોકો જવા દેવા માગતો ન હતો.

'તે હશે, પરંતુ તેની સાથે મને શું લાગેવળગે?'

'મારી મુશ્કેલી અંગેનો મારો ખુલાસો સાંભળી લે.' ફોગે હળવા શબ્દોમાં રજૂઆત કરી. 'સાનફ્રાન્સિસ્કોમાં વિના કારણ તેં મારું અપમાન કર્યું, ત્યારે જ મેં નક્કી કર્યું હતું કે ઇંગ્લૅન્ડનું મારું તાકીદનું કામ પતાવીને છ માસમાં જ હું અહીં પાછો આવીશ અને તેં કરેલા અપમાનનો બદલો વાળીશ.'

'ખરેખર.' ફોગની મજાક ઉડાવતો હોય તે રીતે કર્નલે ફોગનો ઉપાલંભ કર્યો. એને ગણકાર્યા વિના જ ફોગે પેલાને સખત શબ્દોમાં જણાવ્યું.

'છ માસ પછીની કોઈ પણ તારીખ અને સ્થળ તમે નક્કી કરી લો. તે સમયે અને સ્થળે હું હાજર થઈશ.'

'છ માસ પછીની તારીખ? દશ વર્ષ પછીની તારીખ નક્કી થાય તોપણ શું વાંધો છે?'

'મેં તમને છ માસનું જણાવ્યું છે. એમાં દસ વર્ષની વાત ક્યાં આવી?' ફોગને લાગ્યું કે આ માણસ માને તેમ ન હતું.

'આ તો તારી બહાનાંબાજી છે. દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવું હોય તો અત્યારે જ અને અહીં જ. નહીં તો કદી નહીં.'

'તું અત્યારે ક્યાં જઈ રહ્યો છે? ન્યુ યૉર્ક?'

'હું શિકાગો જાઉં કે ન્યુ યૉર્ક, એનાથી તને શું ફરક પડે છે.'

'તારે તો મારો જવાબ જ માંગવાનો છે ને? પ્લમક્રીક નામના સ્ટેશન અંગે તેં કંઈ સાંભળ્યું છે.'

'ના જી.'

'હવે પછી આવતું સ્ટેશન પ્લમક્રીક છે. ગાડી ત્યાં દશ મિનિટ માટે થોભવાની છે. એટલા સમયમાં તો રિવૉલ્વરમાંથી અનેક ગોળીઓ છૂટી શકે છે.'

'જેવી તારી મરજી. આવતા સ્ટેશને આપણે મળીશું.'

'આશા રાખું છું કે તું ત્યાં હાજર થશે.' જતાં પહેલાં આવો કડવો ટોણો મારવાનું કર્નલ ભૂલ્યો નહીં.

કાંઈ બન્યું જ ન હોય તેવી સ્વસ્થતાથી કર્નલે પોતાની બેઠક લીધી. ઔડાના મોં ઉપરથી નૂર ઊડી ગયું હતું. ફોગે તેને આશ્વાસન આપ્યું. જણાવ્યું કે ભસતા કૂતરા કરડી શકતા નથી. પોતાની જરા પણ ચિંતા નહીં કરવા જણાવ્યું. હવે પછી આવતા પ્લમક્રીક સ્ટેશને દ્વંદ્વ થવાનું હતું. તેની એણે તૈયારી કરવા માંડી. ફિક્સને પોતાના સેકન્ડ એટલે કે સહાયક તરીકે હાજર રહેવા વિનંતી કરી. કશ્મક્શ દરમિયાન સામો પક્ષ નિયમ પ્રમાણે વર્તન કરતો હતો કે નહીં, તેના ઉપર ધ્યાન રાખવા માટે બંને જણા પોતપોતાના સેકન્ડની નિમણૂક કરતા હોય છે. ફોગને બચાવવામાં ડિટેક્ટિવને રસ હતો. પોતાના આરોપીને સાંગોપાંગ અને સાજોનરવો ઇંગ્લૅન્ડ લઈ જવાની ધૂન હજી ઊતરી ન હતી. તેણે હા પાડી. ફોગે તરત જ રમતમાં ધ્યાન આપ્યું.

બપોરે ૧૧ વાગ્યે એન્જિનના ડ્રાઇવરે લાંબી વ્હીસલ વગાડી. પ્લમક્રીક સ્ટેશન હવે નજીકમાં હોવાની એ પૂર્વસૂચના હતી. દ્વંદ્વ માટે ફોગ તરત જ સ્ટેશનના પ્લૅટફૉર્મ ઉપર આવી ગયા. ફિક્સે તો ફોગની સાથે જ રહેવાનું હતું. પોતાના માલિકે થોડી જ મિનિટોમાં મોતનો મુકાબલો કરવાનો હોવાના વિચાર માત્રથી પાસપર્ટ્યુ અવાક્ બની ગયો હતો. ઔડા માટે આ એની બીજી અગ્નિપરીક્ષા બને તેમ હતું. ફોગને કાંઈ થાય તો, તેના વિનાની પોતાની જિંદગીની એ કલ્પના કરી શકે તેમ ન હતું. પોતાની બેઠકમાં જ ઢગલો થઈને ફસાઈ રહી.

બાજુના ડબ્બાનો દરવાજો ખોલીને કર્નલ પણ પોતાના સેકન્ડ સાથે આવી ગયો. બંને પ્રતિદ્વંદ્વીઓ હજી તો પોતાને માટે અનુકૂળ સ્થાન નક્કી કરે, તે જ વખતે ડબ્બામાંનો કંડક્ટર બહાર આવ્યો. મોટા અવાજે જાહેરાત કરવા લાગ્યો:

'મુસાફરોને વિનંતી કરવાની કે ગાડી અત્યારે જ ઊપડે છે. માટે સૌ ડબ્બામાં પોતાનું સ્થાન લઈ લો.'

'અરે, પણ અહીંનો વિરામ તો દશ મિનિટનો છે. હજી તો એક મિનિટ પણ થઈ નથી. સમય પહેલાં ગાડી ઉપાડી શકાય નહીં.' આ ગાડીને વધુ થોભાવવામાં એક માત્ર કર્નલને જ રસ હતો. તેણે ઊંચા અવાજે દલીલબાજી શરૂ કરી.

ના જી. ગાડી અહીં મોડી આવી છે. એ સમય સરભર કરવા અહીંથી વહેલા નીકળવું જરૂરી છે.'

'પરંતુ મારે તો આ માણસ સાથે દ્વંદ્વ ખેલવાનું છે. એ માટે અમે આ સ્થળ પસંદ કર્યું છે.'

'હું દિલગીર છું, મહાશય! ગાડી હમણાં જ ઊપડશે. ગાડી ઊપડવા માટેનો ઘંટ વાગી રહ્યો છે. તમે બેસી જાવ પ્લીઝ.'

હળવા આંચકા સાથે ગાડી ચાલુ થઈ. કચવાતા મને બંને સ્પર્ધકો ડબ્બામાં ચડ્યા. આ દ્વંદ્વમાં પોતે જ વિજયી બનવાનો હતો એવો કર્નલને આત્મવિશ્વાસ હતો. એમાં વિઘ્ન

આવતાં એ ગુસ્સે ભરાયો. એને ઠંડો પાડવા કંડક્ટરે એને વિકલ્પ બતાવ્યો.

'મહાશય, હું દિલગીર છું કે પ્લૅટફૉર્મ ઉપર દ્વંદ્વ ખેલવાની તમને તક મળી શકી નહીં. પરંતુ એ કામ તો તમે ચાલુ ગાડીએ પણ કરી શકો છો.'

'મને તો વાંધો નથી, પરંતુ આ માણસને એમાં અગવડ લાગે છે.' ફોગ તરફ જોઈને કર્નલે જવાબ આપ્યો.

'મને તકલીફ થશે એવું મેં કહ્યું નથી. મને તો ગમે ત્યાં ફાવશે. મારા નામે તું બહાનાં બનાવે તે ઠીક નથી.'

અધિકારી તરત જ બંને પ્રતિસ્પર્ધીઓ તથા તેના સહાયકોને કોરિડોરમાં થઈને છેક છેલ્લા ડબ્બામાં દોરી ગયો. એમાં બહુ જ થોડા મુસાફરો હતા. કંડક્ટરે તેઓને સંબોધીને જણાવ્યું: 'ભાઈઓ, બે પ્રતિસ્પર્ધીઓ પોતાનાં માન અને ગૌરવની રક્ષા માટે દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે. એ બંનેને એ માટે મોકળાશ મળી રહે તે માટે થોડો સમય બાજુના ડબ્બામાં ખસી જવા આપ સૌને મારી નમ્ર વિનંતી છે.'

લડાયક મગજના બે માથાફરેલ માણસો દ્વંદ્વયુદ્ધ કરતા હોય તે જોવાનું તો સૌને ગમે. પરંતુ એ દરમિયાન વછૂટતી ગોળી ઉપર એ બેનાં જ સરનામાં લખાયાં હોય એવું થોડું બને? એની ઝપટમાં આવવાની દરેકને બીક હતી. એ ખૂની તમાશો જોવાને બદલે શિર સલામત રાખવાનું જ સૌએ પસંદ કર્યું. ધીમે ધીમે સૌ બાજુના ડબ્બામાં ખસી ગયા.

માથાભારે અમેરિકન અને સૌજન્યશીલ ઇંગ્લિશ જેન્ટલમેન વચ્ચેના દ્વંદ્વયુદ્ધ માટે મેદાન હવે મોકળું બન્યું. બંનેએ છ છ ગોળી ભરેલી. બબ્બે પિસ્તોલ પોતાની પાસે રાખી. એકબીજા સામે ઘૂરકિયાં કરતાં બંને પ્રતિસ્પર્ધીઓ એમને માટે અખાડો બનેલા ખાલી ડબ્બામાં પ્રવેશ્યા. એન્જિનની વ્હીસલ થાય, ત્યારે એકબીજા ઉપર પ્રહાર કરવાની સમજૂતી થઈ. બંનેને એકલા અંદર રહેવા દઈ બંનેના સેકંડોએ દરવાજો આડો કર્યો. દ્વંદ્વનો આ ખેલ વધુમાં વધુ બે મિનિટોમાં જ પૂરો થવાનો હતો. ત્યારબાદ બંનેના મદદનીશોએ અંદર આવીને બેમાંથી જેને ગોળી વાગી હોય અને ઘાયલ થયો હોય કે મૃત્યુ પામ્યો હોય તેની વ્યવસ્થા કરવાની હતી. એવા ખતરનાક અને અનિશ્ચિત પરિણામની કલ્પના કરીને આ મદદનીશો ઊંચા જીવે બહાર પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા.

સાવ સરળ જણાતી આ કશમકશનું પરિણામ કલ્પના બહારનું, વરવું રહેવાનું હતું. ફોગને જો કાંઈ થયું તો ફિક્સની બધી જ મહેનત નિરર્થક થાય તેમ હતું. એવી સ્થિતિ ઔડા માટે ભારે અનર્થકારી બને તેમ હતું. હિંદુસ્તાન છોડ્યા પછીની એની દુનિયા માત્ર અને માત્ર ફોગમાં જ કેન્દ્રિત થઈ હતી. ડબ્બામાંથી ક્યારે ભડાકો થાય અને બેમાંથી એકની લાશ ઢળી પડે તેની અંતિમ પળો ગણાઈ રહી. પ્લૅટફૉર્મ ઉપરથી ગાડી ઊપડે તેની વ્હીસલની સૌ રાહ જોવા લાગ્યાં. બરાબર એ જ વખતે સ્ટેશનની બહારથી આદિવાસી ટોળાંએ ગાડી ઉપર હુમલો કર્યો હોય, તેવી ચિચિયારી તથા કોલાહલ સંભળાવા લાગ્યો. હુમલાખોરો ગાડીનો કબજો લેવા આવી રહ્યા હોવાની માહિતી સૌને મળી ગઈ. એકબીજા તરફ પિસ્તોલ તાકી રહેલા બંને પ્રતિસ્પર્ધીઓને પણ બહારના ઘાતક હુમલાનો ખ્યાલ આવી ગયો. એમનો સામનો કરવામાં વિલંબ થાય તો ગાડીમાંનો એક પણ મુસાફર જીવતો નહીં રહે એવી ગંભીર સ્થિતિ હતી. બંનેએ શાણપણ બતાવ્યું. તાત્કાલિક હથિયાર મ્યાન કરીને સહિયારા દુશ્મનનો સામનો કરવા બંને બહાર નીકળ્યા.

આ વિસ્તારમાં રહેતા સાયોક્ષ રેડ ઇન્ડિયનોનો આ કાંઈ પહેલો હુમલો ન હતો. અગાઉ પણ એમના તરફથી ઘણી વાર હુમલા થયા હતા. મોટાભાગના મુસાફરો આવા પ્રયાસોથી વાકેફ હતા. સ્વરક્ષણ માટે એ લોકોને બંદૂક જેવાં હથિયારો રાખવાનું જરૂરી

લાગતું. ચાલતી ગાડી લૂંટવાની હોય તો ગાડીને સમાંતર તેઓ ઘોડા દોડાવતા, અને તક મળતાં રેલિંગ પકડીને ડબ્બામાં કૂદકો મારતા. એ જ રીતે એન્જિનનો કબજો લઈ ગાડીને ઊભી રાખવા ડ્રાઇવરને ફરજ પાડતા. ગાડી ઊભી રહેતાં જ બહાર રહેલા તમામ હુમલાખોરો ડબ્બામાં દાખલ થઈ બંદૂકની અણીએ બધું જ લૂંટી લેતા.

આ વખતે સ્ટેશનમાં ઊભેલી ગાડી ઊપડવાની તૈયારીમાં હતી ત્યારે જ હુમલો થયો. બૂમાબૂમ થતાં તરત જ મુસાફરોએ પોતાનાં હથિયારો સાબદાં કર્યાં. ગાડી ઊપડવાની સૂચના કંડક્ટરોએ આપી હોવાથી બધા જ મુસાફરો ડબ્બામાં જ હતા. તેમણે તરત જ મોરચાબંધી કરી લીધી. લૂંટારાઓને સામો જવાબ આપવાની શરૂઆત કરી. એમના તરફથી વળતા ગોળીબારની લૂંટારાઓએ અપેક્ષા રાખી ન હતી. એ દરમિયાન એન્જિનના ડ્રાઇવરે એન્જિન ચાલુ કરવા દંડો ઘુમાવ્યો. ગાડી ચાલુ પણ થઈ અને ધીમે ધીમે ગતિ પકડવા લાગી. આ જોઈને બે હુમલાખોરો એન્જિનમાં ચડી ગયા અને બંદૂકના કૂંદા મારી ડ્રાઇવર તથા કોલમેનને સખત રીતે ઘાયલ કર્યા. બંને બેભાન બનીને એન્જિનમાં જ પડ્યા. ચાલુ થયેલી ગાડીને ઊભી રાખવા માટે હુમલાખોરોએ વરાળ છોડવાનો દંડો નીચે લેવાને બદલે જોરથી ઊંચે ચઢાવી દીધો. થોકબંધ વરાળ છૂટી છતાં ગાડી થોભવાને બદલે ઝડપથી દોડવા લાગી.

લૂંટારાઓને તો એને કારણે કાંઈ ગુમાવવાનું હતું નહીં. બંને પક્ષે ચાલી રહેલા ગોળીબાર વચ્ચે પણ મુસાફરોનો માલસામાન તથા મોટી બૅગો તેમણે બહાર ફેંકવા માંડી. મુસાફરોની ગોળીઓથી બે ડઝન લૂંટારાઓ ડબ્બામાં તેમજ બહાર ફંગોળાઈને માર્યા ગયા. ઘણા મુસાફરો પણ ઘવાયા. પોતાની બેઠકોમાં આડા પડીને તેઓ કણસી રહ્યા. ફોગ અને કર્નલ એકબીજા સામે વાપરવા માટેની ગોળીઓ હુમલાખોરો સામે વાપરવા લાગ્યા. દ્વંદ્વયુદ્ધ માટે મોકળાશ કરી આપવા સાથે ગયેલો કંડક્ટર એમની સાથે જ હતો. ગોળીથી એને પણ ઈજા થઈ, છતાં ભાનમાં હતો. કર્નલ પ્રોક્ટર ગંભીર રીતે ઘવાયો હતો. ઘવાયેલા કંડક્ટરને ખ્યાલ હતો કે ઝડપથી આગળ દોડી રહેલી ગાડીને આગળના ફોર્ટ કર્ની સ્ટેશને રોકી શકાય તો હજી પણ બહારથી મદદ મળી શકે તેમ હતું. એ સ્ટેશને રેલમાર્ગના રક્ષણ માટે સો સૈનિકોની એક ટુકડી રાખવામાં આવતી હતી. ગાડી ત્યાં જો ઊભી નહીં રહે,તો હુમલાખોરો ભારે ખાનાખરાબી કરે તેમ હતું. કંડક્ટર પોતે ઘવાયો હતો એટલે એન્જિન સુધી પહોંચી શકે તેમ ન હતું. તેણે ફોગને વાત કરી. ફોગ તરત જ તૈયાર થયા. આગળના ડબ્બામાં જવાની શરૂઆત કરી, ત્યાં જ પાસપટર્યુએ તેમને અટકાવ્યા. પોતે એ કામ વધુ સારી રીતે કરી શકશે, એમ જણાવી તેણે કોરિડોરમાં આગળ દોડવા માંડ્યું.

એન્જિનની સાવ નજીકનો ડબ્બો કેરેજ વાન હતો. તેમાં થઈને એન્જિન સુધી સીધા જઈ શકાય તેવો કોરિડોર ન હતો. છેક એન્જિન સુધી પહોંચવામાં ઘણો સમય લાગે તેમ હતું. એ દરમિયાન ગાડી ફોર્ટ કર્ની સ્ટેશનની આગળ નીકળી જાય તો આ કસરતનો કોઈ અર્થ ન રહે તેમ હતું. ક્ષણભર એ મૂંઝાયો. આખરે ઉપાય મળ્યો. સૌથી આગળની પેસેન્જર કારના છેડા સુધી કોરિડોર મારફતે જઈ એનું બારણું ઉઘાડ્યું. આગલા કેરેજવાન સાથે જોડતી કડીને એ સહેલાઈથી છોડી શકે તેમ હતું.

થોડી મથામણ કરવી પડી, પરંતુ એન્જિન સાથેના એ આગલા ડબ્બાથી પાછળના તમામ ડબ્બાઓને છૂટા કરવામાં એ સફળ થયો. પાછળનું ભારણ એકદમ છૂટું થતાં, એન્જિન ફક્ત એક જ ડબ્બાને લઈને તીરની જેમ સડસડાટ આગળ ધસવા લાગ્યું. પાછળના ડબ્બાઓ પણ થોડો સમય દોડતા રહ્યા. પરંતુ એન્જિન વિનાના એ ડબ્બા ઝાઝા આગળ જઈ શકે તેમ ન હતું. પોતાના જ ભારને કારણે ધીમા પડીને આખરે ફોર્ટ કર્ની

સ્ટેશનથી માત્ર સો ફૂટના અંતરે ઊભા રહી ગયા.

ડબ્બાઓમાંથી હજી પણ ગોળીબારોના અવાજો આવતા હતા. સૈનિક ગેરિસનના કમાંડરને ખ્યાલ આવી ગયો કે ગાડી ઉપર હુમલો થયો હતો. સૈનિકોએ તરત જ ગાડીને ઘેરી લીધી. ગાડી ધીમી પડી હોવાનો ખ્યાલ આવતાં હુમલાખોરો ડબ્બામાંથી કૂદીકૂદીને ભાગવા માંડ્યા. ગાડી ઊભી રહી ત્યાં સુધીમાં તો બાકી બચેલા બધા જ હુમલાખોરો ડબ્બામાંથી કૂદીને દક્ષિણમાં ભાગી ગયા.

બરફના અફાટ રણમાં એમની પાછળ સૈનિકોને દોડાવવાનું છાવણીના કમાન્ડરને જરૂરી ન લાગ્યું. સૈનિકોએ ગાડીનો કબજો લઈ મુસાફરોમાં વ્યવસ્થા સ્થાપી. મુસાફરોની ગણતરી કરવામાં આવી. એમાં ત્રણ મુસાફરો ગુમ થયા હોવાનું જણાયું. એ ગુમ થયેલા મુસાફરોમાં ફોગનો નોકર પાસપટર્યુ પણ હતો.

૨૯

અપહૃતોની મુક્તિ

સાયેક્સ જાતિના રેડ ઇન્ડિયનોનો હુમલો તો નિષ્ફળ બનાવી શકાયો, પરંતુ ભાગતી વખતે એ લોકો જે ત્રણ મુસાફરોનું અપહરણ કરી ગયા હતા. તેમને છોડાવવાનું કામ મુશ્કેલ હતું. પાસપર્ટ્યુ એમાંનો એક હતો. એ લોકો જીવતા હશે કે નહીં તે પણ કોઈ કહી શકે તેમ ન હતું.

અનેક મુસાફરોને ગોળી વાગી હતી. ગંભીર ઈજા પામેલાઓને ફોર્ટ કર્નીમાં મળી શકે તેવી સારવાર આપવામાં આવી. એવા મુસાફરોમાં કર્નલ પ્રોક્ટર પણ હતો. હુમલાખોરો સામે એ માણસ સામી છાતીએ ઝૂઝ્યો હતો. ઔડા અને ફોગ સલામત હતાં. ફિક્સને હળવી ઈજા થઈ હતી, પરંતુ પાસપર્ટ્યુનો પત્તો ન હતો. એને માટે અમંગળની કલ્પના કરી ઔડા આંસુ વહાવવા લાગી. ફોગે એને આશ્વાસન આપી સ્વસ્થ કરવા પ્રયાસ કર્યો. પાસપર્ટ્યુને જીવતો પાછો લાવવા તે બધું જ કરી છૂટશે એવો સધિયારો આપ્યો. પોતે શરૂ કરેલી મુસાફરી દરમિયાન આ નોકરનું અપહરણ થયું હતું. તેની મદદે જવાની જવાબદારી બાબતમાં ફોગ સ્પષ્ટ હતા. એના પ્રત્યેની ઔડાની લાગણી પણ ફોગ સમજતા હતા. ઔડા માટે એ માત્ર નોકર ન હતો, પરંતુ સ્વજન બની ગયો હતો. એનું જીવન જોખમમાં હતું. ફોગનું આશ્વાસન અને નિર્ધાર સાંભળીને ઔડા માંડ માંડ શાંત થઈ.

ફોગે જાણ્યું હતું કે ધીમી પડેલી આ ગાડીમાંથી કૂદીને હુમલાખોરો દક્ષિણમાં રિપબ્લીકન રીવરને કાંઠે દોડતા જોવામાં આવ્યા હતા. મેદાનમાં બરફની ચાદર પથરાયેલી હતી. તેમાં એ લોકોનાં પગલાં તથા ઘામાંથી વહેતા લોહીનાં સ્પષ્ટ નિશાન દેખાતાં હતાં. એણે તરત જ નિર્ણય લીધો, ‘પાસપર્ટ્યુને જીવતો પાછો લાવવો હોય તો એક પળના પણ વિલંબ વિના એ નિશાનીઓને આધારે આગળ વધવું જોઈએ.’ તરત જ આર્મી ગેરીસનના કમાંડરને ફોગે વિનંતી કરી, ‘મહાશય, હુમલા દરમિયાન આપણા ત્રણ મુસાફરો ગુમ થયા છે. તેઓ હજી પણ જીવતા હોય, તો તેમને છોડાવવા કાંઈક પગલાં ભરવાનું જરૂરી લાગે છે. એમને શોધવા તમે સૈનિકોને મોકલવાનું વિચારો છો?’

‘આ ઘણી જ ગંભીર બાબત છે. દક્ષિણમાં ભાગેલા એ હુમલાખોરો કદાચ આર્કાન્સાસ સુધી પહોંચી ગયા હોય તેવી શક્યતા છે. એટલે દૂર સુધી એમનો પીછો કરવામાં આ સ્ટેશનને હું રેઢું મૂકી શકું નહીં.’

પરંતુ અહીં ત્રણ મુસાફરોની જિંદગીનો સવાલ છે.’

‘તમારી લાગણી હું સમજી શકું છું,પરંતુ એ ત્રણ માણસો માટે પચાસ માણસોનાં જીવન જોખમમાં મૂકવાનું મારે માટે શક્ય નથી.’

‘તમે તેમ કરશો કે નહીં તેની મને ખબર નથી.’ફોગે પોતાના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ જઈ કડક અવાજે ઑફિસરને જણાવ્યું, ‘પરંતુ એ ત્રણ માણસોને બચાવવાની તમારી ફરજ છે, તે હું જાણું છું.’

'જુઓ મિસ્ટર, મારી ફરજ શું છે તે હું સારી રીતે જાણું છું.મને તે શીખવવાની જરૂર નથી.'

'જેવી તમારી મરજી.' ફોગે પોતાની લાચારી વ્યક્ત કરી. વધુમાં પોતાનો નિર્ધાર મક્કમપણે જણાવ્યો, 'બાકી એ ત્રણેને બચાવવાની હું મારી નૈતિક ફરજ સમજું છું. ગમે તે થાય, પરંતુ એ ફરજનું પાલન કરીશ જ. ભલે મારે એકલાએ જવું પડે.'

ફોગની વાત સાંભળી ફિક્સને પણ શૂરાતન ચડ્યું. બોલ્યો:

'મિસ્ટર ફોગ, એ ત્રણ બંધકોને છોડાવવા તમે એકલા જશો?'

'હા જી. કોઈ સાથે ન આવે તો હું એકલો જઈશ. પોતાના જીવના જોખમે એ માણસે ગાડી થોભાવી હતી. એને લીધે જ આપણે સૌ સલામત રહી શક્યા છીએ. એને હુમલાખોરોની દયા ઉપર છોડાય જ નહીં.'

'તમે બહાદુર છો, પણ સામે અનેક શત્રુઓ છે. તમે એકલા તેમનો સામનો નહિ કરી શકો.'

ફોગના અડગ સંકલ્પથી કમાંડર નરમ પડ્યો. 'હું તમારી સાથે મારા ત્રીસ સૈનિકોને મોકલી શકીશ.'

'આભાર તમારો, કમાંડર. તમારી આ મદદથી એ ત્રણે મુસાફરોને આપણે છોડાવી શકીશું, એમાં મને શંકા નથી.'

'હું પણ તમારી સાથે આવવાનું પસંદ કરીશ.' ફિક્સ પણ ફોગની મદદમાં સાથે જવા તૈયાર થયો.

'જુઓ મિ. ફિક્સ, તમને યોગ્ય લાગે તેમ તમે કરી શકો છો. છતાં હું ઇચ્છું છું કે...' તેના ખભા ઉપર હાથ મૂકીને ફોગે વિનંતી કરતાં જણાવ્યું, 'તમે અહીં જ રહો. ઔડા એકલી એકલી મૂંઝાતી રહેશે. કોઈ સંજોગોમાં મને કાંઈ થાય તો તમે એને ઇંગ્લૅન્ડ પહોંચતી કરવામાં મદદ કરી શકશો. આપણા ત્રણ સિવાય અન્ય કોઈને જ તે ઓળખતી નથી.' તેની આંખોમાં આંખ પરોવીને કરેલી વાતથી પળભર તો ફિક્સ ગૂંચવાડામાં પડ્યો. ફોગ અમેરિકામાં જ ક્યાંક અદૃશ્ય થઈ જશે એવી શંકા ફરીથી મનમાં સળવળી ઊઠી. એને થયું કે નોકરને શોધવાને બહાને અહીંના અજ્ઞાત પ્રદેશમાં જતો ફોગ પાછો ન આવ્યો તો? બૅન્ક ઑફ ઇંગ્લૅન્ડની લૂંટના આરોપીને અહીંના અગોચર પ્રદેશમાં એકલા જવા દેવાનું કેટલે અંશે વાજબી ગણાય? એક વાર તો નક્કી કર્યું કે ફોગની વિનંતીને ફગાવી દેવી. પરંતુ ફોગની સાથે ફરીથી નજર મળતાં એનો દૃઢ ઇરાદો હવામાં ઓગળી ગયો. નમ્રતાથી બોલી જવાયું:

'જેવી તમારી મરજી. હું અહીં રહીશ. ઔડાની ચિંતા કરશો નહીં.'

ફોગે ઔડાના બંને હાથ પકડીને હિંમત આપી. જણાવ્યું કે પોતે એ ત્રણ માણસોને સાજાનરવા લઈને વહેલી તકે આવી જશે. 'ઑપરેશન પાસપર્ટ્યુ' માટે નીકળતાં પહેલાં પાઉન્ડની નોટો તથા સામાન ભરેલી બૅગ ઔડાને સાચવવા આપી. દક્ષિણમાં જતા પહેલાં સૈનિકોને પ્રોત્સાહન આપવા ફોગે તેમને સંબોધીને જણાવ્યું:

'મિત્રો, અપહૃત થયેલા ત્રણેને આપણે જીવંત પાછા લાવી શકીશું, તો તે સંજોગોમાં પાંચ હજાર ડૉલરની રકમ તમને ઇનામ તરીકે હું આપીશ.'

બપોરના ભોજન બાદનો આ સમય આમ તો આરામનો ગણાય. છતાં સ્થિતિની ગંભીરતાને ધ્યાનમાં રાખી, ફોગ અને પેલા ત્રીસ સૈનિકોએ તરત જ નીકળવાનું પસંદ કર્યું. ઔડા એકલી જ સ્ટેશનના વેઈટિંગ રૂમમાં પુરાયેલી રહી. ઊંઘ આવવાની તો કોઈ શક્યતા જ ન હતી. ફોગની ઉદારતા તથા હિંમતની તે મનોમન પ્રશંસા કરતી રહી. પોતાના નોકરની

જિંદગી માટે ફોગે પોતાનું નસીબ જ નહીં, પોતાની અંગત સલામતીને પણ જોખમમાં મૂકી હતી. કોઈ ઉપકારભાવ સાથે નહીં, પરંતુ ફરજના ભાગ સાથે એણે એ જવાબદારી સ્વીકારી હતી.

ડિટેક્ટિવ ફિક્સના મનમાં રહેલું શંકાનું ભૂત ફરીથી ધૂણવા લાગ્યું. હાથમાં આવી ગયેલા શિકારને એ રીતે છટકી જવા દેવાના નિર્ણય માટે હવે એ પસ્તાવો કરવા લાગ્યો. એવી ક્ષણિક નબળાઈ માટે પોતાની જાત ઉપર ગુસ્સો કરી, ગાળો દેવા લાગ્યો:

'હું મૂર્ખ છું. મારી મૂર્ખાઈનું ફળ મને મળશે જ.'

એ લૂંટારો બંધકોને છોડાવવાનું બહાનું બનાવીને રફુચક્કર થઈ ગયો છે. કેવું છે મારું મન? આરોપીએ લાગણી ભરેલા બે શબ્દો કહ્યા, અને પોતે તેમાં તણાઈ ગયો. મેં મારી જાતને ગધેડો પુરવાર કર્યો છે.'

આ પ્રકારના નકારાત્મક વિચારોની વણઝાર એના મગજમાં વહેતી જ રહી. માનસિક રીતે એ લગભગ માંદો પડી ગયો. અસ્વસ્થ દશામાં પ્લૅટફૉર્મના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી આંટા મારવા લાગ્યો. સમય એને માટે જાણે સ્થગિત બની ગયો. મનમાં ઘૂમરી લઈ રહેલા વિચારોને કોઈક વ્યક્તિ સમક્ષ બહાર કાઢી શકાય, તો મગજ કાંઈક હળવું થાય એમ વિચાર્યું. અહીં ઔડા સિવાય બીજું કોઈ એને ઓળખતું ન હતું. પરંતુ એમાં ભારોભાર જોખમ હતું. પાસપર્ટ્યુ જો વફાદાર નોકર હતો, તો ઔડા ફોગની ભક્ત હતી. નોકરની જેમ જ એ ભકતાણીને પણ ફોગમાં આંધળો વિશ્વાસ હતો. એના તરફથી આવનારા વિષમ પ્રત્યાઘાતનો વિચાર આવતાં જ એ ડરી ગયો. ફોગને એકલાને જવા દઈને એણે મૂર્ખાઈ તો કરી જ હતી, અને હવે ઔડાને વાત કરવામાં મૂર્ખાઈ ઉપર મોર બેસાડવા જેવી સ્થિતિ થાય એમ લાગ્યું.

તો પછી કરવું શું? ફોગનો પીછો કરવા નીકળવું? શું એ શક્ય હતું? ફોગ અને સૈનિકો હુમલાખોરોનો પીછો કરવા નીકળ્યા, ત્યારે અગાઉ પડેલા બરફમાં તેઓનાં પગલાનાં નિશાન સ્પષ્ટ હતાં. એને આધારે તેઓનો પીછો કરવાનું ફોગ માટે શક્ય હતું. પરંતુ ત્યારબાદ થયેલી બરફવર્ષામાં આગળનાં અને પાછળનાં બધાં જ નિશાન અદૃશ્ય બન્યાં હતાં. ગુમ થયેલા આરોપીને શોધવા જતાં પોતે જ ગુમ થઈ જાય તેવી સ્થિતિ હતી. માર્ગ ભૂલીને કોઈ દુશ્મન ટોળીના પ્રદેશમાં પહોંચી જવાની શક્યતા પણ હતી. પાસપર્ટ્યુને છોડાવવા ફોગ અને ત્રીસ સૈનિકો જઈ શક્યા હતા. અજાણ્યા માર્ગેથી પોતાનું અપહરણ થાય તો કોઈને ખબર પણ પડવાની ન હતી.

મનોમન અનેક વિકલ્પો એણે વિચારી જોયા, પરંતુ કોઈ પણ ઉપાય સફળ થાય એવી શક્યતા દેખાઈ નહીં. ફોગનો પીછો કરતાં રહેવાનું પોતાનું હાલનું સાહસ નિષ્ફળ ગયું હોવાની એને ખાતરી થઈ. આરોપીની ધરપકડ કરીને મોટું ઇનામ પામવાનું દિવાસ્વપ્નું હવામાં ઓગળતું લાગ્યું. ઘડીભર તો થયું કે પોતાનું અભિયાન અહીંથી જ છોડીને વહેલી તકે ઘરભેગા થઈ જવું.

બપોર બાદ બે વાગ્યાનો સમય થયો. બરફવર્ષા ચાલુ હતી. એવા સમયે પૂર્વ દિશામાંથી રેલગાડી આવતી હોય તેવો વ્હીસલનો અવાજ સંભળાયો. ફલડલાઈટ સાથેનો એક કાળો ઓળો વરસતા બરફનું આવરણ ચીરતો સ્ટેશનની નજીક આવતો દેખાયો. સ્ટેશનની બહાર ઊભા રહેલા ડબ્બામાં ગોઠવાયેલા સૌ મુસાફરોને આશ્ચર્ય થયું. સમયપત્રકમાં એ સમયે કોઈ રેલગાડી આવવાની નોંધ પણ ન હતી. ઓમાહાએ તાર કરીને બીજું એન્જિન મંગાવ્યું હતું. તેનો જવાબ આવી ગયો હતો. ત્યાંથી મદદને આવતાં ચારપાંચ કલાક નીકળે તેમ હતું, પરંતુ સૌના કુતૂહલનો થોડા જ સમયમાં અંત આવ્યો.

સ્ટેશન બહાર ઊભેલા ડબ્બાઓવાળું જ એ એન્જિન હતું. પાસપર્ટ્યુના પ્રયાસને કારણે મુસાફરોના ડબ્બાથી એ એન્જિન, તેની સાથેના કેરેજવાન સાથે છૂટું પડી ગયું હતું. હળવું બની ગયેલું એન્જિન તીરની ઝડપે દોડી ગયું હતું. એનો ડ્રાઇવર તથા મદદનીશને કૂંદા મારીને હુમલાખોરોએ બેભાન કર્યા હતા. બ્રેક લગાવીને એ ભાગતા એન્જિનને થોભાવી શકે એવું કોઈ જ એમાં ન હતું. બોઈલરમાં નવા કોલસા નાંખી વરાળનું પ્રેસર ચાલુ રાખે તેવું પણ કોઈ ન હતું. થોડા માઈલ દોડ્યા પછી પ્રેસરના અભાવે એન્જિન ડાહ્યુંડમરું બનીને ઊભું રહી ગયું. સાવ વેરાન પ્રદેશમાં એવી બરફવર્ષામાં એની સારસંભાળ લેનારું કે અટકચાળું કરનાર પણ કોઈ ન હતું. થોડા સમય બાદ ડ્રાઇવર અને મદદનીશને કળ વળતાં ભાનમાં આવ્યાં, ત્યારે ડબ્બાઓ વિનાના પોતાના એન્જિનને જોઈને એમને ખ્યાલ આવી ગયો. મદદનીશ તરત જ બોઈલમાં નવા કોલસા પૂરવા માંડ્યો. ધીમેધીમે વરાળનું પ્રેસર વધવા લાગ્યું. પરંતુ ડ્રાઇવર દ્વિધામાં હતો. બાકીના ડબ્બાઓને લીધા વિના જ ઓમાહા પહોંચી જવું કે પાછળ રહી ગયેલા ડબ્બાઓની ભાળ કાઢવા પાછા જવું. સ્થાનિક રેડ ઇન્ડિયનોએ ગાડી ઉપર હુમલો કર્યો હતો તેનો ડ્રાઇવરને ખ્યાલ હતો. પણ પોતાનું એન્જિન એનાથી કેવી રીતે છૂટું પડ્યું, તેનો એને ખ્યાલ ન હતો. પાછળ રહી ગયેલા ડબ્બાઓમાં હુમલાખોરોએ લૂંટફાટ કરી હશે અને ભાગી છૂટ્યા હશે, અને હવે ત્યાં ખૂનખરાબાનો માહોલ હશે એટલો ખ્યાલ જરૂર આવ્યો. મુસાફરોને કદાચ હવે જ મદદની ખાસ જરૂર હશે, એમ વિચારી ડ્રાઇવરે એન્જિનને રીવર્સ ગિયરમાં મૂકીને ફોર્ટ કર્ની તરફ દોડાવવા માંડ્યું.

ડબ્બાઓથી છૂટું પડી ગયેલું આગળ ભાગી ગયેલું એન્જિન પાછું આવ્યું. ઠંડી ઋતુમાં અધવચ રઝળી પડેલા મુસાફરોએ એને ઉમળકાથી વધાવ્યું. ડ્રાઇવરે તરત જ કાર્યવાહી શરૂ કરી. મુસાફરોને ડબ્બામાં પોતાનું સ્થાન લેવા સૂચના આપી. એન્જિનને ફરીથી ડબ્બાઓ સાથે જોડી દીધું. વેઈટિંગરૂમમાં પુરાઈને ફોગની રાહ જોઈ રહેલી ઔડાને ખ્યાલ આવતાં દોડીને બહાર આવી. ડ્રાઇવરને મળીને પૂછ્યું:

'તમે અત્યારે જ ગાડી હંકારી જવા માંગો છો?'

'હા મેડમ. વહેલી તકે અહીંથી જવું પડશે.'

'પરંતુ અપહરણ થયેલા ત્રણ મુસાફરો અને તેને છોડાવવા નીકળેલા મિસ્ટર ફોગ હજી આવ્યા નથી. તેમને લીધા વિના જ તમે ગાડીને હંકારી જશો?'

'હું દિલગીર છું, મેડમ! પરંતુ તેઓ ક્યારે આવે તે નિશ્ચિત નથી. અચોક્કસ સમય સુધી આપણે રાહ જોઈ શકીશું નહીં, પણ પાછળ રહી ગયેલા મુસાફરો હવે પછીની ગાડીમાં આવી શકશે.'

'હવે પછીની ગાડી ક્યારે મળશે?' ઔડાએ પૂછ્યું.

'આવતીકાલે સાંજે.'

'ચોવીસ કલાક બાદ? બહુ મોડું થઈ જશે. પેલા લોકો આવે ત્યાં સુધી ગાડીને થોભાવવાની જરૂર છે.'

'નહીં જી. એ શક્ય નથી મેડમ. આપ આવવા માંગતા હો તો ઉતાવળ કરો અને ડબ્બામાં બેસી જાવ.'

'આભાર તમારો, પરંતુ મારા સાથીઓને છોડીને અહીંથી ખસવાનું હું પસંદ નહીં કરું.'

ડિટેક્ટિવ ફિક્સે આ વાતચીત સાંભળી. અત્યાર સુધી આ સ્થળ છોડીને ઘરભેગા થઈ જવાનો એણે નિર્ણય લીધો હતો, પરંતુ કોઈ વાહન ન હતું. હવે જ્યારે એને લઈ

જવા માટે ગાડી ઊપડવાની તૈયારીમાં હતી, ત્યારે એનો નિર્ધાર મોળો પડી ગયો. ઔડા જેવી એક સ્ત્રી જો આશા છોડતી ન હોય તો, પોતાને નાસીપાસ થવાને કોઈ કારણ ન હતું. અહીં રોકાઈ જવામાં એના મિશનની સફળતા માટે થોડી પણ આશા રહેતી હતી. મેદાન છોડીને પીછેહઠ કરવામાં કાંઈ જ હાથ આવવાનું ન હતું.

કર્નલ પ્રોક્ટર સહિતના તમામ ઘાયલ મુસાફરોને પણ સંભાળપૂર્વક ડબ્બામાં લેવામાં આવ્યા. એન્જિનની વ્હીસલ થઈ. ફોગ, ઔડા તથા ફિક્સ અને ત્રણ અપહૃતોને સાથે લીધા વિના જ ગાડીએ ઓમાહાની દિશામાં પ્રયાણ કર્યું. એન્જિનમાંથી નીકળી રહેલો કાળો ધુમાડો ત્યાં થઈ રહેલી બરફવર્ષામાં ભળી ગયો. થોડે દૂર ગયા પછી ગાડી પણ દેખાતી બંધ થઈ.

ફોર્ટ કર્નીનું સ્ટેશન ફરીથી વેરાન બની ગયું. મુસાફરોની હાજરીને કારણે થતી હલચલ તથા કોલાહલનું સ્થાન સન્નાટાએ લીધું. ઔડા ફરી પાછી વેઈટિંગ રૂમના કાંઈક રાહત આપે તેવા સ્થાનમાં પુરાઈ ગઈ. ફિક્સ સ્ટેશનના મકાનના છાપરાની નીચેના બાંકડા ઉપર બેઠો. એની નજર દક્ષિણ તરફ જે રસ્તે થઈને ફોગ ગયા હતા તે ઉપર સતત ખોડાયેલી હતી. ઔડા થોડા થોડા સમયે રૂમની બહાર આવીને દક્ષિણ તરફ જોઈ ઊભી રહેતી. કાંઈક અવાજ આવતો હોય તો તે સાંભળવા કાન સરવા કરતી. ચાલુ બરફવર્ષાને કારણે ક્ષિતિજ પણ ટૂંકી બની હતી. કોઈક આવતું હોય તો તેની ઝાંખી મેળવવા આંખ ખેંચી જોઈ રહેતી. આખરે નિરાશ બનીને પાછી આવતી. તેઓ બંનેની ચિંતા અલગ અલગ હતી. બંને મૌન હતાં. પોતપોતાના વિચારોમાં જ અટવાયેલાં હતાં.

રાહ જોવામાં રાત પડી. સૈનિકોની ટુકડીનો કમાંડર પણ હવે ચિંતાતુર હતો. બરફવર્ષા હળવી બની હોવા છતાં ઠંડી કાતિલ હતી. ચિંતાથી ઘેરાયેલી ઔડા માટે ઊંઘ વેરણ બની હતી. રાતના અંધારામાં બહાર નીકળવાનું જોખમ લઈ શકાય તેમ ન હતું. અશુભ કલ્પનાના ઘોડા પૂરપાટ દોડતા હતા. બહારની ઠંડીમાં ઠૂંઠવાઈ રહેલા ફિક્સની કલ્પનાઓ પણ ઠંડી બની ગઈ. હાથમાં આવેલા શિકારને છટકવા દીધો તેનો મનોમન અફસોસ કરતો રહ્યો.

સૌની ચિંતા વચ્ચે રાત જેમતેમ પૂરી થઈ. બરફવર્ષા લગભગ બંધ થઈ હતી. ક્ષિતિજ ઉપર પૂર્વમાં સૂરજ દેખાવાની શક્યતા ન હતી, પરંતુ બધું સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાતું હતું. દક્ષિણ દિશા હજી ખાલીખમ હતી. સાત વાગવા છતાં ફોગ તથા સૈનિકોના આગમનના અણસાર મળતા ન હતા. કમાન્ડર મૂંઝાવા લાગ્યો. ગયેલા સૈનિકોની શોધમાં બીજા સૈનિકો મોકલવાનો વિકલ્પ એણે વિચાર્યો. પરંતુ એ પણ ગુમ થાય તો એને માટે જવાબ આપવાનું મુશ્કેલ બની જાય.

બરાબર એ જ સમયે દૂર દક્ષિણ દિશામાં ગોળીબારના અવાજ સંભળાયા. ઔડા દોડતી બહાર નીકળી આવી. કેમ્પમાંના સૈનિકો પણ બહાર આવી અવાજની દિશામાં જોવા લાગ્યા. અડધા માઈલ જેટલા અંતરે અમેરિકન ધ્વજ લહેરાવતા સૈનિકોની શિસ્તબદ્ધ ટુકડીને તેમણે આવતી જોઈ. સૌએ રાહત અનુભવી. જોકે ઑપરેશન પાસપર્ટ્યુની સફળતા નિષ્ફળતાની પૂરી વિગત તો તેઓ નજીક આવે ત્યારે જ જણાવાની હતી.

સૌ નજીક આવતાં ઑપરેશનની સફળતાની સૌને ખાતરી થઈ. આગળ ફોગ તથા પેલા ત્રણે અપહૃતો હતા. પાછળ સૈનિકોની બે હાર ચાલતી હતી. અપહરણ બાદ બહુ જ ઝડપથી પગલાં લેવાયાં હતાં તેથી જ સફળતા મળી હતી. દસેક માઈલ દૂરના સ્થળે જ હુમલાખોરોને પડકારી શકાયા હતા. હથિયારબંધ સૈનિકો તરફથી પ્રતિઆક્રમણ થતાં જ

તેઓ ભાગી છૂટ્યા હતા. મુસાફરોને સાથે લઈ જઈ શકે તેમ ન હતું. ત્રણે જણાંને ત્યાં જ છોડીને હુમલાખોરો જીવ બચાવવા ભાગી છૂટ્યા હતા. કર્ની સ્ટેશને હાજર સૌએ બંધકો તથા સૈનિકોને હર્ષનાદથી ઉમળકાભેર વધાવ્યા.

ફોગે તરત જ પોતાનું વચન પાળ્યું. સૈનિકો વચ્ચે ઇનામની રકમ વહેંચી આપવામાં આવી. પાસપટર્યુએ અફસોસ સાથે ગણગણાટ કર્યો:

‘મારા માલિક માટે હું બહુ જ મોંઘો પુરવાર થયો છું.’

ફિક્સને પણ અફસોસ થયો. એને લાગ્યું કે ફોગ ચોરીના માલની લ્હાણી કરી રહ્યો હતો. ભાગી છૂટવા માટે જ દૂર ગયેલો આરોપી સ્વયં પાછો આવે તે હકીકત ફિક્સનું મગજ સ્વીકારી શકે તેમ ન હતું. પોતાના શિકારને એ જોતો જ રહ્યો. પોતાના પ્રિયપાત્ર બની ગયેલા ફોગને સહીસલામત રીતે પરત આવેલા જોઈ ઔડા ગદ્ગદિત બની ગઈ. આંસુ ઊભરતી આંખે તે ફોગને ભેટી પડી. ક્યાંય સુધી હીબકાં ભરતી રહી.

પાસપટર્યુ ત્યાં ઊભેલી ગાડીના ડબ્બા જોવા આતુર હતો. પ્લૅટફૉર્મ ખાલી જોતાં બોલી ઊઠ્યો:

‘અરે! આપણી ગાડી ક્યાં?’

‘તે તો ગઈ કાલે સાંજે જ ઊપડી ગઈ હતી.’

‘હવે? બીજી ગાડી ક્યારે મળશે?’

‘આજે સાંજ પહેલાં તો નહીં જ.’

જવાબ સાંભળીને સૌ મૌન બની ગયાં.

૩૦

અનોખી સ્લેજ ગાડી

રેડ ઇન્ડિયન હુમલાખોરો પાસેથી પાસપટર્યુને સહીસલામત છોડાવી શકાયો. ઔડા રાજી થઈ. ફોગને માથેથી મોટો ભાર ઊતર્યો. પરંતુ હવે જે નવો પ્રશ્ન ઊભો થયો, તેનો ઉકેલ શોધવાનું કામ મુશ્કેલ હતું. ઑપરેશન પાસપટર્યુ અભિયાનના રોકાણને લીધે ફોગ એની ગણતરી પ્રમાણે વીસ કલાક મોડા હતા. એ લોકો આવે તે પહેલાં જ એમને ન્યુ યૉર્ક લઈ જનારી ગાડી અહીંના ફોર્ટ કર્ની સ્ટેશનેથી નીકળી ચૂકી હતી. સાંજે આવનારી ગાડી પકડવામાં વધુ વિલંબ થાય તેમ હતું. તાત્કાલિક કોઈ ઝડપી વાહન મળી શકે, તો વહેલી તકે ઓમાહા પહોંચવાનો ફોગનો ઇરાદો હતો.

ભાગેડુ માનેલો આરોપી સલામત રીતે પાછો આવ્યો તેથી ફિક્સને રાહત થઈ. આરોપીને લઈને વહેલી તકે એ ઇંગ્લૅન્ડની ધરતી ઉપર પગ મૂકવા ઉત્સુક હતો. ફોગને વિચારમગ્ન જોઈ, તેનો આગળનો પ્લાન જાણવા સામે આવીને પૂછવા લાગ્યો:

'માનું છું કે આપ આ મુસાફરીમાં ઝડપથી આગળ વધવા આતુર છો. ન્યુ યૉર્કના બંદરેથી લીવરપુલ જતી સ્ટીમર ૧૧મી ડિસેમ્બરે સવારે ઊપડવાની છે એવો મને ખ્યાલ છે.'

'હા જી, અત્યારે હું વીસ કલાક મોડો પડ્યો છું. ત્યાં કેવી રીતે પહાચવું તે હું વિચારું છું.'

'મારી પાસે એક ઉપાય છે, તમે એ માટે વિચાર કરી શકો તો!'

'કેવો ઉપાય? ચાલતા જવાનો?' ફિક્સની વાતને હળવાશથી લઈને ફોગે રમૂજમાં પ્રતિભાવ આપ્યો છતાં ફિક્સ ગંભીર હતો.

'ના. એવું તો નથી, પરંતુ અહીંની એક સ્લેજ ગાડીવાળાનો મારી પાસે પ્રસ્તાવ છે. પવનથી ધકેલાતી સઢવાળી સ્લેજ ગાડીનો એ માલિક ગઈકાલે મારી પાસે આવ્યો હતો. આપણી ગાડી ઊપડી ગયા બાદ મને એકલાને જ પ્લૅટફૉર્મ ઉપર જોઈને એણે મને ઓમાહા સુધી લઈ જવા જણાવ્યું હતું.'

એવું વાહન પણ જો ઝડપથી મુસાફરી કરાવી શકે તેમ હોય તો તપાસ કરવામાં ફોગને કોઈ વાંધો ન હતો. ફોર્ટ કર્ની સ્ટેશનની નજીકમાં આવેલા એક ઘર પાસે ફિક્સ એને લઈ ગયો. મજ નામના એ માણસે પોતાનું અનોખું વાહન ફોગને બતાવ્યું. લાકડાંના લંબચોરસ ચોગઠાને બે મજબૂત લાકડાં ઉપર બાંધવામાં આવ્યું હતું. સખત રીતે જામી ગયેલા બરફની સપાટી ઉપર સરકવાનું સરળ રહે, તે માટે એનો આગળનો ભાગ થોડો ઊંચો રાખવામાં આવ્યો હતો. ચોગઠાં ઉપર પાટિયાં જડીને પ્લૅટફૉર્મ બનાવવામાં આવ્યું હતું. એની વચ્ચેના ભાગમાં વહાણમાં હોય તેવો કૂવાથંભ જડવામાં આવ્યો હતો. પાંચથી છ માણસો સંકડાઈને બેસી શકે તેટલી જ તેના ઉપર જગ્યા હતી. કૂવાથંભની ટોચે બાંધવામાં આવેલા આડા લાકડા સાથે સઢને બાંધી શકાય તેમ હતું. એ સઢમાં પવન ભરાય ત્યારે એ ગાડી આગળ ધકેલાતી જાય તેવી રચના કરવામાં આવી હતી. અહીંનો

રેલમાર્ગ બંધાયો ન હતો, ત્યારે દૂરના અંતરે જવા માટે એનો ઉપયોગ થતો. બરફની ચાદર ઠરીને સખત બની ગઈ હોય, ત્યારે જ એને વાપરી શકાય એમ હતું. એના ઉપરની મુસાફરી આમ તો કષ્ટમય હતી. પરંતુ રેલમાર્ગ જેવા સગવડ ભરેલા વાહનની ગેરહાજરીમાં એનો ઉપયોગ કરવો પડતો.

એ જૂનીપુરાણી સ્લેજ ગાડીની ખૂબીઓ માલિક મજે ફોગને ઉત્સાહથી બતાવી. એણે જણાવ્યું કે ફોર્ટ કર્નીથી ઓમાહા સુધીનો માર્ગ સપાટ જમીનમાં થઈને જતો હતો. નદીનાળાં ઘણાં હતાં, પણ થીજી ગયેલા બરફને કારણે આખો માર્ગ સપાટ બની ગયો હતો. પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફ વાઈ રહેલો પવન ઝડપી અને અનુકૂળ હતો. સ્લેજ ગાડી જો એકધારી રીતે મધ્યમગતિથી દોડતી રહે તો પાંચ કલાકમાં ઓમાહા પહોંચી જવાનો તેણે ફોગને સધિયારો આપ્યો. ફોગને ફક્ત ઓમાહા સુધી જવા માટે જ વાહનની જરૂર હતી. ત્યાંથી આગળ શિકાગો પહોંચવા ઘણી ગાડીઓ મળી શકે તેમ હતું.

ફોગે ઇચ્છા વ્યક્ત કરી કે કાતિલ ઠંડીમાં ખુલ્લામાં મુસાફરી કરવાની હાડમારીમાંથી બચવા પાસપટર્યુ ઔડાને લઈને સાંજની ગાડીમાં આવે. તેમ કરતાં ઘણું મોડું થાય, તો પોતાની રીતે તેઓ લંડન પહોંચી જાય. પોતાને ઉતાવળ હતી એટલે સ્લેજમાં જ વહેલો નીકળી જાય. પરંતુ ઔડાએ એનો સખત વિરોધ કર્યો. પાસપટર્યુને પણ એ વાત પસંદ ન હતી. ડિટેક્ટિવ ફિક્સ માટે એને ભારોભાર અવિશ્વાસ હતો. એવા કાવતરાબાજ જાસૂસ સાથે તે પોતાના માલિકને એકલા જવા દેવા તે તૈયાર ન હતો.

ફોગનું પુનરાગમન ફિક્સ માટે અનપેક્ષિત હતું. ફોગ આરોપી હોવાની શંકા એ કારણે મોળી પડી, છતાં આખરી નિર્ણય કોર્ટ ઉપર છોડવાનું નક્કી કર્યું. ઇંગ્લૅન્ડની ધરતી ઉપર જઈ ફોગની ધરપકડ કરી. કોર્ટને હવાલે કરવાની પોતાની ફરજ તે બજાવશે જ એ બાબત એના મનમાં પાકી હતી. ઔડા અને પાસપટર્યુ ધારો કે પાછળથી આવવાનું નક્કી કરે, તોપણ પોતે તેનો પીછો કરતો જ રહેવાનો હતો.

સવારના આઠ વાગ્યા. સૂરજ દેખાવાની શક્યતા ન હતી, પરંતુ દિવસનો પ્રકાશ પૂરતો હતો. લાંબી મુસાફરી માટે સ્લેજ ગાડી તૈયાર હતી. ચારે મુસાફરોએ સ્લેજની વચ્ચેના કૂવાથંભની ફરતે જગ્યા લીધી. બરફવર્ષા અને ઠંડીથી બચવા માટે હતાં તેટલાં બધાં જ કપડાં સૌએ ઓઢી લીધાં. સ્લેજના બંને સઢ ખુલ્લા કરવામાં આવ્યા. એમાં પવન ભરાવાની સાથે પૂર્વમાં ખસવાની ધીમી શરૂઆત થઈ. યોગ્ય દિશામાં ચલાવવા માટે હોડી કે જહાજમાં હોય તેવા સુકાનની અહીં સ્લેજમાં સગવડ શક્ય ન હતી. પરંતુ પાછળના નાના સઢની મદદથી દિશામાં ફેરફાર કરીને સંચાલન કરી શકાતું હતું. માલિક મજને એના સંચાલનનો અનુભવ હતો. ખુલ્લા અને સપાટ મેદાનોમાં પવનોનું જોર વધતાં સ્લેજની ઝડપ વધવા લાગી. વધી રહેલી ઝડપ સાથે તેઓ પાંચેક કલાકમાં ઓમાહા પહોંચી જશે એવી ધારણા હતી.

ચોમેર ઠરી ગયેલા બરફ ઉપર મજની સ્લેજ ગાડી પવનના ધકકાથી સરળતાથી ધકેલાતી રહી. નદીનાળાં તથા આ વિસ્તારની મોટી પ્લેઈટ નદી પણ આ ગતિમાં વિઘ્નરૂપ બને તેમ ન હતું. ઠંડા પવનની તેજ ગતિ મુસાફરો માટે અગવડરૂપ હતી. કૂવાથંભની ફરતે કુંડાળું બનીને સૌ લગોલગ ગોઠવાયાં હતાં. એને કારણે દરેકને એકબીજાની હૂંફ મળતી હતી. ઊંચા કૂવાથંભની મજબૂતાઈ માટે એની ટોચેથી સ્લેજના ચારે છેડા સુધી લાંબા તાર બાંધવામાં આવ્યા હતા. એ તાર તેજ ગતિવાળા પવનના સંસર્ગમાં આવતાં તંતુવાદ્ય હોય તે રીતે તેમાંથી અદ્ભુત અવાજ નીકળતો હતો. પરંતુ ઠંડીથી અકળાયેલાં અને સ્લેજ ઉથલી પડવાના ભયથી થરથરતાં મુસાફરો કુદરતના એ સંગીતને માણી શકે તેમ ન હતું.

સ્લેજ ગાડીની આ મુસાફરી નિર્વિઘ્ને ચાલી રહી હતી, છતાં ઓમાહાથી શિકાગો અને ત્યાંથી ન્યુ યૉર્ક સુધીની આગળની મુસાફરી ઉપર ફોગની સફળતાનો આધાર હતો. અગિયારમી ડિસેમ્બરે સાંજ સુધીમાં ન્યુ યૉર્ક પહોંચી શકાય તો જ ઇંગ્લૅન્ડ જતી સ્ટીમર એમને મળી શકે તેમ હતું. એ સ્ટીમર થોડી મોડી ઊપડે તે માટે સૌ મનોમન પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા.

પાસપર્ટ્યુ ચિંતાતુર હતો. ફિક્સની અસલિયત જાણ્યા બાદ હવે તેની સાથે બોલવાનું એણે બંધ કર્યું હતું. સ્લેજ ગાડી ફિક્સે શોધી હતી. એટલા પૂરતો એ એનો આભારી હતો, પરંતુ આભારની લાગણી વ્યક્ત કરવા તૈયાર ન હતો. પોતાના માલિક જેવા ઉદાર, ઉમદા અને હિંમતવાન માણસ માટે ફિક્સના મોંએ વ્યક્ત થયેલા હીન કક્ષાના આરોપથી એનું લોહી ઉકળી રહ્યું હતું, પરંતુ તાત્કાલિક તે કાંઈ જ કરી શકે તેમ ન હતું. ઔડા ઠંડીને કારણે ઠૂંઠવાઈને બેઠી હતી. બુંદેલખંડની સતી માટેની ચિતા ઉપરથી શરૂ થયેલી એની નવી જિંદગી એને હજી પણ સ્વપ્ન જેવી જ લાગતી હતી. ફોગ પોતે કોઈ પણ વિચારથી પર હોય, તેમ સ્થિતપ્રજ્ઞ બનીને સ્લેજ ગાડીની ઝડપે પાછળ ધસી રહેલી ધરતીને જોઈ રહ્યા હતા.

સ્લેજ ગાડી ઉપરના સૌ મુસાફરો પોતપોતાના વિચારોમાં નિમગ્ન હતા. એ દરમિયાન સ્લેજ ગાડી ખુલ્લાં મેદાનો, નદી, નાળાં તથા નાનાં મોટાં જળાશયો ઉપર નિર્વિઘ્ને પૂર્વ દિશામાં ધપતી રહી. ક્યારેક પક્ષીઓનાં ટોળાં માથા ઉપરથી પસાર થતાં, તો ક્યારેક નાનાં પ્રાણીઓ પણ જોવામાં આવતાં. સૌથી મોટો ભય વરુઓનાં ટોળાંનો હતો. પાસપર્ટ્યુ એ માટે ભરેલી પિસ્તોલ હાથવગી રાખીને જ બેઠો હતો.

એકધારી દોડમાં બપોર વીતી ગઈ. આ રસ્તાના અનુભવી મજને ખ્યાલ આવી ગયો કે ઓમાહા હવે નજીકમાં જ હતું. સ્લેજ ગાડીની ગતિ ઘટાડવા એનો મુખ્ય સઢ સમેટી લીધો. ધીમી પડેલી સ્લેજ આખરે ઓમાહા સ્ટેશનથી થોડા જ અંતરે ઊભી રહી. પૂર્વમાં ન્યુ યૉર્ક અને પશ્ચિમમાં સાનફ્રાન્સિસ્કો વચ્ચે આવેલું ઓમાહા ઉત્તર તથા દક્ષિણમાંથી આવતા રેલમાર્ગોનું મોટું જંક્શન હતું. દિવસ દરમિયાન અહીંથી અનેક ગાડીઓ શિકાગો અને એથી પણ આગળ ન્યુ યૉર્ક માટે મળી શકે તેમ હતું. સ્લેજના માલિક મજને તેનું મહેનતાણું તથા ઇનામની રકમ ચૂકતે કરીને ફોગે તરત જ સ્ટેશનની દિશામાં ચાલવા માંડ્યું. શહેર અને આજુબાજુના વિસ્તારો બરફની સફેદ ચાદરથી ઢંકાયેલા હતા. ભારે ઠંડીને કારણે શહેરના રસ્તાઓ પણ વેરાન હતા. સ્ટેશનની અંદર જુદી જુદી રેલ લાઇનો માટેની ગાડીઓ ઊભી હતી. શિકાગો તરફ જતી ગાડીમાં સૌએ બેઠક લીધી.

ઓમાહાથી શિકાગો વચ્ચેનો આ રેલમાર્ગ ‘શિકાગો એન્ડ રોક આઈલેન્ડ રેઈલરોડ’ તરીકે ઓળખાતો. એ પણ લાંબો પંથ હતો. વચ્ચે પચાસ જેટલાં સ્ટેશનો હતાં. એ દરેક ઉપર ગાડી ઊભી રાખવામાં આવતી. ઓમાહા શહેરમાં થઈને ફોગ પસાર થયા, પરંતુ એને જોયા કે જાણ્યા વિના જ એમણે આગળની મુસાફરી શરૂ કરી. વિષમ હવામાન અને સતત ચાલી રહેલી મુસાફરીમાં એ બાબતનો કોઈને રંજ પણ ન હતો.

સ્લેજગાડીની સરખામણીમાં હવેની રેલગાડીની મુસાફરી અનેક રીતે સગવડભરી અને આરામદાયી હતી. ડબ્બામાંના હૂંફાળા તાપમાનને કારણે મુક્ત રીતે હરીફરી શકાતું હતું. નેબ્રાસ્કા રાજ્યમાંથી આગળ આયોવા રાજ્યમાં ગાડી દાખલ થઈ. એનાં કાઉન્સીલ બ્લફ, ડી મોઈન તથા આયોવા સિટી જેવાં મોટાં સ્ટેશનો વટાવ્યાં. રાત્રી દરમિયાન ડેવનપોર્ટ નગર પાસે મીઝુરી નદીનો પુલ પસાર કર્યો. ઓમાહા પાસેની પ્લેઈટ નદી

દક્ષિણમાં વધુ આગળ જઈ આ મીઝુરી નદીને મળે છે. મીઝુરી નદી વધુ દક્ષિણમાં મિસિસિપી નદીને મળતાં અમેરિકાની એ સૌથી મોટી નદી બને છે. એ તમામ નદીઓનાં એકત્રિત પાણી લ્યુઇઝિયાના રાજ્યના ન્યુઓર્લિયન્સ નગર પાસે મેક્સિકોના અખાતમાં વહેતાં આવેલાં.

આયોવા રાજ્ય ડેવનપોર્ટ પાસે પૂરું થયું. ત્યાંથી આગળ રોક આઈલેન્ડ પાસે ગાડી ઈલિનોય રાજ્યમાં પ્રવેશી. ત્યાંથી મિશિગન સરોવરને કાંઠે વસેલા શિકાગો શહેરમાં ગાડી મોડી સાંજે દાખલ થઈ.

એ દશમી ડિસેમ્બરનો સાંજનો સમય હતો. વારંવાર લાગેલી આગ જેવી પ્રાકૃતિક દુર્ઘટનાઓથી અનેકવાર તારાજ થયેલું આ મહાનગર, એના ભૌગોલિક સ્થાનને કારણે ફરીફરીને ઊભું થઈ શક્યું હતું. જૂના શહેરની રાખ ઉપર જ નવાં નવાં ગગનચુંબી મકાનો બંધાઈ રહ્યાં હતાં. ફોગ વગેરેએ ગાડીમાં બેઠાં બેઠાં જ એ ઊંચાં મકાનો જોયાં. મિશિગન સરોવરની દક્ષિણે ફેરાવો લઈને ગાડી રાત્રીના અંધકારમાં પૂર્વ તરફ આગળ ધપી રહી. શિયાળાના ધુમ્મસ ઘેર્યા અંધારાને કારણે સરોવરનાં પાણી તેઓ જોઈ શકે તેમ નહોતું.

ન્યુ યૉર્ક શહેર અહીંથી માત્ર નવસો માઈલે પૂર્વમાં હતું. હવેનો એ રેલમાર્ગ ‘પીટ્સબર્ગ, ફોર્ટવેઈન એન્ડ શિકાગો રેઈલરોડ’ તરીકે ઓળખાતો હતો. રાત્રી દરમિયાન ઇન્ડિયાના, ઓહાયો તથા પેન્સિલવાનિયાનાં અનેક રાજ્યોમાંથી પસાર થતી ગાડી ન્યુજર્સી રાજ્યમાં પ્રવેશી. ત્યાંથી થોડી જ મજલ આગળ અને ગાડી હડસન નદીને કાંઠે વસેલા ન્યુ યૉર્ક શહેરના સ્ટેશનમાં દાખલ થઈ. અગિયારમી ડિસેમ્બરના બપોરનો પોણા અગિયાર વાગ્યાનો એ સમય હતો.

ઇંગ્લૅન્ડ જનારી સ્ટીમર ‘ચાઈના’નો ઊપડવાનો સમય થઈ ગયો હતો. સૌ મનોમન પ્રાર્થના કરી રહ્યા કે ગમે તે કારણે તે થોડી પણ મોડી ઊપડે. સ્ટેશનેથી ઊતરીને બંદરની જેટ્ટી ઉપર જવા તેમણે ઝડપી વાહન પકડ્યું. ફોગ સમયની સામે દોડી રહ્યા હતા. પરંતુ અફસોસ! સ્ટીમર ‘ચાઈના’ માત્ર પિસ્તાળીસ મિનિટ અગાઉ જ લીવરપુર જવા નીકળી ચૂકી હતી. સમય સામેની દોડમાં ફોગે હાર ખાવી પડી.

૩૧

આખરી સફર

ફોગ અને તેના ત્રણે સાથીઓને મોડું તો થયું હતું, પરંતુ ઊંડે ઊંડે આશા હતી કે કોઈક ચમત્કાર થાય. છેલ્લી ઘડીએ પણ સ્ટીમર 'ચાયના'નું પ્રસ્થાન થોડું મોડું થાય, અને તેઓ તેમની સફરનો આ છેલ્લો ભાગ વિના મુશ્કેલીએ સમાપ્ત કરી શકે. ન્યુ યૉર્કના સ્ટેશનેથી બંદરની જેટ્ટી તરફ જવા શક્ય એટલી ઝડપે તેઓ પહોંચી ગયા. પરંતુ જેટ્ટી ખાલી પડેલી જોઈને સૌને ધ્રાસ્કો પડ્યો. જાણ્યું કે માત્ર પોણો કલાક, એટલે કે પિસ્તાળીસ મિનિટ પહેલાં જ સ્ટીમર અહીંથી નીકળી ચૂકી હતી.

ઔડા ભાંગી પડી. મોકળા મોંનું રુદન છુપાવી શકી નહીં. પાસપટર્યુ માથાના વાળ પકડીને અફસોસ કરી રહ્યો. પોતાને કારણે જ એના માલિકને શરતમાં હારવાની સ્થિતિ આવી હતી, એમ માની માથું કૂટવા લાગ્યો. ડિટેક્ટિવ ફિક્સ નિરાશ થયો. એનો આરોપી સીધો લંડન જ જવાનો હતો, તેની ખાતરી થતાં તેણે રાહત અનુભવી હતી. છતાં હવે સ્થિતિ બદલાઈ હતી. અણી ચૂક્યો સો વરસ જીવે, તેમ હવે મળેલી નવી તકનો લાભ લેવા ફોગ તૈયાર થાય એવી શક્યતા રહેવાની જ હતી.

ફોગને પણ તાત્કાલિક અફસોસ થયો, પરંતુ ઝડપથી સ્વસ્થતા મેળવી લીધી. સામાન્ય સ્થિતિમાં સુષુપ્ત રહેતું એમનું મગજ અસામાન્ય સ્થિતિ ઊભી થતાં તરત જ કામે લાગ્યું. કોઈક વૈકલ્પિક વાહન મળી જાય તો હજી પણ થોડી તક હતી. એ આશાવાદી હતા. 'બ્રેડ શો' ટ્રાવેલ કંપનીની ગાઈડનાં પાનાં એમણે ઉથલાવવા માંડ્યા. અહીંથી યુરોપનાં જુદાં જુદાં બંદરો તરફ જતી અનેક સ્ટીમરો હતી. પરંતુ સીધા લીવરપુલ કે લંડન જવા માટે તાત્કાલિક ઊપડી શકે એવું કોઈ યાન હતું નહીં. પળભરની મૂંઝવણ બાદ એણે નિરાશા ખંખેરી નાખી. સાથીઓ તરફ જોઈને હળવાશથી બોલ્યા:

'હવે તો જે થાય તે આવતી કાલે સવારે જોઈશું. અત્યારે ક્યાંક હોટલમાં જઈને આરામ કરવો પડશે.'

ન્યુ જર્સી સિટીની ફેરી બોટમાં સવાર થઈ સૌ હડસન નદીને સામે પાર પહોંચ્યાં. બ્રોડવે સ્ટ્રીટ ઉપરની જાણીતી સેન્ટ નિકોલસ હોટલમાં સૌ માટે અલાયદી રૂમો બુક કરાવી. ડિટેક્ટિવ ફિક્સ પણ વિના ખચકાટ ફોગની મહેમાનગતિ માણતો હતો. એને જોઈને પાસપટર્યુને ઝાંઝ ચડતી હતી, છતાં ફિક્સના અસલી ઇરાદા અંગે મૌન રહેવાનું એણે નક્કી કર્યું હતું. એઓ બંને તથા ઔડા રાતભર ઊંઘી શક્યાં નહીં. કાંઈ જ તકલીફ ન હોય તે રીતે ફોગે ઘસઘસાટ ઊંઘ લીધી.

બારમી ડિસેમ્બરની સવાર થઈ. સવારના સાત વાગ્યા. આ સમય અને એકવીસમી ડિસેમ્બરના સાંજના પોણા નવ વાગ્યા વચ્ચે બરાબર નવ દિવસ, તેર કલાક અને પિસ્તાળીસ મિનિટનો ફાસલો હતો. ગઈકાલે સ્ટીમર 'ચાઈના' માં તેઓ જઈ શક્યા હોત, તો તેઓ એક દિવસ વહેલા લીવરપુલ પહોંચી શક્યા હોત. ત્યાંથી લંડન પહોંચવાનું કામ સાવ આસાન હતું. એના ઊપડી ગયા બાદ હવે તો ઘણા કલાકો થઈ ગયા. ત્યાં પહોંચવા

માટે હવે તો ઘણું ઝડપી જહાજ જરૂરી હતું.

આશા ગુમાવ્યા વિના ફોગ સવારમાં જ બહાર નીકળ્યા. ઔડા હજી પોતાના રૂમમાં જ હતી. તે જાગે તો તરત જ નીકળવા માટે તૈયાર રહેવાનું જણાવવા ફોગે પાસપર્ટ્યુને સૂચના આપી. તરત જ હડસન નદીને કાંઠે આવેલી જેટ્ટીઓમાં તપાસ શરૂ કરી. દુનિયાના તમામ દેશોનાં નાનાં મોટાં જહાજો લંગર ઉતારીને ત્યાં રાખવામાં આવ્યાં હતાં. એમાંના મોટાભાગનાં સઢથી હંકારાતાં વહાણો હતાં. પવનની મહેરબાનીથી જ ચાલી શકતાં એ વહાણોમાં ફોગને વિશ્વાસ જ ન હતો. યંત્રની તાકાતથી વિના વિઘ્ને દોડતું યાન જ એને ઉપયોગી બની શકે તેમ હતું.

લાંબી તપાસને અંતે એક જહાજના ભૂંગળામાંથી એણે ધુમાડા નીકળતા જોયા. એને ખ્યાલ આવી ગયો કે કોઈ યાંત્રિક જહાજ લાંબી સફરની તૈયારી કરી રહ્યું હતું. નજીક પહોંચતાં જણાયું કે એ એક માલવાહક જહાજ હતું. એવાં જહાજોમાં ચાલકો પૂરતી જ રહેવાની થોડી વ્યવસ્થા હોય. મુસાફરો માટે કોઈ સગવડ હોવાનું શક્ય ન હતું. એ જહાજ ઇંગ્લૅન્ડ જવાનું હોય, તોપણ નવ દિવસ ચાલનારી મુસાફરીમાં ભારે અગવડ પડે તેમ હતું. છતાં શરત જીતવાના છેલ્લા પ્રયાસમાં એવી અગવડ ભોગવવાની માનસિક તૈયારી ફોગે રાખી હતી. સ્ટીમરમાં જઈને એના કપ્તાનની ભાળ પૂછી.

કપ્તાન એન્ડ્ર્યુ સ્પીડીની સાથે સીધી જ વાત ચલાવી. જહાજની વિગત જાણી. ‘હેનરીટા’ નામની એની સ્ટીમર લોખંડના બનેલા સપાટ તળિયાંની હતી. ઉપરનું બાંધકામ લાકડાનું હતું. વધુમાં વધુ માલ ભરીને સલામતીપૂર્વક લાંબા અંતર સુધી લઈ જઈ શકાય તેવી એની રચના હતી.

‘તમારી “હેનરીટા” ક્યારે ઉપાડો છો?’

‘એક કલાકમાં. અહીંથી સીધા ફ્રાન્સના બંદર બોર્ડર્યુ માટે નીકળવાની છે. ત્યાંથી માલ લાવવાનો છે. તમારી પૂછપરછ માટે કોઈ કારણ?’

‘તમે એમાં મુસાફરોને લઈ જાવ છો?’

‘ના જી. જથ્થાબંધ માલ લઈ જનારું એ બાલાસ્ટ જહાજ છે.’

‘મારે તથા મારા ત્રણ સાથીઓને ઇંગ્લૅન્ડના લીવરપુલ બંદરે પહોંચવું છે. ઉતાવળ છે એટલે પૂછું છું. એ માટે ભાડું ચૂકવવા હું તૈયાર છું.’

‘ક્યાં જવું છે લીવરપુલ! તો પછી ચાઈના કેમ નહીં?’

‘મેં લીવરપુલ કહ્યું છે, ચાઈના નહીં.’

‘બરાબર છે, પરંતુ મારી આ “હેનરીટા” ફ્રાન્સ તરફ જવાની છે, ઈંગ્લૅન્ડ નહીં.’

‘ફ્રાન્સના બોર્ડર્યુ અને લીવરપુલ વચ્ચે કોઈ મોટું અંતર નથી. અમને પહેલાં લીવરપુલ ઉતારીને તમે બોર્ડર્યુ જઈ શકશો. તમે માંગો તેટલું ભાડું ચૂકવવા હું તૈયાર છું.’

‘જુઓ ભાઈ, એક વાર મેં તમને ના પાડી જ છે. તમારા ભાડાનું મને કોઈ મહત્ત્વ નથી.’

‘હું તમારા આખા જહાજનું ભાડું ચૂકવવા તૈયાર છું.’

‘ના જી. મને એવા ભાડામાં રસ નથી.’

‘હું એ ખરીદી લેવાનો પ્રસ્તાવ મૂકું છું.’ કોઈ પણ ભોગે એ જહાજની સેવા મેળવવા ફોગ મરણિયા બની ગયા. કપ્તાન એન્ડ્ર્યુ પણ મમતે ચડ્યો. તે ના પાડતો રહ્યો. કોઈ પણ રીતે લીવરપુલ જવા તૈયાર ન હતો. ફોગને લાગ્યું કે કપ્તાન સાવ ગાંગડુ પ્રકૃતિનો માણસ હતો. હોંગકોંગ બંદરે ‘ટાંકેડેર’ના કપ્તાન જહોન બિન્સ્બીને મોટી રકમનું ભાડું તથા ઇનામની લાલચે મનાવી શકાયો હોત. જ્યારે આ માણસ ટસનો મસ થતો ન હતો. એવા

જડભરતના એકધારા નકારથી ફોગને ઘડીભર મૂંઝવણ થઈ. કાંઈક તો કરવું જ પડે તેમ હતું.

આખરે મગજમાં એક ઝબકારો થયો. સોનેરી ઉપાય એણે વિચારી કાઢ્યો.

'લીવરપુલ નહીં લઈ જાય તો ભલે, તારી મરજી. પરંતુ તું અમને ફ્રાન્સના તારા મુકામ બોર્ડર્યુ સુધી તો લઈ જઈ શકે ને?'

'નહીં. માણસ દીઠ તું બસો ડૉલર આપે તોપણ નહીં.'

'બસો ડૉલરનું શું કામ? હું તને બે હજાર ડૉલર આપીશ.'

'બે હજાર ડૉલર? દરેક માટે? એટલે કે આઠ હજાર ડૉલર?'

'હા, હા! ચાર માણસો માટે હું તને આઠ હજાર ડૉલર આપવા તૈયાર છું. અને તે પણ ફ્રાન્સના બોર્ડર્યુ માટે. યાદ રાખ, આવી તક તને ફરી નહીં મળે.'

પળવાર પહેલાં જ કેપ્ટને બતાવેલું અડિયલપણું ઓગળી ગયું. એ ભૂલી જઈને માથું ખંજવાળવા લાગ્યો. પોતાનો માર્ગ બદલ્યા વિના આઠ હજાર ડૉલરની રોકડી કરવાનો પ્રસ્તાવ એને મીઠો મધ જેવો લાગ્યો. એને કોઈ જ તકલીફ પડે તેમ ન હતું. આગળ બતાવેલી અકડાઈ છોડી વહેવારુ વલણ અપનાવ્યું. મુસાફરો લઈ જાય છે એમ માનવાને બદલે માલ જ લઈ જવાનો હતો, એમ ગણવામાં એને કોઈ મુશ્કેલી ન હતી. મુસાફરો નહીં પણ માલ ભરેલાં ચાર ગચિયાં તરીકે લઈ જવા એ તૈયાર થયો. તરત જ એણે ફેરવી તોળ્યું:

'બરાબર નવ વાગ્યે હું લંગર ઉઠાવવા માગું છું.'

'વાંધો નહીં.નવ વાગ્યે અમે તૂતક ઉપર હોઈશું.'

જરા પણ રઘવાટ વિના ફોગ 'હેનરીટા'માંથી બહાર નીકળી સીધા સેન્ટ નિકોલસ હોટલે પહોંચી ગયા. ઠરાવેલા સમયે કપ્તાન એન્ડ્ર્યુ સ્પીડી પોતાની 'હેનરીટા'નું લંગર ઉઠાવે, તે પહેલાં ફોગ વગેરે સૌ એના તૂતક ઉપર હાજર થઈ ગયાં.

મુસાફરીના આ અંતિમ ચરણ માટે ચૂકવવાની રકમની વાત જાણી પાસપર્ટ્યુ અફસોસ કરવા લાગ્યો. પોતાની મૂર્ખાઈને કારણે જ માલિકને નુકસાન થઈ રહ્યું હોવાનું જણાવી તે છાતી ચોળવા લાગ્યો. એ સાથે ડિટેક્ટિવ ફિક્સનો વિશ્વાસ પણ દૃઢ બન્યો કે ચોરીનો માલ હોય તો જ કોઈ આ રીતે નાણાં વેડફવા તૈયાર થાય.

૩૨

સ્વપ્નસુંદરી ‘હેનરીટા’

એક કલાકમાં સ્ટીમર ‘હેનરીટા’ હડસન નદીના મુખ પાસેની દિવાદાંડી વટાવીને પૂર્વ દિશામાં ધસી રહી. લોંગ આઈલેન્ડ તથા ફાયર આઈલેન્ડના દ્વિપસમૂહોને બાજુએ રાખીને એકધારી ઝડપે આટલાંટિકમાં પ્રવેશી. આખો દિવસ, અને ત્યારબાદ આવેલી રાતે પણ સફર ચાલુ રહી.

બીજા દિવસે બપોરના સમયે એક માણસ સ્ટીમરના સૌથી ઉપરના ભાગમાં આવેલા બ્રીજ એટલે કે અધિકારીઓ માટેની નિરીક્ષણ ગૅલેરીનાં પગથિયાં ચડતો દેખાયો. દૂરબીન આંખે લગાવીને સ્ટીમરની દિશા અને ઝડપનું આકલન કરી રહ્યો. આ સ્થાન અને એ કામ કેપ્ટનનું કે તેના પ્રથમ મદદનીશનું જ હોય છે. અન્ય કોઈ વ્યક્તિ ત્યાં જઈ શકે નહીં. પરંતુ આ માણસ કપ્તાન સ્પીડી ન હતો. એ હતા ફોગ મહાશય. એ જ જાણે જહાજનું સંચાલન કરતાં હોય તે રીતે અન્ય પ્રવૃત્તિ કરવા લાગ્યા.

તો કપ્તાન એન્ડ્રયુ સ્પીડી ક્યાં હતો? જવાબ સાદો હતો. તે અત્યારે તેની પોતાની કૅબિનમાં પુરાયો હતો. એની એ કૅબિનનું બારણું બહારથી વાસેલું હતું. એના આગળા ઉપર દેવાયેલા તાળાની ચાવી ફોગના ખીસામાં હતી. અંદર પુરાયેલો કપ્તાન બૂમબરાડા કરી રહ્યો હતો. એના ધમપછાડા અને ધમકીભર્યો અવાજ પણ સંભળાતા હતા. પૂર્વમાં સીધા ફ્રાન્સ તરફ જવાને બદલે ‘હેનરીટા’નો માર્ગ ઉત્તરમાં ઇંગ્લૅન્ડ તરફ વળ્યો હતો.

આ સ્થિતિ ચમત્કાર જેવી જ હતી. જે માણસ નાણાંની ગમે તેવી મોટી રકમના પ્રસ્તાવ પછી પણ પોતાની સ્ટીમરને લીવરપુલ લઈ જવાનો સાફ ઇન્કાર કરતો હતો, તેની સ્ટીમર એ તરફ જ જઈ રહી હતી, એ સામાન્ય સંજોગોમાં સમજી શકાય તેવી બાબત ન હતી. કપ્તાન સ્પીડી જેવો જડભરત માણસ કોઈ પણ રીતે ઇંગ્લૅન્ડ જવા તૈયાર નહીં થાય, તેની ખાતરી થયા બાદ ફોગે તેની સાથે જુદી જ રીતે કામ લેવાનું નક્કી કર્યું. અધધ નાણાં ચૂકવણીના બદલામાં ફોગે એની સ્ટીમરમાં લીવરપુલ નહીં, પરંતુ બોડર્યુ જવાને નામે પ્રવેશ મેળવ્યો. ત્યારપછીની યોજના એણે વિચારી રાખી હતી. બીજા દિવસે બપોરે પોતાની એ ખાસ કામગીરી શરૂ કરવાનો સમય થઈ ગયો હતો. ફોગની ગણતરી પ્રમાણે એ સ્થળે જ સ્ટીમરને ઉત્તરનો વળાંક આપવાની જરૂર હતી. તે અગાઉ ફોગે ચૂપચાપ નાણાંની કોથળી છૂટી મૂકી દીધી. સ્ટીમર ઉપરના તમામ ખલાસીઓને ઉદાર હાથે બક્ષિસની લહાણી કરવાનું શરૂ કર્યું. આ માણસો અનેક સ્ટીમરો ઉપર એક સફર માટેના કરારથી કામ કરનારા હંગામી ખલાસીઓ હતા. કપ્તાનના જડસુવેડાથી તેઓ પણ નારાજ હતા. બપોરના સમયે કપ્તાન પોતાની કૅબિનમાં હતો, ત્યારે ફોગની સૂચના પ્રમાણે પાસપટર્યુએ તેનું બારણું બહારથી બંધ કરીને આગળાને તાળું મારી દીધું અને ચાવી ફોગને હવાલે કરી દીધી. ઇંગ્લૅન્ડ પહોંચવાના સમય સુધી ફોગ આ સ્ટીમરમાં સર્વેસર્વા બની ગયા. એની સૂચના પ્રમાણે જ હવે કામગીરી શરૂ થઈ.

ફોગના આ પરાક્રમથી ઔડા ચિંતાતુર હતી. વિઘ્નો છતાં અત્યાર સુધીની મુસાફરી

વ્યવસ્થિત રીતે સમયબદ્ધ ચાલી રહી હતી. એમાં કંઈ પણ વિઘ્ન ઊભું થાય તો હવે પછી બાકી રહેલા ટૂંકા સમયમાં તેને નિવારવાનું મુશ્કેલ બને તેમ હતું. જોકે ચંચળ સ્વભાવના પાસપટર્યુને માલિકની આ પ્રકારની ઉસ્તાદી ખૂબ જ પસંદ પડી. કપ્તાન તેના કમરામાં કેદ હતો. 'હેનરીટા'નું સંચાલન ફૉગના હાથમાં હતું. સ્ટીમર ફ્રાન્સના બોડર્યુ તરફ પૂર્વમાં જવાને બદલે, ઉત્તરમાં ઇંગ્લૅન્ડ તરફ વળી ગઈ હતી. દરિયો શાંત હતો અને પવન બધી રીતે અનુકૂળ હતો. કપ્તાને જણાવ્યા પ્રમાણેની બાર માઈલની ઝડપ જળવાઈ રહી.

ફૉગ અને ઔડાએ રાહતનો દમ લીધો. સમયસર લંડન પહોંચવામાં વાંધો નહીં આવે તેવી ખાતરી થઈ. ઇનામ જીતવા આડે હવે થોડા જ દિવસો બાકી હતા, પરંતુ એક વિઘ્ન હજી ઊભું હતું. તેનો એમને જરાય ખ્યાલ ન હતો. ઇંગ્લૅન્ડની ધરતી ઉપર પગ મૂકે કે તરત જ બૅન્કની લૂંટના આરોપ માટેનું ધરપકડ વોરંટ ફણિધર નાગની જેમ એની સામે ઊભું રહેવાનું હતું. ડિટેક્ટિવ ફિક્સ પોતાની સફળતાની ઘડીઓ ગણતો થઈ ગયો. પાસપટર્યુ એ માણસનું કારનામું જાણતો હતો, પરંતુ માલિકની બુદ્ધિશક્તિમાં એને ભારે વિશ્વાસ હતો. એને પોતાની રીતની ગણતરી હતી.

કપ્તાનના કારાવાસ દરમિયાન 'હેનરીટા'નું સંચાલન ફૉગે જ પોતાના હાથમાં લીધું હતું. એના વિશ્વાસુ સેવક પાસપટર્યુએ પોતાના મનમોજી અને હળવા સ્વભાવથી સૌ કર્મચારીઓને હળવાફૂલ બનાવી દીધા. કર્મચારીઓને આવો સુખદ અનુભવ જીવનમાં પહેલી જ વાર થયો. બોસિંગ વિનાના આ નવા બૉસના હાથ નીચે સૌ ઉત્સાહથી પોતપોતાની ફરજ બજાવવા લાગ્યા. પરંતુ ખરી તકલીફ ડિટેક્ટિવને હતી. ફૉગે જે ચૂપકીદીથી પોતાની બાજી ચલાવી હતી અને સ્ટીમરનું સંચાલન પોતાના હાથમાં લીધું હતું, તેમાં એને ચાંચિયાગીરીની ગંધ આવી. જહાજનો કબજો લેવાના હેતુ બાબત ફિક્સ સાવ અંધારામાં હતો. પરંતુ ફૉગ હવે એનું સંચાલન કરતો હોવાનું જાણ્યું, ત્યારે એને થયું કે બૅન્કમાંથી લૂંટેલા નાણાંથી ફૉગે જહાજના કર્મચારીઓને ખરીદી લીધા અને તેમની મદદથી યુરોપના કોઈ દેશમાં ભાગી જવાનો એનો પ્લાન હશે. ચાંચિયો બનેલા આ બૅન્ક લૂંટારુએ યુરોપના કોઈ દેશના અગોચર ખૂણામાં અનામી તરીકે જીવવાનું નક્કી કર્યું હોય તેમ લાગ્યું. એને અફસોસ હતો કે પોતે તેને અટકાવી શકે તેમ ન હતું.

પોતાની જ કૅબિનમાં કેદ થયેલો કપ્તાન ધમપછાડા કરતો રહ્યો. એને ખોરાક-પાણી પહોંચાડવાની જવાબદારી પાસપટર્યુને શિરે હતી. એની એવી સેવા માટે કપ્તાનને પણ ફરિયાદનું કારણ ન હતું. મુસાફર તરીકે જહાજમાં દાખલ થઈ નાણાંને જોરે એનો કબજો લેનારા આ માણસના ઇરાદાનો તેને ખ્યાલ આવતો ન હતો. જહાજ જે પણ બંદરમાં જશે, ત્યાં ગયા પછી જોઈ લેવાશે એવું આશ્વાસન લઈ તે શાંત થઈ ગયો. દરમિયાન તેરમી ડિસેમ્બરે સ્ટીમર ન્યુફાઉન્ડલેન્ડના કિનારા વટાવીને આગળ ઉત્તરમાં જવા લાગી. ઇંગ્લૅન્ડ અને અમેરિકા વચ્ચેના આ દરિયાઈ ધોરીમાર્ગે જળયાનોની ભારે અવરજવર રહેતી. ઉત્તરના ઠંડા સાગર તરફથી આવતો લાબ્રાડોરનો ઠંડો જળપ્રવાહ અને વિષુવવૃત્ત તરફથી યુરોપ તરફ વહી રહેલો ગરમ ગલ્ફસ્ટ્રીમ જળપ્રવાહ આ સ્થળે નજીક થઈને વહે છે. એ કારણે આટલાન્ટિકનો આ ભાગ હંમેશા ધુમ્મસથી ઘેરાયેલો હોય છે. એમાં જહાજો અથડાઈ પડવાના બનાવો વારંવાર બનતા આવેલા. તેમજ દરિયાઈ તોફાન કોઈ પણ વખતે ત્રાટકવાની શક્યતા રહેતી.

અત્યાર સુધી 'હેનરીટા'ની યાત્રા નિર્વિઘ્ન રહી હતી, પરંતુ હવામાનમાં ભારે પલટો આવ્યો. ઉત્તર પૂર્વ તરફ ફૂંકાઈ રહેલા પવનની દિશા બદલાઈ ગઈ. સ્ટીમરની ઝડપ ઘટી ગઈ. બે દિવસ સુધી ચાલેલા તોફાનને કારણે 'હેનરીટા' લગભગ સ્થગિત દશામાં જ રહી.

મુસાફરીના છેલ્લા ચરણમાં આવેલા આ વિઘ્ન સામે બધાં જ નિરૂપાય હતાં. અત્યાર સુધી સફળતા મળી હતી. છેલ્લે આવેલા આ વિઘ્નને એ કારણે પચાવવાનું સૌ માટે મુશ્કેલ હતું.

સોળમી ડિસેમ્બરનો દિવસ ફોગની મુસાફરીનો પંચોતેરમો દિવસ હતો. લંડનથી મુસાફરી શરૂ કર્યાને અઢી માસ પૂરા થયા હતા. આ તોફાન છતાં સ્ટીમરે આટલાંટિકમાં અડધું અંતર વટાવી દીધું હતું. ફોગ હજી પણ આશાવાદી હતા. બધું સમુંસૂતરું ચાલે તો છેલ્લી સેકંડે પણ રિફોર્મ ક્લબના મિત્રો સમક્ષ હાજર થઈ શકાશે એવો વિશ્વાસ હતો પરંતુ એ વિશ્વાસ ઝાઝો ટક્યો નહીં. સ્ટીમરનો મુખ્ય ઇજનેર માઠા સમાચાર લઈને આવ્યો.

ન્યુ યૉર્કના બંદરેથી નીકળ્યા ત્યારે ફ્રાન્સના બોડર્યુ બંદર સુધી ચાલે તેટલું જ બળતણ લીધું હતું. મધદરિયે હેનરીટાનો માર્ગ બદલાયો હતો. બોડર્યુને બદલે લંડન પહોંચવા માટે વધારાના કોલસાની જરૂર પડે તેમ હતું. હાલ તરત તો બે દિવસ ચાલે તેટલો જ પુરવઠો હતો. તોફાન તો બંધ થયું હતું, પરંતુ તોફાન દરમિયાન જહાજને ટકાવી રાખવા કોલસાનો વધુ વપરાશ થયો હતો. એ પણ એક કારણ હતું. ફોગ ચિંતામાં પડ્યા. તાત્કાલિક હાજર સ્ટોકમાં હતા તે કોલસા વાપરતા રહેવાની ઇજનેરને સૂચના આપી.

અઢારમી ડિસેમ્બરે ઇજનેર ફોગને મળવા ફરીથી આવ્યો. જણાવ્યું કે હવે થોડા કલાકો ચાલે તેટલા જ કોલસા હાથ ઉપર હતા, એ અગાઉ ફોગે મનમાં વિચારી લીધું હતું. કૅબિનમાં પુરાયેલા કપ્તાન એન્ડ્રયુ સ્પીડીને લઈ આવવા ફોગે પાસપર્ટ્યુને સૂચનાં આપી. ખૂટી રહેલા બળતણના પ્રશ્નમાં ફોગ શું ઉકેલ આપે તે જાણવામાં પાસપર્ટ્યુને રસ હતો. પરંતુ પેલા પાંજરે પુરાયેલા વાઘની એ કામે મદદ લેવાનું વિચારશે, એવો તો એને ખ્યાલ જ ન હતો. માલિકનો આદેશ હતો એટલે કપ્તાનની કેબિન પાસે ગયા વિના છૂટકો ન હતો. ગુસ્સાથી ગાંડા જેવો થઈ ગયેલો કપ્તાન એને બોચીમાંથી પકડીને ઊંચો કરશે એવો એને ડર હતો. હિંસક પશુ શિકારની સામે તાકીને જોઈ રહે તેવી કાતિલ નજરે તે ફોગને જોઈ રહ્યો. પહેલો જ પ્રશ્ન પૂછ્યો, 'આપણે ક્યાં છીએ?'

સ્વસ્થ ચહેરા સાથે ફોગ એને જોઈ જ રહ્યા. કપ્તાનના ગુસ્સાની માત્રાને માપી રહ્યા. જવાબ ન મળતાં તેણે ત્રાડ પાડી:

'કયાં જઈ રહ્યા છીએ આપણે? મારે જવાબ જોઈએ છે.'

'લીવરપુલથી સાતસો સિત્તેર માઈલ દૂર, ઉત્તર આટલાંટિકમાં.' ઠંડી મક્કમતાથી ફોગે જવાબ આપ્યો.

'આ ચાંચિયાગીરીની તારે કિંમત ચૂકવવી પડશે.'

'મેં તમને અહીં એટલા માટે બોલાવ્યા છે કે તમારું આ જહાજ હું ખરીદી લેવા માગું છું.' કપ્તાનના ગુસ્સા ઉપર ધ્યાન આપ્યા વિના ફોગે જણાવ્યું.

'નહીં. કોઈ પણ સંજોગોમાં નહીં. તને તો નહીં જ.' કપ્તાનના મગજનું બોઈલર ફાટયું હોય તે રીતે તેણે બરાડો પાડ્યો.

'તમે ના ભલે પાડશો, પરંતુ મારે એને બોઈલરમાં બાળવું પડે તેમ છે.'

'શું કહ્યું તેં? સ્વપ્નસુંદરી જેવી મારી આ હેનરીટાને તું બાળવા માંગે છે?'

'શાંતિથી સાંભળ. બોઈલર માટેનો કોલસો ખલાસ થવામાં છે. થોડા જ સમયમાં બોઈલર ઠંડા થઈ જશે. મારો વિચાર "હેનરીટા"ની ઉપરનો લાકડાંનો ભાગ એમાં બાળવાનો છે.'

'અરે, એમાં તું મને જ કેમ બાળતો નથી.' કપ્તાનની સહનશીલતાની હદ આવી ગઈ હતી, 'પચાસ હજાર ડૉલરનું મારું આ સુંદર જહાજ, એને તું બાળવાની વાત કરે

છે?'

'તો ગણી લે આ સાઠ હજાર ડૉલરની રકમ.' ફોગે કપ્તાનના હાથમાં કડકડતી નોટોની થપ્પીઓ સરકાવી દીધી.

કોઈ પણ માણસ, અને તેમાંય ખાસ કરીને એક અમેરિકન આવા મઘઝરતા પ્રસ્તાવને કોઈ પણ સંજોગોમાં અવગણે તેમ ન હતું. વીસ વરસ જૂની અને થોડાં જ વરસમાં ભંગારવાડે મોકલવી પડે તેવી આ સ્વપ્નસુંદરી માટેનો આવો પ્રસ્તાવ ભલભલાના વિરોધને ઓગાળી દે તેમ હતું. કપ્તાનનો ગુસ્સો એક ક્ષણમાં ઠરી ગયો. ફોગ સાથે મારામારી કરવા સુધીની તૈયારી સાથે એ આવ્યો હતો. તેને બદલે કેવળ એની જ તરફેણમાં હોય, તેવા પ્રસ્તાવની વાત સાંભળીને તે શાંત થઈ ગયો. તેણે સમજદારીથી વાત કરવા માંડી.

'ઉપરનું લાકડું બળી ગયા બાદ નીચેનું પોલાદનું તળિયું મારું રહેશે.'

'તારી એ સુંદરીનું માત્ર તળિયું જ શા માટે? એની સાથે ચાલુ હાલતમાં એનું એન્જિન પણ તારું, પછી છે કાંઈ? બોલ કબૂલ છે?'

ડૉલર માટેનો પ્રેમ અમેરિકનોની બહુ મોટી નબળાઈ ગણાતી, એ વાતની ફોગને ખબર હતી. એનો એણે બરાબર ઉપયોગ કર્યો. જ્યારે એને પોતાને ડૉલરમાં નહીં, પણ સમયસર લીવરપુલ પહોંચવામાં જ રસ હતો. લોભિયા અમેરિકને નોટો ગણી લીધી. બરાબર જણાતાં સંભાળપૂર્વક ખીસામાં મૂકી. કપ્તાન સાથેના આ સોદા દરમિયાન પાસપટર્યુ અને ફિક્સ ત્યાં હાજર હતા. પોતાની ભૂલને કારણે જ માલિકે નાણાંનો ધોધ વહાવવો પડતો હતો, એમ માની પાસપટર્યુ ધોળી પૂણી જેવો બની ગયો. ફિક્સને લાગ્યું કે ચોરીનાં નાણાંને એનો આરોપી ઝનૂની બનીને વેડફી રહ્યો હતો.

જહાજ હવે ફોગની માલિકીનું હતું. કપ્તાન સ્પીડીએ હવે એની મરજી પ્રમાણે જ કામ કરવાનું હતું. છતાં ફોગને એણે યાદ દેવડાવ્યું કે ફોગ એમાંના લાકડાના અમલાનો જ ઉપયોગ કરી શકશે. એન્જિન સહિતનું લોખંડનું માળખું તો હજી પોતાનું જ હતું. ફોગને કપ્તાનની આવી સ્પષ્ટતા સામે જરા પણ વાંધો ન હતો. સાથે તેણે પણ તેને યાદ કરાવ્યું.

'જુઓ કપ્તાન, બરાબર સમજી લો, કે ૨૧મી ડિસેમ્બરે મારે કોઈ પણ રીતે લીવરપુલ પહોંચવાનું છે. ન્યુ યૉર્કથી ઊપડેલી સ્ટીમર "ચાયના" હું ચૂકી ગયો હતો. તમે લીવરપુલ નહીં જ જવાની હઠ લઈને બેઠા હતા. એ કારણે મારે આ ત્રાગડો રચવો પડ્યો છે.'

'મને લાગે છે કે મેં ઠીક જ કર્યું હતું. એ કારણે જ હું ચાલીસ હજાર ડૉલર વધારાના મેળવી શક્યો છું.'

તરત જ જહાજ ઉપરના તમામ નાવિકો કામે વળગ્યા. સૌપ્રથમ જહાજ ઉપરનું તમામ ફર્નિચર બોઈલર રૂમમાં ખસેડવામાં આવ્યું. તેને કાપી કાપીને બોઈલરમાં પધરાવી દેવાયું. સૌની સાથે પાસપટર્યુ પણ કામે વળગ્યો. એની શારીરિક તાકાતનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. ફર્નિચર બળી રહેતાં, જહાજની ટોચેથી એના માળખાને કાપવાની શરૂઆત થઈ. ૨૦મી તારીખે સાંજ સુધીમાં કૂવાથંભથી માંડીને તમામ કૅબિનોની આહુતિ અપાઈ ગઈ હતી. કપ્તાન એન્ડ્રયુ સ્પીડીની આ સુંદર અને જાજરમાન નૌયૌવના જેવી સ્વપ્નસુંદરી 'હેનરીટા' ધીમેધીમે કદરૂપી ડાકણ જેવી બની ગઈ. બળી શકે તેવી. તમામ ચીજવસ્તુઓ બોઈલરના પેટમાં પડીને રાખ બની ગઈ. એને લીધે વરાળનું જરૂરી પ્રેશર જળવાઈ રહ્યું. છેલ્લે તો લોખંડનો યાંત્રિક તરાપો હોય તે રીતે 'હેનરીટા' આયર્લેન્ડના દક્ષિણ કિનારાની ફાસ્ટનેટ નામની દીવાદાંડી પાસેથી પસાર થઈ. ત્યાંથી આગળ ક્વીન્સટાઉન બંદર આવતું

હતું.

લંડનમાં પોતાની ક્લબમાં પહોંચવા માટે ફોગ પાસે માત્ર ૨૪ કલાક બાકી હતા. અહીંથી લીવરપુલ સુધી પહોંચવા માટે હવે પછી બળતણ પૂરતું ન હતું. કપ્તાન સ્પીડી પણ હવે પૂરા દિલથી નાવિકો પાસેથી કામ લઈ રહ્યો હતો. લીવરપુલ સમયસર પહોંચવા બાબતમાં હવે એને શંકા થવા માંડી. દબાતે પગલે ફોગ પાસે આવ્યો. ઢીલા અવાજે બોલ્યો:

'સર, અફસોસ સાથે કહેવું પડે તેમ છે કે, બધા જ સંજોગો તમારી વિરુદ્ધમાં જાય તેમ છે. હજી તો આપણે ક્વીન્સટાઉન બંદરની નજીકમાં છીએ. અહીંથી લીવરપુલ પહોંચવામાં ઘણો વિલંબ થાય તેમ છે.'

'એ બંદરની જેટ્ટી પાસે પહોંચતા કેટલો સમય જાય તેમ છે?'

'ત્યાં પહોંચવામાં ત્રણ કલાક તો જાય જ. તે પણ અત્યારે તો નહીં જ. ભરતી આવે ત્યારે જ ત્યાં જઈ શકીશું.'

ફોગને માહિતી હતી કે અમેરિકા તરફથી આવતી સ્ટીમરોમાંની ઇંગ્લૅન્ડ માટેની ટપાલના થેલાઓ અહીં ક્વીન્સટાઉન બંદરે ઉતારવામાં આવતા હતા. એને સામા કાંઠાના ડબ્લીન બંદરે તાકીદે પહોંચાડવા માટે ઝડપી ગાડી તૈયાર રાખવામાં આવતી. ડબ્લીનથી ઝડપી સ્પીડબોટ મારફતે એ થેલાઓ લીવરપુલ મોકલવામાં આવતા. આ વ્યવસ્થાને કારણે એ તરફની ટપાલ લગભગ બાર કલાક વહેલી લીવરપુલ પહોંચી શકતી હતી. ફોગે ગણતરી કરી તે પ્રમાણે આ ટપાલગાડીનો તેઓ ઉપયોગ કરી શકે, તો તેઓને બાર કલાકની બચત થાય તેમ હતું. કટોકટ ચાલી રહેલી આ દોડમાં બાર કલાકની બચત તો બહુ મોટો લાભ બની રહે તેમ હતું.

ફોગની ઇચ્છા પ્રમાણે કપ્તાને 'હેનરીટા'ને ક્વીન્સટાઉનના બંદરમાં હંકારી. મળસ્કે એક વાગ્યે બંદરની જેટ્ટી પાસે જ લંગર ઉતાર્યું.

કપ્તાન એન્ડ્ર્યુ સ્પીડી સાથે ઉમળકાભેર હસ્તધૂનન કરીને ફોગે આયર્લેન્ડની ધરતી ઉપર પગ મૂક્યો. 'હેનરીટા'ના હાડપિંજરનો હવાલો કપ્તાનને ભેળવીને સૌ બહાર નીકળ્યાં. આખરે તેઓ બ્રિટિશ તાજની હકૂમતમાં આવી પહોંચ્યાં. ડિટેક્ટિવ ફિક્સ પોતાના ખીસામાં મૂકેલા કોર્ટ વોરંટનો હવે અમલ કરી શકે તેમ હતું. લંડનથી સૂએઝ, મુંબઈ, કોલકાતા, સિંગાપુર અને હોંગકોંગની બ્રિટિશ હકૂમતમાં હાથતાળી આપીને ભાગી રહેલો આરોપી, ફરીને પાછો તાજની હકૂમતમાં આવી ગયો. હોંગકોંગથી નીકળ્યા બાદ જે ઘડીની ફિક્સ રાહ જોઈ રહ્યો હતો, તે જ આ ઘડી હતી. પરંતુ કોણ જાણે કેમ? પણ એના હાથ થંભી ગયા. ફોગની ધરપકડ કરી. એના હાથમાં બેડીઓ પહેરાવી શક્યો નહીં. મનમાં કોઈક પ્રકારની ગડમથલ તો જરૂર હતી, પણ શાની? ફિક્સ પોતે પણ તે નક્કી કરી શક્યો નહીં. ફોગ માટેનો વહેમ ઓગળી ગયો હશે? કે પછી ફોગે બતાવેલી ઉદારતાથી એ જિતાઈ ગયો હતો? કારણ ગમે તે હોય, ફિક્સે ધરપકડ કરવાનું ટાળ્યું. છતાં ફોગનો સંગાથ પણ છોડ્યો નહીં.

રેલવે સ્ટેશનેથી ઊપડવાને તૈયાર ઊભેલી ટપાલગાડીમાં સૌએ બેઠક લીધી. સૂરજ ઊગે તે પહેલાં તેમની ગાડી ડબ્લીન આવી ગઈ. ત્યાંથી તરત જ લીવરપુલ માટેની ઝડપી સ્પીડબોટ મળે તેમ હતું. પળનો પણ વિલંબ કર્યા વિના સૌ સ્પીડબોટમાં ગોઠવાયા. ફોગ સમયની સાથે હોડમાં ઊતર્યા હતા. આજનો દિવસ છેલ્લો જ હતો. એની ગણતરી પ્રમાણે આજે સાંજે જ તેમણે રિફોર્મ ક્લબમાં પહોંચવાનું હતું.

બપોરે બાર વાગવામાં વીસ મિનિટ બાકી હતી, અને ફોગે લીવરપુલની જેટ્ટી ઉપર

પગ મૂક્યો. ડિસેમ્બરની એકવીસમી તારીખ તો એ હતી જ. પરંતુ લંડન પહોંચવા માટે હજી રેલગાડીની છ કલાકની મુસાફરી બાકી હતી. એ માટે સ્ટેશન તરફ જવા ફોગે હજી પગલાં શરૂ કર્યાં, ત્યાં જ ડિટેક્ટિવ ફિક્સે ફોગના ખભે હાથ મૂક્યો. પૂછ્યું:

‘આપ મહાશય, ફિલિયાસ ફોગ જ છો ને?’

‘હા, હું ફિલિયાસ ફોગ જ છું.’ આવા પ્રશ્નથી ફોગને આશ્ચર્ય થયું.

‘તમે જો ફિલિયાસ ફોગ જ હોય તો હર હાઈનેસ, ધી ક્વીન ઑફ ઇંગ્લૅન્ડ વતી હું આપની ધરપકડ કરું છું.

૩૩

આરોપ અને આરોપમુક્તિ

લીવરપુલ બંદરની કસ્ટમ્સ જેલમાં ફિલિયાસ ફોગ કેદી હતા. બૅન્ક ઑફ ઇંગ્લૅન્ડમાંથી એમણે કરેલી કહેવાતી લૂંટના આરોપના સંબંધમાં એમની ધરપકડ કરવાની ધૂનમાં ડિટેક્ટિવ ફિક્સે પણ આખી દુનિયાની પ્રદક્ષિણા કરી હતી. આખરે સ્વદેશમાં જ એને સફળતા મળી. વહેલી તકે એ કેદીને એણે અહીંથી લંડનની જેલમાં ટ્રાન્સફર કરવાનો હતો.

માલિકની આ રીતે થયેલી ધરપકડથી પાસપટર્યુ પોતાના ગુસ્સાને કાબૂમાં રાખી શક્યો નહીં. ફિક્સ ઉપર એણે સીધો હુમલો કર્યો. સાથેના પોલીસો વચ્ચે પડ્યા ન હોત, તો ફિક્સનાં જડબાં સલામત રહ્યાં ન હોત. આ બધું શું થઈ રહ્યું હતું તે બાબતમાં ઔડાને કાંઈ જ સમજ પડતી ન હતી. એને ખરી સ્થિતિનો ખ્યાલ આપવા પાસપટર્યુએ પહેલી જ વાર મોં ખોલ્યું. ફોગની સાથે મુસાફરી કરી રહેલો એ અજાણ્યો માણસ ફિક્સ કોણ હતો, અને શા માટે સાથે ને સાથે મુસાફરી કરી રહ્યો હતો તે એણે ઔડાને વિસ્તારથી જણાવ્યું. ફોગ જેવા ઉદાર દિલના ઉમદા સજ્જન સામે બૅન્ક લૂંટ જેવો હીનકક્ષાનો આરોપ મૂકવા માટે ઔડાએ ફિક્સ પર ફિટકાર વરસાવ્યો. એની સાથે દલીલો કરવા છતાં એ માણસ જરા પણ મચક આપવા તૈયાર ન હતો. તેણે જણાવ્યું કે પોતે માત્ર પોતાની ફરજ બજાવી હતી. ફોગે ગુનો કર્યો હતો કે નહીં, તે કોર્ટે નક્કી કરવાનું હતું.

શરતના પાલનમાં છેલ્લી ઘડીએ આવેલાં વિઘ્નને દૂર કરવા પોતે કાંઈ જ કરી શકે તેમ ન હોવાનો ખ્યાલ આવતાં પોતાની અસહાયતા ઉપર ઔડા આંસુ સારવા લાગી. અત્યાર સુધીમાં આવેલી તમામ મુશ્કેલીઓમાંથી માર્ગ કાઢનાર ફોગ અત્યારે કેદમાં હતા. તેમની આ દશા માટે પોતાને જ જવાબદાર ગણીને પાસપટર્યુ માથું કૂટવા લાગ્યો. ફિક્સના અસલી ચહેરા બાબતમાં પોતે ફોગને શા માટે અંધારામાં રાખ્યા હતા, તે જ હવે એને સમજાતું ન હતું. પોતે કરેલી આ મૂર્ખાઈને લીધે જ એના માલિક ખુવાર થઈ જાય તેવી સ્થિતિ ઊભી થઈ હતી. સાગર તરીને ફોગ કિનારે આવી ગયા હતા. એનો છીછરો કિનારો પાર કરીને તેઓ બહાર આવી ગયા હતા. ત્યાં જ એક નાના ખાબોચિયામાં ડૂબવાની સ્થિતિ આવી હતી. હોંગકોંગના બંદરના શરાબખાનામાં ફિક્સે પોતાનો અસલી ઇરાદો ખુલ્લો કરી એને જાળમાં ફસાવ્યો હતો, તે હકીકત જો વહેલી તકે યોકોહામામાં ફોગને જણાવી હોત તો તેમણે એ માણસને પોતાનાથી દૂર જ રાખ્યો હોત. બહુ જ ઊંચી કિંમત ચૂકવીને ફોગે મેળવેલા વાહનોમાં ફોગના હિસાબે અને જોખમે તેણે મુસાફરી કરી હતી. ફોગે બતાવેલી અઢળક ઉદારતાની સામે એ કૃતઘ્ની માણસ ચોવીસ કલાક થોભવા માટે પણ તૈયાર ન હતો. એવા માણસના સાચા સ્વરૂપને નહીં ઓળખવા બદલ પાસપટર્યુ પોતાની જાત ઉપર ફિટકાર વરસાવી રહ્યો.

બહાર સખત ઠંડી હોવા છતાં બંને જણ જેલની કોટડી બહારની પરસાળમાં બેઠાં રહ્યાં. ફોગના બહાર આવવાની ઘડીની આતુરતાપૂર્વક રાહ જોઈ રહ્યાં. છેલ્લી ઘડીએ

આવેલાં આ વિઘ્ન બાબતમાં ફોગની સ્વસ્થતા આશ્ચર્યકારક હતી. ફિક્સને પોતાની સાથે મુસાફરી કરવાની બધી જ અનુકૂળતા એણે કરી આપી હતી. એ મહેમાનગતિ અને ઉદારતા ભૂલી જઈને એ માણસ ફોગના હાથમાં આવેલી બાજીને રોળી નાંખવા તૈયાર થયો હતો. કોઈ પણ માણસને આઘાત પહોંચાડે તેવી એ સ્થિતિ હતી, પરંતુ ફોગ સ્થિતપ્રજ્ઞ હતા. હરખશોક કે રાગદ્વેષની લાગણી અનુભવ્યા વિના કેદખાનાની લાકડાની બેંચ ઉપર શાંતિથી બેઠા રહ્યા.

એમની આવી માનસિક સ્થિતિનું રહસ્ય શું હશે? આર્થિક રીતે પાયમાલ થવાની ઘડી નજીક આવી રહી હોવાનો અહેસાસ સાથે ઊભી થયેલી એ અવસાદની લાગણી હશે? કે પછી હજી પણ એને કોઈક ચમત્કારની આશા હશે. એ માટેનું કારણ ગમે તે હોય, પરંતુ હાલની આ બબાલનું પરિણામ સ્પષ્ટ હતું. પોતે જો નિર્દોષ હશે તોપણ આર્થિક રીતની ખુવારી તો ભોગવવાની જ હતી. જો એવો ગુનો કર્યો જ હશે, તો એવી ખુવારી ઉપરાંત બાકીનું જીવન એણે કાળી કોટડીમાં જ ગાળવું પડે તેમ હતું. એવી કોઈ અસમંજસ માનસિક સ્થિતિમાં એમણે પોતાની ઘડિયાળ બહાર કાઢી. પોતાની સામે જ લાકડાના ટેબલ પર ગોઠવી સેકંડના પણ તફાવત વિના નિયમિત રીતે ચાલી રહેલા કાંટાઓ ઉપર નજર સ્થિર કરી. શું હજી પણ આશા માટે કંઈક અવકાશ હતો? કોઈક પ્રકારનો ઉપાય શક્ય હતો? અત્યારે તો બંધબારણાંની પાછળ એનું પ્રારબ્ધ પણ કેદ થયું હતું. એણે ગણતરી મૂકી. કે ધારો કે આ કોટડીમાંથી બહાર ભાગી નીકળવામાં એ સફળ થાય, તો રિફોર્મ ક્લબનાં બેઠકખંડમાં આજે સાંજે બરાબર પોણા નવ વાગ્યે પોતાની હાજરી નોંધાવી શકે એવી કોઈ શક્યતા હતી? મજબૂત બારણાંને બહારથી ભારેખમ તાળું દેવાયેલું હતું. અને રૂમની નાની બારીમાં લોખંડના જાડા સળિયા જડવામાં આવ્યા હતા સમયસર રિફોર્મ ક્લબમાં પહોંચવાનું શક્ય ન હતું, તો કેદકોટડીની બહાર નીકળવાનું પણ અશક્ય જ હતું.

એક પછી એક ઘણા વિકલ્પો મનમાં આવ્યા, અને કોઈ સ્પષ્ટ દિશાનિર્દેશ વિના અવગતે ગયા. આખરે બૅગમાંથી એમણે પોતાની ડાયરી બહાર કાઢી. તેમાં આજના દિવસની ગતિવિધિઓની નોંધ કરી.

'ડિસેમ્બરની ૨૧મી તારીખને શનિવારનો દિવસ, લીવરપુલ.' એ શબ્દોની પાછળ એણે ઉમેરો કર્યો, 'મુસાફરીનો ૮૦મો દિવસ. સવારે ૧૧ કલાક અને ચાલીસ મિનિટ.'

એ દરમિયાન કસ્ટમ હાઉસના મોટા ઘડિયાળમાં એક વાગ્યનો ટકોરો થયો. એને લાગ્યું કે એ ઘડિયાળ લગભગ બે કલાક વહેલો સમય બતાવતું હતું. રિફોર્મ ક્લબમાં હાજર થવાનો સમય ઝડપથી નજીક આવી રહ્યો હતો. પરંતુ શું થાય? જેલ કોટડીની દીવાલ આપોઆપ ખૂલે તેમ ન હતું. ધારો કે એ ખૂલી જાય, તોપણ શું? લંડન પહોંચવામાં હજી ચાર કલાક થાય તેમ હતું.

એના ઘડિયાળમાં બે વાગીને તેત્રીસ મિનિટ થઈ. એ વખતે એની કોટડીની બહાર કાંઈક હલચલ થતી હોય તેવો અવાજ આવ્યો. મોટા અવાજ સાથે થતી વાતચીત એના કાને પડી. એનો નોકર પાસપર્ટ્યુ પણ ઉગ્ર બનીને વાત કરતો લાગ્યો. એ સાથે દરવાજાનું તાળું ખૂલવાનો અવાજ આવ્યો. બહારથી આવેલા ધક્કા સાથે બારણાં અંદર ખૂલી ગયાં. એ સાથે પાસપર્ટ્યુ અને ઔડા અંદર ઘૂસી આવ્યાં. એમનાં મોં ગુસ્સાથી લાલચોળ થયેલાં દેખાતાં હતાં. એમની સાથે ફિક્સ પણ કોટડીમાં અંદર આવ્યો. એનાં કપડાં ચોળાયેલાં હતાં. વાળ વિખરાયેલા હતા. ફોગની નજીક આવતાં જ પગમાં આળોટવા લાગ્યો. ક્ષમાયાચના કરતો હોય તેમ ગભરાટમાં બોલ્યો:

'માફ કરશો, મિસ્ટર ફોગ, બહુ મોટી ભૂલ થઈ છે. મને મળેલા વર્ણનને આધારે મેં તમને જ બૅન્કલૂંટના આરોપી માન્યા હતા. તેથી છેક સૂએઝના બંદરેથી અહીં સુધી મેં તમારો પીછો કર્યો હતો અને લંડન પોલીસના વોરંટને આધારે તમારી અટકાયત કરી હતી. પરંતુ મને મળેલી માહિતી પ્રમાણે બૅન્કલૂંટનો અસલી આરોપી કોઈ બીજો જ માણસ હતો. ત્રણ દિવસ ઉપર જ એની ધરપકડ થઈ છે. તેની પાસેથી બૅન્કના નાણાં પણ વસૂલ થયાં છે. આપ હવે મુક્ત છો.'

નિરપ્રેક્ષ ભાવે ફોગ એ ડિટેક્ટિવને જોઈ રહ્યા. ધીમેથી ફિક્સની સામે ગયા. શરીરમાં હતું તેટલું બળ ભેગું કરીને તેમણે પોતાનો હાથ ઉગામ્યો. એક મુક્કાબાજની અદાથી એક જોરદાર મુક્કો પેલાના મોં ઉપર ફટકાર્યો. પોતાના પોલાદી પંજાનો ઉપયોગ ફોગે પોતાની જિંદગીમાં પહેલી જ વાર કર્યો. અને કદાચ છેલ્લી વાર પણ. બૅન્કલૂંટના આરોપમાંથી સંપૂર્ણપણે મુક્ત બનેલા ફોગ જેવા સદ્ગૃહસ્થ તરફની આવી અનપેક્ષિત પ્રસાદીથી ફિક્સને ધોળા દિવસે તારા દેખાયા.

'બરાબર છે, આ માણસ એને જ લાયક હતો.' ફોગના આવા અણધાર્યા વર્તાવને પાસપર્ટ્યુએ તાળીથી વધાવી લીધો. ફિક્સને ત્યાં જ કણસતો પડી રહેવા દઈને ત્રણેએ તરત જ ભાડાની ગાડી પકડી. સ્ટેશને પહોંચીને લંડન જતી કોઈ ઝડપી ગાડીની ફોગે તપાસ કરી. સ્ટેશનનું ઘડિયાળ બપોરના બે વાગીને ચાલીસ મિનિટનો સમય બતાવતું હતું. માહિતી મળી કે પાંત્રીસ મિનિટ અગાઉ એક ઝડપી ગાડી લંડન જવા રવાના થઈ ગઈ હતી.

સમય સામેની દોડમાં ફોગને ફરી એક વાર પછાડ ખાવી પડી. છતાં નાસીપાસ થયા વિના ફોગે સ્પેશિયલ ગાડીનો ઓર્ડર આપ્યો. એમાં એક મુશ્કેલી હતી. એક ગાડી ઊપડ્યા બાદ બીજી ગાડી ત્રણ કલાક પછી જ ઉપાડી શકાય તેમ હતું. ફોગ પાસે એટલો સમય ન હતો. એવી ટ્રેઈનના ડ્રાઇવર સાથે ફોગે સીધી જ વાત કરી. લેણદેણની વહેવારું વાતચીત થઈ, અને લંડન જતી ખાસ ગાડીમાં ત્રણેએ છેવટની મુસાફરી શરૂ કરી.

કટોકટીભરી આ છેલ્લી મુસાફરી સાડા પાંચ કલાકમાં પૂરી થાય તેમ હતી. પરંતુ રેલમાર્ગનાં કેટલાંક અનિવાર્ય રોકાણોએ સમયનો ભોગ લીધો. લંડન સ્ટેશને તેઓ ઊતર્યાં ત્યારે બધાં જ ઘડિયાળો રાત્રે નવ વાગ્યામાં દશ મિનિટ બાકી હોવાનો સમય બતાવતાં હતાં. અહીં લંડન સ્ટેશને એ રીતે તેઓ પાંચ મિનિટ મોડા હતા.

અફસોસ! વીસ હજાર પાઉન્ડ જેટલી મોટી રકમની હોડમાં ફોગ માત્ર થોડી મિનિટ માટે મોડા હતા. સાત સાગર તરીને તેઓ આવ્યા હતા. પરંતુ કિનારાના નાના ખાબોચિયામાં એમનાં બારે વહાણ ડૂબી ગયાં.

વીસ હજાર પાઉન્ડની હોડવાળી શરત કહો તો શરત, અને જુગાર કહો તો જુગાર તેઓ હારી ગયા.

૩૪

સમય સાથેની દોડ

લંડનની સેવીલ રૉ સ્ટ્રીટના નિવાસીઓ માટે ૨૧મી ડિસેમ્બરનો દિવસ પણ અન્ય દિવસો જેવો જ સામાન્ય દિવસ હતો. કોઈએ એમને જણાવ્યું હોત કે એ સ્ટ્રીટના એક અજનવી સભ્ય જેઓ એંશી દિવસ અગાઉ પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરવા નીકળ્યા હતા. તેઓ સાજાસમા પરત આવી ગયા હતા, તો કોઈએ પણ એ વાત માની ન હોત. એ ઘરના બારી તથા બારણાં પૂર્વવત્ બંધ જ હતાં. એની અંદર કે બહાર કોઈએ આવનજાવન જોઈ ન હતી.

રેલવે સ્ટેશને ગાડીમાંથી ઊતર્યા ત્યારે જ નક્કી થઈ ગયું હતું, કે તેઓ મોડા પડ્યા હતા અને શરત હારી ગયા હતા. ત્યાંથી સીધા ક્લબના મકાન તરફ જવાનો કોઈ અર્થ ન હતો. ઘર માટે જરૂરી ચીજવસ્તુઓ ખરીદી લાવવા ફોગે એના નોકરને સૂચના આપી. પોતે ઔડાને લઈને સીધા જ પોતાના મુકામે પહોંચી ગયા.

ફોગ માટે કમનસીબીની એ ચરમસીમા હતી. એ ગંભીર હતા, પરંતુ ભાંગી પડ્યા ન હતા. શરૂથી જ સમયબદ્ધ ચાલી રહેલી મુસાફરીમાં અનેક વિઘ્નો આવ્યાં, અનેક સ્થળે મોતનો સામનો કરવો પડ્યો, એ બધામાંથી સુવાંગપણે બહાર આવી શકાયું હતું. મુસાફરી દરમ્યાન સારાં કામો પણ થઈ શક્યા. એવી એ યાદગાર મુસાફરી પછી પણ પેલા ડિટેક્ટિવની મૂર્ખાઈને કારણે એનું પરિણામ શૂન્ય જ નહીં, આપત્તિજનક બની રહ્યું. પોતે નહીં ધારેલા એવા ક્ષુલ્લક કહી શકાય તેવા વિઘ્નનું પરિણામ એને માટે ખતરનાક આવ્યું હતું. સમયસર પાછા આવી રહેવા માટે એમણે પાણીની જેમ પાઉન્ડ વહાવ્યા હતા. એમાં કોઈ દિલચોરી રાખી ન હતી. એણે દર્શાવેલી ઉદારતાનું પરિણામ સ્પષ્ટ હતું. સાથે લીધેલા પાઉન્ડમાંથી હવે માંડ થોડા બાકી રહ્યા હતા.

કોઈ આર્થિક લાભ મેળવવા માટે એણે આ શરત લગાવી ન હતી. મિત્રો વચ્ચેની સામાન્ય વાતમાંથી એક પડકાર ઊભો થયો હતો. એણે તે ઝીલી લીધો હતો. આ શરત તે જીત્યા હોત તોપણ એમાં એને કોઈ અધિક લાભની ગુંજાઈશ રહી જ ન હતી. બેરિંગ બ્રધર્સની શરાફી પેઢીમાં જમા રહેલા વીસ હજાર પાઉન્ડની રકમ તો શરત પ્રમાણે પેલા ચાર મિત્રોની બની ગઈ હતી. પરિણામે ફોગ લગભગ દેવાળિયા બની ગયા. આ શરત જીતવાનું પરિણામ શું હશે અને હારવાથી એની સ્થિતિ શું રહેવાની હતી, તે બંને બાબતમાં એમની પોતાની ગણતરી હતી.

સેવીલ રૉ સ્ટ્રીટના એમના સાતમા નંબરના બંગલામાં તમામ પ્રકારની સગવડોવાળો એક રૂમ ઔડા માટે ફાળવવામાં આવ્યો. એ રૂમ તરફ આંગળી ચીંધીને ફોગ પોતાના રૂમમાં ચાલી ગયા. રૂમ એમણે અંદરથી બંધ કર્યો. એમાંથી કાંઈ પણ પ્રકારનો અવાજ આવતો ન હતો. ઔડા અને પાસપટર્યુ બંનેને આખા મકાનમાં વ્યાપેલા સન્નાટાથી ચિંતા થવા લાગી. એમને ખ્યાલ હતો કે આ રીતે હારીને સંપૂર્ણ રીતે ખુવાર થયેલો અંગ્રેજ બચ્ચો એવી નાલેશી સાથે જીવતા રહેવાનું પસંદ નહીં જ કરે. ફોગના ધીરગંભીર

વ્યક્તિત્વ અને ડહાપણમાં બંનેને શ્રદ્ધા હતી. છતાં આ સંભવિત દુર્ઘટનાની કલ્પના માત્રથી તેઓ બેબાકળાં થયાં હતાં. બંનેની નજર સતત ફોગના રૂમ ઉપર જ મંડરાયેલી હતી. બંનેને એકબીજાનો સથવારો અને આશ્વાસન હતું, છતાં મોટેથી વાત કરવાની પણ હિંમત રહી ન હતી.

પોતાના રૂમમાં જઈને પાસપટર્યુએ પહેલું કામ પેલા ગૅસ બર્નરને બંધ કરવાનું કર્યું. ધીમે બળતો હતો, છતાં એંશી દિવસ સુધી તે સતત બળતો રહ્યો હતો. આગલા માસનું એનું બીલ ટપાલપેટીમાં પડ્યું હતું. છાતીનાં પાટિયાં બેસી જાય તેવડું એ બીલ એના ઘણા માસના પગારની રકમ પચાવી જાય તેવું હતું. પરંતુ એને મોટી ચિંતા એના માલિકની હતી. ઔડા આખી રાત ઊંઘી શકી નહીં. મૃત પતિની ચિતા ઉપરથી જીવતી બચાવી લેનાર આ ભલા અને ઉદારદિલના માણસની કુદરતે કેવી ક્રૂર મજાક કરી હતી, એનો વિચાર એના મગજમાંથી ખસતો ન હતો. પાસપટર્યુ પણ રાતભર જાગતો બેસી રહ્યો.

ચિંતાસભર રાત બંનેએ જેમતેમ વિતાવી. સવારમાં માલિકે એને બોલાવ્યો, ત્યારે બંનેએ રાહત અનુભવી. માલિક જીવતા હતા અને એને માથેથી મોટી ઘાત ટળી હોય તેમ લાગ્યું. ઔડા માટે ચાનાસ્તો તૈયાર કરી તેના રૂમમાં પહોંચાડવા સૂચના આપી. પોતે અન્ય કામે વ્યસ્ત હોવાને લીધે કંપની આપી શકશે નહીં, તે માટે દિલગીર હોવાનો સંદેશો મોકલ્યો. પરંતુ ખાસ વાતચીત માટે સાંજના સમયે ઔડાને તેના રૂમમાં મળશે એમ પણ કહેવડાવ્યું.

કોઈ પણ જાતના ઉચાટ વિના માલિકને પોતાના કામમાં વ્યસ્ત જોઈને પાસપટર્યુનું દિલ ભરાઈ આવ્યું. માલિકની ખાનાખરાબી માટે પોતે જ જવાબદાર હતો તે વાત એના મનમાંથી નીકળી ન હતી. એના પશ્ચાત્તાપનો ભારેલો અગ્નિ પળ માટે પણ જંપવા દેતો ન હતો. આખરે માલિકના પગ પકડીને એ વલોપાત કરવા લાગ્યો.

‘માલિક, મારી મૂર્ખતાને કારણે જ તમે હાર્યા છો. મને સજા કરો.’

‘હું કોઈને પણ આ નિષ્ફળતા માટે જવાબદાર ગણતો નથી. શાંત થઈ જા અને તને સોંપેલું કામ કર.’

આવા ઠંડકભર્યા જવાબથી પણ પાસપટર્યુના મનનું સમાધાન થયું નહીં. સીધો જ ઔડાના રૂમમાં પહોંચી ગયો. તેને જણાવ્યું કે માલિકને તેના વિષાદમાંથી પોતે તો બહાર લાવી શકે તેમ ન હતું. મેડમ જ એ અંગે કાંઈ કરી શકશે એમ પણ તેને કહ્યું.

‘આ બાબતમાં હું શું કરી શકું?’ ઔડા કરુણા અને ક્રોધની મિશ્ર લાગણીથી સમસમી રહી હતી. ફોગની આ નિષ્ફળતા માટે પોતાને જવાબદાર ગણતી ન હતી, અને પાસપટર્યુ જેવો અપરાધભાવ પણ એના મનમાં ન હતો. પરંતુ ફોગનો એના પ્રત્યેનો અપૌરુષેય ભાવ તથા પોતાના સ્ત્રીત્વ પ્રત્યેનો અવજ્ઞા ભાવ એને કઠતો હતો. ‘તારા એ માલિક કોઈ પણ પ્રકારની માનવીય લાગણીથી ભીંજાય તેમ નથી. એના માટે મારા હૃદયમાં લાગણીનાં પૂર ઘૂઘવી રહ્યાં છે. છતાં આટલા નિકટના સહવાસમાં એના તરફ એનું ધ્યાન ગયું છે ખરું? મારા જેવી એક નિરાધાર સ્ત્રી પ્રત્યેનો એનો વહેવાર શાલીન હતો, ભદ્ર હતો, પરંતુ તે અપૌરુષેય હતો. હું પણ આખરે એક સ્ત્રી છું, માણસ છું. એવા એ માણસના મનને શાંત કરવા શું કરી શકું તેની મને સમજ પડતી નથી. છતાં તેઓ મને મળવા માંગે છે? મારી સાથે કોઈ ગંભીર મુદ્દા ઉપર ચર્ચા કરવા ઇચ્છે છે?’

‘હા મેડમ.’ ઔડાની આ આકરી વાણી સાંભળીને પાસપટર્યુ પણ ઢીલો બની ગયો.

ફોગની ગણતરી પ્રમાણે ગઈ કાલે શનિવાર તા. ૨૧મી ડિસેમ્બરે સાંજે પોણા નવ વાગ્યા સુધીમાં એણે હાજર થવાનું હતું. તેમાં પોતે નિષ્ફળ ગયો હતો અને એ રીતે શરત

હારી ગયો હતો. ત્યાર બાદ આજે રવિવાર તા. ૨૨મી ડિસેમ્બરનો દિવસ હતો. આજે ક્લબમાં એની કોઈ રાહ જોવાનું ન હતું. હારેલા યોદ્ધાની જેમ એક પ્રકારના અવસાદની સ્થિતિમાંથી ફોગ પસાર થઈ રહ્યા. ક્લબમાં જવાની એને જરૂર ન લાગી. અનેક વરસોથી ચાલી આવેલી એકધારી દિનચર્યામાં આજે પહેલી જ વાર વિક્ષેપ પડ્યો. બેરિંગ બ્રધર્સની પેઢીમાં જઈને તપાસ કરવાનું પણ બિનજરૂરી લાગ્યું. ત્યાં જઈને શું કરવાનું? પેલા પાંચે મિત્રો શરત જીતી ગયા હતા. એ માટે અપાયેલા ચેકનાં નાણાં ઉપાડવાનો તેમનો અધિકાર હતો. એ આધારે તેમણે નાણાં ઉપાડ્યાં હોય તો એના ખાતામાં ઝીરો બેલન્સ જ રહેવાનું હતું. એ જાણવાથી ફાયદો શું?

પોતાના રૂમમાં જ પુરાઈને આખો દિવસ તેઓ પોતાના હિસાબકિતાબ સમેટતા રહ્યા, બહાર પાસપર્ટ્યુ બેચેન હતો. વિના કારણ ઘરમાં સીડીઓ ચડ- ઊતર કરતો હતો. માલિકના રૂમની પાસેથી પસાર થાય ત્યારે પગ થંભી જતા. અંદરથી કોઈ અવાજ આવે તો તે સાંભળવા કાન સરવા કરતો. દરવાજાની ચાવીના કાણાં પાસે એક આંખ ઠેરવી અંદર જોવા પ્રયાસ કર્યો. એને ડર હતો કે એ હારેલો માણસ કોઈ અપ્રિય પગલું ભરવા તો નહીં પ્રેરાયને? આવી અજંપાભરી માનસિક સ્થિતિ એનાથી સહન થતી ન હતી. વિના પરવાનગીએ ઔડાના રૂમનું બારણું ખોલીને તે દાખલ થયો. એક ખૂણામાં ટૂંટિયું વાળીને બેસી ગયો. ઔડા તરફથી આશ્વાસનના બે શબ્દો સાંભળવા મળશે એવી આશા હતી, પણ ઔડા પોતે જ શૂન્યમનસ્ક હતી. તેના તરફથી આશ્વાસન મળે તેમ જણાયું નહીં. બેઠાં બેઠાં પાસપર્ટ્યુ વિચારતો રહ્યો. ડિટેક્ટિવ ફિક્સ યાદ આવ્યો. તેના તરફનો રોષ કાંઈક હળવો થયો. એણે વિચાર્યું કે ફિક્સે તો માત્ર તેની ફરજ બજાવી હતી. પણ પોતે ફરજ ચૂક્યો હતો, તે કારણે જ આ તકલીફ ઊભી થઈ હતી. યોકોહામામાં જ ફિક્સ અંગે સાચી વાત માલિકને જણાવવી જરૂરી હતી, પણ હવે ઢોળાયેલા દૂધ ઉપર અફસોસ કરવાનો અર્થ ન હતો.

સાંજે સાડા સાત વાગ્યા. ફોગે ઔડાની તપાસ કરાવી. ઔડાના રૂમમાં આવી એની સામે જ ખુરશી ઉપર બેઠા. ઔડા એને જોઈ રહી. અગાઉના અને આજના ફોગમાં એને કાંઈ જ તફાવત જણાયો નહીં. મોં ઉપર કોઈ વિશિષ્ટ ભાવ લાવ્યા વિના ઔડા તરફ જોઈને બોલવાની શરૂઆત કરી.

'મેડમ, તમને અહીં ઇંગ્લૅન્ડ સુધી લઈ આવવા માટે તમે મને માફ કરશો, એવી મારી વિનંતિ છે.' ઔડા તરત જ કાંઈ બોલવા જતી હતી, પણ એને બોલતાં અટકાવીને ફોગે આગળ ચલાવ્યું: 'તમે જયાં હતાં ત્યાં સલામત ન હતાં, એમ માનીને જ અહીં લાવવાનો મેં નિર્ણય લીધો હતો. પરંતુ તે વખતે હું ધનવાન હતો. મારી મિલકતમાંનો હિસ્સો તમને આપીને તમને અહીંની જરૂરિયાતોથી નચિંત કરવા માટેની વ્યવસ્થા કરવાનું મેં નક્કી કર્યું હતું. પરંતુ તમે જોઈ શકો છો કે હું શરત હારી ગયો છું. હવે પહેલાંના જેવી સ્થિતિ રહી નથી. હું નાદાર થઈ ગયો છું.'

'મને બધી ખબર છે, મિસ્ટર ફોગ. તમારી આ નિષ્ફળતા માટે હું પણ મારી જાતને જવાબદાર માનું છું. આશા રાખું છું કે તમે એ માટે મને માફ કરશો. હિંદુસ્તાનમાં જ મને મારા નસીબ ઉપર છોડીને તમે તમારી મુસાફરી ચાલુ રાખી હોત તો તમારી આ સ્થિતિ ન થાત.'

'કેવી વાત કરો છો મેડમ! પેલા પૂજારીઓ તો તમારો જાન લેવા તલસતા હતા. એવા સ્થળે મરવા માટે તમને તમારા નસીબ ઉપર છોડીને ચાલી જવાનું હું વિચારું જ કેવી રીતે? ધારો કે શરત હારવામાં તમને બચાવવામાં ગયેલો સમય કારણભૂત હોય તો

પણ મને તેનો આનંદ હશે.'

'માની લઉં છું કે મારી સલામતી ખાતર તમે મને અહીં લઈ આવ્યા તે બરાબર હતું, તોપણ અહીં મારી સગવડ અને સુખ માટે કોઈ વ્યવસ્થા કરવાનું તમારે માટે જરૂરી હતું ખરું?'

'હા, હું એ ખૂબ જ જરૂરી માનું છું. આ અજાણ્યા દેશમાં તમે કોઈને પણ ઓળખતાં ન હોય ત્યારે મારી એ નૈતિક ફરજ બની રહે છે. મારી પાસે જે કાંઈ છે તે બધું જ હું તમારા નામે કરવા ચાહું છું.'

'તમે શું કરો છો તેનો તમને ખ્યાલ છે ખરો?' ફોગના આ નિર્ણયથી ગભરાઈને ઔડા બોલી, 'બધું મને આપશો તો તમે શું કરશો?'

'મારી કોઈ જરૂરિયાત જ નથી. મારે આ બધું જ છોડી દેવું છે.'

'મિસ્ટર ફોગ, તમે શું સમજો છો તમારે માટે? તમે માણસ નથી?'

'હા જી. હું માણસ છું.'

'તો સાંભળી લો. તમે માણસ છો એવું માનતા હો તો તમારે સ્વીકારવું પડશે કે માનવીય લાગણીઓ તથા સુખ અને દુ:ખ માનવ જીવનનાં અભિન્ન અંગો છે. એ વ્યક્ત કરવા દરેક માણસને મિત્ર કે સ્વજનની જરૂર પડતી હોય છે. સ્વજનની હાજરીને કારણે સુખનો ગુણાકાર થતો હોય છે, તો દુ:ખનો ભાગાકાર થાય છે. શું તમને એવાં કોઈ મિત્ર કે સહૃદયી સ્વજનની જરૂર નથી કે જે તમારાં સુખ અને દુ:ખમાં સહભાગી બની શકે?'

'તમારી વાત સાચી હશે, મેડમ. લોકો એવું કહે છે ખરાં. જોકે મેં તો મારી જાતમાંથી ઊંચું જોઈને બહારની દુનિયાને જોવાનો કદી પ્રયાસ કર્યો જ નથી. કુટુંબ જીવન કે સમાજ જીવનની બાબતમાં પણ મને કદી વિચાર આવ્યો નથી.'

એ જ વખતે ઔડા ઊભી થઈ. ફોગની સામે આવીને ઊભી રહી. એના બંને હાથ મૃદુતાથી પોતાના કોમળ હાથમાં લઈને પોતાના ધડકતા હૃદય ઉપર મૂક્યા અને આર્દ્રતાથી બોલી, 'મિસ્ટર ફોગ, તમને એવી કોઈ સ્ત્રી મિત્ર કે સ્વજન મળે એવું તમે નથી ઇચ્છતા? તમારા સ્વજન કે મિત્ર બની રહેવા માટે મારામાં એવી કોઈ લાયકાત નથી જણાતી? જો એવું કોઈ તત્ત્વ મારામાં જણાયું ન હોય, તો પછી મને બચાવવાથી માંડીને અત્યાર સુધી મારાં સુખસગવડ સાચવવા માટે તમે જે કર્યું હતું તે શા માટે? હવે મારાથી જે કાંઈ થઈ શકે તેમ હોય તે તમારે માટે કરવાની તક તમે મને નહીં આપી શકો? તમારી પત્ની બનાવીને તમે મને તમારા હૃદયમાં સ્થાન આપી શકો, તમારાં સુખદુ:ખમાં મને સહભાગી બનાવી શકો, તો તેને હું મારું સદ્‌ભાગ્ય માનીશ. તમે મારો એ રીતે સ્વીકાર કરો, એ જ મારાં સુખસગવડ માટેની સૌથી મોટી ભેટ બની શકે તેમ છે.'

ઔડાના આ ખુલ્લા આહ્‌વાનથી ફોગમાં રહેલો પુરુષ જાગૃત બની ગયો. ઔડાની ચકળવિકળ થતી આંખોમાં એણે પોતાને માટેનાં લાગણીનાં ઘોડપૂર જોયાં. જીવનમાં પહેલી વાર કોઈ સ્ત્રીએ આટલી નજીકથી અને આવી લાગણીથી એનામાં રહેલા પુરુષને ઢંઢોળ્યો હતો. એ સ્ત્રીના હૃદય સાથે ચંપાયેલા પોતાના હાથ એના ધબકાર અનુભવી રહ્યા. નજીકનો અને દૂરનો પોતાનો ભૂતકાળ વિસારે પડ્યો. એની સમક્ષ રહ્યો કેવળ વર્તમાન, જેમાં એક અદ્‌ભુત સ્ત્રી, પ્રેમ અને ઉષ્માસભર આંખોથી પોતાનામાં સમાઈ જવા એને આમંત્રણ આપી રહી હતી. આવા અદ્વિતીય આમંત્રણનો ઇન્કાર કરવાની સૂધબૂધ ફોગે ગુમાવી દીધી. બંને હાથો પહોળા કરીને ફોગે તેને પોતાનામાં સમાવી લીધી.

અત્યાર સુધીની તકલીફ ભરી જિંદગીમાં અચાનક રીતે આવેલો આ સુખદ વળાંક ઔડાને હજી સ્વપ્નું જ લાગતો હતો. વાસ્તવિકતાને પચાવવાનું એને માટે સહેલું ન હતું.

આંસુઓની વહેતી ધારા સાથે ક્યાંય સુધી પોતાના મનમાનીતા પુરુષની બાંહોમાં ભીંસાઈને કણસતી રહી. એક સંપૂર્ણ પુરુષનું એક સંપૂર્ણ સ્ત્રી સાથેનું એ સુમધુર મિલન હતું. અનાયાસ જ ફોગના મોંમાંથી શબ્દો નીકળી પડ્યા:

'હું તને ચાહું છું, ઔડા! તું મારી જ છે અને મારી જ રહેશે.'

'હું પણ તમને ચાહું છું, મિસ્ટર ફોગ. હું સંપૂર્ણપણે તમારી છું. તમારી જ રહેવાની છું. આપણા બંનેનું સહજીવન મંગલમય હો.'

ધીમે ધીમે બંને સ્વસ્થ બન્યાં. તરત જ ફોગે પાસપર્ટ્યુને બોલાવ્યો. માલિક અને ઔડાના આ રીતના પ્રથમ મિલનનો એ સાક્ષી બની રહ્યો. માલિકના હાથમાં ઉમળકાપૂર્વક રહેલો મેડમનો હાથ જોઈ એ સમજી ગયો. એંશી દિવસ સુધી ચાલેલી મુસાફરીની હાડમારી અને છેલ્લે હાથથી ગયેલી જીતની બાજીનો ગમ વિસારે પડ્યાં.

સેવીલ રૉ સ્ટ્રીટની નજીકમાં આવેલા મેરીલબોન ચર્ચમાં જઈ ત્યાંના પાદરી રેવરન્ડ સેમ્યુઅલ વિલ્સનની તપાસ કરી આવવા જણાવ્યું.

'આજના રવિવારનો દિવસ આમ તો પૂરો થવા આવ્યો છે. લગ્ન માટે આજે હવે ઘણું મોડું થયું કહેવાય, છતાં રેવરન્ડને અનુકૂળતા હોય તો આવતી કાલ માટે તપાસ કરી આવ.'

'હા માલિક. આવાં શુભ કાર્ય માટે કદી મોડું થતું જ નથી.' મુસાફરીની સો ટકા નહીં તોપણ પચાસ ટકા સફળતાથી પણ પાસપર્ટ્યુ ખુશ થઈ ગયો.

એની ઘડિયાળમાં એ સમયે આઠ વાગ્યામાં પાંચ મિનિટ બાકી હતી. 'જઈને રેવરન્ડને વાત કર. આજે અનુકૂળ નહીં હોય તો આવતી કાલે સોમવારે સવારે પણ ચાલશે. ખરું ને!' ફોગે ઔડા તરફ જોઈ તેની સંમતિ માંગી.

'હા મિસ્ટર ફોગ. મને બધું જ અનકૂળ છે.' ઔડા બોલી. માલિક અને મેડમની સંમતિ લઈને પાસપર્ટ્યુ ખુશ થતો થતો ચર્ચ તરફ જવા રવાના થયો.

૩૫

'મિત્રો, હું આવી પહોંચ્યો છું.'

લંડનના જનમાનસમાં છેલ્લા ત્રણ દિવસમાં ચમત્કારિક પરિવર્તન આવી ગયું હતું. એંશી દિવસમાં પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા પૂરી કરીને ફિલિયાસ ફોગે ઇંગ્લૅન્ડની ધરતી ઉપર પગ મૂક્યો. તેના ત્રણ દિવસ પહેલાં જ બૅન્ક ઑફ ઇંગ્લૅન્ડમાંથી પંચાવન હજાર પાઉન્ડની ઉઠાંતરી કરનાર જેમ્સ સ્ટ્રેન્ડ નામનો લૂંટારો પકડાઈ ગયો હતો. પોલીસે એની પાસેથી મુદ્દામાલ પણ કબજે કર્યો હતો.

રિફોર્મ ક્લબના મિત્રો સાથે થયેલી શરત પ્રમાણે ફોગ એંશી દિવસમાં પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરવા નીકળ્યા, તેના ત્રણ દિવસ બાદ એનાથી ઊંધી સ્થિતિ બની હતી. ફોગ તેના નોકર સાથે અહીંથી રવાના થયા તેના ત્રણ દિવસ બાદ એમની અહીંની દુનિયા પણ બદલાઈ ગઈ હતી, બૅન્ક લૂંટ સાથે શંકાને આધારે એમનું નામ જોડાયું હોવાના સમાચાર આગની ઝડપે ફેલાઈ ગયા હતા. ત્યાર બાદ તો ફોગની એક એક ચાલ ફરેબી હોવાના સમાચાર સ્થાનિક પ્રસારણ માધ્યમોમાં પ્રગટ થતા હતા. એમના અહીંથી ગયા બાદ એના નામે સટ્ટાબજાર ઊભું થયું હતું. શરૂઆતના ત્રણ દિવસ તેમાં તેજીનો માહોલ જામ્યો હતો. પરંતુ એના નામનું ધરપકડ વોરંટ જારી કરાયાના સમાચારથી એમાં કડાકો બોલી ગયો હતો ફિલિયાસ ફોગ નામનો એક અંગ્રેજ બચ્ચો એંસી દિવસમાં પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરવાના સાહસે નીકળ્યો હોવાના સમાચાર માત્રથી ઉત્તેજિત થયેલા લોર્ડ આલબેમરલ જેવાએ પોતાની જીવનભરની બચત ફોગના નામે બહાર પડેલાં બોંડમાં રોકી હતી. એમના જેવા થોડા માણસોને આ સાહસ તથા એના સાહસિકમાં અખૂટ શ્રદ્ધા હતી. છાપાંઓમાં આવતા ફોગની વિરુદ્ધના સમાચારોને માનવાનો એણે સાફ ઇન્કાર કર્યો હતો. એણે ખરીદેલાં બોંડનો ભાવ તેની છપામણીના કાગળ જેટલા પણ રહ્યા ન હતા, છતાં એનો વિશ્વાસ અકબંધ હતો.

એ ઘટનાના તોંતેર દિવસ બાદ હવે જ્યારે બૅન્કલૂંટના સંબંધમાં કોઈ ભળતા જ માણસની આરોપી તરીકે ધરપકડ થઈ અને પાઉન્ડની નોટો પણ કબજે કરાઈ હોવાના સમાચાર પ્રગટ થયા, ત્યારે સટ્ટા બજારમાં એકદમ તેજી આવી ગઈ. ફોગના આગમનના ત્રણ દિવસ પહેલાં જ સાચી હકીકત લોકો સમક્ષ આવતાં ફોગ ફરીથી લોકોમાં વીર નાયક બની ગયા. એમના આ સાહસની સફળતાની તરફેણમાં કે વિરુદ્ધમાં જેમણે દાવ લગાવ્યો હતો, તે દરેક હવે એની મુસાફરીની પ્રગતિમાં રસ લેવા લાગ્યા. ફોગ બોંડના ભાવ પણ અનેકગણા વધી ગયા. ફોગ સાથે શરત લગાવનારા પેલા પાંચ મિત્રો પણ ફોગના આગમનની તારીખ નજીક આવતાં સચેત બની ગયા.

૧૭મી ડિસેમ્બરના દિવસે બૅન્કલૂંટનો સાચો આરોપી પકડાયો, તે દિવસ ફોગની મુસાફરીનો છોતેરમો દિવસ હતો. મુસાફરીની શરૂઆતના ત્રણ દિવસ સટ્ટામાં તેજી સાથે ફોગની મુસાફરીની પ્રગતિના સમાચારોનું મહત્ત્વ રહ્યું હતું. ધરપકડ વોરંટના સમાચાર બાદ થોડા દિવસ ફોગની વિરુદ્ધનાં લખાણો છપાયાં, અને પછી બધું ઠંડું પડી ગયું હતું. હવે

એકવીસમી ડિસેમ્બરનો દિવસ નજીક આવ્યો, ત્યારે ફોગના પુનરાગમન સંબંધી સમાચારો ફરીથી જીવતા થયા. એકવીસમીને શનિવારે સાંજે પોણા નવ વાગ્યે એ હાજર થઈ શકશે કે કેમ તે સંબંધમાં તર્કવિતર્ક થવા માંડ્યા. એ છેલ્લા દિવસોમાં ફોગ ખરેખર ક્યાં હતા, તે માટેની તપાસ શરૂ થઈ હતી. ફોગની મુસાફરીના માર્ગમાં આવેલા અમેરિકા તથા એશિયાના દેશોમાં ટેલિગ્રાફ મારફતે સંદેશાઓની આપલે શરૂ થઈ હતી. એના ઘરે પણ માણસો મારફતે વારંવાર તપાસ થતી રહી. પોલીસ ખાતા તરફથી તેનો ડિટેક્ટિવ ફિક્સ આરોપીનો પીછો કરી રહ્યો હતો. છતાં એ ખાતાને કોઈ માહિતી મળી ન હતી. ફોગના આગમન સંબંધમાં ઊભી થયેલી એવી અનિશ્ચિતતાને લીધે સટ્ટાબજારમાં હલચલ વધી ગઈ. બંને બાજુની હોડમાં વધારો થયો હતો, લોર્ડ આલબેમરલ હજી પણ ફોગના મિશનની સફળતા માટે આશાવાદી હતો.

શનિવારના દિવસની સાંજ પડી. શરત પ્રમાણે ફોગ પોણા નવ વાગ્યા પહેલાં પોતાંની મુસાફરી સફળતાથી પૂરી કરીને રિફોર્મ ક્લબના બેઠકખંડમાં હાજર થવાના હતા. ક્લબની સામેના પાલમોલ શોપીંગ સંકુલના મેદાનમાં લોકોનું ટોળું એકત્ર થવા લાગ્યું. ક્લબના સભાસદો બેઠકખંડમાં જ વાતે વળગ્યા હતા. બહારના ટોળામાં સટોડિયાઓ હતા. ફોગના આગમન ઉપર મોટી રકમનો દાવ લગાવનારા જુગારીઓ હતા તો સામાન્ય લોકો પણ કુતૂહલ વશ થઈને ત્યાં આવ્યા હતા. એમાં ઠઠ્ઠામજાકથી માંડીને મોટી રકમના દાવની ગંભીર વાતો થવા લાગી. માણસોની સંખ્યા વધવા સાથે વાતાવરણ ગરમ બનવા માંડ્યું. ભારે ભીડને કારણે આપસમાં ધક્કામુક્કી વધતાં વ્યવસ્થાની જાળવણી માટે પોલીસને મેદાનમાં ઊતરવું પડ્યું. ઘડિયાળમાં કાંટા પોણા નવ તરફ આગળ ખસતા હતા. સાથે બહારના એ ટોળાંમાં ઉત્તેજના પણ ચરમસીમા તરફ ધસી રહી.

ફોગ સિવાયના શરતના પેલા પાંચ જોડીદાર મિત્રોના વીસ હજાર પાઉન્ડના ભાવિના ફેંસલાનો સમય નજીક આવી રહ્યો હતો. અસ્વસ્થ બનીને એ સૌ આખરી પળની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા. એ હતા જ્હોન સુલીવાન અને સેમ્યુઅલ ફેલેન્ટીન જેવા બૅન્કર્સ, ઇજનેર એન્ડ્રયુ સ્ટુઅર્ટ, બૅન્ક ઑફ ઇંગ્લૅન્ડના ડાયરેક્ટર ગોથિયેર રાલ્ફ તથા દારૂનો ભઠ્ઠો ચલાવનાર થોમસ ફ્લેનેગન બેઠકખંડના ઘડિયાળના કાંટા તરફ સૌની નજર હતી. એના કાંટાઓ રાત્રીના આઠ વાગીને વીસ મિનિટનો સમય બતાવ હતા.

સૌ પ્રથમ એન્ડ્રયુ સ્ટુઅર્ટે ઊભા થઈને જણાવ્યું:

'મિત્રો, એંશી દિવસ અગાઉ આ સ્થળે ફિલિયાસ ફોગ સાથે શરત થયા પ્રમાણેનો સમય માત્ર વીસ મિનિટમાં પૂરો થશે.'

'લીવરપુલથી અહીંની છેલ્લી ગાડી ક્યારે આવે છે?' થોમસ ફ્લેનેગને પૂછ્યું.

'સાત વાગીને તેત્રીસ મિનિટે છેલ્લી ગાડી આવી હતી.' રાલ્ફ ગોથિયારે જવાબ આપ્યો. વધુમાં ખુલાસો પણ કર્યો, 'હવે પછીની બીજી ગાડી મોડી રાત્રે બાર કલાક અને દશ મિનિટે આવશે.'

'મિત્રો,' સ્ટુઅર્ટે ચર્ચાનું સમાપન કર્યું, 'મિસ્ટર ફોગ જો સાત કલાક તેત્રીસ મિનિટની ગાડીમાં આવ્યા હોત તો તેઓ અત્યારે આપણી સાથે બેઠા હોત. પરંતુ તેઓ આવી શક્યા નથી. એનો અર્થ એ થાય કે તેઓ આપણી સાથેની શરત હારી ગયા છે અને આપણે શરત જીત્યા છીએ.'

'ધીરજ રાખો મિસ્ટર સ્ટુઅર્ટ,' સેમ્યુઅલ ફેલેન્ટીને હળવાશથી જણાવ્યું. 'આપણને સૌને ખબર છે કે મિ. ફોગ બહુ ધૂની માણસ છે. સમયપાલનના આગ્રહી છે. વહેલા આવ્યા હોય તો પણ ઠરાવેલા સમય કરતાં વહેલા આવવાનું તેઓ પસંદ નહીં જ

કરે. તે જ રીતે મોડા આવવા માટે પણ જાણીતા નથી. છેલ્લી મિનિટની છેલ્લી સેકંડે પણ તેઓ આવી શકે છે.'

'પરંતુ આપણે ક્યાં સુધી આ રીતે વાટ જોઈને બેસી રહીશું? હું નથી માનતો કે તેઓ એ વખતે હાજર થઈ શકે. હવે જાહેર કરી દો કે આપણે શરત જીતી ગયા છીએ.' કાંઈક ખોટું કરવા પ્રવૃત્ત થતા હોય તે રીતે ક્ષોભ પામતા દબાતે અવાજે સ્ટુઅર્ટે જણાવ્યું.

'અરે ભાઈ, મને તો તે વખતે જ લાગ્યું હતું કે તેઓ મૂર્ખાઈ કરી રહ્યા હતા. આટલી લાંબી મુસાફરીમાં જ્યારે અનેક પ્રકારનાં વાહનોનો સહારો લેવાનો હોય, ત્યારે ક્યાંક ને ક્યાંક તો વાત ખોટકાય જ.' ફ્લેનેગને જણાવ્યું. 'એની મુસાફરીના માર્ગમાં આવતાં દરેક મોટાં શહેરમાં હવે તો ટેલિગ્રાફની સુવિધા મળતી થઈ છે. એમાંના કોઈ પણ સ્થળેથી ફોગ આપણા પૈકીના કોઈને પણ ટેલિગ્રામ કરી એની સ્થિતિ આપણને જણાવી શક્યા હોત. એમના વિશે કોઈને પણ કોઈ જ માહિતી નથી.' જ્હોન સુલીવાને ફોગની ટીકા કરવા એક નવો જ મુદ્દો ઊભો કર્યો.

'મિસ્ટર ફોગ આ શરત હારી ગયા છે. એક નહીં પણ સો વખત હારી ગયા છે. મારું માનવું છે કે તેઓ અમેરિકામાં જ ફસાઈ ગયા હોવા જોઈએ. ત્યાંથી ગઈ કાલે લીવરપુલ આવેલી એકમાત્ર સ્ટીમર 'ચાઈના'ના મુસાફરોની યાદી મેં જોઈ છે. તેમાં ક્યાંયે ફિલિયાસ ફોગનું નામ મારા જોવામાં આવ્યું નથી. પોતાની મમતને કારણે એ પોતે તો ડૂબ્યો, સાથે આલબેમરલ જેવા ભક્તોના હજારો પાઉન્ડને પણ ડુબાડ્યા છે.' આ ચર્ચા ચાલતી જ રહી. સાથે ઘડિયાળના કાંટા પણ સમયના ધોરી માર્ગ ઉપર આગળ વધતા હતા. દીવાલ ઉપરથી ઘડિયાળમાં નવ વાગ્યામાં માત્ર વીસ મિનિટ બાકી હતી. મિત્રોએ પત્તાંની રમત શરૂ કરી. પરંતુ આજે એમાં કોઈને પણ રસ પડે તેમ ન હતું. સૌની નજર ઘડિયાળના ધીમે ધીમે આગળ વધતા મિનિટ અને સેકંડ કાંટાઓ ઉપર કેન્દ્રિત હતી.

'નવ વાગવામાં હવે સત્તર મિનિટ બાકી રહી છે. ફોગને માટે તો માત્ર બે જ મિનિટ બાકી છે.' રાલ્ફના હાથ યંત્રની જેમ પાનાંની વહેંચણીમાં વ્યસ્ત હતા, પરંતુ નજર ઘડિયાળના સેકન્ડ કાંટાની સાથે ફરી રહી. એક એક સેકંડ પણ એને યુગ જેટલી લાંબી અને ભારેખમ લાગી. ટાંકણી પડવાનો અવાજ પણ સાંભળી શકાય એટલી સ્તબ્ધતા હતી. એ સૌના હૃદયના ધબકારા ઘડિયાળના કાંટાની ચાલ સાથે વધવા લાગ્યા.

'હવે સોળ મિનિટ બાકી.' સુલીવાનનું બ્લડ પ્રેસર પણ વધતું જતું હતું.

બાકી રહેલી એક મિનિટની સેકંડો પણ હવે તો ગણાવા લાગી. સૌએ પોતાના હાથમાંનાં પત્તાં ટેબલ ઉપર મૂક્યાં. એકના આંકડા ઉપરથી આગળ વધી રહેલા સેકંડ કાંટા તરફ સૌ ટીકીટીકીને જોઈ રહ્યા. ચાળીસનો આંક વટાવ્યો. હવે તો પચાસ વટાવીને કાંટો આગળ વધ્યો. ઘડિયાળમાંથી કંઈ ચમત્કાર નીકળવાનો હોય, તેમ સૌ અવાક્ બનીને કુતૂહલથી જોઈ રહ્યા છે. એ રીતે પંચાવનમી રોકંડ પણ ગઈ.

બરાબર એ જ વખતે બેઠકખંડના દરવાજાની બહાર રસ્તા ઉપર કોઈક પ્રકારનો કોલાહલ સંભળાયો. કોઈ અપ્રિય ઘટના બની હોય તેમ પાંચે મિત્રો પોતાના પગ ઉપર ઊભા થઈ ગયા. હવે તો સત્તાવનમી સેકંડ પણ પૂરી થઈ. બાકી હતી માત્ર ત્રણ સેકંડ અને ખંડનો દરવાજો હળવા ધક્કા સાથે ખૂલી ગયો. વધુ બે સેકંડ અને કાંટો ઓગણસાઠના અંકને અડી ગયો.

સાઠમી સેકંડ પૂરી થવામાં જ હતી, એ સાથે જ સૌએ ફિલિયાસ ફોગનો જાણીતો અવાજ સાંભળ્યો. 'મિત્રો, હું આવી પહોંચ્યો છું.' પોતાની લાક્ષણિક હળવી અને ગણતરી બંધ ચાલે પગલાં મૂકતા ફિલિયાસ ફોગ બેઠકખંડમાં પ્રવેશ્યા. એ સાથે સાઠમી સેકંડ પૂરી

થઈ. ઘડિયાળના કાંટા બરાબર આઠ વાગીને પિસ્તાલીસ મિનિટનો સમય બતાવવા લાગ્યા. ફોગે એ પાંચ મિત્રોની વચ્ચે રહેલી ખાલી હતા ખુરશીમાં બેઠક લીધી. બેસતાં બેસતાં બોલ્યા, 'મિત્રો, તમે જોઈ શકો છો કે શરત પ્રમાણે હું આવી ગયો છું.'

ફોગની મુસાફરીની સફળતા ઉપર દાવ લગાવનારાઓ પણ ઉત્સાહમાં હતા. ફોગની જે જે કાર બોલાવતું એ ટોળું ક્લબના બેઠકખંડમાં ધસી આવ્યું.

૩૬

વિજયમાળા ઉપર વરમાળા

હાજી, એ સ્વયં ફિલિયાસ ફોગ હતા. રિફોર્મ ક્લબના બેઠકખંડમાં એકવીસમી ડિસેમ્બરને શનિવારના દિવસે સાંજે આઠ કલાક ચુમ્માલીસ મિનિટ અને ઓગણસાઠમી સેકંડે ફિલિયાસ ફોગે સદેહે ક્લબના બેઠકખંડમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં રાહ જોઈ રહેલા મિત્રોને પોતાની હાજરીનો નિર્દેશ આપ્યો.

'મિત્રો, હું તમારી સમક્ષ હાજર છું.'

ફોગ હવે નહીં જ આવી શકે, એવું માનીને બેઠેલા એ પાંચે મિત્રો જાણે કોઈ બિહામણું સ્વપ્ન જોઈ રહ્યા હતા. પરંતુ એ સ્વપ્ન ન હતું. એંશી દિવસમાં પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરવાના એમના સાહસની સફળતા ઉપર દાવ લગાવનારા સફળ જુગારીઓના ટોળાના અગ્રેસર બનીને ફોગે ખંડમાં પ્રવેશ કર્યો. ફોગ તથા તેની પાછળ પ્રવેશેલું ટોળું આ શરત કે જુગારમાં વિજયી બન્યાં હતાં. પરંતુ સામે ઊભેલા પાંચ ગૃહસ્થો શરત હારી ગયા હતા. વીસ હજાર પાઉન્ડની માતબર રકમ તેઓ ગુમાવી ચૂક્યા હતા. એંશી દિવસ બાદ હેમખેમ પાછા આવેલા ફોગની ક્ષેમકુશળતા પૂછવાના પણ તેમને હોશ રહ્યા ન હતા.

શું આ ચમત્કાર હતો? કે ફોગની કોઈ કરામત હતી, કે જેને કારણે સો ટકા હારની બાજી સો ટકા જીતમાં પલટાઈ ગઈ? હજી પોણો કલાક પહેલાં એટલે કે રાતના આઠ વાગ્યા સુધી ફોગ, ઔડા અને પાસપટર્યુ એવા જ વિષાદમાં ડૂબેલાં હતાં, કે ફોગ એ શરત હારી ગયા હતા.

ડિટેક્ટિવ ફિક્સની ભૂલને કારણે ફોગ ચોવીસ કલાક મોડા પડ્યા હતા. ફોગની ડાયરીની નોંધ પ્રમાણે ગઈ કાલે રાત્રે નવ વાગ્યામાં પાંચ મિનિટ હતી, ત્યારે તેઓ લંડનના સ્ટેશને ઊતર્યા હતા. એમની માન્યતા પ્રમાણે એ દિવસે એકવીસમી ડિસેમ્બરનો શનિવાર હતો. લંડન સ્ટેશને જ જો એ પાંચ મિનિટ મોડા હોય તો પોણા નવ વાગ્યે રિફોર્મ ક્લબના બેઠકખંડમાં મિત્રો સમક્ષ હાજર થવાનું શક્ય જ ન હતું. ત્રણે જણાએ માની લીધું કે તેઓ શરત હારી ગયા હતા. હોડમાં મૂકેલા વીસ હજાર પાઉન્ડની રકમ તો ગઈ જ, સાથે મુસાફરીમાં કરેલો ખર્ચ પણ માથે પડ્યો. આર્થિક રીતે ફોગ ખુવાર થઈ ગયા હતા એવા વિષાદ સાથે રાત્રે સેવીલ રૉના એમના બંગલામાં ફોગ પહોંચી ગયા. ડિસેમ્બર માસની ઠંડીમાં બારીઓ ખુલ્લી રાખવાનો સવાલ જ ન હતો. રાત એમણે અજંપામાં જ વિતાવી. ઔડા અને પાસપટર્યુ તો સવારે પણ આઘાતમાંથી બહાર આવી શક્યાં ન હતાં.

ત્યાર બાદનો આખો દિવસ પણ એ રીતે જ પસાર થયો. છેક સાંજે સાડા સાત વાગ્યે ઔડા સાથે ફોગની મુલાકાત થઈ. તેની સાથેની વાતચીતમાંથી તથા ઔડાના એના પ્રત્યેના વહેવારથી ફોગને એહસાસ થયો કે તેઓ શરત ભલે હારી ગયા હોય, પરંતુ ઔડાનું દિલ જીતી ગયા હતા. એની સામે શરતની રકમ કે આર્થિક પાયમાલીની કોઈ વિસાત ન હતી. ત્રણેના મન ઉપરના અવસાદનો ઓથાર ઓગળી ગયો. બીજા જ દિવસે એટલે સોમવારે જ ઔડા સાથે લગ્ન કરવાનું નક્કી કર્યું. ઔડાએ એ માટે સહર્ષ સંમતિ

આપી. એ માટે સમય અને સ્થળ નક્કી કરવા ફોગે પાસપટર્યુને ચર્ચમાં મોકલ્યો. ફોગની ઘડિયાળ એ વખતે આઠ વાગ્યામાં પાંચ મિનિટ બાકી હોવાનો સમય બતાવતી હતી.

માલિક અને મેડમના મધુર મિલનથી ભાવવિભોર બનીને પાસપટર્યુ પોતાનું માનીતું ગીત લલકારતો રેવરન્ડ સેમ્યુઅલ વિલ્સનને મળવા મેરીલબોન ચર્ચમાં જવા નીકળ્યો. પાદરી સાથેની વાતચીતમાં વધુ વીસ મિનિટ ગઈ. પાસપટર્યુના મગજમાં એ વખતે શું ચમકારો થયો કે એકદમ એણે ઘરની દિશામાં દોટ મૂકી. એની આંધળી ઝડપને કારણે ફૂટપાથ ઉપર સામેથી આવતાં અનેક માણસો સાથે એ અથડાઈ પડ્યો. શ્વાસ ભરેલાં એનાં ફેફસાં ધમણની જેમ ઊંચાંનીચાં થતાં હતાં. માત્ર ત્રણ જ મિનિટમાં એ ઘરમાં ધસી આવ્યો. વાવાઝોડાંની જેમ એના પ્રવેશથી ફોગ તથા ઔડા ચમકી ઊઠ્યાં.

'શું થયું? શું થયું? શું છે?' પૂછવા લાગ્યા. 'માલિક, લગ્ન નહીં થઈ શકે. આવતીકાલે તો રવિવાર છે.' પાસપટર્યુ હાંફતો હાંફતો માંડ બોલી શક્યો. 'આવતી કાલે રવિવાર?' ફોગનું મોં આશ્ચર્યથી પહોળું થઈ ગયું. 'શું બકે છે? આજે રવિવાર છે આવતી કાલે તો સોમવાર છે.' ફોગે એને સમજાવવા પ્રયાસ કર્યો.

'ના સાહેબ, આજે તો શનિવાર છે. માલિક, તમે એક દિવસની ભૂલ કરી છે. આજે રવિવાર નહીં પણ શનિવાર જ છે. એ રીતે તો આપણે અહીં ચોવીસ કલાક વહેલા આવ્યા હતા. પરંતુ શરત જીતવા આપણી પાસે હવે માત્ર દશ જ મિનિટ બાકી છે.'

ફોગને હજી સમજ પડતી ન હતી. તે તો મૂર્તિની જેમ સ્થિર બનીને ઊભા હતા. એની આવી સ્થગિતતાથી અકળાયેલા પાસપટર્યુએ માલિકનો હાથ પકડીને તેને ઘસડવા માંડ્યા. બહાર નીકળીને સામે જ ઊભેલી ઘોડાગાડીમાં પાસપટર્યુએ એમને ખેંચી લીધા. હવે બેફામ નાણાં ખર્ચવાનો વારો પાસપટર્યુનો હતો. સિગરામવાળાને સો પાઉન્ડની રકમ આપવાનું જણાવી દીધું. ઉત્સાહમાં આવેલા ગાડીવાને ઘોડાને ક્લબની દિશામાં દોડાવ્યા. પૂરપાટ દોડતા ઘોડાની અડફટે રસ્તા ઉપર રખડતાં બે કૂતરાં કચડાઈ મર્યાં. ચાર-પાંચ વાહનો સાથે સિગરામ ટકરાઈ ગયો. આખરે સિગરામ રિફોર્મ ક્લબની સામેના મેદાનમાં ઝડપથી દાખલ થયો. ત્યાં ઊભેલી જનમેદનીમાંથી ઝડપથી માર્ગ કરતી બરાબર આઠ વાગીને ચુમ્માલીસમી મિનિટે ક્લબના દરવાજા સામે ગાડી ઊભી રહી. ક્લબના બેઠકખંડમાં ફોગે પગ મૂક્યો, ત્યારે સામેની દીવાલ ઉપર લટકતી ઘડિયાળમાં આઠ વાગીને પિસ્તાલીસ મિનિટ પૂરી થઈ હતી. ફોગે શરત જીતી લીધાનું જાહેર થયું. એંશી દિવસમાં પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા પૂરી કરીને ફોગ વીસ હજાર પાઉન્ડનું ઇનામ જીતી ગયા હતા.

ફોગ માટે સો ટકા હારની બાજી હતી, તેમાંથી સો ટકા જીતની બાજી બની હતી. એ કેવી રીતે બન્યું? પાદરી સાથેની વાતચીતમાંથી પાસપટર્યુને ખ્યાલ આવી ગયો કે એ દિવસ રવિવાર નહીં પણ શનિવાર હતો. એ રીતે ગઈ કાલે શુક્રવારે જ તેઓ અહીં આવી ગયા હતા. પણ શરત જીતવા માટે હમણાં એની પાસે માત્ર દશ મિનિટ બાકી હતી. ઝડપથી દોડતા ઘરે આવી માલિકને તે ક્લબમાં ઘસડી ગયો.

રવિવારને બદલે એ શનિવારનો દિવસ કેવી રીતે હતો તેનો ખ્યાલ ફોગને ધીમેથી આવ્યો.

ફોગે મુસાફરીના પહેલા દિવસથી જ નિયમિત નોંધ રાખી હતી. રોજે રોજની એ નોંધ પ્રમાણે આજનો દિવસ ખરેખર રવિવાર જ હતો. છતાં અહીં લંડનમાં આજે શનિવાર હતો તે પણ એટલું જ સાચું હતું. તો એક જ સ્થળે ફોગ માટે રવિવાર અને રિફોર્મ ક્લબ માટે શનિવાર હોય એવું કેવી રીતે બની શકે?

ફોગે પોતાની મુસાફરી પૂર્વ દિશામાં શરૂ કરી હતી. જ્યાં રોજ રોજ ઊગતા

સૂરજની દિશામાં એ આગળ વધતા રહ્યા. સામેથી આવતી ગાડીની સામેની દિશામાં દોડતા હોઈએ, તો ગાડીનો છેડો જલદી આવતો હોય છે. આપણી અને ગાડીની ગતિ જેટલો સમય એમાં ઓછો લાગે છે. જો ગાડીની દિશામાં જ એન્જિનની લગોલગ દોડવાનું શરૂ કરવામાં આવે તો, ગાડીનો છેલ્લો ડબ્બો આપણી પાસેથી એટલો મોડો પસાર થાય. ગાડીની દિશામાં ગાડીની ઝડપે જ સાથે દોડી શકાય, તો સતત એન્જિનની સમાંતરે જ રહી શકાય. આમ પૂર્વમાં મુસાફરી શરૂ કરી પૃથ્વીનો ચક્રાવો લેવામાં ફોગને ચોવીસ કલાકનો લાભ મળ્યો હતો. જો એ મુસાફરી પશ્ચિમ દિશામાં શરૂ કરી હોત તો ચોવીસ કલાક વધુ વપરાયા હોત. પૂર્વ તરફ શરૂ કરેલી મુસાફરીને કારણે દરેક રેખાંશ દીઠ એ રીતે ફોગને ચાર મિનિટની બચત થઈ હતી. લંડનની પશ્ચિમમાં આવેલા ગ્રીનીચ શહેરમાં થઈને ઉત્તર ધ્રુવથી દક્ષિણ ધ્રુવ સુધીની કલ્પિત સમયરેખા વિજ્ઞાનીઓએ દોરી હતી.

પૃથ્વીની બરાબર પાછલી બાજુએ એ રેખા પ્રશાંત મહાસાગરમાં થઈને પસાર થાય છે. ગ્રીનીચ શહેર ઉપરની રેખાને ઝીરો ડિગ્રી રેખાંશ ગણીને પૂર્વમાં ૧૮૦ જેટલી રેખા પ્રશાંત મહાસાગરની પેલી સમયરેખા સુધી દોરવામાં આવી હતી. તે જ રીતે ૦ ડિગ્રીથી પશ્ચિમ તરફ પેલી પ્રશાંતની રેખા સુધીમાં પણ ૧૮૦ રેખા સમાંતરે દોરવામાં આવી હતી. એટલે પૃથ્વીના ગોળાના સમયની દૃષ્ટિએ કુલ ૩૬૦ વિભાગો ગણવામાં આવ્યા હતા. ફોગ વગેરેએ પૂર્વમાં મુસાફરી શરૂ કરતાં દરરોજ એમને દર રેખાંશે સૂરજ ચાર મિનિટ વહેલો દેખાતો હતો. પ્રશાંત મહાસાગરમાંની રેખા સુધીના ૧૮૦° રેખાંશો સુધીના રેખાંશ દીઠ ચાર મિનિટ પ્રમાણે ૭૨૦ મિનિટનો એટલે કે બરાબર બાર કલાકનો લાભ મળ્યો હતો. તે જ સ્થળે પાસપટર્યુની ઘડિયાળનો સમય અને સ્ટીમરનો બદલાતો રહેલો સમય એક બતાવતો હતો. ત્યાંથી વળી પૂર્વમાં ૧૮૦° ડિગ્રીની મુસાફરી કરતાં ગ્રીનીચ લંડન સુધીમાં એમને વધુ બાર કલાકની બચત થઈ હતી. એ રીતે ફોગે બરાબર ૮૦ સૂર્યોદય જોયા હોવા છતાં તેમણે અહીં લંડન ખાતે ચોવીસ કલાક આગળનો સૂર્યોદય જોયો હતો એ હકીકત ફોગ જેવા ગણતરીબાજ માણસના ધ્યાન બહાર રહી હતી.

એંશી દિવસના નિર્ધારિત સમયમાં પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા પૂરી કરીને ફોગ વીસ હજાર પાઉન્ડનું ઇનામ તો જીતી ગયા, પરંતુ એ કામ પાર પાડવામાં એણે ઓગણીસ હજાર પાઉન્ડ વાપરી નાંખ્યા હતા. આર્થિક રીતે એ વહેવાર નફાકારક ન હતો. પરંતુ એમણે એ પડકાર ઝીલ્યો ત્યારે પણ નફો રળવાનો ખ્યાલ એમના મગજમાં હતો જ નહીં. એની સામે થયેલા પડકારને ઝીલવાનો જ એમનો હેતુ હતો. ખર્ચ જતાં બાકી રહેલા એક હજાર પાઉન્ડમાંથી અડધી રકમ પોતાના વફાદાર નોકર પાસપટર્યુને ઇનામ તરીકે આપી દીધી. બાકીની અડધી રકમ એના છૂપા દુશ્મન બની રહેલા ડિટેક્ટિવ ફિક્સને આપવાની ઉદારતા પણ બતાવી. ફોગ પોતે નિયમિતતા અને ચોકસાઈના આગ્રહી હતા. પાસપટર્યુની બેદરકારીને કારણે એની રૂમમાં ગૅસબર્નર ચાલુ રહી ગયો હતો. કુલ એક હજાર નવસો ને વીસ કલાક બળતા રહેલા ગૅસ બીલની રકમ એને આપેલા ઇનામમાંથી કાપી લેવાની એમણે કાળજી રાખી. વિજય પ્રવેશ બાદ ક્લબમાંથી પરવારીને ફોગ પોતાના ઘરે આવ્યા. ઔડાને એમણે સીધો જ સવાલ પૂછ્યો.

'આપણા લગ્ન માટે હજી પણ તું તૈયાર છે?'

'મિસ્ટર ફોગ, હવે આ પ્રશ્ન તમારે નહીં પણ મારે તમને પૂછવો જોઈએ. સર્વસ્વ ગુમાવવાનો તમને જ્યારે ખ્યાલ હતો, ત્યારે આ શરતને કારણે આર્થિક રીતે પાયમાલ થયેલા માણસ સાથે લગ્ન કરવા હું તૈયાર હતી કે નહીં, એવો પ્રશ્ન તમે મને કર્યો હતો. તમારી એ સ્થિતિ પણ મને માન્ય હતી અને મેં હા પાડી હતી. અત્યારની બદલાયેલી

સ્થિતિમાં હવે તમે નાદાર રહ્યા નથી. જ્યારે હું તો તે વખતે હતી જેવી જ અત્યારે પણ અકિંચન અને નિરાધાર છું. હવે હું તમને પૂછવા માગું છું કે મારા જેવી સ્ત્રી શાથે લગ્ન કરવા તમે તૈયાર છો કે કેમ?'

'ઔડા, મને કહેવા દે કે શરતમાં મારી જીત માટેનું પ્રારબ્ધ પણ તારે કારણે ઊઘડ્યું છે. મારી સાથે લગ્ન કરવાના મારા પ્રસ્તાવનો તેં સ્વીકાર કર્યો. એનાથી જ મારી હારની બાજી જીતમાં પલટાઈ ગઈ. તે વખતે તેં ના પાડી હોત તો ઘુવડની જેમ હું તથા પાસપર્ટ્યુ ઘરમાં જ પુરાઈ રહ્યા હોત.'

'મિસ્ટર ફોગ, એ તમારી ઉદારતા છે કે તમારી જીતનો યશ તમે મને આપો છો. તમારા જેવા ઉદાર અને નખશિખ સજ્જનની અર્ધાંગિની બનવાનું હું મારું સૌભાગ્ય સમજું છું. તમે જ મારા મનના માણીગર છો, તમે જ મારું સર્વસ્વ છો.' બોલીને ઔડાએ બંને હાથો ફોગની સામે પહોળા કર્યા અને તેમાં સમાઈ જવા ફોગને ખુલ્લું ઇજન આપ્યું. ફોગ એનો ઇન્કાર કરી શકે તેમ ન હતું. ફોગને પોતાના બાહુપાશમાં લઈને ઔડાએ ક્યાંય સુધી જકડી રાખ્યા. ભાવાવેશથી ગદ્ગદિત થયેલા ફોગ માત્ર થોડા જ શબ્દ બોલી શક્યા:

'ઔડા! મારી ઔડા!! તારે પગલે મને નવજીવન મળ્યું છે.'

ત્યાર બાદના અડતાળીસ કલાકમાં ફિલિયાસ ફોગ અને ઔડાએ મેરીલબોન ચર્ચમાં રેવરન્ડ સેમ્યુઅલ વિલ્સન સમક્ષ જીવનભર સાથ નિભાવવા શપથ લીધા.

ઔડાનું સીધું સ્વજન તો અહીં કોઈ હતું નહીં. ફોગને બાદ કરતાં એક પાસપર્ટ્યુ જ એવો માણસ હતો, જેની સાથે એ મુક્ત રીતે ખુલ્લા દિલે વાત કરી શકતી હતી. પાસપર્ટ્યુ એને માટે નોકર નહીં, પણ આત્મીયજન હતો. તેણે જ તો પોતાના જાનની પરવા કર્યા વિના સળગતી ચિતામાં ઝંપલાવ્યું હતું, અને મોતના મોંમાંથી બચાવી હતી. પાસપર્ટ્યુ માટે પણ ઔડા સન્માનનીય સ્ત્રી-વિશેષ હતી. આનંદના આંસુ સાથે પાસપર્ટ્યુએ ઔડાને કન્યાદાનમાં દેવાની ફરજ બજાવી. એ સન્માન માટે એના કરતાં બીજું કોણ વધુ અધિકારી હોઈ શકે?